

धर्मभित्रको विज्ञान

हरिप्रसाद सोडारी

धर्मभित्रको विज्ञान

जोशवाका पुगरत्न

शिक्षासेवी

श्रीनाराज कट्टेलज्यूभा

२०६० सालको

बडाखैँ एवं शुभदीपावलीको

शुभकामनासहित

समर्पण गर्दछु

२०६०/०६/०६

ॐ

- हरिप्रसाद सोडरी -

सोडारी लिखकसोपाद

विष्णुमाया गजुरेल

कि प्रिन्टिङ

विष्णुमाया गजुरेल

कि प्रिन्टिङ

लेखक तथा सम्पादक : हरिप्रसाद सोडारी
 प्रकाशिका : विष्णुमाया गजुरेल 'सोडारी'
 संस्करण : प्रथम
 सर्वाधिकार : लेखकमा
 प्रकाशन समय : १९ असोज २०७० (घटस्थापना)
 प्रकाशन प्रति : एक हजार
 मूल्य : २०५/-
 आवरण तथा लेआउट : एक्सेस प्रिन्टिङ सर्भिस, फोन नं. : ४३८७५४०
 ISBN : ९७८-९९३७-२-६०४४-२

सूचना :

सर्वथा सुरक्षित । समालोचना, समीक्षा, उद्धरणबाहेक प्रस्तुत पुस्तकको कुनै पनि भाग वा अंश लेखकको स्वीकृतिविना ग्राफिक, इलेक्ट्रोनिक, यान्त्रिक, फोटोकपी, रेकर्डिङ टेपका माध्यमबाट व्यावसायिक पुनरुत्पादन गर्न पाइने छैन ।

सफल होइन असल बनेर सन्मार्गको पथिक बन्ने प्रेरणा, आशीर्वाद र मार्गदर्शन गरी रहने
परमपूजनीय, प्रातः स्मरणीय, परमश्रद्धेय गुरुदेव

सं. डा. स्वामी प्रपन्नाचार्यजी महाराजका चरणकमलमा
त्वदीयं वस्तु गोविन्द
तुभ्यमेव समर्पये
गर्दछु ।

शुभाशीराशिः

हरिप्रसादले मसँग लघूत्रयी पढेका छन् । यसबाहेक शिवराजविजय, ब्रह्मसूत्र, वेदान्तनयभूषणमूलगायतका ग्रन्थ अध्ययनले उनलाई ठूलो सहयोग पुगेको देख्दै आएको छु । उनका लेख रचनाबाट नै यी विषयहरू प्रष्ट हुन्छन् । अध्ययनलाई निरन्तरता दिएर पत्रपत्रिका र पुस्तकाकारमा उनलाई देख्दा म प्रसन्न हुन्छु । यसभित्रका विषय वस्तु गजब र ज्ञानवर्द्धक छन् । चिन्तन, मनन गर्ने अर्थात् निद्विध्यासनमा रत भएर विचार गर्नेलाई यो विषय स्पष्ट हुन्छ । मेरो प्रिय शिष्य हरिप्रसाद सोडारीले समस्त पाठकवाचकवृन्द सामु यो भन्दा पूर्व दुईवटा पुस्तक राखिसकेका छन् । यो तेस्रो पुस्तकमा पनि महत्वपूर्ण सामग्री पस्केका छन् । भुजि सर्घालाई नजोडीकन भन्ने हो भने राजपरिषद् र त्यसबाहेकका कार्यक्रममा मौका पर्दा हरिलाई बोल्ने, लेख्ने, घुम्ने, सभासमारोहमा सहभागी हुने गराएको थिएँ । त्यसको उनले राम्रो सदुपयोग गरेका थिए । मौका सबैले पाए तर जसले सदुपयोग गर्‍यो, मिहिनेत गर्‍यो उसैले धेरै बढुल्छ । मेरा लागि सबै समान, सबै प्यारा ।

म बुझ्दछु कि— यस महत्वपूर्ण कृतिंले सबैको मस्तिष्कमा अवश्य प्रेरणा दिने छ । धर्मभित्रको विज्ञान त्यसै लेखिएको होइन । यसभित्र चिन्तन, मनन र निद्विध्यासनका सामग्रीलाई समेटेर गागरमा सागर भर्ने काम गरेका छन् हरिले । एकपछि अर्को कृतिमा सुधार र गुणस्तर बढ्दै जानु भनेको भविष्यको बाटो फराकिलो बन्नु हो । मैले मिल्केका फिल्टका, चौसठ्ठी शिवलिङ्गका विश्लेषणात्मक अनुन्धानात्मक कृति लेख्दा नजिकै बसेर सिकेका विषयलाई सदुपयोग गरेका छन् । अहिले उनी आफ्नो लेखनको निद्विध्यासनमा लागेका छन् । निद्विध्यासनले कसैलाई अनावश्यक भनेर दिमागमा घोच्न पनि सक्छ तर निद्विध्यासन शब्द केवल आध्यात्मिकको मात्र होइन । हरेक विषयमा निद्विध्यासन हुन्छ र निद्विध्यासन गर्नुपर्छ । श्रवण, मनन, निद्विध्यासन जिज्ञासु पाठकवृन्दको सामग्री नै हुन् । त्यसमा पहिले श्रवण मुख्य छ । आगमशास्त्रहरूमा यसलाई स्पष्ट पारेको छ ।

श्रुत्वा धर्मं विजानाति श्रुत्वा त्यजति दुर्मतिम् ।

श्रुत्वा ज्ञानमवाप्नोति श्रुत्वा मोक्षञ्च लभ्यते ।

इत्यादि शब्दहरू आगमशास्त्रहरूमा मात्र होइन निगममा पनि स्पष्ट पारिएको छ । त्यसैलाई श्रोतव्यो, मन्तव्यो, निद्विध्यासितव्य भनेको हो । जसको सुन्ने शक्ति छैन त्यसले केही पाउन सक्दैन रित्तो गाग्रो लिएर फर्किन्छ । श्रवणपछि मनन, मननपछि निद्विध्यासन जसको हतियार बलियो छ त्यसले काम, क्रोध, लोभ, मद, मोह, मात्सर्य, ईष्या, अपमान, छुत, आधि, व्याधि सबै कुराबाट मुक्त हुन्छ । धर्मभित्रको विज्ञानले पनि मनन गरेपछि केही न केही कुरा पाठकवृन्दको मस्तकमा प्रेरणा दिने छ । सफल होइन असल बन्दै गएर अझै गहकिला, समाज र समयोपयोगी पुस्तकहरू निकाल्दै जाऊन् । लेखक हरिप्रसादले यस्तो अमूल्य कृतिका माध्यमबाट समाजलाई वैदिक विचार, ज्ञान, विज्ञान आदि दिँदै रहनु भन्ने प्रेरणाका साथ आशीर्वाद दिँदै यिनै शब्दका साथ ढुङ्गाउँछु ।

असतो मा सद्गमय

- सं. डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य

पशुपति मृगस्थली

२०७०/०५/१३ बिहिबार

शुभ सम्मति

श्रीहरिप्रसाद सोडारी आफ्नै लेखन तथा सम्पादनमा प्रकाशित हुन लागेको धर्मभित्रको विज्ञान पुस्तकको पाण्डुलिपि लिएर शुभ कामनाका लागि आउनुभयो । मैले ससर्ति हेरेँ । मलाई खुसी लाग्यो । आजकल धेरै जसो युवाहरू पश्चिमा सभ्यताबाट बढी प्रभावित हुँदै गएका देखिन्छन् । जनसमूहमा सनातन वैदिक परम्पराले सिकाएको विषय, देखाएको बाटोलाई अध्ययन नगर्ने, रहस्य बुझ्ने चेष्टा नगर्ने प्रवृत्ति व्यापक रूपमा बढ्दो छ । यस्तो प्रवृत्तिलाई कुनै हालतमा सही मान्न सकिदैन र यसले उनीहरूको कल्याण पनि हुने छैन । यसप्रकारको प्रवृत्तिबाट दुःखी भएर सोडारीले हाम्रा प्राचीन मूल्यमान्यताहरू, संस्कार र संस्कृतिहरू कतिको सही छन्, कति वैज्ञानिक छन् र तिनीहरूको पालना गर्नाले हामीलाई के कस्ता लाभ हुन सक्छन् भन्ने तथ्य बुझाउन गम्भीर अध्ययन र अथक परिश्रम गरेर यो पुस्तक तयार गर्नुभएको छ । पूर्वीय धर्म, संस्कृति, परम्परा, रीतिरिवाजभित्र रहेका रहस्यलाई जनमानसमा पस्कन यो कृति सफल भएको छ । एउटा युवाको धर्मप्रतिको यस्तो भुकाव र लगाव देख्दा मलाई ज्यादै खुसी लाग्दछ । यसको मात्रा र गुण सबै युवावर्गमा बढ्दै गयो भने हाम्रा धर्म, संस्कृति, परम्परा फलदायी र सुदृढ हुने छन् ।

विहान किन ब्रह्ममुहूर्तमा उठ्नुपर्छ ? भगवान्को पूजा किन गर्ने ? मान्यजनहरूलाई किन गोडामा ढोग्ने ?, खाँदा कसरी खानुपर्छ, सप्ताह नवाह लगाउने हाम्रो संस्कृतिभित्र के कस्ता रहस्य लुकेका छन् ? टुप्पी किन राख्ने ? टीका, चन्दन लगाउनुको पछाडि के रहस्य छ ? तीर्थाटन किन गर्नुपर्छ ? गाईको महत्व, सुत्दा खेरी विचार पुर्‍याउनु पर्ने नियमजस्ता दैनिक जीवनमा गरिने कार्यहरूका धार्मिक, सामाजिक र वैज्ञानिक रहस्योदघाटन गरी हामी सबैलाई ऋषि बनाउनु भएको छ सोडारीले । म उहाँको प्रयासको हृदयतः सराहना गर्दछु । यस्ता कृतिले साहित्य सेवामात्र होइन धर्म, संस्कृति, पूर्वीय परम्परामा पनि टेवा पुग्दछ । संस्कार दृढ बन्छ । आफ्नो धर्म, संस्कृतिमा गौरव र गर्व गर्नेको संख्या बढ्दछ । उहाँको उद्देश्यको सफलताको कामना गर्दछु । यस्ता कृतिहरू अरु प्रकाशित गरेर जनमानसलाई लाभान्वित तुल्याउनु भन्ने कामना गर्दछु । धर्मभित्रको विज्ञान चाँडै प्रकाशित भई जनमानसको चासोको विषय बनोस् भनी श्रीपशुपतिनाथसँग प्रार्थना गर्दछु ।

- श्री १०८ स्वामी डा. रामानन्द गिरि

महेश सन्यास आश्रम देवघाट

मिति २०६९।१२।०८

शुभ सम्मति

तत्त्वान्वेषक हरिप्रसाद सोडारीज्यूको लेखन र सम्पादनमा प्रस्तुत 'धर्मभित्रको विज्ञान' ग्रन्थ अध्ययन गर्दै जाँदा मैले आफ्नो विद्यार्थी जीवनमा (जुनबेला म त्रिचन्द्रकलेजमा पढ्थेँ) सरस्वतीसदनस्थित नेपालीभाषा प्रकाशनी समितिका अध्यक्ष बालकृष्ण शमशेर ज.ब.रा.को लेखन र सम्पादनमा प्रकाशित 'नियमित आकस्मिता' लघुग्रन्थलाई भलभली सम्झन पुगेँ। त्यसमा विशेषतः तुलनात्मक अध्ययनका लागि पूर्वी सिद्धान्त र पाश्चात्य सिद्धान्तका यथेष्ट सामग्रीहरु उदाहरणार्थ प्रस्तुत गरिएको विषयवस्तुहरु मनन गर्न योग्य प्रसङ्ग यत्रतत्र आउँथ्यो। त्यसताका 'नियमित आकस्मिता'ले बुद्धिजीवीहरुमा एउटा हलचल नै ल्याएको थियो। यतिबेला सोडारीज्यूबाट प्रस्तुत 'धर्मभित्रको विज्ञान' पनि आजका बौद्धिक वर्गका समाजमा एउटा नयाँ आध्यात्मिक अभियान (A new spiritual movment)को रूपमा समय सापेक्ष देखा पर्न आएको छ। यसभित्रका विषयवस्तु र सत्यतथ्यले पूर्वीयधर्म, संस्कृति भित्र रहेका वैज्ञानिक व्यवहारिक पक्षहरुको जानकारी दिइएको छ।

वास्तवमा धर्मभित्रको विज्ञानमा मानवको व्युत्पत्तिको जुन व्याख्या गरिएको छ, त्यसलाई गहिरीर मनन गर्दा ईश्वरीय सृष्टिमा मानव हिजो जे जस्तो थियो, त्यसको स्वरूप, आकार र संरचना आज पनि उस्तै नै छ। बाँदरको पुच्छर भरेर तथा चेपाञ्जीको स्वरूप बदलिएर बनेको प्राणीको रूपमा देखा पर्नुपर्ने मानव कहींकतै कसैले भेटाएको छैन। मत्स्य, कक्ष, वराह, नारसिंह आदि विकासक्रमको प्रसंग भने दश अवतारका भजन कीर्तनमा आज पनि गुञ्जिरहेकै पाइन्छ तर त्यो चाहिँ धार्मिक विश्वासको कुरा भयो। समय र प्रसङ्ग अनुसार हरेक विषयलाई बुझ्न यस पुस्तकले राम्रो सहयोग गरेको छ। धर्म, संस्कृतिका बाह्य र आन्तरिक पक्षका चर्चाहरुलाई वैज्ञानिक दृष्टिकोणबाट पनि जान्न सहज बनाइ दिएको छ। प्रतीकात्मक अर्थ नबुझी वास्तविक रहस्य र वैज्ञानिक आधार जान्न सकिदैन।

अन्ततः धर्मभित्रको विज्ञानका विषयवस्तुहरु हाम्रो शिक्षा पद्धतिका पाठ्यक्रममा समाविष्ट गर्नका निमित्त ज्यादै उपयोगी हुने खालका छन्। अतः यो ग्रन्थ संग्रहणीय र पठनीय छ। लेखक तथा सम्पादक हरिप्रसाद सोडारीज्यू धन्यवादका पात्र हुनुभएको छ।

- सत्यमोहन जोशी
ललितपुर, बखुंबाहाल
वि. सं. २०७० नयाँबर्ष

शुभकामना र साधुवाद

संसारमा मानिसै त्यो प्राणी हो जसले आफ्नो आचार, विचार र सदाचारले ईश्वरीय सत्तासँग आफूलाई समाहित गर्न सक्छ। हाम्रो वैदिक सनातनधर्मको मान्यता, मर्यादा, मानवीय कल्याणको निमित्त अनादिकालदेखि नै चलिआएको हुनाले यसलाई सनातन भन्ने गर्दछौं। धर्मभित्रको विज्ञानले मानवीय पक्षलाई स्पष्ट गर्दै अमानवीय अथवा समाजलाई भाँड्ने, सामाजिक मर्यादा र मानवीय एकता, अखण्डतामा विवाद र विखण्डनको बीऊ रोप्ने ऐजेरुलाई खुर्कने कार्य गरेको छ धर्मभित्रको विज्ञानलाई शास्त्रीय मान्यता, मर्यादाअनुसार अभि बढी स्पष्ट गरी उजागर गर्ने काम विद्वान हरिप्रसाद सोडारीले गर्नुभएको पाउँदा साह्रै हर्षित भएर आद्यपान्त हेरौं। हाम्रा पूर्वज मनीषीहरूले पहिल्याएको सन्मार्गलाई वेद, वेदाङ्ग, धर्मशास्त्र, नीतिशास्त्र आदिका मर्म बुझ्नेले मात्रै जानेर पहिल्याउन सक्छन्। क्षुद्र स्वार्थ, क्षणिक लाभ, भौतिक शुभलाभका पछि लाग्ने, ईश्वर, परमेश्वर, परमपिता, माता, पिता, गुरु, मान्यजनको अनादर गर्नेले त्यो उच्च मानवीयता, ईश्वरीयताका कुरा बुझ्न सक्दैनन्। यो संसारमा मानवलाई सन्मार्गको, ज्ञानको, प्रकाशको, मुक्तिको मार्ग देखाउने गुरु नै हुन्। गुरु भक्ति, ईश्वर भक्तिभन्दा कम छैन। यही मान्यता र मर्यादापूर्ण संस्कारमा हुर्के बढेका श्रीहरिप्रसाद सोडारीले पूज्यपाद डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य गुरुजीको स्नेहपूर्ण आशीर्वाद पाएर ज्यादै गहनतम कार्य गर्न प्रवृत्त हुनुभएको छ। बी. ए., बी. बी. एस. बी. एड., एम. ए. सम्मको शैक्षिक योग्यता पाएका सोडारी स्वामीज्यूका शिष्य बनेर उहाँको असीम कृपा र आशीर्वादले गर्दा संस्कृत वाङ्मयका प्रकाण्ड विद्वान् गुरुहरूले समेत प्रयत्न नगरेका कतिपय गहन विषयको गहिर्दोसम्म पुगी 'के ईश्वर छ?' जस्तो महत्त्वपूर्ण कृति प्रकाशित गरिसक्नुभएको छ। उमेरको हिसाबले ३२/३३ वर्षको उमेरमा एउटा परिपक्व प्रौढ संस्कृतका विद्वान्ले सम्पन्न गर्नुपर्ने काम गर्नुभएको छ। निश्चय नै आदरणीय गुरुवर तपोमूर्ति डा. स्वामी प्रपन्नाचार्यको आशीर्वादले यो कार्य सम्पन्न गर्ने क्षमता, वैदुष्य र कुशलता हरिलाई प्राप्त भएको मान्ने पर्दछ।

संस्कृतभाषा गाह्रो, दुर्बोध छ, सनातन धर्म र यसका मान्यता पूर्वाग्रहपूर्ण र संकीर्ण छन् भन्ने अबुभहरूका निमित्त लगनशील, गुरुभक्त र विनयी हरिले त्यसको मीठो र रचनात्मक प्रतिवाद गर्नुभएको छ। नाचन न जाने आँगन टेढा अथवा कञ्चुकमेव निन्दति पीनस्तनी नारी अर्थात् आफ्नो छाती बढेको कुरा बिसै चोलो सानो भयो भनी चोलालाई दोष दिने नारी भै आफ्नो लगन, श्रम र साधनाको कमीले संस्कृत नबुझ्दैमा संस्कृत कठिन, क्लिष्ट, दुर्बोध र संकीर्ण भन्नु हाँस्यास्पद कुरा हो। नित्य हि अविज्ञातुर्विज्ञानेभ्यसूया (निरुक्तम्) अर्थात् आफूले ज्ञान, बुझ्न, पढ्न नसक्नेले त्यो विषय वा शास्त्रको नै निन्दा गर्दछन्। भनिन्छ आफूले जति उफ्रेर पनि टिपेर खान नसकेपछि फ्याउरोले अंगुर अमीलो छ, मलाई ज्वरो पनि आएको छ, खानै पनि त हुँदैन नि ? भनेर त्यसको चाहना छोडिदिन्छ। संस्कृत पढेपछि मानिसमा भद्रता, शिष्टता, अनुशासनसमेतको विशेषताले विद्वत्समाजमा उसको शोभा (स्थान) उच्च हुन्छ। गुरुसँगको संस्कृत अध्ययनपछि हरिजीको विद्वत्ता अभि बढी सुशोभित र पल्लवित भएको छ। परिश्रमी हरिले २०६७सालमा के ईश्वर छ ? निबन्ध संग्रह प्रकाशित गरी २०६८ मा 'साधनाको अनन्त यात्रा डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य' करिब ३०० पृष्ठको महत्त्वपूर्ण खोजमूलक ग्रन्थ प्रकाशित गर्नुभयो। हिन्दूराष्ट्र नेपालका एउटा जिउँदो जाग्रो त्यागमूर्ति, छिमेकी भारतमा समेत विशिष्ट विद्वान्का रूपमा ख्याति प्राप्त एवं साधनाका साक्षात् अवतार तुल्य डा. स्वामी प्रपन्नाचार्यको जन्मदेखि हाल (करिब ९१वर्ष)सम्मका समग्र विषयका नालीबेलीसहित सविस्तार एउटा सिङ्गो प्रमाणिक चिनारी दिने पहिलो पुस्तक हो। सोडारीजीले आफ्नै लेखन, सम्पादनमा २०७०को प्रारम्भतिर धर्मभित्रको विज्ञान नामको ज्ञान भण्डार प्रकाशमा ल्याउँदै हुनुहुन्छ। यस कृतिमा उहाँले 'विहानै किन उदगे'देखि 'कसरी सुत्ने ?' सम्मका वैदिक सनातनधर्मका उपयोगिता बुझ्नेका, दैनन्दिन जीवनचर्याको प्रामाणिक, विवेचनात्मक र तर्कपूर्ण निबन्धसंग्रह प्रकाशित गराउनु स्वयंमा ज्यादै प्रशंसनीय कार्य हो।

अज्ञानी मानव समाजलाई अँध्यारोबाट उज्यालोतिर, असत्यबाट सत्यतिर, विनाश (मृत्यु)बाट अमरतातिर डोच्याएर मानवबाट क्रमशः महामानव, महात्मा बनाउँदै परमात्मामा समाहित हुन हाम्रो धर्मले उत्प्रेरित गर्दै आएको छ । सुतेको मान्छेलाई घघ्यच्याएर जगाएको छ । निरन्तर साधनाको सन्मार्गको यात्री बनेर ज्ञान प्राप्त गर्न, जीवनमुक्त हुँदै परमात्मा साक्षात्कार गर्नुका साथै क्रमशः सालोक्य, सामीप्य, सारूप्य र सायुज्य मुक्ति प्राप्त गर्न उत्साहित गराएको छ । वेदको मन्त्र, ब्राह्मण, आरण्यक, उपनिषद् रूपी चारैवटा ज्ञान सागरमा डुबुल्की लगाएर धर्म, अर्थ, काम र मोक्षको मार्गमा अगि बढ्न प्रेरित गरेको छ । उत्तिष्ठत जाग्रत, प्राप्य वरान्निबोधत भनेर उद्बोधित गराएको छ । यस विषयलाई धर्मभित्रको विज्ञान कृतिद्वारा सोडारीजीले सँच्चै नै धर्मको मर्म बारे पाठकलाई सुन्दर र आकर्षक, सरल र सुगम, प्राञ्जल नेपालीभाषामा राम्ररी बुझाउँदै स्पष्ट गर्न सफलता पाउनुभएको छ । धर्म, के, किन, कसले, कहाँ, कहिले, कसरी जस्ता प्रश्नको राम्रो समाधानसहित हाम्रो धर्माचरण, धर्मचर्या, सदाचारभित्र के कस्तो वैज्ञानिकता छ भन्ने जिज्ञासा प्रस्तुत धर्मभित्रको विज्ञानले प्राणाणिक शास्त्रीय तर्क र आधुनिक विज्ञान, मनोविज्ञानसम्मत, युक्तिपूर्ण उदाहरण, प्रत्युदाहरण दिएर पुष्टि गर्नुभएको छ । धार्मिक, सामाजिक चिन्तन, आचार, विचार, दैनिक जीवनचर्या, रीतिस्थिति, संस्कार र चाडपर्व, व्रत, पूजा, उपासना, प्रार्थनाका साथै हाम्रा आस्था, विश्वास र मान्यता, मर्यादासम्बन्धी वैज्ञानिक पक्षको सम्बोधन गर्न यस कृतिले धेरै सघाएको छ ।

मान्छेले आफ्नो साधना, लगनशीलता र परिश्रमले गुरु, शास्त्र र सत्संगबाट पाएको मार्गबाट अगि बढ्दै सुजनता प्राप्त गरी सफलताको सिर्दी चढेर देवताभन्दा उच्च स्थान प्राप्त गर्नु पर्दछ । वेद भन्दछ मनुष्यरथेनैव देवरथमभ्यातिष्ठति (कठसंहिता १।७।२) अर्थात् मानिस यही शरीर रूपी रथद्वारा देवयोनी रूपी रथलाई उछिन्न सफल हुन्छ । वेदअगाडि भन्दछ मनुष्या वै विश्वेदेवाः । मनुष्यैव एनमुद्यच्छते (२।३०।२) अर्थात् मानिसहरू नै सबै देवता हुन् । मनुष्यहरूले नै यो धर्तीलाई उठाएर स्वर्ग बनाउँछन् । मान्छेले मानवीय क्षुद्र स्वार्थ (काम क्रोधादि छ थरी शत्रु)लाई जितेर सर्वजन हिताय सर्वजन प्रियाय कार्य गर्दै एक आपसमा मिलेर सह अस्तित्व, बन्धुत्व, सद्भाव, सहयोग र समभ्रदारी राखी एक अर्काको हित सुख, शान्ति, समुन्नतिमा लागेर देव तुल्य बन्दै गएमा यो धर्ती स्वयं स्वर्गमा परिणत हुन्छ । यसमा शङ्कै छैन तर दुर्भाग्य स्वार्थपूर्ण काम क्रोधादि शत्रुले हामीलाई देवता हुन र धर्तीलाई स्वर्ग बनाउने सत्कार्यमा बाधा पारिरेछन् । अत एव हामीलाई वैदिक दीक्षान्त समारोहका यी पक्तिले सधैं सचेत बनाएका छन्ः— मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्य देवो भव । सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान् मा प्रमद । यी सबै कुराको सारांशमा मलाई भन्न मन लाग्छ सत्संगतिः कथय किं न करोति पुङ्गवम् ।

अन्तमा, 'हरि'को अर्थ दुःख हर्नेवाला हो । हरि हुन अरुको दुःख कष्ट हर्न सक्नुपर्छ । कसैप्रति दुःख दिने, अरुको दुःखमा दुःखी भै नसघाउनेलाई भित्र हरि नभएको मान्ने हामी नै हौ । हरिको प्रसाद वा कृपा पाउने भए हरिको काममा सघाउनुपर्छ । यसक्रममा स्वनामधन्य तपस्वी गुरु डा. स्वामी प्रपन्नाचार्यजी महाराजजस्ता सुयोग्य गुरुको सुयोग्य शिष्य बनेर धार्मिक, आध्यात्मिक क्षेत्रमा आजैका ज्ञानलाई 'धर्मभित्रका विज्ञान'का रूपमा पस्केर ठूलो गुन लाउनुभएको छ हरिजीले । म उहाँको यस सत्प्रयासको हार्दिक सराहना गर्दै यसरी राष्ट्रभाषा नेपालीको साहित्य भण्डार भर्नुभएकोमा उत्तरोत्तर समुन्नतिको शुभकामनासहित शतशः धन्यवाद दिन्छु र यस कृतिको सबैतिरबाट स्वागत हुने छ भन्ने आशा गर्दै भविष्यमा यस प्रकारका कृतिहरू तयार गरी राष्ट्रभाषालाई समृद्ध पार्दै समाजलाई धार्मिक सामाजिक दृष्टिले सुसंस्कृत र सुसूचित पार्न ईश्वरीय प्रेरणा मिलोस् भनी प्रार्थना गर्दछु ।

प्रा. डा. ऋषिराम पोखरेल

सुन्दरीजल, काठमाडौं

धर्मभित्रको विज्ञान लेख्दै गर्दा

कलेज र आश्रमको समयबाहेक धार्मिक पुस्तकहरू मेरा साथी हुन्, मार्गदर्शक हुन्, सहयात्री हुन् । जब किताब पाउँछु, म ठूलो समाजमा रमाइरहेको, प्रशन्नतामा डुबिरहेको अनुभव गर्दछु । मलाई गर्व लाग्छ किती साधना, अनुभव, परीक्षण गरेर मेरा पुर्खाहरूले धार्मिक ग्रन्थहरू लेखेछन् । अहो ! उनीहरूले ग्रन्थमा सागरलाई गागरमा अटाएका छन् । उनीहरूले कस्ता ग्रन्थ पढे होला ? कस्तो साधना र तपस्या गरी अमृत दोहन गर्न सके होला ? म यस्ताका सन्तति हुन पाएकोमा परमात्मासा धुवाद अर्पण गर्दछु । पुर्खाप्रति गौरव र गर्व गर्दछु । उनैका केही सन्तानहरू आफ्नी आमालाई नमस्कार, अर्काकी आमालाई साष्टाङ्ग ढोग गर्ने वर्णसंकर भएको देख्दा मलाई उदेग लाग्दछ । पुर्खाले मनलाई नमः बनाएर, युवालाई वायु नबनाई जीवन बिताए । त्यसताका सन्तति नियन्डरथलबाट रामापिथेकसदेखि पुनः बाँदर हुँदै अभिवातिर फर्किएको देख्दा मलाई आश्चर्य लाग्दछ । त्यसको समाधानका लागि म आध्यात्मिक ग्रन्थ र गुरुजनको सहयोग लिने गर्दछु । असह्य भएपछि मानिस उत्रन्छ र पिडालाई पोछ्छ, कसैले गोलीबाट, कसैले बोलीबाट, कसैले म्यानको मालिकबाट, कसैले पेनको निपबाट । मलाई सजिलो थियो कलमबाट मलम लगाउन, त्यसैले यही मार्ग रोजें । आफूले आफैँलाई विर्सनु ठूलो भूल हो । आफ्नो चिन्तन गर्न छोडेर अरुको चिन्ता गर्नु, आफूलाई चिन्न छोडेर अरुलाई बुझ्नु पागलपन हो । यो समस्याले धेरै ग्रसित र पिडित छन् । जसले गर्दा आफ्नो धर्म, राष्ट्र, कला, भाषालाई भूलेर मानिस कता-कता हराएको छ, विलाएको छ । यही दशा र समस्या देखेर मेरो लेखनीले मलाई धन्वधन्वाई रह्यो, तानिरह्यो अनि म 'धर्मभित्रको विज्ञान'मा लागें ।

जन्मदेखि मृत्युपर्यन्त धर्मले छोड्दैन । आमाको गर्भमा धर्मकै कारण बाँच्दछ, धर्मले नै श्वास फेर्दछ, हुर्कन्छ, बालकबाट बृद्ध हुनु पनि धर्मकै पालना हो । कोही पनि वृद्धबाट जबान हुँदै बालक हुँदैन । त्यसैले धर्मको एक भागलाई नियम भन्न मिल्दछ । धर्म शब्दको उत्पत्ति र भावार्थ अनेक हुन सक्छन् तर नियम र सत्य नै धर्म हो । जहाँ नियम छ, सत्य छ त्यहाँ नै धर्म हुन्छ । विज्ञानले नियममा रहेर सत्यको ज्ञान गराउँछ त्यसकारण विज्ञान धर्मभन्दा परको वस्तु एवं फरक फल होइन । जसले जे पत्ता लगाएका छन् ती सबै पूर्वीय विज्ञानले वर्णन गरेको भन्दा भिन्न छैन । पुर्खा र धर्मले दिएको अमृतलाई त्यागेर "स्वगृहे पायसं त्यक्त्वा भिक्षामटीति दुर्मतिः" आफ्नो घरमा पाकेको खीरलाई छोडेर पराईको घरमा भिक्षामान जानु जस्तै भएको छ । वैदिकधर्म सबैभन्दा पुरानो, सर्वोत्कृष्ट, वैज्ञानिक धर्म हो । वैदिकग्रन्थहरूबाटै ज्ञान मौलाएको छ, विज्ञान फैलिएको छ । यसैको विज्ञानले बाहिरी र भित्री दुवै ज्ञानलाई विधिसम्मत तरिकाले अध्ययन गर्दछ । परमाणुदेखि परमात्मासम्म अध्ययन गर्ने धार्मिक ग्रन्थको एक अंश विज्ञान हो । पछिल्लो समयमा बाटो ढुकेर ज्योतिष हेर्नेहरू, घाट कुरेर श्राद्ध गर्नेहरू, पैसा तोकेर पुराण भन्नेहरू, दयाङ्ग्री ठोकेर दोबाटोमा कुखुरा काट्नेहरूलाई उदाहरण दिँदै हिन्दूधर्मको खिल्ली उडाएको देखेर मेरो मन साह्रै दुःख्यो ।

अरुलाई खण्डन गर्नुभन्दा पहिले देख्नु, सुन्नु, बुझ्नु राम्रो हुन्छ । त्यसकारण पिडा पोख्नुभन्दा पहिले यथार्थ बुझ्नतिर म लागौं । मन्त्र, यन्त्र, तन्त्रबाट सर्वशक्तिमान् पुर्खाहरूका इतिहासमा यस्तो कलंक थोपर्नु सबैका लागि घातक हो तर लुट्ने, कुट्ने, भुट्नेका अगाडि त यो पाप होइन । तै पनि हाम्रा पुर्खा, शास्त्र, इतिहास खोज्नु मेरो कर्तव्य हो भन्ने बुझेर चिन्तन, मनन गर्दै गएँ, जानेको लेख्दै गएँ । जति खोजेँ सबै ऋषिमुनिहरूले पत्तालगाएका, गुरुहरूले सिकाएका बाहेक अरु नयाँ प्राप्त भएन अर्थात् व्यासोच्छिष्ट जगत्सर्वम् अर्थात् संसारभरि जे जति ज्ञान, विज्ञानका कुरा छन् ती सबै व्यासले आफ्नो कृतिहरू महाभारत, अठार पुराण, अठार उपपुराण आदिमा बताइ सकेका रहेछन् । म पनि यसबाट अछुतो छैन ।

मैले पूर्वीयशास्त्रहरूमा डुबुली लगाएर खजना त निकाल्न सकिन तर त्यो सागरलाई छेउबाट देख्ने सौभाग्य पाएको छु । मलाई यो सागरमा गोताखोर बनाउन मेरा परमपूजनीय गुरुदेव सं. डा. स्वामी प्रपन्नाचार्यजी महाराजले अथक प्रयास गर्नुभएको छ । त्यसका लागि त पूर्वजन्मको प्रारब्ध र यस जन्मको मिहिनेत दुबै चाहिन्छ । त्यो ममा कता खड्किएको थियो होला । त्यसैले किनारैमा बसेर भए पनि हेर्ने सुअवसर पाएँ । संसारमा जसले जति गरेको छ सबै गुरु प्रसाद र आशीर्वाद हो । सौभाग्य प्राप्त नभएसम्म वा शुभसमय नआएसम्म महापुरुष र गुरुसँग भेट हुँदैन । १४ वर्षयता जे जति कार्य गर्दैछु त्यो सबै गुरुकै प्रसाद हो, आशीर्वाद हो, मार्गदर्शनको उपज हो । असल मार्गको पथिक, अहोरात्रको परिश्रम गर्ने गुरुमन्त्रलाई मैले शिरोधार्य गर्ने प्रयासको फलस्वरूप 'धर्मभित्रको विज्ञान' जन्मन पुग्यो । गुरुमहाराजीको साथमा रहँदा फुर्सद हुँदैन, समय बिताउनु पर्दैन समय बितेको थाहै हुँदैन, व्यस्तताले छोड्दैन । शास्त्र चिन्तन, देशाटन, अध्ययन, लेखनबाट न त आफू बिदा लिनु हुन्छ, न त शिष्यहरूले बिदा लिएको निको मान्नु हुन्छ । अभिष्ट भाषामा भन्नुपर्दा जोतिन र जोतिरहनबाट गुरुमहाराज कहिल्यै बिदा लिनु हुँदैन । परकार्य साध्नोतीति साधु अर्थात् अरुको कार्य गर्न वा अरुको उन्नति प्रगतिमा आनन्दित हुनेलाई साधु भनिन्छ । महाराजश्री साधु भएकै कारण उहाँ सबै जात, धर्म, क्षेत्र, वर्णको साझा सम्पत्ति हुनुहुन्छ । मैले दर्शन पाएदेखि आजसम्म महाराजश्रीले आफ्नो कार्य गरेको देखेकै छैन । कहिले दर्शनको, कहिले इतिहासको, कहिले धर्मको, कहिले भाषाको, कहिले संस्कृतिको, कहिले साहित्यको, कहिले आयुर्वेद आदिको उत्थान, उत्कर्षमा डुबेको देखेको छु । सामाजसेवा, राष्ट्रसेवा, सन्मार्गको निर्देशन, दीनदुःखीको सेवा गर्दैमा महाराजजीलाई आफ्नो कार्य गर्ने फुर्सद छैन । त्यसैले त चन्द्रेश्वर सत्तलको बास छ, आकाशे वृत्तिबाट गाँस चलेको छ । उहाँलाई यी चिन्ताका विषय छैन । चिन्ता छ भने धर्मको, राष्ट्रको, पितापुर्खाको त्याग, तपस्या र गौरवको छ । ९१ वर्षको उमेरमा पनि उहाँ अध्ययन, चिन्तन, अनुसन्धानको नियम तोड्नु हुन्न र तोडे को हेर्न चाहनु हुन्न त्यसैले गुरुमहाराज धर्मको प्रतिमूर्ति हुनुहुन्छ । उहाँमा सुदामको कनिका अर्पण गर्न पाउनु मेरो लागि अहोभाग्य हो । गुरुलाई शिष्यले के नै चढाउन सक्छ । उहाँले नै पढाएको, उहाँले नै घोकाएको, उहाँले सधाएको वस्तुलाई एउटा आकार बनाएर अर्पण गरेको न हुँ । यो मेरो सौभाग्य हो । गुरुको ऋणबाट उक्कण हुने गरी दक्षिणा चढाउने तागत मलाई लाख कुनै पनि चेलामा छैन भने ममा के तागत पुला र ? यो मैले गुरु महाराजजीमा गृहकार्य अर्पण गरेको हुँ, चरणकमलको धूलो बनी सन्मार्गको पथिक बन्ने प्रयास गरेको

हुँ । उहाँले यस पुस्तकमा शुभाशीराशिः दिएर आशीर्वादको वर्षा गरी रहनुभएको छ ।

‘धर्मभित्रको विज्ञान’लाई असाध्यै माया गरी शुभकामना र साधुवाद प्रदान गर्ने गुरुवर प्रा. डा. ऋषिराम पोखरेलप्रति म कृतज्ञता अर्पण गर्दछु । उहाँ बिरामी अवस्थामा हुँदा यस कृतिको शुद्धाशुद्धिदेखि अन्य विषयवस्तुको बारेमा जेजति सहयोग र मार्गदर्शन गर्नुभयो त्यसको बयान म न त शब्दमा गर्न सक्दछु, न त कुनै बस्तु दिएर ऋण चुक्ता गर्न सक्दछु । महेश सन्यास आश्रमका संरक्षक एवं नेपाल आमाका सुपुत्र श्री १००८ डा. स्वामी रामानन्द गिरिजी महाराजका चरण कमलमा कृतज्ञता अर्पण गर्दछु । महाराजश्रीले मलाई आशीर्वचन र प्रेरणा दिई यस कृतिको उचाई र महिमा बढाइदिनुभएको छ । नेपाली संस्कृतिका प्रतिमूर्ति सत्यमोहन जोशीज्यूले यस कृतिलाई आद्यपान्त हेरेर दिनुभएको शुभकामनाले म ऋणि भएको छु । उमेर, स्वास्थ्य र व्यस्तताले साथ नदिँदा पनि मेरो उत्साह वर्द्धन गराएर मलाई आशीर्वाद र प्रेरणा दिनुभएको छ । उहाँको म सुस्वास्थ्य, दीर्घायुको कामना गर्दछु । यस कृतिलाई गणुस्तर बनाउन आशीर्वाद एवं प्रेरणा दिने नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयका शिक्षाध्यक्ष एवं प्रसिद्ध साहित्यकार वेणीमाधव ढकालज्यू, धर्म अध्यात्मका मर्मज्ञ एवं विद्वान् प्रा. डा. दीर्घराज घिमिरे एवं गुरुवर डा. चिन्तामणि योगीज्यूप्रति कृतज्ञता अर्पण गर्दछु ।

यो कृतिको तयारीमा टाइपिङ, प्रकाशनलगायतका कार्यमा सहयोग गर्ने मेरी अर्धाङ्गिनी विष्णुमाया गजुरेल सोडारीलाई विशेष धन्यवाद दिन्छु । छोरी इला सोडारी, भाइ रमेश, बहिनी अञ्जु एवं अम्बिका, अत्यन्त प्रिय भाञ्जा रोशन घिमिरे, ज्वाईं ध्रुव सापकोटा, दाजु ज्ञानेन्द्र श्रेष्ठ, भाइ हरिप्रसाद गजुरेलले मित्रवर प्रकाश श्रेष्ठ, मंगलकृष्णमहर्जनजीले मेरा यी कार्यमा होस्तेमा हैसै गरिदिएकाले मलाई असाध्यै सजिलो भएको छ । प्यारो भाइ शिशिर दङ्गाल (सिन्धुपाल्चोक)ले मप्रति गरेको स्नेह, सहयोगप्रति म आभार व्यक्त गर्दछु । उहाँको सहयोगले नै मेरो किताब अत्यन्त छोटो समयमा निक्कन सहयोग पुगेको हो ।

काम गर्ने मानिसले नै गल्ती गर्दछ । पुस्तकमा गल्ती हुनु स्वभाविकै हो । अशुद्धिः राक्षसी ज्ञेया सर्वपाण्डित्य भक्षिणी अर्थात् शुद्धाशुद्धि जति राम्रोसँग हेरे पनि यसले पण्डितहरूको सातो लिन यसले छोड्दैन भने मलाई यसले किन छुट् दिन्थ्यो ? मैले शुद्ध भावले लेखेको हुनाले त्यसै अनुसार अध्ययन गरिदिनु हुन विनम्र अनुरोध गर्दछु । यस कृतिले चन्द्रमा भै रोशनी छर्न नसके पनि जुनकिरीको कार्य भने अवस्य गर्ने छ । मैले यो पुस्तक विद्वान् र तत्त्ववेत्तालाई नभई पूर्वीय दर्शनको मर्म नै नबुझ्ने बाटो विराउनेलाई शास्त्रका केही वैज्ञानिक पक्षहरू जम्मा गरी आफ्नो भाषामा ढालेर व्यक्त गरेको मात्र हुँ । भाषागत पण्डित्याई, वाक् पटुतालाई भन्दा पनि सत्यतथ्य ज्ञानलाई विवेकले भ्याएसम्म पस्कने प्रयास गरेको छु । विद्वान्हरूले यसका कमीकमजोरी बताई दिएर मलाई मार्ग प्रशस्त गरी पुनः प्रकाशनका लागि बौद्धिक खुराक उपलब्ध गराई दिनु हुनेछ भन्ने विश्वास र आसा राख्दै गुरुदेव सं. डा. स्वामी प्रपन्नाचार्यजी महाराजमा यो पुस्तक सभक्ति समर्पण गर्दछु ।

– हरिप्रसाद सोडारी

अरुलाई खण्डन गर्नुभन्दा पहिले देख्नु, सुन्नु, बुझ्नु राम्रो हुन्छ । त्यसकारण पिडा पोख्नुभन्दा पहिले यथार्थ बुझ्नतिर म लागौं । मन्त्र, यन्त्र, तन्त्रबाट सर्वशक्तिमान् पुर्खाहरूका इतिहासमा यस्तो कलंक थोपर्नु सबैका लागि घातक हो तर लुट्ने, कुट्ने, भुट्नेका अगाडि त यो पाप होइन । तै पनि हाम्रा पुर्खा, शास्त्र, इतिहास खोज्नु मेरो कर्तव्य हो भन्ने बुझेर चिन्तन, मनन गर्दै गएँ, जानेको लेख्दै गएँ । जति खोजेँ सबै ऋषिमुनिहरूले पत्तालगाएका, गुरुहरूले सिकाएका बाहेक अरु नयाँ प्राप्त भएन अर्थात् व्यासोच्छिष्ट जगत्सर्वम् अर्थात् संसारभरि जे जति ज्ञान, विज्ञानका कुरा छन् ती सबै व्यासले आफ्नो कृतिहरू महाभारत, अठार पुराण, अठार उपपुराण आदिमा बताइ सकेका रहेछन् । म पनि यसबाट अछुतो छैन ।

मैले पूर्वीयशास्त्रहरूमा डुबुल्की लगाएर खजना त निकाल्न सकिन तर त्यो सागरलाई छेउबाट देख्ने सौभाग्य पाएको छु । मलाई यो सागरमा गोताखोर बनाउन मेरा परमपूजनीय गुरुदेव सं. डा. स्वामी प्रपन्नाचार्यजी महाराजले अथक प्रयास गर्नुभएको छ । त्यसका लागि त पूर्वजन्मको प्रारब्ध र यस जन्मको मिहिनेत दुबै चाहिन्छ । त्यो ममा कता खड्किएको थियो होला । त्यसैले किनारैमा बसेर भए पनि हेर्ने सुअवसर पाएँ । संसारमा जसले जति गरेको छ सबै गुरु प्रसाद र आशीर्वाद हो । सौभाग्य प्राप्त नभएसम्म वा शुभसमय नआएसम्म महापुरुष र गुरुसँग भेट हुँदैन । १४ वर्षयता जे जति कार्य गर्दैछु त्यो सबै गुरुकै प्रसाद हो, आशीर्वाद हो, मार्गदर्शनको उपज हो । असल मार्गको पथिक, अहोरात्रको परिश्रम गर्ने गुरुमन्त्रलाई मैले शिरोधार्य गर्ने प्रयासको फलस्वरूप 'धर्मभित्रको विज्ञान' जन्मन पुग्यो । गुरुमहाराजीको साथमा रहँदा फुर्सद हुँदैन, समय बिताउनु पर्दैन समय बितेको थाहै हुँदैन, व्यस्तताले छोड्दैन । शास्त्र चिन्तन, देशाटन, अध्ययन, लेखनबाट न त आफू बिदा लिनु हुन्छ, न त शिष्यहरूले बिदा लिएको निको मान्नु हुन्छ । अभिष्ट भाषामा भन्नुपर्दा जोतिन र जोतिरहनबाट गुरुमहाराज कहिल्यै बिदा लिनु हुँदैन । परकार्य साध्नोतीति साधु अर्थात् अरुको कार्य गर्न वा अरुको उन्नति प्रगतिमा आनन्दित हुनेलाई साधु भनिन्छ । महाराजश्री साधु भएकै कारण उहाँ सबै जात, धर्म, क्षेत्र, वर्णको साझा सम्पत्ति हुनुहुन्छ । मैले दर्शन पाएदेखि आजसम्म महाराजश्रीले आफ्नो कार्य गरेको देखेकै छैन । कहिले दर्शनको, कहिले इतिहासको, कहिले धर्मको, कहिले भाषाको, कहिले संस्कृतिको, कहिले साहित्यको, कहिले आयुर्वेद आदिको उत्थान, उत्कर्षमा डुबेको देखेको छु । सामाजसेवा, राष्ट्रसेवा, सन्मार्गको निर्देशन, दीनदुःखीको सेवा गर्दैमा महाराजजीलाई आफ्नो कार्य गर्ने फुर्सद छैन । त्यसैले त चन्द्रेश्वर सत्तलको बास छ, आकाशे वृत्तिबाट गाँस चलेको छ । उहाँलाई यी चिन्ताका विषय छैन । चिन्ता छ भने धर्मको, राष्ट्रको, पितापुर्खाको त्याग, तपस्या र गौरवको छ । ९१ वर्षको उमेरमा पनि उहाँ अध्ययन, चिन्तन, अनुसन्धानको नियम तोड्नु हुन्न र तोडे को हेर्न चाहनु हुन्न त्यसैले गुरुमहाराज धर्मको प्रतिमूर्ति हुनुहुन्छ । उहाँमा सुदामको कनिका अर्पण गर्न पाउनु मेरो लागि अहोभाग्य हो । गुरुलाई शिष्यले के नै चढाउन सक्छ । उहाँले नै पढाएको, उहाँले नै घोकाएको, उहाँले सधाएको वस्तुलाई एउटा आकार बनाएर अर्पण गरेको न हुँ । यो मेरो सौभाग्य हो । गुरुको ऋणबाट उक्कण हुने गरी दक्षिणा चढाउने तागत मलाई लाग्छ कुनै पनि चेलामा छैन भने ममा के तागत पुला र ? यो मैले गुरु महाराजजीमा गृहकार्य अर्पण गरेको हुँ, चरणकमलको धूलो बनी सन्मार्गको पथिक बन्ने प्रयास गरेको

हुँ । उहाँले यस पुस्तकमा शुभाशीराशिः दिएर आशीर्वादको वर्षा गरी रहनुभएको छ ।

‘धर्मभित्रको विज्ञान’लाई असाध्यै माया गरी शुभकामना र साधुवाद प्रदान गर्ने गुरुवर प्रा. डा. ऋषिराम पोखरेलप्रति म कृतज्ञता अर्पण गर्दछु । उहाँ बिरामी अवस्थामा हुँदा यस कृतिको शुद्धाशुद्धिदेखि अन्य विषयवस्तुको बारेमा जेजति सहयोग र मार्गदर्शन गर्नुभयो त्यसको बयान म न त शब्दमा गर्न सक्दछु, न त कुनै बस्तु दिएर ऋण चुक्ता गर्न सक्दछु । महेश सन्यास आश्रमका संरक्षक एवं नेपाल आमाका सुपुत्र श्री १००८ डा. स्वामी रामानन्द गिरिजी महाराजका चरण कमलमा कृतज्ञता अर्पण गर्दछु । महाराजश्रीले मलाई आशीर्वचन र प्रेरणा दिई यस कृतिको उचाई र महिमा बढाइदिनुभएको छ । नेपाली संस्कृतिका प्रतिमूर्ति सत्यमोहन जोशीज्यूले यस कृतिलाई आद्यपान्त हेरेर दिनुभएको शुभकामनाले म ऋणि भएको छु । उमेर, स्वास्थ्य र व्यस्तताले साथ नदिँदा पनि मेरो उत्साह वर्द्धन गराएर मलाई आशीर्वद र प्रेरणा दिनुभएको छ । उहाँको म सुस्वास्थ्य, दीर्घायुको कामना गर्दछु । यस कृतिलाई गणुस्तर बनाउन आशीर्वद एवं प्रेरणा दिने नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयका शिक्षाध्यक्ष एवं प्रसिद्ध साहित्यकार वेणीमाधव ढकालज्यू, धर्म अध्यात्मका मर्मज्ञ एवं विद्वान् प्रा. डा. दीर्घराज घिमिरे एवं गुरुवर डा. चिन्तामणि योगीज्यूप्रति कृतज्ञता अर्पण गर्दछु ।

यो कृतिको तयारीमा टाइपिङ, प्रकाशनलगायतका कार्यमा सहयोग गर्ने मेरी अर्धाङ्गिनी विष्णुमाया गजुरेल सोडारीलाई विशेष धन्यवाद दिन्छु । छोरी इला सोडारी, भाइ रमेश, बहिनी अञ्जु एवं अम्बिका, अत्यन्त प्रिय भाज्जा रोशन घिमिरे, ज्वाइँ ध्रुव सापकोटा, दाजु ज्ञानेन्द्र श्रेष्ठ, भाइ हरिप्रसाद गजुरेलले मित्रवर प्रकाश श्रेष्ठ, मंगलकृष्ण महर्जनजीले मेरा यी कार्यमा होस्तेमा हैसै गरिदिएकाले मलाई असाध्यै सजिलो भएको छ । प्यारो भाइ शिशिर दङ्गाल (सिन्धुपाल्चोक)ले मप्रति गरेको स्नेह, सहयोगप्रति म आभार व्यक्त गर्दछु । उहाँको सहयोगले नै मेरो किताब अत्यन्त छोटो समयमा निकलन सहयोग पुगेको हो ।

काम गर्ने मानिसले नै गल्ती गर्दछ । पुस्तकमा गल्ती हुनु स्वभाविकै हो । अशुद्धिः राक्षसी ज्ञेया सर्वपाण्डित्य भिक्षणी अर्थात् शुद्धाशुद्धि जति राम्रोसँग हेरे पनि यसले पण्डितहरूको सातो लिन यसले छोड्दैन भने मलाई यसले किन छुट् दिन्थ्यो ? मैले शुद्ध भावले लेखेको हुनाले त्यसै अनुसार अध्ययन गरिदिनु हुन विनम्र अनुरोध गर्दछु । यस कृतिले चन्द्रमा भै रोशनी छर्न नसके पनि जुनकिरीको कार्य भने अवस्य गर्ने छ । मैले यो पुस्तक विद्वान् र तत्त्ववेत्तालाई नभई पूर्वीय दर्शनको मर्म नै नबुझी बाटो विराउनेलाई शास्त्रका केही वैज्ञानिक पक्षहरू जम्मा गरी आफ्नो भाषामा ढालेर व्यक्त गरेको मात्र हुँ । भाषागत पण्डित्याई, वाक् पटुतालाई भन्दा पनि सत्यतथ्य ज्ञानलाई विवेकले भ्याएसम्म पस्कने प्रयास गरेको छु । विद्वान्हरूले यसका कमीकमजोरी बताई दिएर मलाई मार्ग प्रशस्त गरी पुनः प्रकाशनका लागि बौद्धिक खुराक उपलब्ध गराई दिनु हुनेछ भन्ने विश्वास र आसा राख्दै गुरुदेव सं. डा. स्वामी प्रपन्नाचार्यजी महाराजमा यो पुस्तक सभक्ति समर्पण गर्दछु ।

– हरिप्रसाद सोडारी

विषय - सूची

१. बिहानै किन उदने ? १ २. मानिसका पुर्खा को थिए ? ४ ३. संस्कार किन छोड्न हुँदैन ? ७ ४. जन्मदा टाउकोमा किन खाल्डो ? १० ५. ईश्वरलाई के र कुन रूपमा मान्ने ? १२ ६. बिहान उठेर पहिले हात किन हेर्ने ? १५ ७. नमस्कार गर्नु सभ्यताको परिचय हो ? १८ ८. बिहान के-के गर्नुपर्छ ? २१ ९. शुद्ध हुन र खान किन आवश्यक छ ? २४ १०. संकल्पले इतिहास बताउँछ..... २८ ११. पाञ्चायन पूजा किन ? ३२ १२. प्रसाद किन खाने ? ३४ १३. शङ्ख, घण्टी किन बजाउने ? ३६ १४. पूजामा कलशको महत्त्व..... ४० १५. दिसा-पिसाब किन र कसरी गर्ने ? ४२ १६. मन्त्र के, किन र कहाँ जप्ने ? ४५ १७. छैटीमा भाविले लेख्छ त ? ४८ १८. घर कस्तो हुनुपर्छ ? ५० १९. ऋषिमुनिहरूको आयु किन लामो ? ५५ २०. बिहान नुहाउन किन आवश्यक छ ? ५९ २१. खुट्टामै ढोग्नु हुन्छ त ? ६२ २२. खाना खाँदाका नियमहरू ६५ २३. व्रत बस्न आवश्यक छ ? ६८ २४. दक्षिणा किन र कसलाई दिने ? ७० २५. बाह्र महिना नै किन ? ७३ २६. दीयो किन पूर्वतर्फ बाल्ने ७७ २७. सप्ताह र नवाह किन लगाउने ? ७९ २८. हिन्दूका चाडपर्व किन धेरै ? ८१ २९. विवाहित महिला कसरी कन्या भए ? ८३ ३०. मूर्ति पूजा आवश्यक छ त ? ८६ ३१. हिन्दूका देवता किन जनावर पनि ? ८९ ३२. सोमबार भगवान् शिवको पूजा किन ? ... ९३ ३३. पशुपक्षी र ज्योतिषीको भविष्यवाणी पुछ्छ त ? ९५	३४. छुवाछुतको रहस्य के हो ? १०० ३५. सुन किन पवित्र ? १०३ ३६. एउटै गोत्रमा विवाह किन गर्न हुँदैन ? ... १०५ ३७. बालविवाह हिन्दूको संस्कृति हो ? १०९ ३८. नछुनु बार्न आवश्यक छ त ? ११२ ३९. श्राद्धको पिण्ड-पानी पितृले पाउँछन् त ? ११४ ४०. मन्त्रमा ॐ किन ? ११७ ४१. जन्म दिन कसरी मनाउने ? ११९ ४२. मधु र कैटभको शरीरबाट पृथ्वी बनेको हो त ? १२१ ४३. गुरुकुलको आवश्यकता किन ? १२४ ४४. जनै लगाउने पर्छ त ? १२९ ४५. हिन्दूहरू जाति, जनजाति वा आदिवासी ? १३४ ४६. पृथ्वी चाँडै नष्ट हुँदै छ त ? १३८ ४७. पृथ्वीलाई शेषनागले थामेको हो त ? ... १४२ ४८. शास्त्र किन पढ्ने ? १४५ ४९. टुप्पीको महत्त्व १४८ ५०. माला किन जप्ने ? १५१ ५१. रुद्राक्षको माला किन लगाउने ? १५३ ५२. कुश कसरी पवित्र भयो ? १५५ ५३. वनस्पतिको पूजा किन ? १५८ ५४. टीका, चन्दन किन लगाउने ? १६२ ५५. तीर्थस्थल किन जानु पर्छ ? १६४ ५६. गाईको पूजा किन ? १६७ ५७. पाप लाग्छ त ? १७० ५८. गोबरको पनि गणेश हुन्छ ? १७५ ५९. मठमन्दिर दाहिने पोर किन घुम्ने ? १७७ ६०. गर्भवतीले के-के गर्नुपर्छ ? १७९ ६१. कसरी सुत्ने ? १८४
--	---

बिहानै किन उठ्ने ?

पूर्वीयदर्शनहरूले जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्ति गरी मानिसका तीन अवस्थाका^१ चर्चा गरेका छन् । इन्द्रियहरूले पूर्णरूपमा काम गरेको वा जागेको अवस्थालाई जाग्रत् भनिन्छ । जाग्रत् अवस्थामा देखेर, भोगेर, सुनेर बासना बनेका घटनालाई निद्रा अवस्थामा देख्नु स्वप्न हो । निद्रा अवस्थामा केही नदेख्नु, अनुभव नगर्नुलाई सुषुप्ति भनिन्छ । मानव जीवनमा जाग्रत् अवस्थालाई सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण समय मानिन्छ । जीवनलाई ज्ञान, ध्यान, चिन्तन र असल कर्मले उठ्ने कार्य जाग्रत् अवस्थामा मात्र सम्भव छ । स्वप्न र जाग्रत्ले मानिसलाई शारीरिक र मानसिक रूपले बलियो बनाउँछ । बस्ने मानिसको भाग्य पनि बस्दछ, उभिने मानिसको भाग्य पनि उभिन्छ, सुत्ने मानिसको भाग्य पनि सुत्दछ र खोज अनुसन्धान गर्ने मानिसको भाग्यले मानिसको प्रगतिको मार्ग प्रशस्त गर्दछ^२ । बिहानै उठ्नु स्वास्थ्य र अध्यात्मिक दुवै दृष्टिले सर्वोत्तम मानिन्छ । घरभित्र पूजा कोठा, आँगनमा तुलसीको मठ, निवासमा गाईको गोठ, हिन्दूको परिचय हो । बिहान उठेर पूजा, सेवा, प्रार्थना गर्नु दैनिकी थियो । अहिले बिहानभरी सुत्ने, रातभरी चित्रविचित्रका तस्वीर, घटनाक्रमलाई हेर्ने, आमा-बुबा र गाईको दर्शन र सेवालालाई छोडेर कुकुर र बिरालोको सेवा गर्ने क्रम बढ्दै गएका छन् । सेवा सबैको गर्नुपर्छ तर कहाँ कुकुर र बिरालो ? कहाँ बुबा, आमा र पूजनीय महानुभावहरू ? वैदिकनियमअनुसार बिहानै उठेर मनले सबै तीर्थस्थल, देवीदेवता, ऋषिमुनि आदिको दर्शन गर्ने, प्रार्थना, स्तुति-मन्त्र संभन्ने, पाठ गर्ने र ओछ्यानबाट उठ्ने चलन छ । अहिले यी नियमहरू एकादेशका कहानी जस्ता बन्दै गएका छन् । आनन्दरामायणमा भगवान् राम बिहान उठेर नित्य नियमले शिव, देवी, गुरु, बुबा, आमा, देवीदेवता, पुण्य तीर्थस्थल आदिको स्मरण गर्ने गरेको वर्णन पाइन्छ^३ । आध्यात्मिक प्रगतिका लागि मात्र होइन मानसिक र भौतिकरूपले सबल, सक्षम हुन पनि ब्रह्ममुहूर्तमा उठ्नु आवश्यक छ । 'रातको तेस्रो प्रहरलाई ब्रह्ममुहूर्त भनिन्छ । यस समयमा उठ्नु पर्छ^४ ।' ब्रह्म भनेको परमात्मा हो जसले ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वरको उत्पत्ति गरी चराचर जगत्का सबै कार्यहरूको जिम्मेवारी दिएका छन् । ब्रह्म साक्षात्कार गर्न ऋषिमुनिहरूले रातको तेस्रो प्रहर (उज्यालो हुनुभन्दा दुई घण्टा अघि) सर्वोत्तम ठानी

^१ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यावस्थाः ।-तत्त्वबोध

^२ आस्ते आसीनस्योर्ध्वतिष्ठति तिष्ठता । शते निपद्यमानस्य चरातिचरतो भगश्चैर्वेति ॥-ऐतरेय ब्राह्मण

^३ ततो ध्यात्वा शिवं देवीं गुरुं दशरथं सुरान् । पुण्यतीर्थानि मातृश्च देवतायतनानि च ॥- आनन्दरामायण, राज्यकाण्ड १९।३

^४ रात्रेः पश्चिमयामस्य मुहूर्तो यस्तुतीयकः । स ब्राह्म इति विज्ञेयो विहितः स प्रबोधने ॥-ज्योतिषः शार शिरोमणि

विषय - सूची

१. बिहानै किन उदने ? १ २. मानिसका पुर्खा को थिए ? ४ ३. संस्कार किन छोड्न हुँदैन ? ७ ४. जन्मदा टाउकोमा किन खाल्डो ? १० ५. ईश्वरलाई के र कुन रूपमा मान्ने ? १२ ६. बिहान उठेर पहिले हात किन हेर्ने ? १५ ७. नमस्कार गर्नु सभ्यताको परिचय हो ? १८ ८. बिहान के-के गर्नुपर्छ ? २१ ९. शुद्ध हुन र खान किन आवश्यक छ ? २४ १०. संकल्पले इतिहास बताउँछ २८ ११. पाञ्चायन पूजा किन ? ३२ १२. प्रसाद किन खाने ? ३४ १३. शङ्ख, घण्टी किन बजाउने ? ३६ १४. पूजामा कलशको महत्त्व ४० १५. दिसा-पिसाब किन र कसरी गर्ने ? ४२ १६. मन्त्र के, किन र कहाँ जप्ने ? ४५ १७. छैटीमा भाविले लेख्छ त ? ४८ १८. घर कस्तो हुनुपर्छ ? ५० १९. ऋषिमुनिहरूको आयु किन लामो ? ५५ २०. बिहान नुहाउन किन आवश्यक छ ? ५९ २१. खुट्टामै ढोग्नु हुन्छ त ? ६२ २२. खाना खाँदाका नियमहरू ६५ २३. व्रत बस्न आवश्यक छ ? ६८ २४. दक्षिणा किन र कसलाई दिने ? ७० २५. बाह्र महिना नै किन ? ७३ २६. दीयो किन पूर्वतर्फ बाल्ने ७७ २७. सप्ताह र नवाह किन लगाउने ? ७९ २८. हिन्दूका चाडपर्व किन धेरै ? ८१ २९. विवाहित महिला कसरी कन्या भए ? ८३ ३०. मूर्ति पूजा आवश्यक छ त ? ८६ ३१. हिन्दूका देवता किन जनावर पनि ? ८९ ३२. सोमबार भगवान् शिवको पूजा किन ? ... ९३ ३३. पशुपक्षी र ज्योतिषीको भविष्यवाणी पुछ्छ त ? ९५	३४. छुवाछुतको रहस्य के हो ? १०० ३५. सुन किन पवित्र ? १०३ ३६. एउटै गोत्रमा विवाह किन गर्न हुँदैन ? ... १०५ ३७. बालविवाह हिन्दूको संस्कृति हो ? १०९ ३८. नछुनु बार्न आवश्यक छ त ? ११२ ३९. श्राद्धको पिण्ड-पानी पितृले पाउँछन् त ? ११४ ४०. मन्त्रमा ॐ किन ? ११७ ४१. जन्म दिन कसरी मनाउने ? ११९ ४२. मधु र कैटभको शरीरबाट पृथ्वी बनेको हो त ? १२१ ४३. गुरुकुलको आवश्यकता किन ? १२४ ४४. जनै लगाउने पर्छ त ? १२९ ४५. हिन्दूहरू जाति, जनजाति वा आदिबासी ? १३४ ४६. पृथ्वी चाँडै नष्ट हुँदै छ त ? १३८ ४७. पृथ्वीलाई शेषनागले थामेको हो त ? ... १४२ ४८. शास्त्र किन पढ्ने ? १४५ ४९. टुप्पीको महत्त्व १४८ ५०. माला किन जप्ने ? १५१ ५१. रुद्राक्षको माला किन लगाउने ? १५३ ५२. कुश कसरी पवित्र भयो ? १५५ ५३. वनस्पतिको पूजा किन ? १५८ ५४. टीका, चन्दन किन लगाउने ? १६२ ५५. तीर्थस्थल किन जानु पर्छ ? १६४ ५६. गाईको पूजा किन ? १६७ ५७. पाप लाग्छ त ? १७० ५८. गोबरको पनि गणेश हुन्छ ? १७५ ५९. मठमन्दिर दाहिने पोर किन घुम्ने ? १७७ ६०. गर्भवतीले के-के गर्नुपर्छ ? १७९ ६१. कसरी सुत्ने ? १८४
--	---

बिहानै किन उठ्ने ?

पूर्वीयदर्शनहरूले जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्ति गरी मानिसका तीन अवस्थाका^१ चर्चा गरेका छन् । इन्द्रियहरूले पूर्णरूपमा काम गरेको वा जागेको अवस्थालाई जाग्रत् भनिन्छ । जाग्रत् अवस्थामा देखेर, भोगेर, सुनेर बासना बनेका घटनालाई निद्रा अवस्थामा देख्नु स्वप्न हो । निद्रा अवस्थामा केही नदेख्नु, अनुभव नगर्नुलाई सुषुप्ति भनिन्छ । मानव जीवनमा जाग्रत् अवस्थालाई सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण समय मानिन्छ । जीवनलाई ज्ञान, ध्यान, चिन्तन र असल कर्मले उठ्ने कार्य जाग्रत् अवस्थामा मात्र सम्भव छ । स्वप्न र जाग्रत्ले मानिसलाई शारीरिक र मानसिक रूपले बलियो बनाउँछ । बस्ने मानिसको भाग्य पनि बस्दछ, उभिने मानिसको भाग्य पनि उभिन्छ, सुत्ने मानिसको भाग्य पनि सुत्दछ र खोज अनुसन्धान गर्ने मानिसको भाग्यले मानिसको प्रगतिको मार्ग प्रशस्त गर्दछ^२ । बिहानै उठ्नु स्वास्थ्य र अध्यात्मिक दुवै दृष्टिले सर्वोत्तम मानिन्छ । घरभित्र पूजा कोठा, आँगनमा तुलसीको मठ, निवासमा गाईको गोठ, हिन्दूको परिचय हो । बिहान उठेर पूजा, सेवा, प्रार्थना गर्नु दैनिकी थियो । अहिले बिहानभरी सुत्ने, रातभरी चित्रविचित्रका तस्वीर, घटनाक्रमलाई हेर्ने, आमा-बुबा र गाईको दर्शन र सेवालालाई छोडेर कुकुर र बिरालोको सेवा गर्ने क्रम बढ्दै गएका छन् । सेवा सबैको गर्नुपर्छ तर कहाँ कुकुर र बिरालो ? कहाँ बुबा, आमा र पूजनीय महानुभावहरू ? वैदिकनियमअनुसार बिहानै उठेर मनले सबै तीर्थस्थल, देवीदेवता, ऋषिमुनि आदिको दर्शन गर्ने, प्रार्थना, स्तुति-मन्त्र संभन्ने, पाठ गर्ने र ओछ्यानबाट उठ्ने चलन छ । अहिले यी नियमहरू एकादेशका कहानी जस्ता बन्दै गएका छन् । आनन्दरामायणमा भगवान् राम बिहान उठेर नित्य नियमले शिव, देवी, गुरु, बुबा, आमा, देवीदेवता, पुण्य तीर्थस्थल आदिको स्मरण गर्ने गरेको वर्णन पाइन्छ^३ । आध्यात्मिक प्रगतिका लागि मात्र होइन मानसिक र भौतिकरूपले सबल, सक्षम हुन पनि ब्रह्ममुहूर्तमा उठ्नु आवश्यक छ । 'रातको तेस्रो प्रहरलाई ब्रह्ममुहूर्त भनिन्छ । यस समयमा उठ्नु पर्छ^४ ।' ब्रह्म भनेको परमात्मा हो जसले ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वरको उत्पत्ति गरी चराचर जगत्का सबै कार्यहरूको जिम्मेवारी दिएका छन् । ब्रह्म साक्षात्कार गर्न ऋषिमुनिहरूले रातको तेस्रो प्रहर (उज्यालो हुनुभन्दा दुई घण्टा अघि) सर्वोत्तम ठानी

^१ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यावस्थाः ।-तत्त्वबोध

^२ आस्ते आसीनस्योर्ध्वतिष्ठति तिष्ठता । शेते निपद्यमानस्य चरातिचरतो भगश्चैवेति ॥-ऐतरेय ब्राह्मण

^३ ततो ध्यात्वा शिवं देवीं गुरुं दशरथं सुरान् । पुण्यतीर्थानि मातृश्च देवतायतनानि च ॥- आनन्दरामायण, राज्यकाण्ड १९।३

^४ रात्रेः पश्चिमयामस्य मुहूर्तो यस्तृतीयकः । स ब्राह्म इति विज्ञेयो विहितः स प्रबोधने ॥-ज्योतिषः शार शिरोमणि

यसलाई ब्रह्ममुहूर्त नाम दिएका हुन् । यसलाई अमृतबेला पनि भनिन्छ । ब्रह्ममुहूर्तको समय शान्त, आनन्द, ऊर्जामय हुन्छ । वृद्धबृद्धा, रोगीहरूले पनि यो समयमा ओछ्यान छोडेर कोठाभित्रै सामान्य हिँडडुल, देवस्मरण, तीर्थस्थलको स्मरण गर्नु सर्वोत्तम मानिन्छ । पाश्चात्य वैज्ञानिकहरूले पनि बिहानको समयमा वायुमण्डलमा अक्सिजन धेरै हुनेहुनाले सबै कार्यका लागि उपयुक्त हुने बताएका छन् । प्रातर्भ्रमणं पथ्यम्^५ बिहानको भ्रमण अमृतसमान हुन्छ । ब्रह्ममुहूर्तमा उठ्नेको सौन्दर्य, लक्ष्मी, बुद्धि, स्वास्थ्य, आयु आदिको वृद्धि भई शरीर कमलको फूलजस्तै सुन्दर हुन्छ । दिनभरीको थकाई, चिन्तालगायतका समस्याहरू बिहान उठ्दा हराइसकेका हुन्छन्, शारीरिक र मानसिक शक्ति प्रबल हुन्छ । यस समयमा ध्यान गर्नाले परमात्माको सान्निध्यमा छिटै पुगिन्छ, ध्यान बाँडिँदैन, मन तरङ्गित बन्दैन, पढे-लेखेका विषयहरू लामो समयसम्म याद रहन्छ । गुरुकुल, धार्मिकस्थल वा धर्मानुरागी मानिसहरू बिहान जप, तप, मन्त्रोच्चारण, गायनलगायतका साधनामा लीन हुन्छन् ।

बिहानै उठ्ने मानिस धन, धर्म, ज्ञान, बुद्धि र आचरणले सम्पन्न हुन्छ । शास्त्रले आचरणलाई प्राथमिकता दिएको छ, जसबाट धर्म उत्पन्न हुन्छ^६, धर्मका स्वामी नै भगवान् हुनुहुन्छ । आचरण वा धार्मिक कर्मले मानिसलाई अशुभ एवं कुलक्षणबाट बचाउँछ । राती देखेका नराम्रा सपनाहरूको प्रभाव घटाउन र हटाउनका लागि पनि बिहानको समय सर्वोत्तम मानिन्छ—

श्रोत्रियं सुभगां गाञ्च अग्निमग्निचितं तथा ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स विमुच्यते ॥

—शकुनशास्त्र

अर्थात् 'बिहानै उठेर वेदपाठ गर्ने विद्वान्, असल चरित्रकी महिला, गाई, आगो, यज्ञ गर्नेवालालाई दर्शन गर्नाले विभिन्न आपत्तिहरूबाट मुक्ति मिल्दछ ।' नेपालीमा उखानै छ—दिन कस्तो हुन्छ भनेर बिहानले देखाउँछ । दिन मङ्गलमय, जीवन ऊर्जामय, स्वास्थ्य अनुकूलमय बनाउन बिहानीलाई जप, तप, साधना, असल चिन्तनयुक्त बनाउनुपर्छ । बिहानभरी सुत्नेहरू यी अनुष्ठानहरूबाट विमुख हुन्छन्, आलस्य र नैराश्य जीवन बिताउँछन् । शारीरिक र मानसिक रोगले सताएर अतिदुर्लभ मानिसको^७ जीवन व्यर्थमा गुमाउँछन् । शारीरिक र मानसिक रूपले तन्दुरुस्त रहन, सुत्ने र उठ्ने नियम नियमित

^५ आयुर्वेद

^६ सर्वांगमानामाचारः प्रथमं परिकल्पते । आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुर्च्युतः ॥—महाभारत, अनुशासनपर्व

^७ दुर्लभं भारते जन्म मानुषं तत्र दुर्लभम् ।—महाभारत

हुनुपर्छ । पक्षीहरू पनि बिहानै चिर्चिराउँदै उड्छन् । पशुहरू आ-आफ्नै भाषामा कराउँछन्, कमलको फूल पनि फक्रन्छ । असक्त, वृद्ध र विरामीबाहेक अन्यले बिहान, दिउँसो सुत्नु हुँदैन ।

अत्यम्बुपानं कठिनाशनं च धातुक्षयो वेगविधारणं च ।

दिवाशयो जागरण च रात्रौ षड्भिर्नराणां प्रवहन्ति रोगाः ॥

अर्थात् 'अत्यधिक पानी पिउनाले, अपाच्य खानाले, धातुक्षय(वीर्य पतन) हुनाले, दिसा-पिसाब रोक्नाले, दिनमा सुत्ने, रातमा नसुत्ने बानी यी ६ कारणले नै मानिसमा रोग ल्याउँछ ।' घाममा सुत्थो भने बुद्धि क्षण हुँदै जान्छ, रोगले ग्रसित बन्दै जान्छ । शरीरं व्याधि मन्दिरम् शरीर रोगको घर हो । सानो हेलचक्र्याँइले पनि जीवन बर्बाद हुन सक्छ । आयुर्वेदबाहेकका डाक्टरहरूले पनि बिहानै उठ्न, घुम्न र व्यायाम गर्नका लागि सल्लाह दिन थालेका छन्, जुन विषयलाई हाम्रा शास्त्रहरूले प्राचीनकालदेखि बताउँदै आएका थिए । पाश्चात्यले प्रमाणित गरेपछि, स्तुतिगान गाएपछि, अवलम्बन गरेपछि मात्रै नेपालीले स्वीकार गर्ने परम्पराले विशेष गरी हिन्दूहरू धेरै पछाडि परेका छन् । पाश्चात्यहरूले Early to bed early to rise अर्थात् चाँडै सुत र चाँडै उठ भन्ने नियम ल्याएपछिमात्र हिन्दूका शास्त्रले ठीक भनेका रहेछन् भनी स्वीकार गर्ने बहिर्मुखीहरूले वैदिकग्रन्थहरू पढ्न र मार्गदर्शनलाई पालन गर्न आवश्यक छ ।

वर्णं कीर्तिं मतिं लक्ष्मीं स्वास्थ्यमायुश्च विन्दति ।

ब्राह्मे मुहूर्ते संजाग्रच्छियं वा पंकजं यथा ॥

अर्थात् 'ब्रह्ममुहूर्तमा उठ्ने व्यक्तिको रूप, कीर्ति, बुद्धि, धन, स्वास्थ्य, आयु यसरी बढ्छ जसरी बिहानको उदाउँदो सूर्यको समयमा कमलको शोभा फक्रिएको हुन्छ ।' शरीर स्वास्थ्य रहेन भने जीवन जीवनजस्तो नभएर आफूलाई बोझ र अरूका लागि भर्को लाग्ने साधन बन्दछ । त्यसैले जीवनको दूलो सम्पत्ति शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्य हो । बाँचुञ्जेल यश, कीर्ति, स्वास्थ्य र मृत्युपछि मुक्तिका लागि प्रातः कालको जागृति, साधना, भ्रमण र प्रार्थना अनिवार्य छ । सधैं सूर्योदयभन्दा दुई घण्टा अगाडि उठनाले दैनिक आयु बढी राखेको हुन्छ । सुत्दा केही काम गर्न सकिदैन, जति धेरै जागिन्छ उति नै धेरै काम हुन्छ । त्यसैले आवश्यक मात्रामा सुतेर जाग्दा आयु लामो हुन्छ । दिनको २ घण्टा कम सुत्थो भने एक वर्षमा निकै धेरै काम गर्न सकिन्छ, जीवन लामो बनाउन सकिन्छ । धर्म र विज्ञान दुवैदृष्टिले सबैका लागि बिहान उठ्नु लाभप्रद छ ।

मानिसका पुर्खा को थिए ?

चराचर जगत्का सृष्टिकर्ता ब्रह्माले प्रारम्भमा जुन प्राणीलाई जस्तो शरीर, आकार वा स्वरूपको बनाउनुभयो, तिनका सन्ततिको संरचना आजसम्म उस्तै छ र भोलि पनि यस्तै हुने वर्णन वैदिकशास्त्रहरूमा पाइन्छ । मानिस अमिवाको विकसित रूप होइन, बाँदरको पुच्छर भरेर, चेम्पान्जीको स्वरूप बदलिएर बनेको प्राणी होइन । हाम्रा ऋषिमुनिमा न त बाँदरको गुण थियो, न त चेम्पान्जीको स्वभाव थियो, न त रामापिथेकसको जस्तो धर्म-संस्कृति एवं असभ्य जीवन नै थियो, न त नियन्डरथल मानवको जस्तो कला, भाषा र परम्परा थियो । हामी ऋषिमुनिका सन्तान, आर्यका वंशज, ईश्वरको सर्वोत्कृष्ट रचना मानव हौं^८ । *मायया नव इति मानवः* मायाले नयाँ बनाइएको प्राणी मानव हो । ऋषिमुनि र देवताको स्वभाव, शारीरिक ढाँचासँग मानिसको संरचना मिल्दछ । मानिस मायाबाट भिन्न हुन सकेको छैन भने देवताहरू मायारहित छन्, त्यसैले हामीलाई मानव भनियो । 'मा' र 'नव' शब्द मिलेर मानव शब्द बनेको छ जसको अर्थ क्रमशः 'होइन' र 'नयाँ' हुन्छ । त्यसकारण मानव अन्य जीवजन्तुको विकसित रूप होइन, पुरानै प्राणी हो ।

सूर्यचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ।

दिवञ्च पृथिवीञ्चाऽन्तरिक्षमथो स्वः ॥ —ऋग्वेद ८।८।४८।३

सूर्य, चन्द्रमा, पृथ्वी, दिन, अन्तरिक्ष आदि पहिलो सृष्टिमा जस्ता थिए, ब्रह्माले हरेक सृष्टिको प्रारम्भ गर्दा त्यसैलाई आधार मान्दछन् । मानव पुरानै सृष्टिको सर्वोत्कृष्ट प्राणी हो त्यसकारण ब्रह्माजीले द्वितीय परार्द्धको सृष्टिमा पनि उस्तै आकार-प्रकार र स्वभावको मानव सृष्टि गर्नुभयो । *यत् अण्डे तत् पिण्डे* ब्रह्माण्डको आकार-प्रकार र विशेषतालाई सम्लग्न गरी मानिसको शरीर निर्माण गरिएको छ । विधिसम्मत, वैज्ञानिक आधारमा मानिसको सृष्टि गरिएको हुनाले अन्य प्राणीको तुलनामा मानिस विवेकी र परमात्माको सर्वोत्कृष्ट सन्तान बन्न पुग्यो ।

सृष्ट्वा पुराणि विविधान्यजयाद्रद्रत्मशक्त्या वृक्षान् सरीसृपपशून् खगदंशमत्स्यान् ।

तैस्तैरतुष्टहृदयः पुरुषं विधाय ब्रह्मावलोकधिषणं मुदमाप देव ॥

—श्रीमद्भागवतमहापुराणम् १।१।२८

^८ जीवन परमोत्कृष्टः प्रसादो जगतीपतेः । तस्य तत्त्वं रहस्यं च ये विदुस्ते मनीषिणः ॥ —रश्मिमाला (साभारः—भारतीय संस्कृति का विकास, पेज नं. १२३)

अर्थात् 'ब्रह्माजीले पहिलेका सृष्टिजस्तै गरी विभिन्न किसिमका वृक्ष, सरीसृप, पशुपक्षी, माछा आदि प्राणीहरूको सृष्टि गर्दा सन्तुष्ट र आनन्द हुनु भएन । मानिसको उत्पत्ति गरेपछि उहाँलाई अपार आनन्द र खुसी लाग्यो ।' ब्रह्म चिन्तन गर्न सक्ने, मुक्तिको बाटो पहिल्याउन सक्ने, आफ्नो उत्तराधिकारीको रूपमा काम गर्न सक्ने मानवको सृष्टि भएपछि ब्रह्माजीलाई अन्य प्राणीहरूको सृष्टि गर्ने इच्छा लागेन । त्यसैले मानिस भगवान्को प्रतिनिधि हो, सबैभन्दा पछाडि सृष्टि भएको प्राणी हो । ज्योतिषशास्त्रअनुसार २०७० सालसम्म आइपुग्दा ब्रह्माजीले चराचरजगतको सृष्टि गर्नुभएको १,९५,५८,८५,११४ वर्ष वितिसकेको छ । त्यसैले मानिस नयाँ प्राणी होइन भन्ने विषय आफैँ प्रमाणित हुन्छ । वैज्ञानिकहरूले बयान गरेका रामापिथेकसका कान, नाक, आँखा, हात जहाँ थिए, तिनले जे काम गर्दथे अहिलेका मानिसको पनि उही अवस्था छ । लाखौँ वर्षमा न त अंग बदलियो, न त तिनले काम गर्ने पद्धतिहरू बदलिए, न त मानवबाट नयाँ प्राणी बन्ने क्रम देखा परेको छ । सृष्टि सञ्चालनकर्ता ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर जुन आकारमा देखिएका छन् त्यससँगै मानिसको शारीरिक संरचना मिल्दछ । मानिसको प्रारम्भिक सृष्टि मानसिक थियो । ब्रह्माजीको काखबाट नारद, दक्षप्रजापति औँलाबाट, वसिष्ठ प्राणबाट, भृगु छालाबाट, ऋतु हातबाट, पुलह नाईटोबाट, पुलस्त्य कानबाट, अङ्गिरा मुखबाट, अत्रि आँखाबाट र मरिचि मनबाट उत्पन्न भएका थिए^१ । ब्राह्मजीबाट जन्मिएका सनक, सनन्दन आदिका आमा छैनन् । दनुबाट दानव, पशुपक्षी आदिको उत्पत्ति भएको वर्णन शास्त्रमा पाइन्छ । प्रारम्भमा जीवको उत्पत्ति शारीरिक सम्बन्धबाट नभई मनको कल्पनाबाट भएको थियो । मनले कल्पना गरेकै आधारमा सृष्टि हुनुलाई मानस सृष्टि भनिन्छ । मानिसको उत्पत्ति ब्रह्माजीकै मनको कल्पनाबाट भएका कारण हामीलाई मानिस भनिएको हो । मनजस्तो बलवान् केही छैन, उसलाई कुनै पनि ठाउँमा पुग्न र काम गर्न समय लाग्दैन । मन जति पवित्र हुन्छ, त्यति नै मानिस विश्वासी र क्रियाशील हुन्छ । यसकारण सत्य युगसम्म अधिकांश मानिसको सृष्टि मानसिक थियो । मनुबाट जन्मिएका मानव र दनुबाट जन्मिएका दानव, पशुपक्षीहरू सबै मानसिक सृष्टि थिए । नत्र मानिसबाट पशुपक्षीको सृष्टि कसरी हुन्थ्यो र ?

नेपालको बुटवलस्थित तिनाउ नदी किनारमा फेला परेको रामापिथेकसको हड्डीले एक लाख वर्ष अगाडिदेखि नेपालमा मानिसको वसोबास रहेको अनुमान गरिएको छ । तर वैदिकशास्त्रबाट योभन्दा वैज्ञानिक र सत्यतथ्य जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ । नेपालमा बसोबास गर्ने मानिसमा किरात र आर्य गरी दुई सम्प्रदाय मुख्य देखिन्छन् । किरातहरू

^१ उत्सन्नानारदो जज्ञे दक्षोऽबुष्ठात्स्वयम्भुवः । प्राणाद्वसिष्ठः सञ्जातो भृगुस्त्वचि करात्क्रतुः ।

पुलहो नाभितो जज्ञे पुलस्त्यः कर्णयोत्रर्षिः । अङ्गिरा मुखतोऽक्ष्णोऽत्रिर्मरीचिर्मनसोऽभवत् ॥ श्रीमद्भावद्व ३।१।२३-२४

पहाडमा बस्न रुचाउँछन् । उनीहरू होचा, तुरुन्तै रिसाउने, फूर्तिला, योद्धा स्वाभावका हुन्छन् । किरातेश्वर वा पारुहाडलाई मुख्य देवता एवं सुमिमा वा पार्वतीलाई मुख्य देवीका रूपमा पूज्ने गर्दछन् । यिनीहरूको बसोबास पहाड हो । जस्तै राई, लिम्बु, शेर्पा, तामाङ आदि यस समूहमा पर्दछन् । अहिले पनि उनीहरूको पहाडमा बसोबास छ, भारतका पहाड हुन् वा नेपालका । उनीहरू शिवभक्त भएको हुनाले अहिले पहाडी क्षेत्रमा शिवसम्प्रदायका धरोहरहरू अत्यधिक छन् । नेपालको पशुपतिनाथ वा भारतका केदार, अमरनाथ सबै शिवसँग सम्बन्धित छन् । शिवका अधिकांश फोटो हिमालयमा ध्यान गरेको देखिन्छ । त्यसकारण शैव धर्म हिमाली संस्कृतिको उपज हो । शिवालयहरू पहाडका टाकुरा एवं हिमाली क्षेत्रमा मात्र छन् । आर्यहरू समथर भूभागमा बस्न मन पराउँछन् र उनीहरू अला, लामो नाक, सहनशील, समय आएपछि मात्र रिस देखाउने, विष्णुलाई इष्ट देवताका रूपमा पूज्ने प्रकृतिका हुन्छन् । अधिकांश ब्राह्मण, शूद्रहरू यी समूहमा पर्दछन् । विष्णुको बसोबास समुद्रमा हुन्छ । आर्य संस्कृतिका अनुयायीहरू पहाडको फेदमा बस्दछन् । उनीहरू धोती, कछाड लगाउँछन् । अहिले पनि पहाडको फेदीमा ब्राह्मणहरूकै बस्ती बाक्लो छ । यसरी नेपाल शिव र विष्णु संस्कृतिको संमिश्रण बन्न पुगेको हो । यहाँ प्राचीनकालदेखि मानिसहरूको बसोबास थियो । त्रेतायुग अर्थात् आजभन्दा ८,६९,११४ वर्ष अगाडि भगवान् रामको अस्तित्व थियो । सत्ययुग अर्थात् आजभन्दा भण्डै २१,६५,११४ वर्ष अगाडिसम्म सत्ययुग थियो । त्यस समयमा यही भूमिमा राजा हरिश्चन्द्र एवं अनेकौं ऋषिमुनिहरू थिए । महाभारतको युद्धमा नेपालबाट किरातीराजा युद्धमा सहभागी थिए । कुनै पनि युगमा मानिसको जन्म अन्य प्राणीबाट भएको पाइदैन । यसकारण मानिसका जन्मदाता ब्रह्मा हुन् र हाम्रा पुर्खाहरू देवीदेवता र ऋषिमुनिका सन्तति हुन् भन्ने विषयमा शंका छैन ।

संस्कार किन छोड्न हुँदैन ?

मानिसका कर्तव्य, जिम्मेवारी, संस्कार, कार्य पद्धतिलगायतका क्रियाकलाप अन्य प्राणीको भन्दा पृथक् र श्रेष्ठ छन् । ज्ञान, विवेक र व्यवहारले अन्य प्राणीभन्दा मानिस विकसित र वैभवशाली बन्न पुग्यो । यसकारण संसारमा मानवले एकाधिकार जमाएको छ । अन्य प्राणीहरू मानिसका दास बन्दै नियन्त्रण र संरक्षकत्वमा बस्न बाध्य छन् । बाहिरी आवरणमा मानिस र अन्य प्राणीमा समानता पाइन्छ ।

आहारा-निद्रा-भय-मैथुनानि सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणाम् ।

धर्मो हि तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ॥

- चाणक्यनीति

अर्थात् 'खाने, बस्ने, सुत्ने, सन्तान जन्माउने कार्य त मानिसकै जस्तो गरी पशुहरूले पनि गरिराखेकै छन् तर धर्मले गर्दा मानिस पशुभन्दा विशिष्ट छ । धर्महीन मानिस पशु समानै हुन्छ ।' संस्कारकै कारण कोसँग कस्तो व्यवहार गर्ने, कस्तो सम्बन्ध राख्ने भन्ने विषयमा मानिसले विचार र विवेक पुर्‍याउँछ । संस्कारात् द्विज उच्यते संस्कारकै कारण मानिस ब्राह्मण वा विद्वान् बन्दछ । संस्कारले पदार्थ वा व्यक्तिलाई योग्य बनाउँछ^{१०} । मानिस धर्ममा बाँधिएको छ, संस्कारले सिङ्गारिएको छ, सामाजिक सञ्जालमा कसिएको छ । त्यसकारण सामाजिक प्राणी बनेको छ । व्यवहार र आचार सर्वोत्तम भएमा संस्कार अब्बल दर्जाको बन्दछ, धर्म प्रज्वलित हुन्छ । धर्म वृक्ष हो, संस्कार त्यसका जरा हुन् । संस्कारविनाको न त धर्म हुन्छ, न त धर्मविना नै संस्कारको अस्तित्व रहन्छ । चित्रकारले रङ्गको प्रयोगले जसरी चित्रलाई सुन्दर बनाउँछ त्यसरी नै संस्कारको पालनाबाट मानिसले आफूलाई साधनाको उच्चतम स्थानमा पुर्‍याउँछ^{११} । संस्कार शब्द चम्काउने वा बनाउने अर्थमा प्रयोग गरिएको छ^{१२} । संस्कारले जगाउँछ- 'उत्तिष्ठत जाग्रत् प्राप्य वरान्निबोधत' उठ्, जाग र जान्ने पर्ने विषयलाई आफूभन्दा श्रेष्ठ र अनुभवीहरूबाट सिक । धर्मको ज्योति फैलाउँदै जबसम्म संस्कारको दीयो बालेर उद्दैन, जागदैन र ज्ञान बाँड्दैन तबसम्म त्यो प्राणी मानिस हुँदैन । संस्कार र आचारहीन मनुष्यलाई तीर्थ, व्रत, पूजापाठ वा अन्य धार्मिक अनुष्ठानबाट शुद्ध र पवित्र बनाउन सकिदैन - आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः अर्थात्

^{१०} संस्कारो नाम स भवति यस्मिन् जाते पदार्थो भवति योग्यः कस्यचिदर्थस्य ॥-जैमिनी सूत्र ३।१।३

^{११} चित्रकर्म यथाऽनेकेरङ्गैरुन्मील्यते शनैः । ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः ॥-पराशरस्मृति ८।१९

^{१२} तस्मोदेव एवं यज्ञस्तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी । तयोरन्यतरा मनसा संस्करोति ब्रह्मा वाचा होता ।-छान्दोग्यपनिषद् ४।१६।१-२

आचरणहीन मनुष्यलाई वेदहरूले पनि पवित्र बनाउन सक्दैनन् । त्यसकारण मानिसको पहिलो कर्तव्य हो आचरणले परिपूर्ण, संस्कारले युक्त बन्नु ।

संस्कारले मानिसलाई असल कर्ममा प्रवृत्त गराउँछ । 'मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति इति मनुष्याः'¹³ जो असल कर्मद्वारा मानव समूह वा समाजमा मिलेर बस्छ, एकतामा आवद्ध हुन्छ त्यसलाई मानव भनिन्छ । मानवले संस्कार छोडिदियो भने संसारको अस्तित्व रहँदैन । अग्रज वा अभिभावकले जस्तो कर्म, आचरण र व्यवहार गर्दछन् सन्तानले त्यसैलाई निरन्तरता दिन्छन् । त्यही संस्कारमा बदलिन्छ र धर्म बन्न पुग्दछ । आचारः परमो धर्म 'आचार सबैभन्दा ठूलो धर्म हो ।' धर्मबाट निर्दिष्ट कर्तव्य, क्रियाकलाप, अनुशासन, जिम्मेवारीलगायतका पक्षहरू नै आचरण हुन् । बुबा आमालाई ढोग्नु, दीनदुःखीको सेवा गर्नु, असक्तलाई सहयोग गर्नु हाम्रो संस्कार हो । अहिले पूजा गर्नु र भोज भतेर खानुलाई मात्र संस्कारको रूपमा लिइन्छ । यसले आपसी सद्भाव कायम गराउँछ, न कि संस्कारको विकास । हाम्रा संस्कारले कर्म, धर्म र कर्तव्यलाई प्राथमिकता दिन्छ । हाम्रा पूर्खाले आफ्नो धर्म, संस्कार र संस्कृतिलाई अवलम्बन गरेकै कारण रामराज्य स्थापना भएको थियो । रामराज्य बन्नका लागि निम्न अवस्था सृजना हुनुपर्छ –

न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः ।

नानाहिताग्निर्ना विद्वान् न स्वैरी स्वैरिणी कृतः ॥

—छान्दोग्योपनिषद्

अर्थात् 'मेरो राज्यमा न त कोही चोर छ, न त जुवाडे, न त रक्स्याहा । कोही यस्तो व्यक्ति छैन जसले बिहान उठेर नित्यकर्म नगरोस्, कोही मूर्ख र व्यभिचारी पुरुष छैन भने व्यभिचारिणी स्त्री कताबाट हुन सक्लिन् र ?' त्रेतायुगको रामराज्यमा संस्कारले बाँधिएका मानिस थिए । कडा प्रशासन, दमन, अत्याचार र आतङ्कबाट नियन्त्रणमा आएर राम राज्यको स्थापना भएको थिएन । हतियार देखाएर, तर्साएर, दुःख दिएर वा दबाएर कहिल्यै शान्ति, सुशासन स्थापना गर्न सकिदैन । असल मानिस, समाज र राष्ट्र बनाउने एउटै महौषधि संस्कार हो । संस्कारमा बाँधिएको मानिसले कर्तव्यको बोध गर्छ, जिम्मेवारीलाई वहन गर्छ, दायित्व पुरा गर्छ, अरूको दुःखलाई आफ्नो सम्झन्छ, अरूको कुभलो चिन्ताउन सक्दैन । अहिले घर-घरै धर्मका अखडा, संस्कार निर्माणका कारखाना र असल मानव निर्माण गर्ने निहुँमा व्यापार गरिएको छ । तिनीहरूले मानिसलाई देवता बनाउने नाउँमा प्रायः दानवीय प्रवृत्ति सिकाउँदै छन् । धर्म परिवर्तन र संस्कृति रूपान्तरण गर्ने नाउँमा धर्मको व्यापार, संस्कारका बजार स्थापना गरेका छन् । यो पापको पराकाष्ठा

¹³ निरुक्त ३।२

हो, धर्मको हत्या हो, संस्कृतिको विनाश हो । धर्म परिवर्तन होइन, दुष्ट स्वभाव र कुसंस्कृतिलाई परिवर्तन गर्नु पर्दछ । कर्मजस्तो गर्छ प्रतिफल उस्तै पाउँछ । धान रोपेको ठाउँमा धानै फल्छ, आँप रोपेको ठाउँमा आँपै पाक्छ । असल कर्मका लागि असल संस्कारले भरिपूर्ण भएको हृदय हुनुपर्छ । बाल्यकालदेखि असल संस्कार, कर्म र विचारका विजारोपण गरिएका सन्ततिबाट मात्र भविष्यमा राम्रो प्रतिफल प्राप्त हुन्छ । बाल्यकाल त्यस्तो नर्सरी हो जहाँ भविष्यको मार्ग चित्रको रेखाङ्कन गरिन्छ । असल संस्कार पाएका सन्ततिले मात्र समाज, संस्कृति, धर्म र राष्ट्रमाथि प्रेम गर्छन् ।

आगमोऽपः प्रजा देशः कालः कर्म च जन्म च ।

ध्यानं मन्त्रोऽथ संस्कारो दशैते गुणहेतवः ॥

—श्रीभद्रभागवतपुराण

अर्थात् 'शास्त्र, पानी, प्रजा, देश, समय, कर्म, जन्म, ध्यान(चिन्तन), मन्त्र, संस्कार यी दश वस्तुहरू सत्व, रज, तमजस्तो गुण छ त्यस्तै फल दिन्छन् ।' यी पक्ष जति सफा, स्वच्छ र सबल हुन्छन् त्यो राष्ट्र उति नै विकसित हुन्छ । वैदिकशास्त्रहरूले मानिसका मात्र होइन देशको वातावरणीय संस्कार पनि राम्रो हुनुपर्छ भनेका छन् । धर्मले जीवनयापन पद्धति, स्वभाव, क्रियाकलाप आदिमा ठूलो असर पार्दछ । जस्तै हिन्दू र बौद्ध धर्मले अहिंसा परमो धर्म अर्थात् मन, वचन र कर्मले हिंसा नगर्नुलाई धर्म मानेका छन् । अहिंसा र शान्तिमा नै संस्कार मौलाउँछ, राजा वीरेन्द्रले यसलाई ध्यानमा राखेर नेपाललाई शान्तिक्षेत्र घोषणा गरेका थिए । विधाताको खेललाई कसले बुझ्न सक्छ र ? त्यसको केही वर्ष बित्न नपाउँदै देश द्वन्द्वको भुमरीमा पयो । हृदयदेखि हिन्दूधर्मलाई मानेको भए नेपालले आजसम्म यो नारकीय अवस्थामा घुमिरहनु पर्ने थिएन । वैदिकधर्मलाई अनुशरण गरेसम्म न त मन्दिरले रगतबाट रङ्गिन परेको थियो, न त मानिसले मानिसको हत्या गर्न तयार भएको देख्न परेको थियो, न त वृद्ध भएका देवीदेवता सरहका आमा-बुबाहरूले वृद्धाश्रमको सहारा लिनु परेको थियो, न त श्रीमान् श्रीमतीका बीचमा पारपाचुके (डिभोर्स)को बिगबिगी नै थियो, न त दाजु भाइबीचमा कुकुर र बिरालाको जस्तो सम्बन्ध थियो । संस्कारभित्र मिलाउने, आत्मीयता सृजना गर्ने, असल बनाउने ठूलो शक्ति छ । नेपालमा अहिले संस्कारको अन्ध आवश्यक परेको छ । नेपालको दशा बदल्नु छ भने कुसंस्कारको दिशा बदल्नुपर्छ, किनकि असल संस्कारबाट मात्र असल सरकार बन्छ, असल समाज बन्छ । नीतिवचनले भन्दछः— अतीत्य हि गुणान् सर्वान् स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते स्वभावले सबै गुणलाई ओभेलमा पार्दै आफ्नो प्रधानता देखाउँछ र त्यहीअनुसार कर्म गर्ने प्रेरणा दिन्छ । गुण, कर्म, स्वभावको जननी संस्कार हो । असल संस्कारले मानिस ईश्वरको प्रतिनिधि बनेको हुनाले मानवले संस्कार छोड्न हुँदैन ।

जन्मदा टाउकोमा किन खाल्डो ?

मानिस चेतनशील, विवेकशील सामाजिक प्राणी हो । मानिस ज्यान(शरीर)ले होइन ज्ञान र ध्यानले महान् बन्छ । बुद्धि विवेककै सदुपयोगले मानिस सर्वश्रेष्ठ प्राणी बनेको हो । त्यसकारण मानिसलाई ऊर्ध्वमूलमधः शाखमश्वत्थं प्रादुरव्ययम्^{१४} अर्थात् माथितिर जरा तलतिर हाँगा वा शाखा फैलिएको पीपलको उपमा दिइएको छ । ज्ञान, बुद्धि र विवेकका जराहरू माथितिर फैलिएका छन्, बोटबिरुवाका जराहरू तल वा जमिनमुनि गएका छन् । विश्वमा अहिलेसम्म जति पनि उन्नति, प्रगति भएका छन् ती सबै माथितिर जरा फैलिएका मानिसहरूले गरेका हुन् । वनस्पतिले खान र उभिन जराको सहयोग लिन्छ त्यसै गरी मानिसले बाँच्नका लागि जरा रूपी टाउकोको सदुपयोग गर्दछ । संसारलाई चलाउने टाउको हो, टाउको जति विवेकी छ, सृजनाशील छ, चिन्तनशील छ त्यति नै महान् बन्दछ । मानिसले गर्ने कार्यहरूको अभिलेख राख्न परमात्मा साक्षीरूपमा यही टाउकोमा बस्दछ । त्यसैले शरीरका अन्यभाग नाघे शिर (टाउको) नाघ्न हुँदैन भनिन्छ । सुत्दा पनि शिरानीमाथि टाउको राखेर परमात्माको स्थानलाई उच्च बनाइन्छ । परमात्माले छोड्ने बित्तिकै शरीर शव(लास)मा परिणत हुन्छ । परमात्माले मानिस र त्यसलाई आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण पदार्थहरूको निर्माण गर्नुभयो तर शरीर आफैले केही काम गर्न सकेन । त्यसपछि उहाँ मानिसको शिरबाट प्रवेश गर्नुभयो र भृकुटीमा बस्नुभयो अनि शरीरले काम गर्न थाल्यो । त्यसैले पूजापछि भृकुटीमा टीका लगाइन्छ ।

परमात्माले सर्वोत्कृष्ट प्राणी मानवको उत्पत्ति गर्नुभयो र त्यसमा विभिन्न तत्त्वहरूको प्रवेश गराउनुभयो— अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशददित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशद्^{१५} । अर्थात् अग्निले वागिन्द्रिय (आवाज) बनेर मुखमा प्रवेश गरे, वायुले प्राण भएर नाकको प्वालबाट प्रवेश गरे । सूर्यले आँखाको इन्द्रिय बनेर प्रवेश गरे । परमात्माको प्रवेशविना इन्द्रियहरूले आफैँ कार्य गर्न सकेनन् र परमात्माले मानिसको शिर वा टाउकोबाट प्रवेश गर्नुभयो त्यसपछि सबै अंगहरूले काम गर्न थाले । शिरबाट परमात्माले प्रवेश गरी द्रष्टाका रूपमा बस्ने हुनाले जन्मनसाथ तालु(टाउकोमा पर्ने खाल्डो) केही दविएको हुन्छ । स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत । सैषा विद्वतिर्नाम^{१६} । अर्थात् त्यो परमात्मा मूर्द्धास्थानबाट प्रवेश गर्‍यो जसलाई विद्वति

^{१४} श्रीमद्भगवद्गीता १५।१

^{१५} ऐतरेयोपनिषद् २।४

^{१६} ऐतरेयोपनिषद् ३।१२

नामले चिनिन्छ । जहाँबाट परमात्माको प्रवेश भयो मृत्यु हुँदा त्यहीबाट आत्माको बहिर्गमन भयो भने त्यसले फेरि जन्म लिनुपर्दैन भन्ने शास्त्रीय मान्यता छ । भीष्म पितामहले सूर्य दक्षिणायन भएको समयमा वाणको शैय्यमा सुतेर सूर्य उत्तरायण भएपछि शरीर त्याग गरेका थिए । कैयौँ साधुसन्तले सूर्य उत्तरायण, शुक्लपक्ष, दिनको समयमा देह त्याग गर्दछन् । वैष्णवले एकदाशीलाई राम्रो मान्दछन्, सम्प्रदायअनुसार प्रत्येकका आफ्नै मान्यता छन् ।

मुखञ्च चक्षुषी नासे कर्णौ द्वाराणि सप्त च
एभ्यः सुकृतिनो यान्ति योगिनस्तालुरन्ध्रतः ।
अपानान्मिलित प्राणौ यदाहि भवतः पृथक्
सूक्ष्मी भृत्वा तदा वायुर्विनिष्क्रामति पुत्तलात् ॥

—गरुडपुराण ९।३७-३८

अर्थात् 'मुख, आँखा, नाक र कानका गरी सातवटा प्वाललाई ऊर्ध्व मार्ग (स्वर्ग जाने बाटो) भनिन्छ । यसबाट पुण्यात्माको प्राण वायु निस्कन्छ । ब्रह्मरन्ध्रलाई दशौँ द्वार भनिन्छ यहाँबाट योगी वा साधनासम्पन्न साधकहरूको प्राणवायु निस्कन्छ । नाभीभन्दा तल दिसा-पिसाब गर्ने ठाउँबाट पापीष्ठहरूको प्राणवायु निस्केर जान्छ ।' तालु वा ब्रह्मरन्ध्रलाई भेदन गरेर आत्माको बहिर्गमन भयो भने पुनः जन्मनु नपर्ने विश्वास अहिले पनि भारतवर्षमा छँदैछ । ठूला साधुसन्तको प्रायः तालु फुटेर नै मृत्यु भएको पाइन्छ । आत्मा असाध्यै सूक्ष्म हुन्छ, छालाको आँखाले न त आएको देखिन्छ, न त गएको नै ।

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च
भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥

अर्थात् 'कपालको रौंको अगाडिको टुप्पालाई सय भाग लगाउने । सय भागमध्येको एक भागलाई पुनः सय टुक्रा बनाउँदा जति सानो परिमाण बन्दछ आत्माको आकार त्यत्रै हुन्छ ।' यति सूक्ष्म आत्मालाई छालाको आँखाले देख्ने कुरै भएन । तत्त्वदर्शी ऋषिमुनिहरूले साधनाबाट त्यसलाई साक्षात्कार गर्दछन् । वैज्ञानिकहरूले मर्न लागेको मानिसलाई बन्द शिशामा राखिदिए, मृत्युपछि शिशा चर्कियो । तबमात्र शरीरमा आत्मा हुन्छ भन्ने विश्वास गरे । आत्मा नभएपछि जीवमा चेतना हुँदैन, जीवन पनि हुँदैन । जीउँदो मानिसले सुख, दुःख, विस्मातको अनुभूत गर्दछ । जीउँदो हुनलाई आत्मा हुनुपर्छ । आत्मा र प्रकृतिको समिश्रण नै जीवन हो । शरीरमा शिरबाट आत्मा प्रवेश गर्दा तालुमा खाल्डो पर्दछ जहाँ शुद्ध तेल हालेर पुरिन्छ । तालु पुष्ट नभएसम्म बच्चा बोल्न सक्दैन । तालुमा चोट लाग्यो भने मानिसको जीवन नै समाप्त हुन सक्छ । आत्माको प्रवेश, परमात्माको निवासस्थल तालु भएको हुनाले जन्मदा खाल्टो परेको विश्वास वैदिकशास्त्रहरूले गरेका छन् ।

ईश्वरलाई के र कुन रूपमा मान्ने ?

इन्द्रियहरूद्वारा ज्ञान, बुझ्न नसक्ने, ब्रह्माण्डका उत्पत्ति र लयकर्ता, सबैका अभिभावकलाई ईश्वर भनिन्छ । ईश्वरलाई शब्दमा वर्णन गर्न, चित्रमा उतार्न सकिदैन । ईश्वर त्यो हो जो समष्टि र व्यष्टि रूपमा छ, व्यक्त र अव्यक्त स्वरूपमा छ, ऊ सबैको मालिक, साक्षी, ज्ञानेवाला, सर्वशक्तिमान् छ^{१७} । हरेक धर्म र सम्प्रदायका अनुयायीहरूले आ-आफ्ना मूल्यमान्यता, इच्छा, विवेक र पद्धतिअनुसार ईश्वरको पूजा, उपासना, ध्यान गर्दछन् । 'इन्धिदीप्तौ' धातुबाट उज्यालो अर्थमा देवता शब्द बन्छ । मानिस पनि असल कर्म, संस्कार र साधनाको भन्याङ चढेर देवता बन्न सक्छ तर परमात्मा बन्न सक्दैन । कार्य र स्वभावको आधारमा मानिसलाई तीन तहमा बाँडिन्छः— दानव, मानव र देवता । जो कुकर्ममा रमाउँछ, अरूलाई दबाउँछ, सताउँछ, आफू पनि रुन्छ अरूलाई पनि रुवाउँछ त्यसलाई दानव भनिन्छ । जसमा बाँच र बचाऊ भन्ने मानवीय गुणहरू छन् तिनीहरूलाई मानव भनिन्छ । धर्म, संस्कृतिलाई संरक्षण एवं संवर्द्धनका लागि तन, मन र धनले सहयोग गर्नेलाई देवता भनिन्छ । दानव, मानव र देवताका आश्रयदाता, जन्मदातालाई ईश्वर, परमात्मा वा भगवान् भनिन्छः—

उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति ।

—विष्णुपुराण

अर्थात् 'संसारको उत्पत्ति र विनाश, प्राणीहरूको सृष्टि र मृत्यु, माया र प्रकृतिको उदय-अस्तको कारकतत्त्व नै भगवान् हो ।' पूजा, उपासनाका लागि आफूलाई लागेको, शास्त्रले बताएको, अग्रजले भने अनुसार निर्माण गरिएको आकृतिलाई मूर्ति भनिन्छ । अमूर्त ईश्वरलाई दिइएको मूर्तरूप नै मूर्ति हो । मूर्तिमा गरिने पूजा नै मूर्तिपूजा हो । शिव ध्यानमा बसेका, ब्रह्माजी कमलको फूलमा योग मग्न भएका, विष्णु शेषनागमाथि बसेर ध्यान गरेका वर्णनले ईश्वर चिन्तन गर्ने परम्परा सृष्टिको प्रारम्भदेखि थियो भन्ने बुझिन्छ । उहाँहरूलाई परमात्माको भेद थाहा थियो त्यसैले मूर्तिको आवश्यकता परेन । भगवान् रामले रामेश्वर शिवलिङ्गको पूजा त्रेतायुगमा गर्नुभएको थियो । त्यसकारण मूर्तिपूजा प्राचीनकालमा थियो भन्ने बुझिन्छ । मठ, मन्दिर, गुम्बा, चैत्य, मस्जिद, चर्च आदि सबैमा भगवान्का मूर्ति वा तस्वीर पाइन्छन् । यिनीहरूले धार्मिक आस्था बढाउन सहयोग

^{१७} स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपो व्यक्तस्वरूपोऽप्रकटस्वरूपः ।

सर्वेश्वरः सर्वदृक् सर्वविच्च समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः ॥-विष्णुपुराण ६।५।८६

पुन्याएका छन्, भगवान्प्रतिको विश्वासलाई सुदृढ बनाएका छन् । भगवान्मा निम्न ६ प्रकारका सम्पत्तिहरू आश्रित हुन्छन्:-

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरिणा ॥

अर्थात् 'सम्पूर्ण जगत्को धन वा अष्टसिद्धि, धर्म, यश, श्रेष्ठता, ज्ञान, वैराग्य यी ६ वटा सम्पत्तिको उत्पत्ति गर्न सक्ने सामर्थ्य भएकालाई भगवान् भनिन्छ ।' कठोपनिषद्को प्रथम अध्यायको तृतीयवल्लीको १५ औं मन्त्रमा भनिएको छ-"अशब्दमस्पर्शमिरूपमव्ययं तथासं नित्यमगन्धवच्च यत्....." जसलाई शब्दमा वर्णन गर्न सकिदैन, छामेर थाहा पाउन सकिदैन, रूप पनि छैन, कहिल्यै नाश हुँदैन, जसको गन्ध छैन त्यसलाई नै ब्रह्म वा ईश्वर भनिन्छ । देवर्षि नारदले नारदभक्तिसूत्रमा- "गुणरहितं कामनारहितं प्रतिक्षणं वर्धमानमविच्छिन्नं सूक्ष्मतरमनुभवरूपम्" अर्थात्, गुणरहित, कुनै पनि कामना नभएको, हरेक पल बढ्दै जाने, कहिल्यै नटुट्ने-नफुट्ने, नबिग्रने, अत्यन्त सूक्ष्म यी तत्त्वलाई भगवान् भन्नुभएको छ । ईश्वरले सजीव र निर्जीव दुवैको जन्म(सृष्टि) गराउँछ, संरक्षण गर्दछ र विनाश गर्दछ । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' ईश्वर त्यस्तो चेतन हो जो आफ्नो सृष्टिभित्र व्यापक रूपमा बस्छ । मानवहरूले छोरा-छोरी जन्माउँछन् तर उनीहरूभित्र व्यापकरूपले बस्न सक्दैनन् । अकालमा छोरा-छोरी मरे बचाउन सक्दैनन् । त्यसैले मानिस ईश्वर होइन । ईश्वर निराकार भएकै कारण उनलाई उच्चकोटीका साधकबाहेक अरूले साक्षात्कार गर्न सक्दैनन् । जस्तो आकार र भावनाको कल्पना गरिन्छ भगवान् उसै रूपमा प्रकट हुनुहुन्छ । शुद्ध भावनाले सबै प्राप्त हुन्छ, देव दर्शन हुन्छ, परम ज्ञान प्राप्त हुन्छ, त्यसैले उपयुक्त भाव मनमा जगाउन परम आवश्यक छ¹⁸ । ईश्वर चिन्तनमा विश्वास र भावना बलकारी हुन्छ-

मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे दैवज्ञे भेषजे गुरौ ।

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥

अर्थात् 'मन्त्र, तीर्थ, देवीदेवता, ज्योतिषी, औषधि र गुरुमा जसले जस्तो भावना राख्दछ त्यहीअनुसारको फल प्राप्त गर्दछ ।' भगवान्लाई जसले जुन रूपमा विश्वास र श्रद्धासहित पूजा, उपासना गर्दछ उही रूपमा दर्शन पाउँछ । जुन आकार वा स्वरूपमा पूजा गरे पनि अन्तमा त्यसको फल परमात्माकहाँ नै पुग्दछ । ईश्वर चराचर जगत्का सृष्टिकर्ता, आश्रयदाता हुनुहुन्छ । उहाँलाई भौतिक वस्तुको खाँचो छैन । पवित्र मन, खुल्ला हृदय, आस्तिक भावमात्र चाहिन्छ । उहाँका कृपादृष्टि नपर्ने हो भने सबै प्राणी अबोध, सहारा र अस्तित्व विहीन बन्न पुग्छन् । त्यसकारण उनलाई 'हे परमात्मा ! तिमी नै मेरी आमा हौ,

¹⁸ भावेन लभते सर्वं भावेन देवदर्शनम् । भावेन परमं ज्ञानं तस्माद् भावावलम्बनम् ॥—रुद्रयामल तन्त्र

तिमी नै बुबा हौ, तिमी नै मेरा दाजुभाइ, दिदीबहिनी र साथी हौ, तिमी नै मेरो विद्या हौ, तिमी नै धनसम्पत्ति हौ, तिमी नै मेरा सम्पूर्ण देवीदेवता पनि हौ^{१९} भनी पूजा, प्रार्थना गरिन्छ । जे छ उसैमा छ, उसकै कृपा र निर्देशनले चलेको छ । उसले इच्छा गर्‍यो भने के हुँदैन ? चाहेन भने के हुन सक्छ ? प्रत्येक आमा-बुबाले असल सन्तान जन्माउन, राम्रो पढाउन-लेखाउन, उन्नत कर्ममा लगाउन चाहन्छन् । म ताक्छु मूढो बच्चरो ताक्छ घुँडो भनेभैँ छोरा-छोरी अर्कै बनी राखेका हुन्छन् । अभिभावकका रूपमा ईश्वरलाई पूज्दा, मान्दा जीवन सार्थक हुन्छ, काममा कुनै बाधा आउँदैन । त्यागको भावसहित कार्य गर्न सकेमात्र मानव तनावरहित बन्दछ । भगवान्को कृपा भएमा कुनै पनि कार्य असम्भव हुँदैन ।

मूकं करोति वाचालं पङ्क्तुं लङ्घयते गिरिम् ।

यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥

अर्थात्, 'हे माधव(परमात्मा) ! तिम्रो कृपा भयो भने लाटो बोल्न सक्छ, लङ्गडो पहाड चढ्न सक्छ, यस्ता तिमीलाई म वन्दना गर्दछु ।' भगवान्लाई परम आनन्दको स्वरूप मानिन्छ । उनलाई 'मा' लक्ष्मी (श्रीसम्पत्ति)को 'धव' स्वामी अर्थात् लक्ष्मीका स्वामी मानिन्छ । मानिसले जब सबै प्राणीलाई आफन्त र भगवान्का रूपमा देख्छ, अनि पापदेखि डराउँछ, असल कार्यमा प्रवृत्त हुन्छ । विकृति र कुसंस्कार आदिलाई धार्मिक आस्था र क्रियाकलापबाट नियन्त्रण गर्न सकिन्छ । भगवान्ले विभिन्न रूप लिएर जन्म लिनुको कारण 'संसारलाई चलाउने अदृश्यशक्ति वा परमात्मामाथि विश्वास गर' भन्ने विषयलाई पुष्टि गर्न पनि हो । मानिसले घर, समाज र राष्ट्र चलाउन सक्छ तर विश्वब्रह्माण्ड, न त चलाउन सक्छ, न त बनाउन नै । त्यसैले ईश्वरलाई कुनै पनि पदार्थ अर्पण गर्दा 'त्वदीयं वस्तु गोविन्द तुभ्यमेव समर्पये' हे भगवन् ! यी सबै तिम्रै वस्तुहरू हुन्, मैले तिम्रा वस्तु तिमीलाई नै समर्पण गरें भनेर चढाइन्छ । यी पदार्थहरूलाई पृथ्वीमा रहेसम्म भाडामा लिएर उपभोग गरेका छौं, जुन दिन आत्माले शरीरसँग बिदा लिन्छ, त्यसपछि यो सबै कसको हो कसको ? त्यसैले ईश्वरलाई 'आत्माहरूलाई कर्मफल भोग्न संसारमा पठाउने, भोगेपछि यहाँबाट बोलाउने, कर्मअनुसार स्वर्ग र नर्कको फल भोगाउने, चराचरजगत्को व्यवस्था मिलाउने अविनाशीका रूपमा लिनु राम्रो हुन्छ किनभने यी काम प्रकृति र मानिसबाट कथमपि सम्भव हुँदैन ।' प्रकृति जड हो । यसलाई चेतनले चलाउँछ, चेतन भनेकै ईश्वर हो । यही सूक्ष्म चेतनले चराचरलाई जन्माएको छ, बढाएको छ र अन्तमा आफूमा नै समाहित गराउँछ । यस्ता ईश्वरलाई मूर्ति बनाएर श्रद्धाभावले आफ्नो अनुकुल पूज्नुपर्छ ।

^{१९} त्वमेव माता च पिता त्वमेव, त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव । त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव, त्वमेव सर्वं मम देवदेव ॥

बिहान उठेर पहिले हात किन हेर्ने ?

मानवजीवनमा माथ, साथ र हातको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । माथ (टाउको) अर्थात् दिमागले बुद्धि, संस्कार र जीवनयापनमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ । मानिसलाई हरेक कार्य गर्न साथ र माथको प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष प्रेरणा रहन्छ । हात भनेको जीवन हो, भविष्यको आधार हो । हातले परिश्रम गर्दछ, बाटो निर्माण गर्दछ, जग बसाल्दछ । जसको हातले पुरुषार्थ गर्दै त्यसले जीवनमा सबै गुमाएर निरस बन्दछ । दाहिने हातले पुरुषार्थ गरेर त्यसमा विश्वास राख्दै अघि बढेमा बायाँ हातमा निश्चय नै सफलता प्राप्त हुन्छ, गाई, घोडा, सुन इत्यादि बहुमूल्य वस्तुहरू पुरुषार्थबाट नै प्राप्त हुन्छन्^{२०} । गौतम बुद्धको हात अध्यात्ममा बढ्यो, लक्ष्मीप्रसादको कवितामा, पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरणमा । हातमा त्यो तागत हुन्छ जसले लाखौँ मानिसलाई हजारौँ वर्षसम्म असल बनेर जीउन वा तुरुन्तै संसारलाई विनष्ट गरिदिन पनि सक्दछ । विद्वान्का हात निकै लामो हुन्छन् उनीहरूसँग शत्रुता गरेर जति टाढा बसे पनि समाउन सक्दछन्, नष्ट गरिदिन सक्दछन्^{२१} । हातको महिमा अपरम्पार भएकै हुनाले शास्त्रहरूमा ब्रह्ममुहूर्तमा उठी हात हेरेर प्रार्थना गर्ने अनेकौँ मन्त्र र श्लोकहरू शास्त्रज्ञ, तत्त्ववेत्ता एवं ऋषिमुनिहरूले निर्माण गरेका छन्—

‘कराग्रे वसते लक्ष्मीः करमध्ये सरस्वती ।

करमूले स्थितो ब्रह्मा प्रभाते कर दर्शनम् ॥

अर्थात् ‘हातको अग्रभाग वा औलामा लक्ष्मी बस्दछिन्, हत्केलामा सरस्वती बस्दछिन्, मणिवन्ध (हत्केलाको फेदमा) क्षेत्रमा ब्रह्मा बस्दछन् ।’ संसारका सबै प्राणीहरूका जन्मदाता ब्रह्मा हुन्, आमा-बुबा कारणमात्र हुन् । डाक्टरले बच्चा जन्माउन योग्य भनेका कैयौँ युवायुवतिहरू निःसन्तान भएका उदाहरण हाम्रा समाजमा प्रशस्त देख्न, सुन्न पाइन्छन् । कुन प्राणी कहाँ ? कसको सन्तान बनेर जन्मने एवं कुन वनस्पति कहाँ उमार्ने यसको निर्णयकर्ता ब्रह्माजी हुन् । त्यसैले उनलाई हातको आधारस्थलमा दर्शन गरिन्छ । विद्याकी देवी सरस्वती हुन् । उनीको बासस्थान हत्केला मानिएको छ । हत्केला (सरस्वती)ले मणिवन्ध (ब्रह्मा) र औलाका टुप्पा (लक्ष्मी)लाई जोडेको छ । हत्केलाका विभिन्न स्थानमा दबाएर अकुप्रेसरका अनुभवी डाक्टरले रोगहरूको निराकरण

^{२०} कृतं मे दक्षिणे हस्ते जयो मे सव्य आहितः । गोविन्द भूयासमश्वजिद् धनञ्जयो हिरण्यजित् ॥—ऋग्वेद

^{२१} पण्डितेन विरुद्धः सन् दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् । दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याम्यां हिसति हिसितः ॥

गर्दछन् । त्यसैले हत्केलाको महत्त्व र उपयोगिता धर्म, अध्यात्मसँग मात्र होइन व्यवहारिक जीवनमा पनि उत्तिकै छ । औंला वा हातको टुप्पामा लक्ष्मीको निवास हुन्छ । धार्मिकदेखि व्यवहारिक कार्यसम्म पैसा चाहिन्छ त्यसैले हातको अगाडि लक्ष्मीको निवास हुन्छ भनिएको हो । योगकर्ता एवं अकुप्रेसरवालाहरूले दिमागसँग औंलाका टुप्पाको सम्बन्ध हुन्छ भनेका छन् । मन्दबुद्धि हुनेलाई बिहान उठेर औंलाका टुप्पामा बिस्तारै थिच्नका लागि सल्लाह दिन्छन् । मानिसले ज्ञान (विद्या) आर्जन गर्‍यो तर पैसा (लक्ष्मी) भएन भने जीवन निरस हुन्छ त्यसकारण प्रातः कालमा औंलाहरूमा लक्ष्मीको रूपमा दर्शन गरिन्छ । मानव शरीरका विभिन्न अङ्गप्रत्याङ्गहरूमा देवीदेवताहरूको निवास हुन्छ जस्तै आँखामा सूर्य, मनमा चन्द्रमा, बुद्धिमा ब्रह्म, मुखमा अग्नि, लिङ्गमा प्रजापति आदि ।

शत्रुञ्जयस्तु तर्जन्यां मध्यमायां जयन्तकः । अर्बुदः खलु सावित्र्यां कनिष्ठायां समन्तकः ॥

अङ्गुष्ठेऽष्टापदगिरिः पञ्चतीर्थान्यनुक्रमात् । स्वहस्तदर्शिनैव वन्द्यन्ते प्रातरुत्तमैः ॥

—हस्त संजीवन

अर्थात् 'चोर औंलामा शत्रुञ्जय, मध्यमा(माभी)औंलामा जयन्तक, साँहिली औंलामा अर्बुद(आबू), कान्छीऔंलामा समन्तक, बूढीऔंलामा कैलास गरी पाँच तीर्थहरूको निवासस्थल छ । बिहान उठ्ने बित्तिकै आफ्नो हात हेर्नाले सबै देवता र तीर्थस्थलको एकै पटकमा दर्शन गर्न सकिन्छ ।' विभिन्न तीर्थस्थल, देवताहरूको बास हातमा भएकै कारण प्राचीनकालदेखि साधकहरूको शिरमा महापुरुषहरूले हात राखेर आशीर्वाद दिने गर्दथे । त्यो परम्परा अहिले पनि लोकप्रिय छ । बिहान उठेर दुई हात रगडी अनुहारमा लगाउँदा अनुहार तेजिलो, दिमागलाई खँदिलो, दाँतलाई बलियो बनाउँछ । हातमा अटुट रूपमा शक्ति प्रवाह हुने हुनाले हत्केलामा राँ पलाउँदैन । हातलाई नवग्रह, बाह्र राशि, सत्ताइस नक्षत्रको निवासस्थल मानिन्छ । कान्छी औंलाको फेदमा बुध ग्रह, साँहिलीऔंलाको फेदमा सूर्य, माभीऔंलाको फेदमा शनि, चोरऔंलाको फेदमा वृहस्पति, चोरऔंला र बुढीऔंलाको बीच एवं मातृ र पितृरेखाको उद्गमस्थललाई मङ्गल ग्रह, बुढीऔंलाको फेदमा शुक्र ग्रह, मातृरेखाभन्दा तल हत्केलाको छेउ एवं मणिबन्धमाथि चन्द्रमा, प्रेम रेखामाथि राहु त्यसभन्दा तल केतु ग्रहहरूको बासस्थल मानिन्छ । औंलामा मेष आदि बाह्र राशि बस्दछन् । हिन्दूधर्मशास्त्रअनुसार ब्रह्माण्डमा चौध^{२२} लोक छन्, प्रत्येक लोकमा तेत्तीस करोड देवीदेवता बस्दछन् । चौध लोकका तेत्तीसकोटी देवीदेवतालाई एकै पटकमा हातैमा दर्शन गर्न सकिन्छ । हातका औंलामा (चार वटा औंलामा तीन खण्ड छन्, बुढीऔंलामा दुई खण्ड छन्) चौध खण्ड छन्, प्रत्येक खण्डले एउटा लोकको प्रतिनिधित्व

^{२२} भूः, भुवः, स्व, मह, जन, तप, सत्य (पृथ्वीभन्दा माथिका लोक हुन्) । अतल, वितल, सुतल, तलातल, महातल, रसातल, पाताल (यी पृथ्वीभन्दा तलका लोक हुन्)

गर्दछ । पाँच औँलालाई एक ठाउँमा जोड्ने हो भने शिवलिङ्ग बन्दछ, हत्केलाले जलहरीको आकार लिन्छ । हातका औँलाबाट विभिन्न मुद्राहरूको निर्माण गरेर सिद्धि प्राप्त गरेको, रोगको उपचार र निवारण भएको वर्णन शास्त्रहरूमा पाइन्छन् । ग्रहहरूको शान्ति गर्दा, नित्य-नैमित्तिक पूजाआजा र श्रद्धा गर्दा औँलाका विभिन्न मुद्राहरू अहिले पनि बनाइन्छन् । मालाको अभावमा औँलालाई करमाला बनाएर गायत्रीलगायतका मन्त्रहरू जप्ने विधान छ ।

हस्तेन पाणिग्रहणं पूजाभोजनशान्तयः ।

साध्या विपक्षविध्वंसप्रमुखाः सकलाः क्रियाः ॥

-हस्त संजीवन (दर्शनाधिकार १।११)

अर्थात् 'हात सबै कार्य गर्ने साधन हो, हातबाट पाणीग्रहण (विवाह) गरिन्छ र सन्तानको पालन गरिन्छ । पूजा, भोजन, शान्ति, शत्रुनाशलगायतका सबै कार्यहरू हातबाट नै सम्पन्न गरिन्छ ।' त्यसकारण हातको धार्मिकमात्र होइन व्यवहारिक महत्त्व पनि उत्तिकै छ । मानिसले बिहान उठ्ने बित्तिकै हात हेर्नुको अर्थ हो- 'दश नङ्ग्रा खियाएर, परिश्रमका पसिना बगाएर, मेरो धर्म, वंश र राष्ट्रको उद्धार गर्दछु । हातै मेरा पहिलो देवता हुन् । मेरो जीवन यिनै हातले असल र सफल बनाउँछु ।' अथर्ववेद भन्दछः- *अयं मे हस्तो दक्षिण अयं मे भगवत्तर* 'मेरो दाहिने हात नै मेरो भगवान् हो ।' हातलाई भगवान् सम्झेर यसबाट पाप कर्म होइन असल कर्म गर्नु पर्छ । जब अरूको हातमाथि विश्वास गरिन्छ, त्यसले धोका पाउँछ, भ्रष्टाचारको फन्दामा पर्दछ, अरूको परिश्रम र आँशुमा होली खेल्ने खलनायक बन्दछ । मुक्तिका लागि कतिपयले सूर्यलाई हात अर्पण गर्ने चलन छ । हस्तेखाविद्हरूले हातकै रेखाबाट जातकको भविष्यवाणी गर्दछन् । नेपालको एकीकरणमा पृथ्वीनारायण शाहले कालु पाँडेलाई आफ्नो दाहिने हात भनेका थिए । कलमदेखि तरबारसम्म हातैले बोक्दछ, विकासको फूल र विनाशको बगरको कारण हात नै हो, त्यसकारण लौकिक एवं आध्यात्मिक दृष्टिकोणले बिहानै हात हेर्ने चलन धर्म र विज्ञानसम्मत छ ।

नमस्कार गर्नु सभ्यताको परिचय हो ?

हिन्दूधर्मले ज्ञान र जीवनको आधार बुबा, आमा, गुरु र शास्त्रलाई मानेको छ । त्यसैले उनीहरूलाई साक्षात् देवीदेवताका रूपमा मानिन्छ, पूजिन्छ । आमा खुवाउने औंशी, बुबाको मुख हेर्ने औंशी र गुरुपूर्णिमालगायतका पर्वहरू नाताका आधारमा मनाइन्छ । दाइ, भाइ, काका, मामा आदिको मुख हेर्ने, खुवाउने अलगै तिथि, पर्व वा दिन छैनन् । यसको अर्थ अरूलाई मानवीय व्यवहार गर्न नचुक आमा, बुबा र गुरुलाई देवता सम्भरे पाउमा भुक्न नभुल भनेको हो । प्राचीनकालमा गुरुकहाँ अध्ययन पुरा गरेपछि दीक्षान्त समारोह आयोजना गरिन्थ्यो । शिष्यलाई कहिल्यै नबिर्सने मन्त्रको रूपमा— मातृदेवो भव; पितृदेवो भव; आचार्य देवो भव; अतिथिदेवो भव: क्रमशः आमा, बुबा, गुरु र अतिथि (पहुना)लाई देवता सम्भन्नु भनेर गुरुबाट सिकाइन्थ्यो, कण्ठस्थ गराइन्थ्यो र कार्यान्वयनका लागि निर्देशन दिइन्थ्यो । गुरुकुलले नर(मानिस)लाई नारायण बनाउने कार्य गर्दथ्यो । गर्भमा राख्ने, दशधारा दूध खुवाउने आमा, सन्मार्गमा लगाउने बुबा र ज्ञानविज्ञानको बीजारोपण गरी फलफूल सिकाउने गुरुलाई स्मरण नगरे, नपूजे, कृतकृत्य नबने^{२३}, नढोगे कसलाई गर्ने ? त्यसैले आमा, बुबा र गुरु प्रत्यक्ष देखिने देवीदेवता, तुरुन्तै फल दिने वृक्ष, तत्कालै मार्गदर्शन गराई दिने अभिभावक हुन् । यी जीवित देवीदेवतालाई ढोग्नु जीवनको सबैभन्दा ठूलो धर्म, गौरव र कर्तव्य हो । जसले आमा, बुबा र गुरुलाई साक्षात् देवीदेवता मानेर सेवा, सुश्रुषा गर्दछ त्यसले पैसा वा समयको अभावमा पूजाआजा, पाठपारायण, तीर्थयात्रा, ध्यान, उपासनालगायतका अनुष्ठान गर्न पाएन भने पनि मुक्ति मिल्छ । ढोगको अर्थ सम्मान व्यक्त गर्नुमात्र होइन उहाँहरूको ऋण तिर्नु, धर्म आर्जन गर्नु र मोक्षको ढोका खोल्नु पनि हो । अतिथिलाई राम्रो व्यवहारले आदरसत्कार गर्न वा नमस्कार-ढोग गर्न कन्जुस्याई गर्नु हुँदैन । नमस्कार गर्नाले व्यवहारिक फाइदा त हुन्छ नै आध्यात्मिक लाभसमेत मिल्छः—

तयोर्योगे यथोकारः परमं मङ्गलं भवेत् ।

तथाञ्जलिविधानेन सर्वदा सर्वमङ्गलम् ॥

—हस्त संजीवन (पेज नं. २०)

अर्थात् 'दुई हात जोड्दा ॐकार बन्दछ, जो परम मङ्गल हुन्छ । हात जोडेर नमः गर्नु ओम्कार वा परमात्माको स्मरण गर्नु पनि हो । ओम्कार हरेक मन्त्रका प्रारम्भमा हुन्छ ।

^{२३} लोककृतः पथिकृतो यजमाहे, ये देवानां हुतभागा इह स्थ- अथर्ववेद

त्यसैले देवीदेवताको प्रतिमालाई होस् वा मानिसलाई हातै जोडेर नमः गर्नाले आफैँलाई कैयौं फाइदा पुऱ्याइरहेको हुन्छ ।' रामकृष्ण परमहंसले आफ्ना शिष्य विवेकानन्दलाई खुट्टाको बुढीऔँलाबाट शक्ति दिएका थिए । देवीदेवताले ऋषिमुनि एवं साधकहरूलाई हातबाट अलौकिक शक्ति दिएको वर्णन शास्त्रहरूमा पाइन्छ । त्यही परम्परालाई निरन्तरता दिँदै देवीदेवताका मूर्ति, फोटो आदिमा पूजाआजा गरेपछि खुट्टामा नै ढोगिन्छ तर शिर (टाउको) मा ढोग्ने चलन छैन । कलाकारले बनाएको दुङ्गाको मूर्तिमा श्रद्धा, विश्वास र असल भावका कारण तत्तत् देवीदेवताको दर्शन गरिन्छ । हामीलाई जन्माउने, हुर्काउने बुबा-आमालाई त परमात्माले बनाएका हुन् । यसकारण उहाँहरूलाई ढोग्नु र सेवा गर्नु परमात्मालाई ढोग्नु र सेवा गर्नु हो ।

उत्थाय मातापितरौ पूर्वमेवाभिवादयेत्

आचार्यश्च ततो नित्यमभिवाद्यो विजानता ॥

‘बिहान उठेर दैनिक रूपमा पहिले आमा-बुबालाई ढोग्नु त्यसपछि गुरुको चरण स्पर्श गर्नु ।’ भौतिक रूपमा उहाँहरू हुनुहुन्न भने मनसा (मन मनै) भने पनि दर्शन गर्नुपर्छ । बुबा र आमाको काख पहिलो पाठशाला हो, ममतामय बात्सल्यमा हुकँदै संसार देख्ने मौका प्रदान गर्ने उर्वर नर्सरी हो । यही नर्सरीमा उम्रिएर हरेक सजीवले संसारमा पाइला टेक्छन्, देख्छन् र बिदा लिन्छन् । विष्णुको मत्स्य अवतार र संसारमा देखिएका, नदेखिएका र मर्ने वालालाई समेत नमस्कार गरिएको²⁴ शास्त्रीय वर्णनले प्राचीनकालदेखि नमस्कार गर्ने सभ्यता थियो भन्ने बुझाउँछ । अभिवादन एक हातले गर्ने, नमस्कार भन्ने तर हात नजोड्ने, शीर नभुकाउने कुप्रथा बढ्दै गएको छ । नमस्कार गर्दा शिर भुकाउनुपर्छ, अनुहारमा हाँसो, हृदयमा श्रद्धा, शब्दमा मधुरता हुने पर्छ । अग्रजलाई सम्मान गर्न नजान्दा, उपदेश, अनुभव र मार्गदर्शनलाई अनुकरण गर्न नसक्दा पछिल्लो समयमा समाज र राष्ट्रले द्वन्द्व, हिंसालगायतका समस्याहरूलाई भेल्लु परिरहेको छ । ढोग्ने र नमस्कार गर्ने परम्परा रहुँजेल न त कुनै बुबा-आमाले वृद्धाश्रमको शरण लिनु परेको थियो । न त कुनै छोरा छोरीले गर्भपतन (क्यूरेड)को शिकार बन्नु परेको थियो, न त गुरुले विद्यार्थीको चड्कन खानु परेको थियो, न त कुनै विद्यार्थी चिद् चोरेर पास हुने अनि बेरोजगार बस्ने समस्यालाई भेल्लु परेको थियो । पूजनीय एवं आदरणीय व्यक्तिलाई ढोग्नु भनेको आफ्ना सन्ततिलाई बाटो देखाउनु पनि हो । बुबाले हजुरबुबालाई ढोग्नु भनेको नातिलाई असल शिक्षा दिनु पनि हो । भोलि त्यही संस्कार सिकेर नातिले बुबालाई ढोग्दछ । यसरी संस्कार, संस्कृति, सभ्यता एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तमा हस्तान्तरण हुँदै जान्छ । यसले

²⁴ नमस्ते जायमानायै जाताया उत ते नमः । बालेभ्यः शफेभ्यो रूपायाघ्न्ये ते नमः ॥-अथर्ववेद १०।१०।१

समाजलाई अनुशासित, मर्यादित बनाइ राख्न सहयोग गर्छ । शास्त्रले भनेका, मार्गदर्शन गरेका विषयहरूलाई अनुसरण गरेकै कारण हाम्रा पुर्खाहरू ऋषिमुनि, मन्त्रद्रष्टा, वैज्ञानिक र साधुसन्त बनेका थिए । उनीहरूले नै प्रारम्भिक जीवनको मार्ग बनाए, यस्ता पूर्वज र ऋषिहरूलाई नमस्कार गर्नु मानवीय कर्तव्य र दायित्व हो^{२५} ।

वेदोक्तः परमो धर्मः स्मृतिशास्त्रगतोऽपरः ।

शिष्टाचारोऽपरः प्रोक्तस्त्रयो धर्माः सनातनः ॥

— महाभारत

अर्थात् 'वेदले भनेका, स्मृतिशास्त्रहरूले बयान गरेका र महापुरुषले आचरण गरेका यी तीन सनातन धर्मलाई अनुसरण गर्न भुल्नु हुँदैन ।' मानिसलाई एकतामा बाँध्ने आधार भनेको शास्त्र वचन र ईश्वरीय भय दुई तत्त्व हुन् । रामचरित्रमानसमा भनिएको छ—भय विनु होयन प्रीति अर्थात् जहाँ डर हुँदैन त्यहाँ प्रीति अर्थात् प्रेम हुँदैन । डर र प्रेममा अन्योन्याश्रितसम्बन्ध हुन्छ । आमा-बुबाको डर छोरा-छोरीलाई भएमात्र सन्तानले अभिभावकलाई प्रेम गर्छन् । डरको अर्थ अनावश्यक त्रास वा आतङ्क होइन 'मैले नचाहिँदो काम गरेँ भने मलाई ठीक गर्ने कोही छ' भन्ने भावना प्रत्येक सन्तानमा हुनु हो । जहाँ डर छैन त्यहाँ भर हुँदैन । जहाँ भर हुँदैन त्यहाँ कर्तव्य र जिम्मेवारीको बोध हुँदैन । डरसहितको प्रेमले नै परिवार, समुदाय, समाज र राष्ट्रले जीवन पाउँछ । जब डर हुन्छ, त्यहाँ मर्यादा र नियम पनि हुन्छ । डरविनाको माया भनेको देखावटी, बनावटी र अवसरवादी हुन्छ । मर्यादा यस्तो गहना हो जसले सुन्दर परिवार र समाजको निर्माण गर्न सहयोग गर्दछ । मर्यादाको ख्याल गरेकै कारण राम मर्यादा पुरुष भए । परिवार, समाज र राष्ट्र शान्त, संवृद्ध र एकसूत्रमा आवद्ध होस् भन्नका लागि नै वैदिकशास्त्रहरूले आमा, बुबा, गुरु एवं पूजनीय व्यक्तिको चरणस्पर्श र सम्मानलाई अपरिहार्य बताएका छन् ।

^{२५} इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजैभ्यः पूर्वैभ्यः पथिकृद्भ्यः । —ऋग्वेद १०।१४।१५

बिहान के-के गर्नुपर्छ ?

हिन्दूधर्मले पृथ्वीलाई आमा^{२६} र आकाशलाई पिता मानेको छ । वेदले प्रष्टसँग माता मे पृथिवी द्यौथिता^{२७} भनेको छ । अथर्ववेदको पृथिवीसूक्तमा यसको बारेमा विस्तृत व्याख्या गरिएको छ । पृथ्वी उर्वरिछन्, अन्न र आश्रय दिएर प्राणीलाई बचाउँछन् । जन्मदेखि मृत्युपर्यन्त मानिसले पृथ्वीलाई अधिकतम प्रयोग गरेको छ । आमाले जस्तै पृथ्वीले कसैलाई पक्षपात र उपेक्षा गर्दिनन् । बुबाले सन्तानलाई सहयोग, उपदेश, सम्पत्ति जीवनपर्यन्त दिनुहुन्छ, कहिल्यै कुभलो सोच्नु हुँदैन त्यसैले बुबाको हृदय विशाल, आकाशजस्तै व्यापक हुन्छ । छोरा-छोरी हुर्केपछि बुबा, आमा र जन्मभूमिलाई भुल्दै गए पनि बुबा-आमाले भुल्दैनन् । जति टाढा बसे पनि, जति कृतघ्न भए पनि घरमा मिठोचोखो पाकेको समयमा, आँगनमा काग कराएको बेलामा, बाडुल्की लाग्दा सन्तानलाई सम्भन्छन् । बुबा-आमाको प्रेम सन्तानमाथि कति हुन्छ भनेर न त शब्दमा वर्णन गर्न सकिन्छ, न त जोखेर देखाउन सकिन्छ, न त नापेर बताउन सकिन्छ । त्यसैले हिन्दूहरू आमाका रूपमा पृथ्वी र पिताको रूपमा आकाशलाई पूज्दछन्^{२८} । आकाश भनेको वायुमण्डल हो जहाँबाट वर्षा हुन्छ । वर्षाबाट पृथ्वीले अन्न उत्पादन गर्दछिन्, जीव र वनस्पतिको आधारस्थल, प्राणस्वरूप बन्दछिन् । त्यसकारण पृथ्वीलाई आमाको रूपमा बिहान उठ्ने बित्तिकै प्रार्थनासहित ढोने परम्परा छ—

समुद्रवसने देवि पर्वतस्तनमण्डिते ।

विष्णुपति नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं क्षमस्व मे ॥

—विश्वामित्र स्मृति

अर्थात्, 'समुद्रलाई वस्त्र(कपडा)का रूपमा धारण गरेकी, पर्वतलाई स्तन(दूध)को रूपमा ग्रहण गरेकी, हे विष्णुकी श्रीमती ! म तपाईंको पृथ्वी रूपलाई मेरो खुट्टाले कुल्चन्छु मलाई क्षमा गर्नुहोस् ।' वस्त्रले जसरी शरीर ढाकिएको हुन्छ त्यसरी नै लक्ष्मीले पानीको रूप लिएर पृथ्वीमा व्याप्त हुनुभएको छ । समुद्र मन्थन गर्दा उत्पन्न भएकी हुनाले लक्ष्मीलाई समुद्रकी पुत्री भनिन्छ । लक्ष्मीको अर्थ शोभा, ऐश्वर्य, सुन्दरता हो । जहाँ पानी नदीनाला,

^{२६} माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः ।—अथर्ववेद

^{२७} वेद

^{२८} त्वं द्यौरह पृथिवी त्वं तावेहि स रभावहे सह रेतो दधावहे पुंसे पुत्राय वित्तय इति —बृहदारण्यकोपनिषद् अध्याय ६। ब्र. ४।२०

पोखरी हुँदैने त्यहाँ जीव र वनस्पतिको अस्तित्व रहँदैने । पर्वतहरू लक्ष्मीको स्तन(दूध)का रूपमा रहेका छन् । बहुमूल्य धातु, जीवनदायिनी जडीबुटी एवं औषधि आदिको आश्रयस्थल पर्वतमालाहरू नै हुन् । आमामा पाइने सबै विशेषताले सम्पन्न पृथ्वीलाई कुल्चन पाप लाग्ने हुनाले बिहान जमिनमा टेक्नु पहिले क्षमा मागेर, प्रार्थना गरेर, ढोगेरमात्र पाइला राख्ने चलन छ । यही पृथ्वीमा हाम्रा पूर्वजले गौरवमय इतिहासको निर्माण गरे, देवताले अत्याचारी राक्षसलाई मारे, जसमा गाई, घोडालगायतका जीवजन्तुको आश्रयस्थल छ, यस्ती ऊर्जामयी पृथ्वीआमालाई ढोग्नु^{२९} हिन्दू संस्कृति र परम्परा हो ।

मानिसको जीवनमा ग्रहहरूले प्रत्यक्ष असर पार्दछन् । सबै धर्मावलम्बीहरूले ग्रहको प्रभावलाई स्वीकारेका छन् । अन्य धर्मावलम्बीहरूले ज्योतिषको प्रयोग कम गरे पनि हिन्दूधर्मावलम्बीहरूले प्राचीनकालदेखि अहिलेसम्म ज्योतिषको अस्तित्व जोगाउने काम गरिरहेका छन् । ग्रह बिग्रिएको कारण चिताउँदै नचिताएका घटना, दुःख, अपजस, संघर्ष, विछोड, मृत्यु आदिले जीवन तहसनहस भएका उदाहरण प्राचीनकालमा मात्र होइन अहिले पनि हाम्रै अगाडि प्रशस्त छन् । राम वनबास जानु परेको, पाँच पाण्डवहरूले गुप्तबास र वनबासको जीवन भोग्नु परेको, कृष्णले छपन्नकोटी यदुवंशी नाश भएको देख्नु परेको सबै ग्रहकै फल हुन् । देवीदेवता र महापुरुषहरूले पनि ग्रहको फल भोग्नु पर्दछ । पूजा, प्रार्थना गरेर ग्रहको कुप्रभावलाई कम गर्न, समस्याबाट मुक्ति पाउन र सौभाग्य प्राप्त गर्न सकिन्छ । त्यसकारण बिहान उठ्ने बित्तिकै तीन देवता र नव ग्रहलाई निम्नानुसार प्रार्थना गर्नुपर्छ भन्ने शास्त्रको वचन छः—

ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरान्तकारी, भानुः शशी भूमिसूतो बुधश्च ।

गुरुश्च शुक्रः शनिराहुकेतवः कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

अर्थात्, 'ब्रह्मा, विष्णु, शिव, सूर्य, चन्द्रमा, मङ्गल, बुध, वृहस्पति, शुक्र, शनि, राहु र केतु यी सबैले मेरो बिहानीलाई शुभ बनाऊन् ।' त्यसपछि विभिन्न तीर्थस्थल, ऋषिमुनि, देवीदेवता आदिको स्मरण, स्तुतिगान गर्ने चलन छ । स्मरणबाट मानिसमा असल भावको जन्म हुन्छ । राम्रा र असल दृश्य वा शब्दको चिन्तनले मनमा सकारात्मक ऊर्जाको प्रवाह हुन्छ । मानिसको भौतिक शरीर जल, तेज, वायु, आकाश, पृथ्वी गरी पाँच तत्त्वबाट निर्माण हुन्छ । प्रत्येक तत्त्वहरू मानिसको देहान्तपछि पुनः उसै पञ्च महाभूतमा मिल्दछ जस्तै मानिसको हाड, मासु पृथ्वीमा, रगत जलतत्त्व हो पानीमा, प्राण वायुतत्त्वमा, घटाकाश महाकाशमा, प्रकाश रूप आत्मज्योति ज्योतिमा, यसरी पाँचतत्त्व तत्तत् तत्त्वमा

^{२९} यस्यां पूर्वं पूर्वजना विचित्रे यस्यां देवा असुरानभ्यवर्तयन् । गवामश्वानां वयसश्च विष्टा भगं वर्चः पृथिवी नो दधातु ॥— अथर्ववेद १२।१।५

मिन्दछन् र जीवात्मामात्र कर्मको फल भोग गर्न नर्क वा स्वर्ग जान्छ । त्यसकारण बिहान उठ्ने बित्तिकै पञ्चतत्त्वलाई सम्झना गरिन्छ—

पृथ्वी सगन्धा सरसास्तथापः, स्पर्शी च वायुर्ज्वलितं च तेजः ।

नभः सशब्दं महता सहैव, कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

—वामनपुराण

अर्थात् 'गन्धयुक्त पृथ्वी, रसयुक्त पानी, स्पर्शयुक्त वायु, ज्वालायुक्त तेज, शब्दसहित आकाश यी सबैले मेरो बिहानीलाई मङ्गलमय गराऊन् ।' मानव शरीरमा रहेका कुनै एक तत्त्वमा गडवड आउने बित्तिकै शरीरमा अनेक प्रकारका रोग र विकृतिहरू आउने हुनाले पाँच तत्त्वलाई बिहानै स्मरण र प्रार्थना गरिन्छ । यसपछि अष्ट चिरञ्जीवी, सप्तर्षि र पुण्य श्लोकहरूको स्मरण गरिन्छ । यसले मानिसलाई सरल, सहज र सरस बनाउनका साथै सन्मार्ग र असल कर्ममा प्रवृत्त गराउँछ । राम्रो कर्ममा लाग्नका लागि राम्रो चिन्तन हुनुपर्छ । ऋषिमुनिहरूले असल चिन्तन र स्मरणमा जीवनलाई होमी दिएकै कारण कालजयी बने, सुमार्गमा हिँड्दै पूर्णतामा एकाकार बने । बिहानको एक क्षण पनि खेर फाल्नु हुँदैन । यो अमृतपान गर्ने समय हो, चिन्तन गरेर पूर्णतातिर अभिमुख हुने अवसर हो, मनन र निदिध्यासन गरेर द्रष्टालाई अनुभूत गर्ने क्षण हो, कूटस्थमा मिल्ने पल हो, परमात्मालाई साक्षात्कार गर्ने समय एवं अवसर हो ।

तीर्थानां स्मरणं कृत्वा ध्यानञ्चैव हरेरपि ।

ममापि निर्जराणां वै मुन्यादीनां तथा मुने ।

— शिवपुराण सृष्टिखण्ड ११।१७

अर्थात् 'तीर्थहरूको संझना गर्दै विष्णुको ध्यान गर्नु, मेरो(शिवको) अनि आफ्ना इष्टदेवता र मूर्ति आदिको ध्यान, चिन्तन, स्मरण गर्नु ।' मानिसले जस्तो स्मरण र कल्पना गर्दै जान्छ, त्यस्तै बन्छ । कुमालकोटी नामक किराले माकुरोलाई लख्दै अलिअलि टोकै आफ्नो वशमा लिन्छ । बेहोश अवस्थाको माकुरोलाई माटोले पोतेर बाहिरबाट आवाज दिन्छ । त्यो अर्धचेतन अवस्थाको माकुरो क्रमशः कुमालकोटीमा परिवर्तन हुन्छ । त्यसैले बुद्धि भनेको कुमालकोटी हो, मन भनेको माकुरो हो, बाहिरबाट आवाज दिनु भनेको बिहानै शास्त्र अध्ययन, परमात्मा चिन्तन गर्नु हो । त्यसकारण बिहान शास्त्र, तीर्थस्थल, देवीदेवता लगायतका राम्रा विषयहरूको चिन्तन गर्नुपर्दछ । असल चिन्तनले जीवन आदर्शमय र उदाहरणीय बन्दछ ।

शुद्ध हुन र खान किन आवश्यक छ ?

दैनिक र दैवी दुवै कार्यका लागि वैदिकशास्त्रहरूले शारीरिक र मानसिक रूपमा शुद्ध बन्नका लागि विभिन्न किसिमका विधानहरू बताएका छन् । जहाँ सत्यं शिवं सुन्दरम् छ त्यसलाई शुद्ध भनिन्छ । शुद्धमा दोष, भय, विभेद, शंका हुँदैन । शरीर सफा भएन भने मानसिक र शारीरिक शान्ति पनि हुँदैन, ध्यान बाँडिन्छ र एकाग्रता हुँदैन । एकाग्र नभईकन असल चिन्तन र विचारको उत्पत्ति हुँदैन । त्यसकारण शुद्ध हुन आवश्यक छ— शुचिना कर्म कर्तव्यम् अर्थात् 'पहिले शुद्ध हुने अनि मात्र कार्य वा कर्म गर्नुपर्छ' । शरीरलाई मानसिक(भित्री) र भौतिक(बाहिरी) गरी दुई प्रकारले सफा राख्नु पर्छ— शौचं द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरन्तथा अर्थात् बाहिरी र भित्री गरी दुई प्रकारले शुद्ध हुनुपर्छ । बिहान जप, ध्यान, पूजन, शास्त्र पठन-पाठन, चिन्तनलगायतका विधिबाट मन शुद्ध गर्नुलाई मानसिक(भित्री) शुद्धि भनिन्छ । नुहाएर, विभिन्न सुगन्धित पदार्थहरू छर्कीएर, लेपन गरेर हुने शुद्धिलाई शारीरिक(बाहिरी) शुद्धि भनिन्छ । मानसिक र शारीरिक रूपमा जो शुद्ध हुन्छ, त्यही ब्राह्मण हो । जो दुवै दृष्टिले शुद्ध हुन सकेन त्यसलाई अशुद्ध वा अपवित्र भन्न थालियो । यही परम्पराले बिस्तारै जातिको रूप लिन थाल्यो र अशुद्ध, अपवित्र, तल्लो जातिका मानिसहरूका रूपमा चिनिन थाल्यो ।

न जटाभिर्न गोत्रैर्न जात्या भवति ब्राह्मणः ।

यस्मिन् सत्यं च धर्मश्च स शुचिः स च ब्राह्मणः

अर्थात् 'न जटाले, न गोत्रले, न जन्मले ब्राह्मण हुन्छ । जसमा सत्य र धर्म छ, त्यही पवित्र हो र त्यही ब्राह्मण हो ।' तपस्या, अध्ययन र जन्मले ब्राह्मणत्व प्राप्त हुन्छ । यसबाट विमुख मानिसले ब्राह्मण कुलमा जन्म लिएमा त्यो जातको मात्र ब्राह्मण हुन्छ^{३०} । वेद अध्ययन गर्ने, वैदिक धर्मका अनुयायीहरू बिहान नित्य नुहाउने, दैनिक सफा कपडा फेर्ने, पूजा गर्ने, दान दिने, लिने, शास्त्र चिन्तन गर्ने गर्दछन् । जसले छालाका सामानहरू, फलामका हातहतियारहरू बनाउँछन्, उनीहरूको ध्यान शारीरिक शुद्धिप्रति गएको देखिँदैन । शारीरिक र मानसिक शुद्धिकै आधारमा छुवाछुतको श्रीगणेश भएको हो । जसको शरीरबाट दुर्गन्ध आउँछ, वचनमा छुद्रता देखिन्छ, खराब कर्ममा प्रवृत्त हुन्छ, अखाद्य पदार्थ खान्छ, त्यसलाई तल्लो जाति भनियो । जो नित्य नुहाउँछ, देवस्मरण, पूजाआजा र असल

^{३०} तपः श्रुतं च योनिश्चैतद् ब्राह्मणकारकम् । तपश्श्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥—महाभाष्य २।२।६

कर्मलाई जीवनको आधार बनाउँछ, तिनीहरू पवित्र, चोखा वा उपल्ला जातिमा गनिन थाले । समयक्रमसँगै तल्ला जातिहरू सुँगुर, बंगुर, जाँड, रक्सी, माछा, मासुसँग नजिक बन्न पुगे । उपल्ला जातिहरू तुलसीको मठ, गाईको गोठ, वेद, शङ्ख, घण्टमा आवद्ध हुन पुगे । यसले जातिहरूबीचको दुरी बढायो । कुनै तल्लो जातिको घरमा रक्सी र मासु पाक्दैन, खाना खान बस्दा कुखुरा, सुँगुर आदि देखा पर्दैन भने त्यहाँ छोइछिटो हाल्ने पर्दैन । शरीरभित्र कैयौं फोहर हुन्छन् । त्यसबाट बच्न हरेक शुभ वा माङ्गलिक कार्य गर्नुभन्दा पहिले जौ, तिल, कुशलगायतका पर्दार्थ राखेर निर्माण गरिएको कर्मपात्रोको जलले निम्न मन्त्र भन्दै छर्कने चलन छः—

ॐ अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।

यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥

—वामनपुराण

अर्थात् 'चाहे अपवित्र होस् वा पवित्र नै होस्, सबै विषम परिस्थितिमा प्राप्त भएको किन नहोस्, भगवान् विष्णुलाई स्मरण गर्दछ भने त्यो व्यक्ति भित्र र बाहिर पवित्र बन्दछ ।' देवस्मरणले मन पवित्र बनाउँछ, मन, भाव, विचारशुद्ध हुन्छ । हिन्दूहरूले अपनाएको शुद्ध-अशुद्ध व्यवहारलाई वैज्ञानिक, डाक्टर आदिले व्यवहारमा प्रयोग गरेका छन् । अस्पतालमा गाउण्ड नलगाईकन बिरामी भेट्न जान पाइदैन । डाक्टर र नर्सको आन्त्रै ड्रेस हुन्छ यी सबै शुद्ध अशुद्धका उदाहरण हुन् । शास्त्रकारहरूले शारीरिक शुद्धिभन्दा पनि मानसिक शुद्धिलाई प्राथमिकता दिएका छन् । जब मानिसको बुद्धि नै पवित्र हुँदैन, त्यसका गतिविधि वा चिन्तनहरू राम्रा हुँदैनन् । 'हृदयमा कलुषित भाव छ भने सम्पूर्ण गंगाजल खन्याएर, पर्वत समानको माटोले लेपन गरेर मरणपर्यन्त नुहाए पनि शुद्ध हुन सक्दैन^{३१} ।' शुद्धतालाई ध्यानमा राखेर कहिले ? कसरी ? कहाँ के गर्ने सबै नियम ऋषिमुनिहरूले बनाएका थिए । जस्तै प्राचीनकालमा चप्पल यज्ञस्थलमा, गाईको गोठमा, देवीदेवताको मन्दिरमा, खाना खाँदा, जप गर्दा लगाउन पाइदैनथ्यो^{३२} । मानिस बाह्यरूपमा अनेक तरिका र विधिले शुद्ध भए पनि शरीरभित्र त रगत, दिसा, पिसाबहरू रहेका हुन्छन् । जसले मन, बुद्धि र विचारलाई असर पार्छ । त्यसलाई निवारण गर्न शुद्धीकरण मन्त्र एवं शास्त्र वचनलाई पालन गरिन्छ ।

यद्यद् अस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मामकम् ।

प्राशनात् पञ्चगव्यस्य दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥

^{३१} गङ्गातोयेन कृत्स्नेन मृदुभारैश्च नगोपमैः । आमृत्योश्चाचरन् शौचं भावदुष्टो न शुध्यति ॥—दक्षस्मृति

^{३२} अन्यगारे गवां गोष्ठे देवतानां च सनिधौ । आहारे जपकाले च पादुकां च विवर्जयेत् ॥—लघुशातातपस्मृति (साभारः—कल्याण धर्मशास्त्रांक 'वर्ष ७०' पेज ३००)

अर्थात् 'पञ्चगव्यले व्यक्तिको हाडसम्म पुगेर भक्ष्य-अभक्ष्यजन्य दुर्गुण, अशुद्ध वा पापलाई आगोले सुकेको फारलाई जसरी नष्ट गर्दछ त्यसरी नै नास गर्दछ ।' फलफूललगायतका खाद्यपदार्थ जसले मानसिक शक्ति दिन्छ र शारीरिक उत्तेजना ल्याउँदैन त्यसलाई सात्विक^{३३} भोजन भनिन्छ । विभिन्न मसला, तेल, नुन आदिलाई मिलाएर स्वादिष्ट बनाइएको भोजन जसले शारीरिक बल दिन्छ त्यसलाई राजसी^{३४} खाना भनिन्छ । माछा, मासुलगायतका अखाद्यपदार्थ जसले शारीरिक र मानसिक उत्तेजना दिन्छ त्यसलाई तामसी^{३५} खाना भनिन्छ । सात्विक भोजनले देवता, राजसीले मानव र तामसीले दानव प्रवृत्तिको स्वभाव सृजना गर्दछ । खानाबाट मनमा, स्नानले शरीरमा, चिन्तनबाट संस्कारमा, सत्संगबाट विचारमा शुद्धता ल्याउँछ । जुन खाना, दृश्य, आवाज वा साधनबाट खुसी, सुख, आनन्द र शान्ति प्राप्त हुन्छ त्यसलाई शुद्ध पदार्थ भनिन्छ । शुद्धतामा सकारात्मक ऊर्जा हुन्छ जसले मानिसलाई परोपकारी र महान् बन्न प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा शक्ति दिन्छ । शक्ति नै जीवनको आधार हो । शक्तिको आधार मन हो । मनलाई उल्टो वनाउँदा नम हुन्छ । नमको अर्थ नमस्कार हो, मनलाई सबैभन्दा पहिला चोखो बनाउनु पर्छ । पवित्र मन भएका युवा मात्र देशका युवा हुन् । मन विग्रिएका युवाहरू वायु हुन्, उनीहरू काँति बेला कता वहन्छन्, कसलाई उडाउँछन् थाहा हुँदैन । मन पवित्र भएपछि सबैतिर ईश्वर-ईश्वर, असलै-असल देखिन्छ । नेपालमा उखान छ- 'मन चक्का त लोटामा गक्का' मानवलाई दानव वा महापुरुष बनाउन मनको अहम् भूमिका हुन्छ । मनले कुन नशा पिएको छ, त्यो मानिस त्यस्तै बन्छ ।

जिन्दगी खुबसूरत है, मगर जीना नही आया ।

नशा हर चीज मे है, मगर पीना नही आया ॥

अर्थात् 'जीवन एकदमै राम्रो वा सुन्दर छ तर मलाई जीउन आएन, नशा प्रत्येक पदार्थमा छ तर पिउन आएन ।' बुद्धलाई ध्यानको, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई कविताको, पृथ्वीनारायण शाहलाई नेपाल एकीकरणको नशा लाग्यो । असल नशा लागेको मानिस सबैका लागि जिउँछ र सबैको श्रद्धेय बन्छ । कुकार्य, कुसंस्कार र कुसंस्कृतिको नशा लागेका मानिस राक्षस वा दानवमा रूपान्तरण हुन्छ । छान्दोग्य उपनिषद् एवं पातञ्जल योगसूत्रमा भनिएको छ- आहारशुद्धौः सत्वशुद्धिः, सत्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः अर्थात् आहार शुद्ध भएमा जीवन शुद्ध हुन्छ, जीवन शुद्ध भएमा स्मरण शक्ति बलियो हुन्छ । अन्नले मनमा सिधै प्रभाव पार्दछ । कोदोलाई पिसेर पुवा, ढिडो वा रोटी बनाएर खाएमा स्वास्थ्य

^{३३} आयुः सत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः । रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विकप्रियाः ॥ गीता १७।८

^{३४} कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरुक्षविदाहिनः । आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ गीता १७।९

^{३५} यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् । उच्छिष्टमपि चामेघ्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ गीता १७।१०

राम्रो हुन्छ, रक्सी खाए न त मानिसको खुट्टाले ठीक ठाउँमा टेक्छ, न त बुद्धिले सत्य निर्णय गर्न सक्छ । भनिएको छ—जस्तो अन्न उस्तै मन, जस्तो पानी उस्तै वाणी । प्रायः एउटा गाउँमा बस्ने, एउटै धाराको पानी पिउने मानिसको बोल्ने शैली र आवाज उस्तै-उस्तै हुनुको कारण पानी हो । अन्नविना प्राणीको अस्तित्व रहँदैन । पवित्र भावले सात्विक भोजन खानाले आचार-विचार र संस्कार जन्मन्छ । त्यसकारण मुमुक्षु, ऋषिमुनि, साधकहरू साधनाकालमा कन्दमूल, फलफूलहरू आफैँ खोजेर खान्थे । खाना खाँदा पहिले देवतालाई चढाएर वरिपरि देवीदेवता बसेको अनुभव गर्दै खान्थे—

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्मग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥

- गीता ४।२४

अर्थात् 'अर्पण गर्ने साधन पनि ब्रह्म हो, हवन गर्ने पदार्थ(द्रव्य) पनि ब्रह्म हो, ब्रह्मरूप अग्निमा ब्रह्मरूप कर्ताद्वारा जे हवन गरिन्छ त्यो पनि ब्रह्म हो । ब्रह्मरूप कर्ममा समाधिस्थ पुरुषको गन्तव्य पनि ब्रह्मै हो ।' खाना खाँदा मैले कमाएँ, मीठो पकाएँ अरूलाई खुवाएँ, भन्ने भाव आउनु हुँदैन । जहाँ घमण्ड, अहमता आउँछ, त्यहाँ बुद्धि, विवेक दुवैको नोकशान हुन्छ । त्यसैले सबै जुटाउने काम परमात्माको हो म निमित्ति हुँ भन्ने सम्झनुपर्छ । जति नमिठो भए पनि प्रसाद मानेर, अमृत संझिएर प्रारब्धमा यस्तै जुरेको छ भनी सन्तोष मान्नुपर्छ । भोजन मैले मेरालागि खाएको होइन किनकि खाने पनि ब्रह्म, खाने पदार्थ पनि ब्रह्म, पकाउने पनि ब्रह्म, चपाउने पनि ब्रह्म, पचाउने पनि ब्रह्म हो भन्ने संझनुपर्छ । तबमात्र भोजनले शरीरमा फाइदै फाइदा गर्दछ । मिराबाईले यही दृढ सङ्कल्पकै कारण विषलाई पानी जसरी पिएकी थिइन् । खाना खाँदा आत्तिदै, असाध्यै तातो, अत्यधिक चिसो, बासी, अरूका नाममा राखेको खायो भने त्यसले शान्ति दिँदैन, पचन पनि गाह्रो हुन्छ र विभिन्न रोगलाई निमन्त्रणा दिन्छ । एउटै भाँडामा वा अरूको जुठो खाएमा बुद्धि, ऐश्वर्य, शक्ति नाश हुने हुनाले कुनै पनि वर्ण र जातका मानिसले यस्तो गर्नु हुँदैन^{३६} । खानालाई दिग्भिन्न मानेर वा भोकै नलागीकन खायो भने स्वास्थ्य, विचार, पेट आदिलाई खराब गर्दछ । खाना स्वादका लागि होइन स्वास्थ्यका लागि खाइनुपर्छ । शाकाहारी र सुपाच्य खानुपर्छ । हाम्रा पुर्खा शाकाहारी भएकै कारण ऋषिमुनि एवं वैज्ञानिक बने । त्यसकारण लामो आयुको लागि शाकाहारी हुनुपर्छ । ऋषिमुनिहरूले मन, वचन, कर्म, शरीर, विचारलगायतका तत्त्वलाई पवित्र र चोखो बनाउने अनेक उपायहरू बताएका छन् जसबाट शारीरिक रूपले पवित्र बन्छ, मानसिक रूपले तन्दुरुस्त रहन्छ, धार्मिक रूपले सन्मार्गको पथिक बन्न सक्छ । त्यसैले वैदिकग्रन्थमा शुद्धी र जीवनलाई एक अर्काको परिपूरकको रूपमा लिइएको छ ।

^{३६} शुद्रस्य तु कुलं हन्ति वैश्यस्य पशुबान्धवान् । क्षत्रियस्य श्रियं हन्ति ब्राह्मणस्य सुवर्चसम् ॥
तथोच्छिष्टमथान्योन्यं संप्राशेनात्र संशयः ॥—महाभारत अनुशासन पर्व

संकल्पले इतिहास बताउँछ

पश्चिममुखी बन्दै गएको नेपाली समाजले आफ्नो गौरव, इतिहास, जिम्मेवारी, सामर्थ्यलाई बिर्सदै गएको छ । इतिहास, गणित, भूगोल, विज्ञान, अर्थशास्त्रलगायतका शास्त्रहरूको जननी पूर्वीयभूमि हो । जहाँ ऋषिमुनिहरूको अथाह त्याग, परिश्रम र पसिना परेको छ भन्ने विषयलाई भुल्दै गएका छन् । सामवेद गायनशास्त्रकी आमा हुन्, ऋग्वेद विज्ञानकी माता हुन्, ज्योतिषशास्त्र गणित र खगोलशास्त्रकी जननी हुन्, पुराण, महाभारत, रामायणलगायतका ग्रन्थ इतिहासका आधारशिला हुन् । वेदव्यास, वाल्मीकिलगायतका कैयौं ऋषिमुनिहरूले इतिहासमा ठूलो योगदान दिएका थिए । यस्तो विषयलाई बिर्सिएर हेरोडोटसलाई प्रथम इतिहासकार मान्नु हाम्रा लागि कति लज्जास्पद, हाँस्यास्पद र अवैज्ञानिक विषय हो ? हेरोडोटस उनकै देशका इतिहासका जन्मदाता हुन सक्छन् न कि हाम्रा । हाम्रो इतिहास लेखनको प्रारम्भ हुँदा उनका देशमा मानवको बसोबास प्रारम्भ भएकै थिएन । मसी, कलम, कागज आदिको गर्भाधान नै भएको थिएन । लिपि र अक्षरको तोतेबोली फुटेकै थिएन । ८,६९,००० वर्ष पहिलेदेखि नै हनुमान्, वाल्मीकि, वशिष्ठ आदिले रामायण लेखेर इतिहास लेखनलाई निरन्तरता दिएका थिए । त्यसभन्दा पहिले कति इतिहास लेखिए, कतिले लेखे त्यो खोज्नै बाँकी छ । ऋग्वेद विश्वकै जेठो इतिहास हो, संसारकै नालीबेली बताउने पहिलो शास्त्र हो, जसलाई माथ गर्ने अर्को आधिकारिक इतिहास आजसम्म देखा परेको छैन । त्यसैले इतिहासका पिता हाम्रा ऋषिमुनिहरू हुन् । उनीहरूको इतिहास लेखन, संरक्षण, प्रवर्द्धन कलाकै कारण पुराण, रामायण, महाभारतलगायतका ग्रन्थहरू जिवित छन् । संसारकै पहिलो संविधान र कानूनका जन्मदाताका रूपमा स्मृति ग्रन्थहरूले अमरत्व प्राप्त गरेका छन् । मनुस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति, पराशरस्मृति^{३७} आदि तात्कालिक समयका संविधान र मानवशास्त्र हुन् । पहिलो नाट्यसम्राट् भगवान् शिव भएकै कारण उहाँलाई नटराज भनिन्छ । औषधि उपचार एवं आधुनिक चिकित्साका पिता अश्विनीकुमार हुन् । आफ्नो भान्साकोठा (किचन)मा नुन, बेसार, चामल कहाँ छ ? थाहा नपाउने तर अरूको घरको प्रत्येक चिज यहाँ छ भनेर थाहा पाउने चोरको प्रवृत्ति हाम्रो समाजमा बढ्दै गएको छ । जसले आफ्नो हैसियत, योग्यता, गौरवलाई भुल्न बाध्य बनाएको छ ।

^{३७} मनुर्विष्णुयाज्ञवल्क्यो हारीतोऽत्रिर्वमोऽत्रिः । वसिष्ठदक्षसंबर्तशातातपपराशराः ॥

आपस्तम्बोशनोव्यासाः काल्यायनबृहस्पती । गोतम शङ्खलिखितौ धर्ममेते यथाऽब्रुवन् ॥ (अग्निपुराण भाग १) - श्रीराम शर्मा आचार्य

ऋषिमुनिहरूले लेखेका, खोजेका, चर्चा गरेका विषयमा कहिल्यै विवाद उठेन, शंका गर्ने ठाउँ रहेन । जस्तै वाल्मीकि रामायण होस् कि आनन्द रामायण, हनुमान्‌ले लेखेको रामायण होस् कि तुलसीकृत रामायण । वास्तविक इतिहास लेखेका सन्तति भएकै हुनाले हरेक कार्यमा हामी इतिहास सम्भन्छौं । हरेक अनुष्ठान गर्दा जौ, तील, कुश, पानी लिएर तीन पुस्ता र गोत्र सम्भदै सङ्कल्प पाठ गरिन्छ । सङ्कल्पले आत्तना पुर्खाको इतिहास र गरिमा जीवन्त राखेको छ । जुनसुकै कर्म गर्दा इतिहास सम्भन्नु हाम्रो कर्तव्य, वफादारी र दायित्व हो । हिन्दूहरूले आफ्नो इतिहासलाई कम्तिमा दिनको एक पटक सभने परम्पराको अर्थ बुझेसम्म इतिहासका जन्मदाता हाम्रा पुर्खा हुन् भन्ने विषयलाई कसैले भुलेनन् । संस्कृतभाषा सिमित वर्ग र मानिसले मात्र बुझ्न थालेपछि सङ्कल्पलाई सुगा रटाइ गर्न थालियो । अर्थ नबुझ्नेकन बिहान बेलुकाको सन्ध्याकर्ममा सङ्कल्प पढ्ने तर अर्थमा ध्यान नदिने कार्यले हाम्रो इतिहास ओभरेलमा पर्न थाल्यो । सङ्कल्प इतिहासको नालीबेली हो । सम्यक् प्रकारेण कल्प्यतेति राम्रोसँग वा दृढताका साथ जुन कार्य गर्न प्रतिज्ञा गरिन्छ, त्यसलाई सङ्कल्प भनिन्छ । सङ्कल्प गरेरमात्र कुनै पनि शुभकार्यको प्रारम्भ गर्ने शास्त्रीय नियम छः—

सङ्कल्पय च तथा कुर्यात् स्नानदानव्रतादिकम् ।

अन्यथा पुण्यकर्माणि निष्फलानि भवन्ति हि ॥

अर्थात् 'स्नान, दान, व्रतलगायतका शुभकार्यहरूमा सङ्कल्प गर्नुपर्छ अन्यथा पुण्य कार्यहरू निष्फल हुन्छन् ।' सङ्कल्पभित्र उद्देश्य, स्थान, समय, कामनालगायतका पक्षहरूको उल्लेख गरिएका हुन्छन् । सङ्कल्पकर्ताले हातमा जौ, तिल, कुश र पानी लिएर पूर्व वा उत्तर फर्कने चलन छ । सङ्कल्प गर्दा लिइने हरेक पदार्थभित्र प्रतीकात्मक, सांस्कृतिक, व्यवहारिक अर्थ रहेका छन् । जस्तै जौमा विभिन्न किसिमका रोग निराकरण गर्ने शक्ति भएकाले आयुर्वेदले यसलाई महौषधि भनेको छ । शास्त्रले कुशलाई देवताको रौं वा अंश भनेको छ, तिललाई भगवान्‌को पसिना, जललाई सबै देवीदेवताको निवासस्थल मान्दछ । यी सबैलाई साक्षी राखेर आफ्ना तीन पुस्ता सम्भदै म फलानाको नाति, फलानाको छोरा, फलानो हुँ भनी पिता पुर्खाको सभना गरिन्छ । जस्तै— हरिः ॐ तत्सत् हरि ॐ तत्सत् हरि ॐ तत्सत् ॐ विष्णुः ॐ विष्णुः ॐ विष्णुः श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य विष्णोराज्ञया प्रवर्तमानस्य सकलजगत् सृष्टिकारिणो ब्रह्मणोऽन्हि द्वितीयपरार्धे श्रीश्वेतवाराहकल्पे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमे कलियुगे कलि प्रथम चरणे जम्बुद्विपे भारतवर्षे भरतखण्डे आर्यावर्तेक देशान्तर्गते नेपाल देशे, पुण्य क्षेत्रे, पुण्य अञ्चले आदि ।

तत्को अर्थ त्यो (परमात्मा), सत्को अर्थ सत्य (चीरस्थायी) ब्रह्म अर्थात् परमात्मा जो सबैको साक्षी बनेर तीनै काल रहन्छ । श्री र षड् सम्पत्तियुक्त भग (भगको अर्थः— धन, धर्म, यश, श्रेष्ठता, ज्ञान, वैराग्य यी ६ वटा सम्पत्ति)वाला ऐश्वर्यवान् महानारायण वा विष्णु

हुनुहुन्छ । उनै विष्णु भगवान्को आज्ञाले यो सृष्टि चलिरहेको छ । सम्पूर्ण जगत्को सृष्टि गर्ने ब्रह्माजीको दिनअन्तर्गत अहिले दोस्रो परार्ध चलिरहेको छ । ब्रह्माजीले दिनमा सारा सृष्टि गर्दछन् रातमा सबैलाई विलय गराउँछन् र आराम गर्दछन् । चारयुग ब्रह्माजीको एक दिन र त्यति नै अवधिलाई रात मानिन्छ । अहिले द्वितीय परार्ध चलेको हुनाले यस अगाडि नै पहिलो परार्ध चलिसकेछ भन्ने इतिहास सङ्कल्पले बताउँछ ।

अयं तु कथितः कल्पो द्वितीयस्यापि भारत ।

वाराह इति विख्यातो यत्रासीत्सूकरो हरिः ॥

— श्रीमद्भागवतपुराण ३।११।३६

अठ्ठाइस कल्पमध्येको पहिलो कल्पको नाम पद्म दोस्रो कल्पको नाम श्वेतवाराह हो । भगवान् विष्णुका दशावतारमध्ये तेश्रो अवतार वाराह हो । उहाँले सूकर (वाराह)को रूप धारण गरेर पृथ्वीको उद्धार गर्नुभएको थियो । उहाँकै नामबाट यस कल्पको नाम वाराह कल्प भएको हो । चौध मनु^{३८}मध्ये अहिले सूर्यका छोरा वैवश्वत मनुको पालो हुनाले वैवश्वतको मन्वन्तर भनिएको हो । यस अवधिमा अठ्ठाइस वटा वेदव्यासहरूको जन्म भई सकेको छ । प्रत्येक द्वापरयुगमा फरक व्यासको जन्म हुन्छ र आफ्ना कार्य गर्दछन् । अहिलेसम्म क्रमशः स्वयम्प्रभु, सत्य, भार्गव, अङ्गिरा, सविता, मृत्यु, इन्द्र, वसिष्ठ, सारस्वत, त्रिधामा, त्रिवृत, शततेजा, धर्मनारायण, रक्ष, त्र्य्यारुणि, देव, देवकृतञ्जय, ऋतञ्जय, भरद्वाज, गौतम, वाचःश्रवा, शुष्मायण, तृणबिन्दु, यक्ष, शक्ति, पराशर, जातूकर्ण्य, द्वैपायन^{३९} नामक व्यासको जन्म भइसकेको छ । अहिलेका व्यासको नाम द्वैपायन हो, जसको जन्म पराशर ऋषि र मत्स्यगन्धाबाट भएको थियो । प्राचीनकालदेखिका वंशावली र घटनाक्रमलाई यति सूक्ष्मरूपमा विश्लेषण र अनुसन्धान गर्ने हाम्रा पुर्खा इतिहासका पिता नहुनु, नमान्नु हाम्रा लागि कति लज्जा र अपमानको विषय हो ? अहिले अठाईसौं कलियुगको (कलिको आयु ४,३२,००० मानिन्छ) पहिलो चरण चलिरहेको छ । वि. सं. २०७० मा कलियुगको आयु ५,११४ वर्षमात्र बितेको छ । कलियुगको जम्मा समयावधिलाई १,०८,००० का दरले चार भागमा बाँडिएको छ । अहिले कलियुगको पहिलो अर्धमात्र प्रारम्भमात्र भएको छ । त्यसैले सङ्कल्प गर्दा कलिप्रथम चरण भनिएको हो । सातद्विप^{४०}(जम्बु, प्लक्ष, शाल्मली, कुश, क्रौञ्च, शाक, पुष्कर)मध्ये जम्बुद्विप एक हो । जम्बुद्विपभित्र पर्ने भारतवर्ष (यही भूमिमा दुष्यन्त राजाका छोरा भरतले शासन गरेको हुनाले यसलाई भारतवर्ष भनिएको हो) परम पवित्र मानिन्छ । भारतवर्ष

^{३८} स्वयम्भू, स्वरोचिष, उत्तम, तामस, रैवत, चाक्षुष, वैवस्वत, सावर्णि, दक्षसावर्णि, ब्रह्मसावर्णि, धर्मसावर्णि, रुद्रसावर्णि, रौच्य र भौत्य — (महाभारत और पुराणो मे सांख्यदर्शन, पेज नं. २८८) डा. रामसुरेश पाण्डेय

^{३९} शिवपुराण (शतरुद्रसंहिता अध्याय ४।५ देखि ५।४४सम्म)

^{४०} जम्बुप्लक्षाहवयौर्द्वीपौ शाल्मलिश्चापरो महान् । कुशः क्रौञ्चस्तथा शाकः पुष्करश्चेति सप्तमः ॥

अन्तर्गत भरतखण्डको पनि आर्यावर्त क्षेत्रमा नेपाल नाम गरेको पुण्य देश छ । त्यो पुण्य क्षेत्रको फलानो अञ्चल, जिल्लाअन्तर्गत पर्ने फलानो ठाउँमा यस्तो कर्म गर्दैछु भनेर सङ्कल्प गरिन्छ । आर्यावर्तान्तर्गत पूर्वमा विन्ध्याचलदेखि पश्चिममा हिमाचल, उत्तरमा हिमालय, दक्षिणमा गंगासम्मको भूभागलाई लिएको छ । नेपाल प्राचीनकालदेखि ऋषिमुनिहरूको जन्मस्थल, साधनास्थल, कर्मस्थल हुनाले यसलाई पुण्यक्षेत्र भनिएको हो । सङ्कल्पमा कर्ता (यजमान)को गोत्र र प्रवरको जानकारी हुनुपर्छ । गोत्र भनेको ऋषिको सन्तान (छोरा, छोरी वा शिष्य परम्परा) हो । यसबाट पुर्खाको पेशा, शिक्षालगायतका अवस्था बुझ्न सकिन्छ । नेपालमा अधिकांश शुक्लयजुर्वेद, माध्यान्दिनीय शाखा अध्ययन गर्नेका सन्तान बस्दछन् । गोत्रले कुन ऋषिको सन्तान वा शिष्य हो भन्ने थाहा हुन्छ । जस्तै काश्यप गोत्र छ भने काश्यप ऋषिका सन्तान आदि । गोत्र निर्माण गर्दा साक्षी रहेका ऋषिहरूको संख्यालाई प्रवर भनिन्छ । यसपछि कसको नाति, कसको छोरा भन्ने विषयको जानकारी सङ्कल्पमा लिइन्छ, यसले आधुनिक वंशपरम्परा र इतिहासलाई संरक्षण गर्दछ । सङ्कल्प गर्दा कुन-कुन ग्रहहरू, कुन-कुन राशिमा बसेका छन् ? कुन बार, करण, योग, तिथि भएका दिनमा त्यो कार्य गर्न लागिएको हो आदिका चर्चा गरिन्छन् । ग्रहको गति र अवस्था त खगोलीय विज्ञानविना थाहा पाउन सकिदैन । त्यसकारण हिन्दूहरूले प्राचीनकालदेखि जल, स्थल र आकाशका बारेमा राम्रो खोज अनुसन्धान गरेका रहेछन् भन्ने पुष्टि हुन्छ । सङ्कल्प गर्दा कर्ताको नामपछाडि के जोडेको छ ? त्यसबाट उसका वंशजको जाति र कार्य पत्ता लाग्दछ ।

शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्याद् वर्मान्तं क्षत्रियस्य च ।

गुप्तान्तन्तु विशः प्रोक्तं दासान्तं शूद्रकस्य तु ॥

अर्थात् 'ब्राह्मण कर्म गर्नेको नामपछि शर्मा, क्षत्रीयको कर्म गर्ने मानिसको नाम पछाडि वर्मा, व्यापारको कर्म गर्नेलाई गुप्ता र शूद्रको कर्म गर्नेको नामपछाडि दास राख्नु ।' प्राचीनकालमा थरको उत्पत्ति भएको थिएन भन्ने प्रमाण यस श्लोकबाट पनि प्रष्ट हुन्छ । अहिले सङ्कल्प गर्दा थरसमेत उच्चारण गर्दछन् । जति बेला जातको मात्र प्रचलन थियो, त्यतिबेला कर्मअनुसार मानिसको पछाडि शर्मा, वर्मा, गुप्ता र दास राख्ने चलन थियो । अहिले पनि कतिपय मानिसहरूले आफ्नो नामको पछाडि शर्मा राखेको देख्न र सुन्न पाइन्छ । दास र गुप्ताको रूपमा प्रयोग गरिने उपाधि अहिले थरमा बदलिएका छन् । सन्ततिहरूले आफ्नो इतिहास थाहा पाऊन्, पुर्खाको गौरवको जानकारी राख्नु, हैसियत, खानदान आदिलाई बुझिराख्नु भनेर सङ्कल्पमा आफ्नो इतिहास वाचन गर्ने नियम ऋषिमुनिहरूले बनाएका हुन् । त्यसैले हिन्दूहरू दिनको कम्तीमा दुई पटक (बिहान र बेलुका सन्ध्या गर्दा) आफ्नो इतिहास र विज्ञानलाई संभ्रन्छन् र इतिहासको पाठ गर्दछन् । यसरी इतिहास संभ्रने परम्परा सिकाउने हाम्रा पुर्खा कसरी इतिहासका पिता भएनन् त ?

पाञ्चायन पूजा किन ?

आर्यहरूले गर्ने नित्यकर्म(दैनिक पूजा) मध्ये पाञ्चायन पूजा पनि एक हो । बिहान उठेर शारीरिक र मानसिक रूपमा शुद्ध भएपछि पाञ्चायन देवताको पूजा गर्ने प्रचलन अभै प्रशस्त देख्न पाइन्छ । संस्कृतभाषाको 'पञ्च' र 'अयन' मिलेर पञ्चायन शब्द बनेको छ जसको अर्थ क्रमशः पाँच वटा, घर जाने बाटो हुन्छ । पाँच देवीदेवताको निवासस्थलमा पुग्न गरिएको प्रयत्न, उपासना, पूजा नै पाञ्चायन पूजा हो । यसकारण सबै धार्मिक अनुष्ठानको प्रारम्भमा पाञ्चायनको पूजा गर्नु विधिसम्मत^{४१} मानिन्छ । शरीर पञ्चतत्त्वले बनेको छ । हरेक तत्त्वका अधिष्ठाता देवीदेवता छन् । ती पञ्चतत्त्वका अधिष्ठाता देवताका रूपमा पाञ्चायन देवतालाई पूजे, उपासना गर्ने परम्परा छ ।

आदित्यं गणनार्थं च देवीं रुद्रं च केशवम् ।

पञ्चदैवत्यमित्युक्तं सर्वकर्मसु पूजयेत् ॥

—मत्स्यपुराण

अर्थात् 'सूर्य, गणेश, दुर्गा, शिव, विष्णुलाई पञ्चदेव भनिन्छ, यिनीहरूको पूजा सबै कार्यमा गर्नुपर्छ ।' पञ्चदेवतालाई ईश्वर विग्रहका रूपमा पूजे चलन छ । हरेक धार्मिक अनुष्ठान पूर्व पाञ्चायन पूजा गर्नुपर्छ । अधिकांश हिन्दूधर्मावलम्बीहरूले घरमा पाँच वटा शालीग्रामलाई राखेर बिहान पाञ्चायन पूजा गर्दछन् । पुराणलगायतका शास्त्रहरूमा शालीग्रामको दूलो महिमा गान गरिएको छ । शालीग्राममा देवीदेवताको आकृति हुनका साथै कतिपयमा सुन पनि पाइन्छ । यसलाई संरक्षण गर्नुको सट्टामा दलालमार्फत बिक्री गर्ने क्रम बढ्दो छ । देवीदेवताको आकृति भएका शालीग्रामको मूल्य अहिले निकै महङ्गो छ । शालीग्राम नेपालको गण्डकी नदीमा मात्र पाइने हुनाले धार्मिक र सांस्कृतिक महत्त्वका साथै नेपालको गौरव पनि बढाएको छ । पाञ्चायन देवता स्वरूपमा पाँच भए पनि भावमा एउटै हुन् । यिनीहरूको साररूप परब्रह्म परमेश्वर हो । त्यसैले उनीहरूलाई समर्पण गरेका वस्तुहरू अन्ततः परमात्माकहाँ पुग्दछन्:—

सौराश्च शैवा गाणेशा वैष्णवाः शक्तिपूजकाः । मामेव प्राप्नुवन्तीह वर्षापः सागरं यथा ॥

एकोऽहं पञ्चधा जातः क्रीडया नामभिः किल । देवदत्तो यथा कश्चित् पुत्राद्याह्वाननामभिः ॥

—पद्मपुराण

अर्थात् 'सूर्य, शिव, गणेश, विष्णु, शक्ति(देवी) आदिलाई गरिएको पूजा मलाई प्राप्त हुन्छ । जसरी वर्षाको पानी अन्ततः सागरमा जान्छ, त्यसैगरी यी पाँचका उपासकबाट अर्पित

^{४१} आदित्यं गणनार्थं च देवीं रुद्रं च केशवम् । पञ्चदैवत्यमित्युक्तं सर्वकर्मसु पूजयेत् ॥—शब्दकल्पद्वय

पदपदार्थ, भाव मलाई प्राप्त हुन्छन् । वस्तुतः म एक हुँ लीलाको कारण नाम अनेक छन् जसरी देवदत्त नामको मानिस कसैको पिता, कसैको पुत्र हो ।' पञ्चायन देवताकै आधारमा पाँच सम्प्रदायको स्थापन भएको हो जस्तै सूर्यका उपासना गर्ने सौर्य सम्प्रदाय । यी सम्प्रदायको अहिले खासै प्रभाव देखिँदैन तर सौर्य सम्प्रदायका शिवलिङ्ग एवं यसका उपासकहरू पाइन्छन् । देवीका उपासकलाई शाक्त भनिन्छ । शिवका उपासकलाई शैव, विष्णुका उपासकलाई वैष्णव, गणेशका उपासकलाई गाणपत्य भनिन्छ । यसरी पाञ्चायन देवीदेवताहरूबाट अन्ततः सम्प्रदायको विकास हुन पुगेको देखिन्छ । पाँच स्वरूपमा आफ्नो इच्छा, रुचि, भक्ति अनुसार जहाँ पूजे पनि जहाँ अर्पित गरे पनि सबै वस्तु, भाव, श्रद्धा तथा सेवाहरू परमात्माकहाँ नै पुग्दछन् । त्यसैले प्रत्येक दिन बिहान र अन्य पूजाको प्रारम्भमा हरेक उपासक वा कर्ताले पाञ्चायनको पूजन गर्नु आवश्यक छ । पाञ्चायन देवीदेवताहरू शरीरका पञ्च तत्त्वका मालिक हुन् । प्रत्येकको सम्बन्ध पञ्चतत्त्वसँग रहेको छ ।

आकाशस्य पतिर्विष्णुरग्नेश्चैव महेश्वरी ।

वायोः सूर्यः क्षितीरीशो जीवनस्य गणाधिपः ॥

—कापिलतन्त्र

अर्थात् 'आकाशतत्त्वका मालिक (अधिष्ठाता) विष्णु, वायुतत्त्वका सूर्य, अग्निकी पार्वती, पानीका गणेश र पृथ्वीका भगवान् शिव हुन् ।' पाँचै देवताको पूजा गरियो भने शरीर स्वास्थ्य हुनाका साथै प्रत्येक तत्त्वले ऊर्जा प्राप्त दिन्छन् । पाञ्चायनको पूजा गरेर अप्रत्यक्ष रूपमा आफ्नै शरीरको स्वास्थ्य, दीर्घायुको कामना गरिएको हुन्छ । शरीरमा छ खलु धर्म साधनम् अर्थात् शरीरका माध्यमबाट नै सबै कार्यहरू सम्पन्न गरिन्छ । शरीर स्वास्थ्य भएन भने नित्यनैमित्तिक र व्यवहारिक कर्महरू पुरा हुन सक्दैनन् । पाञ्चायन पूजा गर्ने बहानामा बिहानै उठ्ने, फूलहरू घर वरिपरि लगाउने, पूजास्थल सफा गर्ने जस्ता क्रियाकलापले शरीर, वातावरण आदिलाई फाइदा पुग्दछ । पूजाले मन एकाग्र, शरीर शुद्ध, चिन्तन पवित्र बन्न पुग्दछ । यिनै फाइदा बुझेर वैज्ञानिक ऋषिमुनिहरूले पाञ्चायन पूजालाई दैनिक जीवनको अभिन्न पाटो बनाएका हुन् । पाञ्चायन पूजाबाट पञ्चमहाभूत (पृथ्वी, जल, आकाश, प्रकाश र वायु)को परिशुद्धि हुन्छ । विश्वमा बढ्दै गएको हावा, पानी, माटो, प्रकाश, आवाज आदिका प्रदूषणलाई घटाउन र हटाउन सहयोग पुर्‍याउँछ । पर्यावरणसहित प्रकृतिको संरक्षण र सन्तुलन राखेमात्र प्राणीको कल्याण हुन्छ । पूजामा बच्चे शङ्ख, घण्टा एवं त्यहाँ प्रयोग गरिने धूप, यज्ञको ऊर्जा आदिले वातावरण शुद्ध गर्न ठूलो सहयोग गर्दछ । बिहानभरी सुत्नेलाई उठाउन, ब्रह्म चिन्तन गर्न टेवा दिन्छ । यस विषयलाई वैज्ञानिक अनुसन्धानले समेत पुष्टि गरेकाले पाञ्चायन पूजाका आध्यात्मिक र व्यवहारिक महत्त्व छ ।

प्रसाद किन खाने ?

देवीदेवताको पूजा आराधना सकेपछि टीका, चन्दन, तिलक लगाइन्छ र आशीर्वाद लिइन्छ । टीका आज्ञाचक्र (भृकुटी)मा लगाउने वैदिक चलन छ । आज्ञाचक्र त्यस ठाउँलाई भनिन्छ जहाँ महादेवको तेस्रो आँखा देखाइएको हुन्छ । ज्ञान, बुद्धि, विवेकको ढोका खुलोस् भन्ने सांकेतिक अर्थमा भृकुटी (आज्ञाचक्र)निर टीका लगाइन्छ । टीका, तिलकलगायतका लेपन प्रायः साहिली (अनामिका) औँलाले लगाउने चलन छ । हस्तरेखा शास्त्रहरूले साहिली औँलाको फेदलाई सूर्य क्षेत्र भन्दछन् । साहिलीऔँलाले टीका लगाएर भविष्य उज्यालो वा सूर्य जस्तै चम्कियोस्, जगत्मा प्रसिद्धि पाओस् भन्ने कामना गरिन्छ । टीका लगाएपछि पञ्चामृत खाइन्छ । पञ्चामृतमा गाईको दूध, दही, घिउ, मह, चिनी वा सखर मिसाइएको हुन्छ । गाईको दूध स्वास्थ्यका लागि अमृत समान मानिन्छ । यसले विभिन्न रोगहरूको निराकरण गर्दछ । मिसावट भएन भने मह कैयौं वर्षसम्म बिग्रिदैन । यसलाई औषधिका रूपमा प्रयोग गरिन्छ । त्यसैले पञ्चामृतमा प्रयोग गरिने पदार्थहरू आफैँमा महौषधि छन् । 'पञ्च'को अर्थ पाँच र 'अमृत'को अर्थ नमर्ने वा ऊर्जा प्रदान गर्ने पदार्थ हुन्छ । पञ्चामृत खानुको अर्थ—पञ्चतत्त्वले बनेको शरीरलाई पाँच अमृतले सधैं स्वास्थ्य र ऊर्जाशील बनाओस्, सत् काम गर्न प्रेरणा दिइरहोस्, मनका दुःखहरू हटोस् भन्ने हो । पञ्चामृत खाएपछि प्रसादका रूपमा विभिन्न पदार्थहरू बाँडिन्छन् । यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम्^{४२} भगवान् श्रीकृष्णले अर्जुनलाई 'यज्ञ गर्दा बाँकी रहेको अमृतलाई प्राप्त गर्ने व्यक्तिले सनातन ब्रह्मलाई प्राप्त गर्दछ' भन्नुभएको छ । वैदिक परम्परामा यज्ञमा अग्निलाई आहुति दिएपछि जो हवनीय वस्तु बाँकी रहन्छ त्यसलाई अमृत मानेर श्रद्धापूर्वक उपस्थित भक्तलाई दिइन्छ । अरूलाई खुवाएपछि आयोजकले ग्रहण गर्दछ । प्रसादले अन्तस्करण शुद्ध गर्दछ, हृदयलाई प्रफुल्ल बनाउँछ । अरूलाई दिएपछि खाइने हुनाले प्रसादमाथि कसैको आँखा, मन आकर्षित हुँदैन र अन्नले सकारात्मक ऊर्जा दिन्छ ।

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठति ॥ गीता

अर्थात् 'हृदयमा निर्मलता भएपछि सम्पूर्ण दुःखहरूको विनाश हुन्छ, प्रसन्न चित्त भएका व्यक्तिको बुद्धि चाडै नै समाधिस्थ बन्न सक्छ ।' मनलाई प्रसन्न बनाउन प्रसादले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । प्रसन्नतासँग प्रसादको नजिकको सम्बन्ध छ । आश्रम, मठमन्दिर, गुरुकुल आदिमा अहिले पनि खानालाई प्रसाद भन्ने चलन छ । साधनाकालमा प्रसादको अहं भूमिका हुन्छ । प्रत्येक दिन ज्ञानेन्द्रिय र कर्मेन्द्रियहरूबाट प्रसादका रूपमा राम्रा पदार्थहरूमात्र ग्रहण गर्नुपर्छ, जसबाट मन प्रसन्न, ऊर्जाशील, विचारवान् बन्दछ । हिन्दूधर्मअनुसार खानुभन्दा पहिला

⁴² गीता ४।३१

भगवान्लाई अर्पण गर्ने, अतिथिलाई खुवाउने र त्यसपछि खाने चलन छ । भगवान्लाई चढाएपछि विष पनि अमृत बन्छ । मिरावाईले श्रीकृष्णलाई अर्पण गरेर विष पिएकी थिइन् । भीष्मपितामहले युधिष्ठिरलाई उपदेश दिँदै भन्नुभएको छ 'हे युधिष्ठिर ! भोकाएका एवं अतिथिलाई खुवाएपछि जसले खान्छ त्यसले अमृत नै खाएको तिमीले बुझ्' ।^{४३} 'स्वाद नमिठो भए पनि भोजनलाई प्रसाद संभेर खानु शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्यका लागि उपयुक्त हुन्छ । प्रसाद खाने र बाँदने चलन हुँदासम्म चोरी थिएन, गरिबी थिएन, भोकले मर्नु पर्ने अवस्था थिएन । अरूलाई दिएर खानु कति उदार र उद्धारको परम्परा थियो हिन्दूधर्ममा ।

नैवेद्यं पुरतो न्यस्तं चक्षुषा गृह्यते मया ।

रसं च दासजित्वाभ्यामशनामि कमलोद्भव ॥

भगवान् विष्णुले भन्नुभयो 'हे ब्रह्माजी ! मेरो सामुनेमा राखेको नैवेद्य मैले चक्षु इन्द्रियद्वारा लिन्छु र भक्तको जिब्रोबाट रसको रूपमा उपभोग गर्दछु ।' पूजाआजा गरेर चढाएको प्रसादलाई भगवान्ले भौतिक रूपमा आएर ग्रहण गरेको देखिँदैन तर उहाँले त्यसको सार रूपलाई भक्तका हृदयमा बसेर ग्रहण गर्नुहुन्छ । जस्तै धूप, अर्घ, जल, फलफूललगायतका पदार्थहरू भगवान्को नाममा समर्पण गरिन्छ, ती सबै उहाँले ग्रहण गर्नु हुन्छ । दूधमा जसरी छालाका आँखाले घिउ देखिँदैन त्यसैगरी प्रसादको सारतत्त्व भगवान्ले लिएको आँखाले देख्न सकिँदैन । विजुली निकाल्दा जसरी पानीको परिमाण घट्दैन त्यसरी नै भगवान्लाई अर्पित प्रसादको तौल र आकार पनि घट्दैन । 'सद्' धातुमा 'प्र' उपसर्ग लागेर प्रसाद शब्द बन्दछ । 'सद्' धातुको अर्थ हुन्छ विशरण (कर्मवासनालाई शिथिल गर्ने), गति (ज्ञान गराउने), अवसाधन (अज्ञानलाई नाश) गर्ने । प्रसाद ग्रहण गर्नाले कर्मवासना शिथिल हुने, अज्ञान नाश हुने, मन प्रसन्न रहेर सत्य वा परमात्मा चिन्तनमा डोहोरिने हुनाले यो परम्परा वैदिककालदेखि चल्दै आएको पाइन्छ । पुत्रेष्टि यज्ञ सकिएपछि दशरथका श्रीमतीहरूले प्रसाद खाएको, पार्वतीले महादेव पति पाउँ भनी स्वस्थानीको पूजा गरी प्रसाद खाएको लगायतका उदाहरण शास्त्रमा प्रशस्त पाइन्छन् । 'यज्ञबाट बचेको अन्न खाने श्रेष्ठ पुरुष सबै पापबाट छुट्दछ । पापी मानिसले आफ्नो शरीरको पोषणका लागि मात्रै पकाउँछ र त्यसले केवल पाप मात्र खान्छ'^{४४} । भगवान्लाई समर्पण वा अन्यलाई अर्पण गरेपछि खाद्यपदार्थमा कसैको आँखा लाग्दैन । देवीदेवताको पूजामा अर्पण गरिएको, वैदिकमन्त्रबाट समर्पण भएको, शुद्ध भावनाले चढाएको पदार्थ प्रसाद हो । देवीदेवताको कृपा वा मन्त्रबाट भोजन शुद्धीकरण हुनेहुनाले प्रत्येक दिनको भोजनलाई हिन्दूले प्रसाद बनाएर खान्छन् । प्रसादलाई कतिपयले जुठो भनी अपहेलना गर्दछन्, वास्तवमा प्रसाद भगवान्को जुठो होइन आशीर्वादको मुठो, कृपाको बिटो हो । प्रसाद खाएर प्रसन्नतापूर्वक जीवन बिताऊँ र वैदिक परम्परालाई बचाऊँ ।

^{४३} भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु सदा सदा । अमृतं केवलं भुक्त इति विद्धि युधिष्ठिर ॥—शान्तिपर्व महाभारत
^{४४} यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः । भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥—गीता ३।१३

शङ्ख, घण्टी किन बजाउने ?

हाम्रा पुर्खा एवं ऋषिमुनिहरू त्रिकालदर्शी थिए, वैज्ञानिक थिए, अनुभव र प्रयोगबाट उपयोगी प्रमाणित भएका, सबैलाई फाइदा हुने प्रविधि, ज्ञान, सीप, व्यवहार, रीतिस्थितहरूलाई प्रयोगमा ल्याउँथे । समय विट्दै जाँदा सन्ततिहरूले त्यसको अर्थ बुझेनन्, प्रयोजन जानेनन् केवल अनुकरण गर्दै गए, केहीलाई बिसर्दै गए । यसले गर्दा धार्मिक क्रियाकलापको मर्म, भावना ओभेलमा पर्दै गए, बहिर्मुखी प्रवृत्तिका कारण वैज्ञानिक महत्त्व एवं व्यवहारिक गरिमा ओभेलमा पर्दै गए । पितापुर्खालाई सोधेनन्, खोजेनन् यसले गर्दा आफ्नै ज्ञान-विज्ञानको सागरमा नडुबेर बालुवामा चिप्लेटी खेल्न पुगे, आफू र सन्ततिलाई यसबाट विमुख बनाउँदै लगे । अनुसन्धानबाट खारिएको, परिस्कृत ज्ञान, अनुभवलाई जडसूत्रवादी, रूढीवादीको आरोपमा मिल्काउन थाले । स्वगृहे पायसं त्यक्त्वा भिक्षामटति दुर्मतिः अर्थात् आफ्नो घरमा पाकेको खीरलाई छाडेर पराइको घरमा भिक्षा माग्न जाने प्रवृत्तिले हाम्रा ज्ञान भिल्लका देशमा मणिको जुन हविगत हुन्छ, त्यही अवस्थाबाट गुजिरहेको छ । पाश्चात्य विद्वान्हरूले पूर्वीय धर्म, संस्कृति, सामाजिक क्रियाकलापहरूमा फाइदै फाइदा देखेर प्रयोगमा ल्याउँदै गएका छन् । पश्चिमका विद्वान्हरू वेद अध्ययन, तीर्थस्थलको अनुसन्धान, शस्त्र-अस्त्रहरूको निर्माण, योग, आयुर्वेदको गहिरो खोजमा जीवन समर्पण गरिरहेका छन् । यसकार्यमा पश्चिमका धेरै विद्वान्, विदुषीहरू दिन प्रतिदिन लागी परेका छन् । कतिपयले तुलसी, पीपल, शालिग्राम आदिको अध्ययन, अनुसन्धान, विश्लेषणमा समय र जीवनलाई सदुपयोग गरेका छन् । तीमध्ये पूजाआजा वा बिहानको नित्य नियममा फुकिने शङ्ख पनि एक हो । पाश्चात्यहरूले शङ्खमाथि लामो अनुसन्धान गरी यसको आवाजले हानीकारक व्याक्टेरिया मार्ने, वातावरणलाई शुद्ध गर्ने काम गर्छ भनी प्रमाणित गरेका छन् । शङ्खको महत्त्व नभए अवश्य पनि ऋषिमुनि, साधकहरूले प्रयोग गर्ने थिएनन् । शङ्खको आवाजले मनलाई शान्त, बुद्धिलाई तीक्ष्ण बनाउनका साथै घटना, परिस्थितिको समेत ज्ञान गराउँछ । बिहान सधैं शङ्ख बजाउनाले टाउको दुख्ने समस्या रहँदैन । मस्तिष्कका नशाहरू सक्रिय भएर स्मरणशक्तिसहित बुद्धिको विकास हुन्छ । शङ्ख बजाउँदा शरीरमा कम्पन हुनका साथै विशेष ऊर्जाको सञ्चार हुन्छ जसले निरोगी रहन सहयोग गर्दछ । बिहान शङ्ख बजाएर मानिसलाई जगाउनेदेखि वायुमण्डलीय प्रदूषणलाई हटाउने, आसुरी शक्ति भगाउने कार्य गर्न सहयोग गर्दछ । महाभारतको युद्धमा युद्ध प्रारम्भ हुँदा, दुई महारथीको आमुने सामुने हुँदा, ठूलो शत्रु मारिँदा, युद्धको समाप्तिमा फरक फरक

किसिमका आवाज निकालेर शङ्ख बजाइएको थियो । समय परिवर्तनसँगै यी सबै कला तथा विधिहरू भुल्दै गएको देखिन्छ । अहिले पनि लाश लैजादा र बिहान पूजाको समयमा फरक फरक खालका आवाज निकालेर शङ्ख बजाउँछन् । शङ्ख शुभ र अशुभ दुवै अवस्थामा बजाइन्छ यसकारण जीवनका हरेक क्रियाकलापसँग शङ्खको नजिकको सम्बन्ध छ भन्ने प्रष्ट हुन्छ ।

यस्तु शङ्खध्वनिं कुर्यात्पूजाकाले विशेषतः ।

विमुक्तः सर्वपापेन विष्णुना सह मोदते ॥

अर्थात् 'जसले पूजाको समयमा शङ्ख बजाउँछ, उसलाई सबै पापबाट मुक्ति मिल्छ र विष्णुको साथ आनन्दसँग बस्दछ' । शङ्खलाई पुरुष र जाति विशेषले मात्र होइन सबै जाति, लिङ्ग, सम्प्रदायका मानिसहरूलाई बजाउने अधिकार छ । महाभारत युद्धपूर्व द्रौपदीले शङ्ख बजाएकी थिइन् । रक्तबीज, शुम्भ, निशुम्भलगायतका राक्षसहरूसँग युद्ध गर्दा दुर्गाले शङ्ख बजाएको चर्चा दुर्गासप्तशती आदिमा उल्लेख गरिको छ । देवासुर संग्राममा देवता र राक्षस दुवैले शङ्ख बजाएका थिए । राम, रावणको युद्धमा वानर, भालु, देवता, राक्षस आदिले शङ्ख ध्वनी गुन्जाएका थिए । यसकारण शङ्खलाई यज्ञदेखि युद्धसम्म, देवतादेखि दानव र मानवसम्मले बजाएको इतिहास पाइन्छ । शङ्खको ध्वनिले राक्षस र पिशाचको नाश गर्दछ^{४५}, दैवी शक्ति बढाउँछ । शङ्खले रोग र अज्ञानलाई नष्ट गर्दै अलक्ष्मी(गरिबी आदि)लाई हटाएर पापबाट बचाउँछ^{४६} । समुद्रलाई सम्पूर्ण रत्नको भण्डार मानिन्छ । समुद्रबाट नै लक्ष्मीको उत्पत्ति भयो, अमृत प्राप्त भयो, भगवान् विष्णुले लिएको शङ्ख पनि यहीबाट उत्पन्न भएको थियो ।

त्वं पुरासागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे ।

नमितः सर्वदेवैश्च पाञ्चजन्यं नमोऽस्तु ते ॥

भगवान् विष्णुले लिनुभएको पाञ्चजन्य शङ्ख समुद्रबाट उत्पन्न भएको थियो, जसलाई सबै देवताले नमस्कार गर्दछन् । शङ्खलाई वायु, अन्तरिक्ष, बिजुली, ज्योतिर्मण्डलभन्दा माथि, स्वर्गबाट^{४७} उत्पन्न भएको मानिन्छ । शङ्खको उत्पत्ति सबैभन्दा पहिले स्वर्ग लोकमा र त्यसपछि समुद्रमा भएको वर्णन पाइन्छ^{४८} । विष्णुले लिनुभएको पाञ्चजन्य शङ्खको उत्पत्ति समुद्रबाट उत्पन्न भएको थियो^{४९} । धर्म, संस्कृति, व्यापार आदिको

^{४५} यो अग्रतो रोचनानां समुद्रादधि जज्ञिषे । शङ्खेन हत्वा रक्षांस्यन्त्रिणो विषहामेह ॥ -अथर्ववेद ४।१०।२

^{४६} शङ्खे नामीवामर्मात् शङ्खेनोत सदान्वाः । शङ्खो नो विश्व भेषजः कृशनः पात्वहसः ॥ -अथर्ववेद ४।१०।३

^{४७} वाताज्जातो अन्तरिक्षाद् विद्युतो ज्योतिषस्मरि । स नो हिरण्यजाः शङ्खः कृशनः पात्वहसः ॥ -अथर्ववेद ४।१०।१

^{४८} दिवि जातः समुद्रजः सिन्धुतस्यर्थाभूतः । -अथर्ववेद ४।१०।४

^{४९} त्वं पुरा सागरोत्पन्ने विष्णुना विधृतः करे । निर्मिताः सर्वदेवैश्च पाञ्चजन्यं नमोऽस्तु ते ॥

दृष्टिले शङ्ख प्राचीनकालदेखि अहिलेसम्म उत्तिकै लोकप्रिय छ । महाभारतको युद्धमा कृष्णले पाञ्चजन्य, अर्जुनले देवदत्त, भीमसेनले पौण्ड्र, युधिष्ठिरले अनन्तविजय, नकुलले सुघोष, सहदेवले मणिपुष्पकलगायतका शङ्ख^{५०} फुकेर युद्धको उद्घोष गरेका थिए । युद्ध, देवपूजन, अन्त्येष्टिकर्म, हर्ष आदि समयमा शङ्खको ठूलो भूमिका रहन्छ । शङ्खको आवाजले देवीदेवतालाई प्रसन्न तुल्याउँछ । वैदिकशास्त्रहरूले शङ्खमा सबै देवीदेवता र तीर्थहरूको बास हुने विषयलाई पुष्टि गरेका छन्—

शङ्खं चन्द्राकदैवत्यं वरुणं चाधिदेवतम् । पृष्ठे प्रजापतिं विद्यादग्रे गङ्गा सरस्वती ॥

त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि वासुदेवस्य चाज्ञया । शङ्खे तिष्ठन्ति विप्रेन्द्र तस्माच्छङ्खं प्रपूजयेत् ॥
अर्थात् 'चन्द्र र सूर्य इष्टदेव भएका, वरुण अनुग्राहक देवता भएका, पछिल्लो भागमा ब्रह्माजी भएका, अगाडि गंगा, सरस्वती विद्यामान भएको शङ्खको स्वरूप जानी पूजा गर्नु ।' शङ्खमा पानी राखेर खाएमा पेटको साथै विभिन्न रोग निको हुने विषयलाई आयुर्वेदले प्रष्ट पारेको छ । प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनापछि खुल्ला अर्थव्यवस्था र उदारीकरणको नाजायज फाइदा उठाउँदै खगौतो, एकमुखे रुद्राक्षका साथ साथै दाहिने शङ्खहरू दलालका हातमा पुगे र द्रव्य पिशाचहरूले त्यसलाई आहारा बनाए । दाहिने शङ्खलाई विष्णु स्वरूप मानेर पूजा गरिन्छ । अहिले पनि दाहिने शङ्खको मूल्य निकै महङ्गो छ । शङ्खको सामाजिक, आर्थिकका साथ साथै धार्मिक महत्त्व अभ बढी छ । शङ्ख बजाएर देवतालाई बोलाउने, स्वागत गर्ने र बिदा गर्ने गरिन्छ । शङ्ख फुकेको ठाउँमा भूत, प्रेतको बास हुँदैन । कसैलाई रात्रि छल्छ, ऐठन हुन्छ भने नित्य शङ्ख फुक्नाले ती समस्याहरू हराउँछन् । शङ्खको जस्तै घण्टीको पनि धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक गरिमा ठूलो छ ।

आगमार्थं तु देवानां गमनार्थं च राक्षसाम् ।

कुरु घण्टे वरं नादं देवतास्थानसंनिधौ ॥

अर्थात् 'देवताहरूको आगमन एवं राक्षस, भूत प्रेत भगाउनका लागि हे घण्टा ! देवस्थानका नजिकमा राम्रो ध्वनि प्रदान गर ।' घण्टाबाट उत्पन्न हुने ध्वनिलाई नाद ध्वनि भनिन्छ । नाद भनेको ब्रह्म हो । धार्मिक अनुष्ठान देवीदेवताको उपस्थितिबिना पूर्ण मानिदैन । देवीदेवताहरूको स्वागतार्थ घण्टी बजाइन्छ । घण्टीको आवाज वा प्रतिध्वनिमा ध्यान एकाकार गरेर साधकहरूले ब्रह्म चिन्तनको साधना गर्दछन् । मन्दिरमा राखिएका ठूला घण्टाहरू जसबाट लामो समयसम्म प्रतिध्वनि निस्कन्छ त्यसमा ब्रह्म चिन्तन गर्नुपर्छ ।

⁵⁰ पाञ्चजन्य हृषीकेश देवदत्त धनञ्जयः । पौण्ड्र दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ।

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥—गीता ११५-१६

अहिलेका घण्टी आकारमा ठूला भए पनि आवाज दिने सामर्थ्य कम छ । घण्टीले जति लामो समयसम्म आवाज निकाल्छ त्यति नै गुणस्तरको मानिन्छ । नेपालमा घण्टेशैलीका मन्दिर अत्यधिक छन् । मन्दिरको गजुर घण्टीजस्तो छ भने त्यसलाई घण्टेशैलीको मन्दिर भनिन्छ । मन्दिरमा घण्टी राख्नुको अर्थ ध्यान वा साधना गर्न सजिलो बनाउनु पनि हो । मनलाई घण्टीको ध्वनि एवं प्रतिध्वनिमा लगाएर नादलाई साक्षात्कार गर्न घण्टीले सहज बनाउँछ । जापान, चीनलगायतका देशहरूमा पनि एक विशेष धातुको कचौरा(बटुको)लाई लौराले हिकीएर आवाज निकालेर ध्यान दिएर सुन्ने वा एकाग्रतामा मन हुने गरिन्छ । मानिसको भण्डै १० प्रतिशत दिमाग टाउकाको बाँया भागमा हुन्छ, दायाँतर्फ नब्बे प्रतिशत दिमाग हुन्छ । घण्टीको आवाजलाई एकाग्र भएर सुन्नाले दायाँ दिमागलाई सक्रिय बनाउन सहयोग गर्दछ । वैज्ञानिकहरूका अनुसार अधिकांश मानिसहरूले दिमागको एकदमै थोरै भागमात्र प्रयोग गर्दछन् । ठूला-ठूला वैज्ञानिक र साधकहरूले समेत दश, बीस प्रतिशत दिमाग प्रयोग गरेका बताउँछन् । त्यसैले दिमागलाई अत्यधिक सक्रिय गराई सदुपयोग गर्नका लागि घण्टीको आवाजले ठूलो भूमिका खेलिरहेको हुन्छ । शतपथब्राह्मणलगायतका ग्रन्थहरूमा यसको उपयोगिता, लाभ, कथा र अन्य वर्णनहरू पाइन्छन् । यसकारण शङ्ख, घण्टीको धार्मिक मात्र होइन सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक महत्त्व पनि उत्तिकै छ ।

पूजामा कलशको महत्त्व

कलश पूर्णता, शुभ र मंगलको प्रतीक हो । यात्राको समयमा पानी भरिएको गाग्री वा भाँडाहरू देखिएमा शुभ मानिन्छ । यात्रामा निस्कदा ढोकाका दुवै छेउमा तामाको कलश राख्नाले यात्रा सफल हुने, कामना पुरा हुने, समस्या नआउने विश्वास छ । बिहान बेलुकाको भोजनपछि तामाको भाँडामा पानी भरेर देवता, पितृगण, ग्रामदेवतालाई अर्पण गरिन्छ । विवाह, व्रतबन्ध, यज्ञदेखि दैनिक भोजनको समयमा समेत कलश राखिन्छ । कलशलाई अमृतको घैटो मानिन्छ । देवता र राक्षस मिलेर समुद्रमन्थन गर्दा अमृतको घडा (घैटो) उत्पन्न भयो जसमा अमृत भरिएको थियो ।

देवदानवसंवादे मथ्यमाने महोदधौ

उत्पन्नोऽसि तदा कुम्भ ! विधृतो विष्णुना स्वयम् ॥

समुद्र मन्थनबाट अमृत घडा उत्पन्न भएपछि देवता र दानवमा कसले लिने भन्ने विषयमा विवाद भयो । भगवान् विष्णुले मोहनी रूप धारण गरेर अमृत लिई दुवै पक्षलाई खान बसाल्नुभयो । दानवलाई मदिरा, देवतालाई अमृत दिएको थाहा पाएर राहू नामको राक्षसले देवताको रूप धारण गरेर देवताकै पीत्ति (लाईन)मा बसेर अमृत पियो । राहूको छल थाहा पाएर विष्णुले त्यसलाई काट्नुभयो । अमृतपान गरेको हुनाले टाउको 'राहू' र त्यसभन्दा तलको भाग 'केतु'को रूपमा बाँच्यो^{५१} । ज्योतिषशास्त्रले यी दुवैलाई ग्रहको मान्यता दिएको छ । त्यही अमृतको घडाको प्रतीकात्मक रूपमा अहिले पनि कलश स्थापना गरिन्छ, जहाँ विभिन्न तीर्थका जल, अनेक लोकका देवीदेवतालाई आमन्त्रण गरिन्छ । पानी जीवनको आधार हो । शास्त्रले पानीलाई सबै देवीदेवताहरूको निवासस्थल मानेका हुनाले हरेक शुभकार्यमा कलश अनिवार्य स्थापना गरिन्छ । जलमा मात्रै होइन कलशको प्रत्येक भागमा देवताहरू बस्दछन्—

कलशस्य मुखे विष्णुः कण्ठे रुद्रः समाश्रितः

मूले त्वस्य स्थितो ब्रह्मा मध्ये मातृगणाः स्मृताः ॥

अर्थात् 'कलशको मुखमा विष्णु, कण्ठ(घाँटी)मा रुद्र (शिव), फेदमा ब्रह्मा र बीचभागमा सम्पूर्ण मातृगणहरूको निवास हुन्छ ।' सामान्य पूजामा एउटा र ठूला यज्ञहरूमा पञ्चकलशको स्थापना गरिन्छ । त्यसमध्ये ईशानकोण(पूर्व र उत्तरको बीच)मा रहेको

⁵¹ हरिणाऽप्यरिणा छिन्नं सबाहु तच्छिरः पृथक् । कृपयाऽमरतां नीतं वरदं हरिमब्रवीत् ॥ (अग्निपुराण भाग १) - श्रीराम शर्मा आचार्य

कलशमा सबै देवीदेवताको पूजा प्रार्थना गरिन्छ । कलशलाई सर्वे देवता त्वयि स्थिता अर्थात् सबै देवीदेवता तिमीमा बस्छन् भनेर पूजा गरिन्छ । एकाक्षरी कोषका अनुसार 'क' को अर्थ प्रजापति (ब्रह्माजी), 'ल'को अर्थ धनकी अधिष्ठात्रीदेवी लक्ष्मी, 'श'को अर्थ शोभा, कल्याण, शुभ आदि हुन्छ । कलश पूजाबाट ज्ञान, शान्ति, वैभवको जन्म होस्, धनधान्यकी देवी लक्ष्मीको कृपादृष्टि परोस्, जीवन शुभ र मङ्गलमय होस् भन्ने कामना गरिन्छ ।

सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।

आयान्तु मम शान्त्यर्थं दुरितक्षयकारकाः ॥

ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः ।

अङ्गैश्च सहिताः सर्वे कलशं तु समाश्रिताः ॥

अर्थात् 'सबै समुद्र, नदी र तीर्थहरू मलाई शान्ति प्रदान गर्न आउनु होस् । ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद र तिनका अङ्गहरू पनि कलशमा नै रहेका छन् ।' यसरी कलशमा वेद, तीर्थ, नदीहरू बसेर यज्ञलाई सफल बनाइदिने, विघ्नबाधालाई हटाइदिने, आशीर्वाद प्रदान गरिने, भुक्ति-मुक्तिको कारक बनी दिने कार्य गर्दछन् । यज्ञको कलशलाई पञ्चरत्न, दूबो, कुश, पञ्चपल्लव, रायो, सरस्युँ आदिले पूजा गरिन्छ । जसले कलशको जललाई परमपवित्र र औषधिको रूपमा परिवर्तन गराउँछ । यस्तो जलले कर्ता, सहभागीका साथै घरको सबैतिर छर्कने चलन छ । यो पानीमा तुरुन्तै कीटाणुलाई मार्न सक्ने क्षमता हुन्छ । कलश तामाको भाँडालाई बनाइन्छ । वैज्ञानिकहरूले पनि तामाको भाँडामा राखिएको पानीले स्वास्थ्यलाई फाइदा गर्ने बताएका छन् । कलशले व्यवहारिक र धार्मिक दुवै क्षेत्रमा उत्तिकै महत्त्वपूर्ण कार्य गरेको हुनाले यसलाई पावन मानिन्छ ।

दिसा-पिसाब किन र कसरी गर्ने ?

आँखा नभएपछि जसले जस्तो वर्णन गर्छ शिर हल्लाउनुपर्ने बाध्यता हुन्छ । आफूले समाउन नसकेपछि अरूले ओढाइ दिएको छातामा सन्तोष गर्ने पर्छ । आफ्नो शास्त्र, इतिहास, गौरवको खोजी नगरेपछि पराईले जे भन्यो त्यसैमा स्वीकृति जनाउनुपर्छ । यो समस्याबाट नेपाली जनमानस दिन प्रतिदिन प्रताडित बन्दै गएको छ । हिन्दूहरू असभ्य र जङ्गली थिए, उनीहरूलाई न त खान-लगाउन आउँथ्यो, न त कुनै धर्म-संस्कार गर्न जान्थे भन्ने पाश्चात्यको प्रचार र कुटील चालमा हिन्दूधर्मका विरोधी र संस्कृत नपढ्नेले मात्र विश्वास गर्दछन् । जसले वैदिकग्रन्थ, ऋषिमुनिहरूको योगदानलाई अध्ययन गरेको छ, उसलाई यी कुरा हाँस्यास्पद र आश्चर्य लाग्नु स्वाभाविकै हो । हिन्दूहरू आर्य थिए, वैज्ञानिक थिए, मन्त्रद्रष्टा ऋषिमुनिहरू थिए । लौकिक र अलौकिक विषयका ज्ञाता थिए, सभ्यताको विगुल फुक्ने, विज्ञानलाई जगाउने, ज्ञानलाई उठाउने महामना थिएः—

सन्ध्या स्नानं जपश्चैव देवतानां च पूजनम् ।

वैश्वदेवं तथाऽऽतिथ्यं षट् कर्माणि दिने दिने ॥

अर्थात् 'दैनिक सन्ध्या, स्नान (नुहाउनु), जप, देव पूजन, वैश्वदेव र अतिथिको सत्कार यी ६ कर्म दैनिक गर्नुपर्छ ।' प्राचीनकालदेखि हिन्दूहरू परमाणुदेखि परमात्मासम्मको अध्ययता थिए । नाना(कपडा), छाना(घर)देखि खानासम्म विचार पुर्‍याउने विज्ञानका जन्मदाता थिए । वेद, उपनिषद्, आरण्यकलगायतका ग्रन्थहरूमा चराचर जगत्देखि स्वास्थ्यसम्बन्धी सूक्ष्म विश्लेषण पाइन्छ । आयुर्वेदले 'पेटलाई सम्पूर्ण रोगको आश्रयदाता' मानेको छ । शाकाहार, छिटो पच्ने, तरल पदार्थ, हरियो र रेशादार खानाले स्वास्थ्य ठीक राख्दछ । स्वस्थकर खानाले समयमा दिसा-पिसाब लाग्छ । दिसा-पिसाब रोकेर बस्न हुँदैन त्यसले पेटलगायतका विभिन्न रोगहरू निम्त्याउँछ । दिसा-पिसाब त्याग्दा पनि ध्यान पुर्‍याइएन भने त्यसले नोकसान गर्दछः—

शौचे च सुखमासीनः प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ।

शिरः प्रावृत्य कर्णौ च मुक्तकच्छशिखोऽपि वा ॥

अर्थात् 'दिसा-पिसाब गर्दा आनन्दसँग पूर्व वा उत्तरतिर मुख फर्काएर, कानलाई कपडाले छोपेर, टुपी खोलेर गर्नु पर्दछ ।' दौडिएर रोकिने बित्तिकै, खाने बित्तिकै हतारिएर दिसा-पिसाब गर्नाले शरीरमा असर पर्दछ । तिष्ठन् न मूत्रपुरीषे कुर्यात्⁵² अर्थात् उभिएर दिसा-

⁵² पारस्कर गृह्यसूत्र

पिसाब नगर्नु । बसेर दिसा गरे पेटसम्बन्धी रोग हुँदैन, बसेर पिसाब गरे पत्थरीलगायतका अन्य रोगबाट मुक्ति पाइन्छ । दिसा-पिसाबलाई रोकेमा पाचनक्रिया, पित्तथैली, फोक्सो आदिमा असर पर्दछ । दिसापिसाब रोक्नु भनेको रोगलाई डाक्नु, मृत्युलाई निमन्त्रणा पठाउनु हो । वैज्ञानिकहरूले पनि दिसा-पिसाब रोक्दा शरीरलाई बेफाइदा पुग्ने विषयलाई स्वीकारेका छन् । दिसा-पिसाब रोक्दै त्याग्नै कहिल्यै गर्नु हुँदैन । सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः⁵³ अर्थात् पेट सफा नभएमा अनेकौं रोग लाग्दछ । कब्जीयतलगायतका रोगले मानिसहरूलाई दिन प्रतिदिन पीडित हुँदै गएका छन् । हाम्रा पुर्खाहरू भोजनदेखि शौचसम्म ध्यान पुर्‍याउने हुनाले असल स्वास्थ्य भएका दीर्घजीवी थिए । दिशा, पिसाब कतिबेला गर्ने र कहाँ गर्ने भन्ने सम्बन्धमा वैज्ञानिक विधान तयार गरेका थिए ।

न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ।

न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ।

न जीर्णदिवायतने न वल्मीके कदाचन ॥

- मनुस्मृति ८

अर्थात् 'बाटोमा, भस्म वा खरानीमा, गाई वा वस्तुभाउ बस्ने ठाउँमा, खेतीबालीमा, पानीमा, चित्तामा, खुल्ला जमिनमा, पुराना मठमन्दिरमा, धमिराको गोला आदिमा दिसा-पिसाब नगर्नु ।' प्राचीनकालदेखि नै घर, मठमन्दिर, सार्वजनिकस्थानलगायतका ठाउँलाई सफा राख्न ध्यान दिँदै जङ्गल नजिकै शौचालय बनाइन्थ्यो । केही वर्ष अगाडिसम्म आफूलाई आवश्यक पर्ने काठ, दाउरा सार्वजनिक जङ्गलबाट नभई निजी जङ्गलबाट प्रयोग गरिने हुनाले प्रत्येक घरको आफ्नै जङ्गल हुन्थ्यो । सार्वजनिक जङ्गलका दाउरालाई महायज्ञ, राष्ट्रियस्तरका अनुष्ठान, दैवी विपत्ति र राज्यले आय आर्जनका लागि मात्र प्रयोग हुन्थ्यो । यसकारण जङ्गल र आर्यहरूको सम्बन्ध प्राचीनकालदेखि प्रगाढ थियो । जङ्गलमा वनदेवता हुने विश्वास राख्दै चाडपर्व विशेषमा पूजा गर्दथे । दिसा-पिसाब गर्ने कुरै आउँदैनथ्यो । समस्या परेर जङ्गलमा दिसा-पिसाब गर्नु परेमा मेक्षान् कृष्ण विषाणया आतं लोष्ठं वा निदध्यात्⁵⁴ अर्थात् खाल्डोमा दिसा-पिसाब गरेर माटोले पुर्नु पर्ने नियम थियो । यसले पनि थाहा हुन्छ कि हिन्दूहरू असभ्य र फोहोरी थिएनन् ।

खं वायुमग्निं सलिलं महीं च ज्यातींसि सत्त्वानि दिशो द्रुमादीन् ।

सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किञ्च भूतं प्रणमेदनन्यः ॥

-श्रीमद्भागवत (११।२।४१)

⁵³ आयुर्वेद

⁵⁴ कात्यायन श्रौतसूत्र

अर्थात्, 'आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथ्वी, सूर्य, चन्द्र, तारागण, बिजुली, प्राणीहरू, दिशा, वृक्ष, नदी तथा समुद्रहरू जे जति वस्तु छन् ती सबै परमेश्वरका शरीरका अङ्गप्रत्यङ्ग हुन्, अनन्यभावले सबैलाई नमस्कार गर्नु ।' सबैलाई ईश्वरको रूप देख्ने हिन्दूले पानी, आगो, जङ्गल, नदी आदिमा फोहोर गर्ने कुरा नै भएन । दिसा गरिसकेपछि माटोले हात सफा गर्ने व्यवस्था चरकसंहितालागयतका ग्रन्थहरूले वर्णन गरेका छन् । राशायनिकमल, अनेक औषधि र केमिकलका कारण अहिले माटोमा विभिन्न रोगहरू आएका छन् । वर्षायामको बाढीले ल्याएको यस्तै माटोको प्रभावले प्रशान्त महासागरका माछाहरूलाई विभिन्न प्रकारका रोगहरू लागेको विषयले केही वर्ष अगाडि निकै चर्चा पाएको थियो । प्राकृतिक माटोले हात धुँदा विभिन्न कीटाणु नष्ट हुन्छन्, छाला चम्कन्छ । अहिले पनि कमेरो माटो बाबरीमा मिसाएर खाँदा जण्डिसलगायतका कैयौँ रोगहरू निको भएको प्रत्यक्ष देख्न सकिन्छ । बाघले धेरै मासु खायो भने त्यसलाई पचाउन कमेरे माटो खान्छ भने विश्वास छ । प्राचीनकालदेखि हिन्दूले दिसा-पिसाबमात्र होइन वातावरण संरक्षणमा समेत विशेष ध्यान पुऱ्याएको देखिन्छः—

नद्यादितीर्थस्नाने तु स्नानवस्त्रं न शोधयेत् ।

वापी कूपगृहादौ तु स्नानदूर्ध्वं नयेद् बुधः ॥

—शिवमहापुराण विद्येश्वरी संहिता १३।१९

अर्थात् 'नदी र तीर्थस्थानमा स्नान(नुहाउँदा)मात्र गरिन्छ तर त्यहाँ कहिल्यै कपडा धुनु हुँदैन । इनार, कुवा, तलाउ र घरमा स्नान गर्दा नुहाउनुभन्दा पहिले नै लुगा धुनु पर्छ ।' हाम्रा वाग्मती, विष्णुमती, रुद्रमती आदि खोलानदीहरूलाई ढलमय बनाउने कार्य हिन्दूशास्त्रले गरेका होइनन् किन्तु शास्त्रीय मर्यादा नबुझ्ने अज्ञानीले गरेका हुन् भन्ने विषयलाई पनि यही श्लोकले पुष्टि गर्दछ । यदि धर्मशास्त्रको मर्म बुझेका हिन्दूहरूको बसोबास हुन्थ्यो भने मठमन्दिर न त भत्किएर खण्डहरको अवस्था बन्दथ्यो, न त नदीहरूले ढलमती गंगा बन्नु पर्थ्यो । प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनासम्म वाग्मतीमा दैनिक नुहाउने, देवीदेवता र पितृलाई पानी चढाउने एवं पिउनेको संख्या ठूलो थियो । वरुण देवता, नदीनाला आदिको पूजा गरी पावन बनेको अनुभूत गर्दथे । वरिपरिका जलाशयलाई पूजा गरी, यज्ञबाट वायुमण्डल स्वच्छ बनाइ, माटोमा प्राङ्गरिकमलको प्रयोग गरेर, वनजङ्गललाई वनदेवताको निवास संभेर सफा सुग्घर राख्नुलाई परमधर्म मानिन्थो । त्यसैले हिन्दूहरू दिसापिसाब उचित समयमा उचित स्थानमा गर्दथे न कि पशुवत् रूपमा ।

मन्त्र के, किन र कहाँ जप्ने ?

परिवारदेखि राष्ट्रसम्म कानुनमा बाँधिएका छन्, व्यवस्थामा चलेका छन्, मूल्यमान्यतमा अडेका छन् । ब्रह्माण्ड पनि विधानमा आवद्ध छ, प्रकृतिले कर्तव्य निभाएको छ । परमात्माले सूत्रात्मक रूपमा सबैलाई अन्तरसम्बन्धित गराइ दिएका छन् । *दैवाधीनं जगत्सर्वं मन्त्राधीनाश्च देवताः* अर्थात् देवताको अधीनमा सबै जगत् छ, देवताहरू मन्त्रका अधीनमा छन् । देवतालाई खुसी पार्न शुद्ध रूपमा मन्त्र उच्चारण गरी साधना गर्नुपर्छ, पूजा गर्नुपर्छ । मन्त्रमा दैवी शक्ति हुनाले देवतालाई खुसी तुल्याउन र वशमा राख्न सकिन्छ । मन्त्र देवताको कानुन हो, उनीहरू यसै परिधिमा रहने हुनाले मन्त्रबाट गर्न नसकिने र असम्भव कार्य कुनै छैन । मन्त्र वेदको अंश हो, परमात्माको निश्वास हो । वेदमा भेद छैन त्यसैले वेदलाई परमपूजनीय, परमपावन ग्रन्थ भनिन्छ । *मननात् त्रायते यस्मात्तस्मान्मन्त्रः प्रकीर्तितः* अर्थात् जसको चिन्तन मननले मुक्ति मिल्छ त्यसलाई मन्त्र भनिन्छ । आध्यात्मिक र व्यवहारिक कार्यको प्रारम्भ मन्त्रबाटै शुरू हुन्छ । *मन्त्रोक्तं कर्म कुर्यात्* अर्थात् मन्त्रले जे भनेको छ, त्यही कर्म वा कार्य गर्नु, मन्त्र वाचन गरेरमात्र शुभ कार्य गर्नुपर्छ । वेद पढ्ने व्यक्तिमात्र पुरोहित वा ब्राह्मण हुन्छ । वेदका मन्त्रले व्यक्तिमा सत्वगुणको उदय हुन्छ । मन्त्रले असलमार्ग र मुक्ति प्रदान गर्दछ, त्यसैले मन्त्र अमृत हो । *मन्तारं त्रायते* अर्थात् जसले पढ्छ, मनन गर्दछ उसलाई मन्त्रले उद्धार गर्दछ । नारदले 'नारायण' नामको मन्त्र जपले देवर्षि बने । वाल्मीकि 'राम' नामको मन्त्रले डाकुबाट ऋषि बने । विश्वामित्रले गायत्रीमन्त्र प्राप्त गरी ब्रह्मर्षि बने । साधना सम्पन्न विद्वान्हरूले मन्त्र पढेर यज्ञमा आगो उत्पन्न गर्दथे, पानी पार्दथे, रोगको उपचार गर्दथे, अन्न फलाउँथे, राक्षसी स्वभाव र तामसीशक्तिलाई विनष्ट गर्दथे । मन्त्रबाट जहाज, हातहतियारलगायतका भौतिक संरचनाको निर्माण गरिन्थो । सत्ययुगमा जुन सामर्थ्य, वैभव, विकास थियो त्यसपछिका युगमा हास हुँदै गएको कारण मन्त्रको प्रयोग विधान, उपयोगिता र चिन्तनमा आएको कमजोरीको परिणाम हो । मन्त्रकै कारण हाम्रा पुर्खाहरू^{५५} ऋषिमुनि, दार्शनिक, मन्त्रद्रष्टा, त्रिकालदर्शी भए । पाश्चात्यहरूले मन्त्रको शक्तिलाई बुझेर वेदलगायतका ग्रन्थहरूमा भ्रुमेका छन् । मन्त्रलाई नीजि प्रयोजनमा होइन राष्ट्रियहित, सामाजिक वैभव र संस्कृति संरक्षणमा खर्च गर्नुपर्छ । तर अहिले मन्त्रका नाममा विभिन्न विकृतिहरू उब्जाएका छन्, ती सबै जीवन निर्वाहका धन्दा हुन् । मन्त्रले मानिस, वातावरण, समाज, र

^{५५} साक्षात्कृतधर्माण ऋषयोः बभूवुः । तेऽबरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपवेशेन मन्त्रान् सम्प्रादुः । उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे विलम्बग्रहणयेमं ग्रन्थं समान्नासिषुः । वेदं च वेदान्नानि च ।—निरुक्त १।२०

राष्ट्रलाई फाइदै फाइदा पुऱ्याउँछ । मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् अर्थात् मन्त्र र ब्राह्मण दुईको नाम वेद हो । ब्रह्मणको अर्थ वाहुन वा पुरोहितमात्र होइन ग्रन्थको नाम पनि हो^{५६} । जस्तै शतपथब्राह्मण, ऐतरेयब्राह्मण आदि । आचार, विचार, विधिविधान र योग्यताले परिपूर्ण व्यक्तिलाई ब्राह्मण भनिन्छ । ब्राह्मण जाति होइन विद्वत्ता हो । ब्राह्मण भनेको पुरोहित हो । पुरोहितले सबैको हित चाहन्छ, त्यसैले वेदमा आउने मन्त्र कामधेनु गाई हो जसले अमृतरूपी दूध दिन्छिन् । त्रेतायुगमा मन्त्रकै प्रभावबाट राम, लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्नको जन्म भएको थियो । द्वापरयुगमा कुन्ती, द्रौपदी, धृष्टद्युम्नलगायतको जन्म भएको थियो । अहिले पनि सन्तान विहीनहरूले हरिवंशका मन्त्र प्रयोग गरेर बुबाआमा बनेको उदाहरण समाजमा देख्न पाइन्छ । मन्त्रले वेकावुलाई वशमा र असम्भवलाई सम्भव तुल्याइदिन्छ । 'मन्त्रान्तैः कर्म सान्निपात्याभिधानात्' अर्थात् मन्त्रको अन्तमा कर्म गर्नु, मन्त्र सकेपछि कार्य गर्न रोकिनु हुन्न । त्यसैले मन्त्रले मानिसलाई एकाग्र, परिश्रमी, साधना सम्पन्न बन्नका लागि सहयोग पुऱ्याउँछ ।

सबैभन्दा धेरै देवी-देवता भएका हिन्दूधर्ममा पूजापाठ, उपासना आदिको विधान बडो विचित्रको छ । बिहान जागेदेखि बेलुका नसुत्नेसम्म हरेक कार्यमा मन्त्र वा मन्त्रले निर्दिष्ट गतिविधि गरिन्छ । बिहान उठ्दा, खाना खाँदा, दिसा-पिसाब गर्दा, सूर्य दर्शन गर्दा, गुरुलाई भेट्दा, पुस्तक खोल्दा, पढ्न शुरु गर्दा, आमा र बुबालाई ढोग गर्दा हरेक समयमा उनीहरूले मन्त्र नै प्रयोग गर्दछन् । युद्धस्थलमा हातहतियार प्रयोग गर्न दिव्यास्त्र, ब्रह्मास्त्र पनि मन्त्रबाटै बोलाइ प्रहार गरिन्थ्यो । कुन्तीले सूर्यलाई मन्त्रशक्तिले बोलाएकी थिइन् । मानिसलाई अनुशासित, समाजलाई मयादित, संस्कारलाई व्यवस्थित गर्न मन्त्रले सहयोग पुऱ्याउँछ । देशलाई राम राज्य बनाउन, साम्यवादमा रूपान्तरण गर्न, जनतालाई सेवासुविधा उपलब्ध गराउन मन्त्रालय रहेकाछन् । 'मन्त्र'को अर्थ व्यवस्था एवं रणनीति तयार गर्ने र 'आलय'को अर्थ घर हो । जहाँबाट देशका सम्पूर्ण सम्पन्नलाई नियन्त्रण गरिन्छ त्यसलाई मन्त्रालय भनिन्छ । त्यसैले मन्त्रलाई ठीकसँग समय, स्थान, सन्दर्भअनुसार प्रयोग गरिएन भने त्यसको प्रतिफल राम्रो हुँदैन ।

मन्त्र तीन प्रकारले पढिने चलन छ— द्रुत, मध्यम र विलम्बी । द्रुत भनेको छिटो-छिटो बोलेर पढ्नु, मध्यमको अर्थ हो साह्रै छिटो पनि होइन ढिलो पनि होइन मध्यम तरिकाले पढ्नु । विलम्बी भनेको ढिलो गरी पाठ गर्नु हो । यी तीनै अवस्थामा ह्रस्व, दीर्घ र प्लुत उच्चारणलाई ध्यानमा राखिन्छ । उच्चारण गलत भयो भने त्यसको फल उल्टो हुन्छ । 'मन्त्रहीन, वर्णहीन, स्वरहीन, मिथ्या शब्दको प्रयोग यी वाणीका बज्र हुन् । अशुद्ध

⁵⁶ नैरुक्त्यं यस्य मन्त्रस्य विनियोगः प्रयोजनम् । प्रतिष्ठानं विधिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते ॥-वाचस्पतिमिश्रः

उच्चारण भएमा यजमानलाई भय हुन्छ जस्तै इन्द्रलाई मार्न उत्पन्न भएका इन्द्रशत्रु वृत्रासुर उच्चारण भेदले आफैं मारिए^{५७} । मन्त्रलाई शुद्ध उच्चारण गर्नका लागि गुरुको मार्गनिर्देशन, साधकको अभ्यास, शान्त-पवित्रस्थानको आवश्यकता पर्दछ । मन्त्र दृढ सङ्कल्प हो त्यसैले हिन्दूहरू जन्मदेखि मृत्युपर्यन्तका अनुष्ठानमा मन्त्रको प्रयोग गर्दछन् । यसरी मन्त्र र जीवन पर्यायवाची बन्न पुगेका छन् । दृढ विश्वास र आत्मशक्ति भएन भने कार्य पूर्ण हुँदैन, उद्देश्य प्राप्त गर्न सकिदैन त्यसैले हरेक कर्म र कार्यमा मन्त्र जप आवश्यक छ । मन्त्र सिद्धि गर्न वा फलीभूत बनाउन गुरु, स्थान, साधना विधि, पद्धति आदिको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ ।

पर्वताग्रे नदीतीरे बित्त्वमूले जलाशये । गोष्ठे देवालयेश्वर्यथे उद्याने तुलसीवने ।

पुण्यक्षेत्रे गुरोः पार्श्वे चित्तैकाग्रस्थलेऽपि च । पुरश्चरणकृन्मन्त्री सिध्यत्येव न संशयः ॥

- श्रीमद्देवीभागवत् ११।२१।२-३

‘पर्वतको चुचुरामा, नदीको तिरमा, बेलको रुखमुनि, नदीनालानजिक, गाईको गोठमा, देवालय, पीपलको फेदमा, बगैंचामा, तुलसीको बनमा, तीर्थस्थलमा, गुरुको नजिक, चिंत एकाग्र हुने स्थलमा साधना गर्दा छिट्टै सिद्धि मिल्दछ ।’ गुरुले सिकाएको विधिबाट साधना गरेर अनेक अलौकिक शक्ति प्राप्त गर्न सकिन्छ । किताबमा वर्णन गरेअनुसार साधना गर्नाले कहिल्यै सिद्धि प्राप्त गर्न सकिदैन केवल मानिसहरूलाई भुक्त्याउन, पैसा कमाउन मात्र सकिन्छ । त्यसैले मन्त्रलाई उचित समयमा, तोकिएको स्थानमा, नियमपूर्वक, गुरुको निर्देशनअनुसार साधना गर्नुपर्छ । तब मात्र मन्त्रले मुक्ति, जुक्ति र शक्ति दिन्छ ।

⁵⁷ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वागबजो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥- पाणिनि शिक्षा

छैटीमा भाविले लेख्छ त ?

आफूले गरेको कर्मको फल आफैले भोग्नुपर्छ, कर्मको फल भोग्न कसैले सहयोग गर्दैनन् । जसरी दिसा-पिसाब त्याग गर्न आफै जानुपर्छ अरूलाई पठाएर हुँदैन, त्यसरी कर्मको फल भोग्न अरूलाई पठाएर, सहयोग लिएर हुँदैन । कर्मको फललाई सापट लिन र दिन पनि मिल्दैन । क्यान्सर, एड्सलगायतका रोगीहरूले त्यसको दुःखाई र समस्या आफैले भोग्नुपर्छ, आमाबुबा, छोरा-छोरी, श्रीमती आदिलाई बाँड्न मिल्दैन, न त पछि भोग्छु भन्न पाउँछ । कर्मको हिसाब-किताब कुनै यसै जन्ममा कुनै अर्को जन्ममा उपभोग गर्नुपर्छ । त्यसैले भनिएको छः—उपरवाले तेरा जवाफ नही । कब क्या होगा हिसाब नही ॥ आफूले जस्तो गरेको छ उपरवाले वा परमात्माले त्यस्तै लेखेर पठाइदिने हो । त्यसलाई कसरी, कुन समयमा भोग्नुपर्छ प्राणीले शरीर धारण गरेर पृथ्वीमा पाइलो टेकेपछि भाविले लेख्दछ । ज्योतिषले भविष्यवाणी गर्दा चिनाटिप्पन, हस्तरेखा, निधारका रेखा, शारीरिक बनावट आदिलाई आधार मान्दछन् । भाविले मानिस जन्मिएको छैटौँ रात्रिमा आएर भाग्य लेखिदिन्छ भन्ने पनि विश्वास गरिन्छ । त्यो रात भजन, कीर्तन, पाठ गर्नुका साथै घरका ढोकालगायतका स्थानहरूमा रातैभरी बत्ति बालेर राखिन्छ । चिना लेख्दा प्रयोग हुने श्लोकले पनि छैटौँ दिनका बारेमा यसरी बयान गरेको छ—

ललाटपट्टे लिखिता विधात्रा षष्ठीदिने याऽक्षरमालिका च ।

तज्जन्मपत्रीं प्रकटां विधत्ते दीपो यथा वस्तु घनान्धकारे ॥

अर्थात् 'ललाटचक्र (निधार)मा सबैका विधाता (ब्रह्माजी)ले जो छैटौँका दिनमा जुन अक्षरमालिका (अक्षरको पङ्क्ति) लेखे त्यही अक्षरलाई यस जन्मपत्रिकामा प्रकाश पार्दछु । जसरी बत्तीले घोर अन्धकारमा राखेको वस्तुलाई प्रकट गर्दछ, जन्मपत्रिकाले त्यसरी नै प्रकाशित पारोस् ।' अनेक जन्ममा गरेका कर्मफललाई प्रारब्ध बनाउने कार्य धाताले गर्दछन् । धाताले दैनिक गतिविधिको अभिलेख राख्दैनन् । उनले कर्मफललाई प्राणीसँगै एकमुष्ट पठाइदिन्छन् । धाता जगत्का पालक र सबै साधनका कारण हुन्^{५८} । तर विधाताले कुन कर्मलाई, कुन दिनमा, कसरी भोग्ने, कहाँ भोग्ने लगायतका प्रावधान तयार गर्दछन् । प्राणीले प्रत्येक दिन गरेका कर्महरूको अभिलेख पनि विधाताले राख्दछन् । मृत्युपछि उसका सम्पूर्ण कर्मफल पठाउने काम गर्दछन् । त्यसको आधारमा प्राणीहरूले

^{५८} धाता दधातु नो रयिमीशानो जगतस्पतिः स नः पूर्णेन यच्छतु ॥—अथर्ववेद ७।१८।१

नरक वा स्वर्गको फल भोग्दछन्, मुक्त हुन्छन् वा अर्को जन्मको निर्धारण हुन्छ । विधातालाई प्राणीले गरेका कार्यहरूको अभिलेख राख्न अरूले पनि सहयोग पुऱ्याउँछन्:-

आदित्यचन्द्रावनलानिलौ च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

-महाभारत

अर्थात् 'सूर्य, चन्द्र, वायु, आगो, आकाश, भूमि, पानी, हृदय, यमराज, दिन, रात, बिहान एवं साँझ यी गुप्तचरहरूले मानिसले गरेका सम्पूर्ण कर्महरूको जानकारी राख्दछन् ।' श्रीमद्भागवतमा पनि सूर्य, अग्नि, आकाश, वायु, इन्द्रिय, चन्द्रमा, साँझ, रात-दिन, दिशा, पानी, पृथ्वी, समय र धर्म यी बाह्रलाई कर्मसाक्षीका रूपमा चर्चा गरिएको छ^{५९} । मानिसले गरेका कुनै पनि कार्यहरू परमात्माका आँखा अगाडि लुक्ने कुरै हुँदैन । प्रत्येक क्षणको घटना सूक्ष्मरूपमा लिपिबद्ध हुन्छन् । अर्को जन्ममा ती कर्महरू विधाताले छैटीका रात्रिमा मृत्युपर्यन्तका कार्य तालिका बनाएर लेख्दछ, त्यसकारण धाताले पठाएको एक मुष्ठ कर्मलाई विधाताले छैटीको दिनमा लेख्छ भनिएको हो । सूतक परेको समयमा कुनै शुभकार्य गर्न हुँदैन भन्ने शास्त्रीय विधिविधानहरू छन् तर छैटीको दिनमा पूजाआजाका कार्यहरू रोकिदैन । विधाता आफैँ भाग्य लेख्न आउने हुनाले त्यो दिन पवित्र र महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । त्यसकारण छैटीमा पूजापाठ, भजन गरिन्छ । तर सातौँ दिनमा विधाता गई सकेको हुनाले पुनः पूजाआजाका कार्यहरू रोकिन्छन् । भाविले लेखेको भन्दा घटीवढी कसैले पाउँदैनन् । गोठालो जीवनबाट प्रधानमन्त्री बनेका जङ्गबहादुर, राष्ट्र निर्माण गर्दा गर्दै जेलमै मारिएका बहादुर शाह, नारायणहिटी दरबारभित्र कडा सुरक्षाबीचमा गुहार नपाएका वीरेन्द्र, प्रधानन्यायाधीशबाट एकै चोटी प्रधानमन्त्री बन्नुभएका खिलराज रेग्मीलगायतका आश्चर्य लाग्दा घटनाहरूलाई विधाताले छैटीको दिनमा नमिलाएको भए सम्भव थियो होला त ?

⁵⁹ सूर्योपनिः खं मरुद्गावः सोमः सन्ध्याहनी दिशः । कं कुः कालो धर्म इति ह्येते देह्यस्य साक्षिणः ॥-श्रीमद्भा. ६।१।४२

घर कस्तो हुनुपर्छ ?

रक्त एवं वैवाहिक सम्बन्धका मानिसहरू एउटै भान्सामा खाएर, एकै छानामुनि, एउटाको नेतृत्वलाई स्वीकार गरी, आत्मीयभावले बस्ने ठाउँलाई घर भनिन्छ । 'घरमा परिवारका सदस्यबीच परस्पर ऐक्य, सौहार्द र सद्भाव हुनुपर्छ । द्वेषको गन्ध हुनु हुँदैन । गाईले जन्मने बित्तिकैको बछेडोलाई जसरी प्रेम गर्दछिन् त्यस्तै परिवारका सदस्यबीच आत्मीयता हुनुपर्छ ।'⁶⁰ यस्ता सदस्यको बासस्थानलाई मात्र वैदिकशास्त्रले घर भनेको छ । विवाहित जोडी भाडाको कोठा, पाटी, पौवा वा धर्मशालामा रात किन नबिताऊन्, त्यो घर हो । साधुसन्तहरूको निवास स्थानलाई अखडा, आश्रम, गुरुद्वारा भनिन्छ तर घर भनिदैन । न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते⁶¹ अर्थात् घरको नाम घर होइन श्रीमतीकै कारणले त्यसलाई घर भनिन्छ । भव्य महलमा जति संख्यामा अविवाहित महिला वा पुरुष बसे पनि त्यसलाई घर भन्न मिल्दैन, कोठामात्र भन्न सकिन्छ । घरले स्थायीत्व पाउनको लागि श्रीमतीको अपरिहार्यता छ । पछिल्लो समयमा महिला हिंसा बढ्दै गएको छ, त्यसको जिम्मा अल्पज्ञहरूले हिन्दूधर्मलाई दिएका छन् । हिन्दूधर्मले-पुष्पेणापि नताडयेत् अर्थात् 'श्रीमतीलाई फूलले पनि नहिकाउनु' यसको अर्थ हो श्रीमतीलाई कुट्ने कल्पना श्रीमान्ले कहिल्यै नगरोस् । श्रीमती घरकी लक्ष्मी हुन् । परिवारको उन्नतिका लागि, आन्तरिक र बाह्य शान्ति आवश्यक हुन्छ । जुन घरमा राम्रा कुरा गरिन्छ, जहाँ सबै प्रकारका सौभाग्यको निवास हुन्छ, प्रेमपूर्वक खानपान हुन्छ कोही भोकै हुँदैन त्यस घरमा कतैबाट डर रहँदैन⁶² । सामान धेरै र महङ्गो हुनाले मात्र होइन सजावट, सफाई, सदस्यहरूबीच आन्तरिक मेलमिलाप भएमात्र परिवारलाई ऊर्जा प्राप्त हुन्छ । सरसामानहरू राख्ने विधिबाट पनि परिवारमा लक्ष्यण र कुलक्ष्यण आउँछ । फोहोर, कसिङ्गर छरिनु, रिता गाग्रीहरू ठाडो पोरेर राख्नु, ओछ्याउनेलाई ओढ्ने र ओढ्नेलाई ओछ्याउने बनाउनाले घरमा शान्ति निम्त्याउँदैन ।

भिन्नभाण्डे कलिं प्राहुः खट्वायां तु धनक्षयः ।

कुक्कुटे शुनके चैव हविर्नाशनाति देवताः ।

वृक्षमूले ध्रुवं सत्त्वं तस्माद् वृक्षं न रोपयेत् ॥

—महाभारत अनुशासन पर्व

⁶⁰ सहृदयं सामनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः । अन्यो अन्यमभिहर्यत वत्सं जातमिवाघ्नया ।—अथर्ववेद ३।३०।१

⁶¹ महाभारत

⁶² सूनृतावन्तः सुभगा इरावन्तो हसामुदाः । अक्षुध्या अतृष्यासो गृहा मास्मद् बिभीतन ॥—अथर्ववेद (पैप्पलादशाखा)

अर्थात् 'घरमा फुटेका भाँडाकुडा हुनुलाई कलियुग भनिन्छ । भाँचिएको खाट (बेड) प्रयोग विहीन अवस्थामा राखे घरमा धनको नाश हुन्छ । कुखुरा एवं कुकुर पालेको घरमा यज्ञको हविष्य अन्न देवताले ग्रहण गर्दैनन् । घरनजिकै ठूलो, अग्ला वृक्ष नरोप्नु ।' प्रयोगविहीन इलोकट्रोनिक एवं अन्य सामानहरूले नकारात्मक ऊर्जा प्रदान गर्छ । घरनजिकै ठूलो वृक्ष(रुख) रोपेमा चट्याङ पर्ने, रात्रि कार्वनडाइअक्साइड फाल्ने हुनाले अलिक टाढा लगाउनु पर्छ । घर कस्तो बनाउने र त्यसमा कस्ता सामान कसरी राख्ने सम्बन्धमा आस्तिकको त कुरै छोडौं नेता र नास्तिकहरू पनि वास्तुशास्त्रीहरूलाई देखाउन हतारिन्छन् । घरभित्र ठूलो आवाजले बोल्ने, भगडा गर्ने, रुने, भाँडाहरू थेंचार्ने आदि गर्नु हुँदैन । साँझ पर्दा बिरामी र असक्तबाहेक अन्यले सुत्नु हुँदैन । घरलाई मन्दिर र परिवारका सदस्यलाई देवता सम्भन्नुपर्छ । घरमुली ज्ञान, उमेर, नाता आदिका आधारमा श्रेष्ठ र जेष्ठ व्यक्तिलाई बनाउनुपर्छ । घरमुलीलाई प्रत्येक सदस्यले आएको र गएको जानकारी गराउनुपर्छ । विशेष घरका बुढापाकालाई परिवारका सदस्यहरूले अरू केही दिन नसके पनि माया बाँड्ने, फुर्सदमा सधैं बस्ने, सोच्ने, विगत कोट्याउने गर्नुपर्छ । समाज र परिवारलाई एक सूत्रमा बाँध्न पूर्वीय संस्कृतिले ठूलो भूमिका खेलेको छ । हाम्रा पूर्खाहरू वसुधैवकुटुम्बकम्का अनुयायी हुनाले हिन्दूहरू प्राचीनकालदेखि संयुक्त परिवारमा रमाउँदै आएका थिए । परिवारमा एकता र वैभव कायम गर्न घरको बनावटले ठूलो असर पार्दछः—

स्नानं च पाकं शयनं च भोज्यं गजालयं वाजिगृहं धनस्य ।

देवस्य पूर्वादिदिशि क्रमेण मध्ये सभा भूपनिवेशनाय ॥

अर्थात् 'नुहाउने घर(वाथरुम) पूर्वमा, भोजन पकाउने ठाउँ (किचन) आग्नेयकोण (पूर्व-दक्षिणमा)मा, सुत्ने कोठा(वेडरुम) दक्षिणदिशामा, खाना खाने घर (डाइनिङ रुम) दक्षिण-पश्चिम(वायव्यकोण)मा, हात्ति बस्ने(हात्तिसार) पश्चिममा, घोडा बाँध्ने ठाउँ नैऋत्यकोणमा (पश्चिम-उत्तरमा), पैसा, गरगहना उत्तरदिशामा, पूजा ईशान (उत्तर-पूर्व)मा हुनुपर्छ, यी आठै दिशाको बीचमा राजाले बस्ने कोठा (सभा)को निर्माण गर्नुपर्छ ।' वास्तुशास्त्रले घरमात्र होइन गाउँ-शहर आदिको समेत वास्तु मिलाउनु पर्ने विषयलाई जोड दिएको छ । जस्तै ब्राह्मण, सिद्ध वा पुण्यात्मालाई शहर वा गाउँको उत्तरदिशामा, फलफूल बेच्ने व्यापारीलाई ईशानदिशामा, सेनापति पूर्वदिशामा अन्य सेना आग्नेयदिशामा, स्त्री आदिलाई आदेश दिने दक्षिणदिशामा, बाण हान्न जान्नेलाई नैऋत्यदिशामा राख्ने व्यवस्था गरिएको छ^{६३} । काठमाडौं उपत्यकामा चार नारायण, चार

^{६३} ब्राह्मणा यतयः सिद्धाः पुण्यवन्तश्च चोत्तरे । फलाद्यादिविक्रयिण ईशाने च वणिग्जनाः ॥

पूर्वतश्च बलाध्यक्षा आग्नेये विविधं बलम् । स्त्रीणामादेशिनो दक्षे काण्डारानैऋते न्यसेत् ॥ (अग्निपुराण प्रथम खण्ड पेज नं. २१०-२११) — श्रीराम शर्मा आचार्य

बाराही, चार गणेश राखेर प्राचीनकालमा यसलाई सुयोग्य नगर बनाउन खोजिएको देखिन्छ । पुराना दरबारहरूको मूल गेट उत्तर र घरको मूल ढोका पूर्वतर्फ फर्किएको देख्न पाइन्छ । उत्तरदिशा हिमाल, शीतलता, कुबेरको निवासस्थल, लक्ष्मी वा धनधान्यको स्थान हो । यसबाट घरमा शुभ र ऐश्वर्यको प्रवेश होस् भन्ने कामना गरिन्छ । पूर्वीदिशा ज्ञान, विवेक, सभ्यता आदि प्रारम्भ भएको दिशा हुनाले घरको मूल ढोका पूर्व बनाइन्छ । सूर्यको प्रकाश पुगेको ठाउँमा भूत, प्रेत वा नकारात्मक तत्त्वको बास हुँदैन । ठूला दरबार, महलहरूको बीचमा फराकिलो खाली ठाउँ राखेर प्रत्येक कोठामा सूर्यको प्रकाश पुऱ्याउने व्यवस्था मिलाइएको हुन्थ्यो । वास्तु मिलेको घरमा छुट्टै आनन्द र उर्जा आउँछ । जहाँ वास्तु मिलेको छैन, भौतिक वैभव भएर पनि आनन्द आउँदैन, कहिले निस्केर जाऊँ जस्तो हुन्छ । मठमन्दिर आनन्द र शान्त लानु वास्तु पनि एउटा कारण हो । वास्तु मिलेको घरमा मात्रै निम्न वैभव प्राप्त हुन्छन्:-

सानन्दं सदनं सुताश्च सुधियः कान्ता न दुर्भाषिणी ।

सन्मित्रं सुधनं स्वयोषिति रतिश्चाज्ञापराः सेवकाः ॥

अर्थात् 'पुत्र बुद्धिमान् होस्, श्रीमती मीठो शब्दमा बोलून्, असल मित्र हुन्, आफ्नी पत्नीको साथ रहोस्, आज्ञाकारी सेवक हुन् ।' यी लक्षणले युक्त परिवारको मात्र चौतर्फी विकास, उन्नति, शान्ति हुन्छ । जहाँ शान्ति, मानमर्यादा छैन त्यो घर हुँदैन, जेल हुन्छ । नेपालको सिंहदरबार र राजदरबारभित्र सधैं विमेल हुनको एउटा कारक तत्त्व वास्तु पनि हो । यी दुवै दरबारको मुख्य प्रवेश द्वार पश्चिम छ, केही वर्षयता पूर्व ढोका बनाएर पनि अधिकांश सदस्य पश्चिम दिशाबाट नै प्रवेश गर्दछन् । यसले आफू पनि शान्त रहँदैन र अरूलाई पनि शान्तिले बस्न दिँदैन । जुन घरका सन्ततिले आमाबाट सत्य व्यवहार सिक्दछन्, बुबाबाट असल ज्ञान आर्जन गर्दछन्, साँचो धर्म निभाउन दाजुभाइ दिदीबहिनीबाट जान्दछन्, दयादृष्टि राख्ने विषय साथीबाट बुझ्दछन्, जसको शान्त, सौम्य, असल शील स्वभाव भएकी श्रीमती एवं असाध्यै आज्ञाकारी, कृतज्ञ सन्तान छन्, जसले कहिल्यै जानेर, बुझेर गलति गर्दैन त्यस्ता ६ वटा तत्त्वले युक्त^{६४} भएको घर नै वास्तवमा पूर्वीय दर्शनअनुसारको घर हो । घर सधैं सफा हुनुपर्छ । बिहान खानपान गरेका भाँडाहरू बेलुका र बेलुकाका बिहान सफा गर्ने घरमा शान्ति, मैत्री, लक्ष्मी र सरस्वतीको बास हुन सक्दैन । परिवारका सदस्य घरभित्र पस्दा मुठी बाँधेर, बाहिर निस्कदा मुठी खोलेर निस्कन्छन् भने त्यस घरको लक्ष्मी वा सहकाल बाहिर जाँदैन भन्ने विश्वास छ ।

आतिथ्यं शिवपूजनं प्रतिदिनं मिष्टान्नपानं गृहे ।

साधोः सङ्गमुपासते हि सततं धन्यो गृहस्थाश्रमः ॥

^{६४} सत्यं माता पिता ज्ञानं धर्मो भ्राता दया सखा । शान्ति पत्नी क्षमा पुत्रः षडेते मम बान्धवाः ॥

अर्थात् 'घरमा दिन-दिनै अतिथिहरूको आगमन होस्, शिवको पूजा होस्, भोजन सबैले मिठो मानेर खाऊन्, साधुसन्तको आवतजावत होस् त्यस्तो गृहस्थाश्रम धन्य हो।' अतिथि देवता हुन्, उनीहरूलाई अपमान वा निराश बनाएर फर्काउनु भनेको घरमा भएका सम्पूर्ण वैभव र पुण्य उसैका साथमा पठाउनु हो^{६५} । घर वा गृहस्थाश्रमबाट सबैलाई आश्रय मिल्दछ^{६६} । खेतबारीमा उब्जिएको मकै, गहुँ, धानलगायतका अन्नबाट पशुपक्षीहरूले जीवन धान्दछन् । घरमा भित्र्याइएका अन्नबालीबाट मुसा, साधुसन्त, दीनदुःखीहरूलाई आश्रय मिल्दछ । इष्टमित्र, देवता-पितृ सबैलाई आफ्नो श्रद्धाभावले दिनु गृहस्थको कर्तव्य, धर्म एवं घरको शुभ लक्षण हो । अहिले एकल परिवारमा बस्न रुचाउने प्रवृत्तिले मानिसहरूलाई धेरै बेफाइदा भएको छ । नातिनातिनालाई हुर्काउने, संस्कार सिकाउने, पुर्खाको इतिहास सुनाउने, कर्तव्य बुझाउने जिम्मा संयुक्त परिवारमा हजुरबुबा, हजुरआमाले पाएका हुन्छन् । यसले सन्ततिलाई आफ्नो परिवारको गौरव, आत्मीयता बढाउन सहयोग गर्दछ । हजुरबा र हजुरआमालाई बुबा-आमाले ढोगेको, नमस्कार र आदर गरेको देखेर सन्ततिहरूले संस्कार सिक्न पाउँछन् । बुढापाकाले दैनिक पूजाअर्चना, धार्मिक अनुष्ठान, कथा वाचन आदि गरेको हेरेर, सुनेर, अनुभव गरेर हामीले गर्नु पर्दोरहेछ भन्ने अमिट छाप कलिलो दिमागमा बस्दछ । ठूलाबा, काका, फुपूदिदीका छोरा-छोरीसँगै खेलै, चलै, पढ्दै हुर्कने मौका पाउँछन् । जसले उनीहरूबीच आफ्नोपनको विकास हुन्छ । मेरै रगत हो, वंश हो, नाता हो भन्ने भावना दृढ बन्दछ । यसरी एक पुस्ताबाट परम्परागत मूल्यमान्यता, नातासम्बन्धहरू अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण हुन्छन् ।

लालयेत् पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत् ।

प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रे मित्रवदाचरेत् ॥

-चाणक्यनीति

अर्थात्, 'पाँच वर्षसम्म बच्चालाई मायाले फकाउनु, पाँच वर्षदेखि दशवर्षसम्म चाहिँ राम्रो काम नगरे हप्काएको जस्तो गरी भित्रबाट मायाको कमी नगर्नु, सोह्र वर्ष पुगेपछि सन्तानमाथि मित्रवत् व्यवहार गर्नु ।' बुबा-आमाले कुन उमेरमा कस्तो व्यवहार गर्नुपर्छ भन्ने ज्ञान नभएर कैयौँ सन्तानहरू कुमार्गमा फसेका छन् । आमा-बुबाको धन, इज्जत र जीवनको सहारा भनेकै छोरा-छोरी हुन् । कस्तो संस्कार, कार्य र ज्ञान दिएको छ त्यसको आधारमा सन्तान तीन प्रकारका बन्छन् । राष्ट्र, धर्म, संस्कृति, समाजको लागि बाँच्ने उच्चकोटीका सन्तान पहिलो समूहमा पर्दछन्, तिनीहरू राष्ट्रिय विभूति हुन्छन्, युगौ युगसम्म जीवित रहन्छन् । जस्तै भगवान् गौतमबुद्ध, पृथ्वीनारायण शाह, आदिकवि

^{६५} अतिथिर्यस्य भनाशो गृहात् प्रतिनिवर्तते । स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ।-महाभारत १२।१९।१२

^{६६} यथा वायुं समाश्रित्य वर्तते सर्वजन्तवः । तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तते सर्व आश्रमाः ॥-मनुस्मृति

" भानुभक्त आचार्य आदि । दोस्रो त्यस्ता सन्तान जो आफ्नो र नातापाताको स्वार्थका लागि बाँच्छन् । तिनीहरूलाई दुई-चार पुस्तासम्मका सन्ततिले तिथि विशेषमा सम्झन्छन्, श्राद्ध गर्छन् र विर्सन्छन् । तेस्रो त्यस्ता खालका सन्तति जसले आफू एवं आमा, बुबा, आफन्तलाई कहिल्यै सुख र शान्तिको श्वास फेर्न दिँदैनन् । बच्चा भनेका काँचो माटो हुन्, उनीहरूलाई जस्तो आचार, विचार र संस्कार दियो त्यस्तै बन्दछन् । हाम्रा शास्त्रहरूले सन्ततिलाई धन होइन असल संस्कार, ज्ञान दिनुपर्छ भनेका छन्— पूत सपूत तो क्यो धन सज्चै ? पूत कपूत तो क्यो धन सज्चै ? अर्थात् 'राम्रो आचरणको सन्तान भए धन किन सज्चय गरेर राखिदिनु पर्‍यो र ? कुपुत्रलाई धन संरक्षण गरिदिएर पनि के फाइदा ?' असल संस्कार, आचरण, व्यवहार, बुद्धि नै सन्तानका लागि करोडौंको पैतृक र अविनाशी सम्पत्ति हुन्छ ।

समयअनुसार चलनुपर्छ भन्ने वाहनामा छोराछोरीलाई अनावश्यक स्वतन्त्रता, माया, पैसा दिएकै कारण समाजमा बिस्तारै भयावह अवस्था सृजना हुँदै गइरहेको छ । धर्म, संस्कार र संस्कृतिलाई रुढीबुढी भनेर हेल्चक्र्याई गर्नाले आजका धेरैजस्ता युवायुवतिहरूले आमा-बुबालाई तसाउँदै घरलाई मसानघाट जस्तै बनाएका छन् । बाबु-छोरा बोल्दैनन्, आमा र छोरीबीच सद्भाव छैन, श्रीमान् र श्रीमतीबीच आत्मीयता छैन, त्यस्तो घर धेरै हुन सक्दैन । आद्यशंकराचार्य जब मीमांसका विद्वान् मण्डन मिश्रसँग शास्त्रार्थका लागि माहिष्मती गाउँमा पुग्नुभयो तब उहाँको घर पत्ता लगाउनका लागि एक जनासँग सोध्नुभयो । ती सज्जनले शंकराचार्यलाई मण्डन मिश्रको घरको बयान यसरी गरिदिएः—

स्वतः प्रमाणं परतः प्रमाणं किराङ्गना यत्र गिरो गिरन्ति ।

द्वारस्थनीडान्तरसन्निरुद्धा जानीहि तन्मण्डनमिश्रधामः ॥^{६७}

अर्थात् 'जुन घरको ढोकामा बन्द पिँजडाभित्र रहेका सुगा र मैनाले स्वतः प्रमाण र परत प्रमाणको बारेमा शास्त्रार्थ गरिरहेका छन् त्यही घर मण्डन मिश्रको हो ।' मण्डन मिश्रको घरमा शास्त्रीय चर्चा परिचर्चाबाहेक केही हुँदैनथ्यो । ती ज्ञानलाई मिश्रका घरमा पालिएका सुगा र मैनाले पनि नक्कल गरे । बच्चालाई सानैदेखि संस्कार नदिएर एकैचोटी सन्मार्गमा ल्याउन सकिदैन । जस्तो संग उस्तै रंग । वैदिक रीतिस्थिति केही वर्ष अगाडिदेखि खल्बलिनाले अभिभावकको पहुँच, मार्गदर्शनमा सन्तानहरू छैनन् । घरमा न त अभिभावक खुसी छन्, न त सन्तानमा प्रसन्नता छ, न त समाजले शान्तिको अनुभव गर्न पाएको छ, न त विकासको अंकुरण भएको छ । घर राष्ट्रको बीऊ हो, समाजको आधार हो, घर बिग्रिए संसारको अस्तित्व सकिने हुनाले घरलाई मन्दिर, मानिसलाई देवता र संस्कारलाई पूजाको रूपमा विकास गर्नुपर्छ ।

⁶⁷ भारतीय धर्म शाखाएँ और उनका इतिहास (पेज नं. २३६)-वाचस्पति गैरोला

ऋषिमुनिहरूको आयु किन लामो ?

वैदिकशास्त्रहरूले लामो उमेरसम्म निरोगी बनेर जीउनका लागि शारीरिक, मानसिक, आध्यात्मिक नियम एवं औषधि उपचारका विधिहरू सिकाएका छन् । चार उपवेदमध्येको एक आयुर्वेद त आयु वा स्वास्थ्यको बारेमा मात्र बयान गरिएको वैदिकग्रन्थ हो । देवता, ब्राह्मण, गुरु, ज्ञानीहरूको पूजा, पवित्रता, सरलता, ब्रह्मचर्य र अहिंसा शरीरका तप हुन्^{६८} । यसको पालनले शरीरको आयु लामो हुन्छ, जीवेद शरद शतम् अर्थात् सय वर्षसम्म बाँच । भौतिक सुविधा, शारीरिक आराम, मिठो खानाले मात्र मानिस लामो समय बाँच्न सक्दैन । लामो समय बाँच्न शारीरिक, मानसिक, वातावरणीय, खाद्यपदार्थ आदिको शुद्धताले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । जसको जीवनमा संयम, नियम, विचार, संस्कार शुद्ध छैन त्यसको आयु लामो हुनै सक्दैन:-

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्राञ्जिद्यांसति ।

-मनुस्मृति ५।४

अर्थात् 'वेद नपढ्ने, आचार छोड्ने, शरीरलाई आलस्य बनाउने, दूषित अन्न खाने आदतले ब्राह्मणको पनि छिटै मृत्यु हुन्छ ।' ब्राह्मणको अर्थ अहिलेका बाहुन वा पुरोहित होइनन्, ज्ञान-विज्ञानका ज्ञाता, आचरणको पक्का मानिस हो । खाना जति सात्विक खायो त्यति नै मानसिक र शारीरिकरूपले मानिस सबल रहन्छ । शरीर हलुका हुनु, निरोगी रहनु, कामवासनामा नडुब्नु, शारीरिक कान्ती, मिठो बोली र दिसापिसाब समयमा हुनुलाई श्वेताश्वतरोपनिषद्ले दीर्घजीवनको लक्षण बताएको छ^{६९} । सम्पूर्ण प्राणीप्रति दया भाव राख्ने, क्षमाशील, धैर्य, साथीको अपमान नगर्ने^{७०} मानिसलाई काम, क्रोध, लोभ, मोह, अहंकारलगायतका विकारले दुःख दिँदैन र उनीहरू धेरै वर्ष बाँच्दछन् । ऋषिहरूको हृदयमा इच्छा शक्ति, शिरमा ज्ञान शक्ति, हात र खुट्टामा क्रियाशक्ति भएकाले लाखौं वर्ष बाँचेका थिए । यी तीन शक्तिलाई बचाइ राख्न शुद्ध भोजनको आवश्यक पर्दछ । भोजनले शरीरलाई प्रत्यक्ष असर गर्दछ खान्की अनुसारको बान्की भन्ने चलन छ:-

दिनान्ते च पिवेद् दुग्धं निशान्ते च पिवेत् पयः ।

भोजनान्ते पिवेत् तक्रं किं वैद्यस्य प्रयोजनम् ॥

⁶⁸ देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ गीता १७।१४

⁶⁹ लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्रसादं स्वस्वौष्ठवं च । गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पं योगप्रवृत्तिं प्रथमा वदन्ति ॥ - श्वेताश्वतरोपनिषद् २।१३

⁷⁰ मार्दवं सर्वभूतानामनसूया क्षमा धृतिः । आयुष्याणि बुधाः प्राहुर्मित्राणां चाविमानना ॥-महाभारत, उद्योगपर्व ३९।६६

अर्थात् 'सौंभ परेपछि दूध, बिहान उठ्ने बित्तिकै पानी, खानापछि मही पिउने हो भने वैद्य वा डाक्टरको कामै रहँदैन ।' बिहान उठ्ने बित्तिकै शरीर र पाचनक्रियामा भाग लिने अङ्गहरू सक्रिय बनाउन पानी पिउनुपर्छ । जसले ग्याष्टिकलगायतका रोगहरू लाग्न दिँदैन । स्वाद र मनोरञ्जनका लागि खाने प्रवृत्तिले दिन प्रतिदिन मानिसहरू रोगबाट आक्रान्त बन्दै गइरहेका छन् । *जितं रसे जिते सर्वम्* 'जिब्रोलाई जिते सबैलाई जितिन्छ ।' जिब्रोको फन्दामा फसी, स्वास्थ्यलाई बन्दकी राखी, स्वादमा चुर्लुम्म डुबेका छन् । कुकर्म, भ्रष्टाचार, हत्याहिंसाका अनुयायीहरूको खानपानमा शुद्धि छैन त्यसैले उनीहरू गलत मार्गमा रमाउन र आनन्द लिन तत्पर रहन्छन् । भुट्टो बोल्नाले पनि मानिसको तेज वा आयुको^{११} नाश हुन्छ भने कुकर्मले धर्म, धन र राष्ट्रकै नाश गर्दछ । जिब्रेकाली, स्वादेकाली, दन्तेकाली आदिको शरणमा परेकै कारण मानिस हिंस्रक, रोगी, आततायी बन्दै गएको छ । हजारौं वर्ष बच्नेका सन्तानलाई पचास वर्ष बाँच्न पनि धौ-धौ परेको छ ।

लामो समयसम्म जीवित र स्वास्थ्य रहने अर्को अचुक औषधि हो संयमित जीवन । *संयमः खलु जीवनम्* 'संयम निश्चय नै जीवन हो ।' खानपान, रहनसहन, आचरण आदिको संयमले आयु लामो हुन्छ । संयमको एक हाँगाको नाम हो:- ब्रह्मचर्य । मन, वचन र कर्मद्वारा परपुरुष वा महिलाको इच्छा नगर्नाले शारीरिक र मानसिक शक्ति बढाउँछ । *ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमपाध्नत* 'ब्रह्मचर्यरूपी तपस्याद्वारा देवताहरूले मृत्युलाई जित्छन् ।' धातु क्षीण भएमा सहजौली योगद्वारा योगी, साधक, तपस्वीहरूले अरूबाट लिएर लामो आयु बनाउँथे । प्रताप शाह यही योगबाट पथभ्रष्ट भएका थिए । उनीले रज तान्ने साधनालाई सफल बनाएका भए कैयौं वर्ष बाँच्न सक्दथे । पहिलेका मानिसहरू श्रुतीधर थिए, एक पटक सुनेका, देखेका, पढेका विषयहरू कहिल्यै बिर्सिदैनथे । यसकारण २५ वर्षसम्म मन, वचन र कर्मद्वारा पुरुष र स्त्रीले ब्रह्मचर्यको पालना गरी गुरुकुलमा अध्ययन गर्ने व्यवस्था थियो ।

मानिसलाई शारीरिक व्यायामको अवाश्यकता पर्दछ । शरीर कृत्रिम माटो हो, यसलाई प्राकृतिक माटोको सम्पर्कमा राख्दा शरीरले ऊर्जा प्राप्त गर्दछ । साधकहरूले भुईँ वा गुन्द्रीमा ओछ्यान नलगाईकन सुत्दथे । यसबाट मेरुदण्ड सीधा हुनका साथै अनेक प्रकारका रोगहरू निको हुन्छन् । हाम्रा पुर्खाहरू खाली खुट्टा हिँड्थे, जसबाट शरीरमा प्राकृतिक अकुप्रेसर र अकुपञ्चको काम एकैचोटी हुन्थ्यो । दैनिक कार्यको शिलशिलामा हलो, कोदालो, बच्चरो, हँसिया आदिको प्रयोगले शारीरिक व्यायाम हुन्थ्यो । शरीरबाट पसिना, च्याल आदि विकारहरू बाहिर निस्कनाले स्वास्थ्य राम्रो हुन्थ्यो । शारीरिक

^{११} तस्य कनीयः कनीय एव तेजो भवति, श्वः श्वः पापीयान् भवति तस्माद् सत्यमेव वदेत् -शतपथ ब्राह्मण २।२।२।१९

व्यायाम स्वास्थ्यका लागि अमृत हो । त्यसैलाई अनुसरण गर्दै अहिलेका मानिसहरू बिहान, बेलुका दौड्ने, योग गर्ने लगायतका व्यायाम गर्दछन् ।

व्यायामदृढगात्रस्य व्याधिर्नास्ति कदाचन ।

विरुद्धं वा विदग्धं वा भुक्तं शीघ्रं विपच्यते ॥

—भावप्रकाश

अर्थात् 'व्यायामबाट बलियो बनेको शरीरमा रोगहरूको प्रवेश हुँदैन, जस्तोसुकै खाना पनि तुरुन्तै पचछ ।' व्यायामले गर्दा पहिलेका मानिसहरूलाई अहिलेको जस्तो चौबिसै घण्टा औषधि प्रयोग गर्नु पर्दैनथ्यो । शारीरिक परिश्रमले विकारहरू शरीरमा बस्ने मौका नै पाउँदैनथे । व्यायामले मानिसलाई संयमित, अनुशासित र मर्यादित बनाउँछ । यसले कर्तव्य, जिम्मेवारी, भूमिका र दायित्वको बोध गराउँदै असल समाज एवं संस्कारको विकास गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद् दीर्घमायुरवाप्नुयुः^{७२} अर्थात् लामो समयसम्मको सन्ध्या कर्मकै कारण ऋषिहरूको आयु धेरै हुन्थ्यो । मानसिक व्यायामले मानिसलाई काम, क्रोध, लोभ, मोह, अहंकारलगायतका तत्त्वहरूबाट बचाउँछ । शरीरलाई चित्ताको आगोले एक पटकमात्र पोल्दछ तर चिन्ताको आगोले बारबार डढाउँछ । ध्यान, सन्ध्या, पूजापाठ भनेको परमात्माको चिन्तनमात्र होइन 'म को हुँ ?' चिन्ने माध्यम पनि हो । मानिसलाई अरुसँग बोल्ने फुर्सदछ तर आफैँसँग बोल्ने फुर्सद छैन । जबसम्म आफैँसँग आफू बोल्दैन ऊ कसरी शान्त, विवेकशील र सामाजिक प्राणी बन्न सक्दछ ? ऋषिमुनिहरूले ब्रह्मचिन्तन, आसन वा योगाभ्यास आदिबाट शारीरिक र मानसिक व्यायामलाई पुरा गर्दथे । त्यसैले त उनीहरूको बौद्धिक क्षमता मेधावी र आयु लामो हुन्थ्यो । त्यतिबेलाका शास्त्रहरू पनि वृहत्त आकार र ज्ञानले भरिएका हुन्थे । युगअनुसार मानिसको आयु कम हुँदै गएको हुनाले शास्त्रलाई पनि संक्षिप्त बनाउँदै लगिएको पाइन्छ^{७३} । ऋषिमुनिहरू हिमाल, पहाड, नदी किनार, गुफा आदि स्वच्छ वातावरणमा बसेर कन्दमूल, जडीबुटी खाएर ध्यान, तपस्या गर्दथे । प्राकृतिक ऊर्जाले पनि उनीहरूलाई हजारौं वर्ष बाँच्न सहज बनायो । नेपालकै तराईका मानिसहरू ६० वर्ष पुग्दा नपुग्दै शारीरिक रूपमा कमजोर बन्दछन् । हिमालीक्षेत्रका मानिसहरू ८० वर्षको उमेरमा भारी बोकेर हिडेका भेटिन्छन् । त्यसकारण हावापानी, वातावरण, खानपानले मानिसको स्वास्थ्य र आयुमा असर पुऱ्याउँछ भन्ने प्रमाण खोज्न टाढा जानै पर्दैन ।

^{७२} मनुस्मृति

^{७३} ततस्तां भगवान् नीतिं पूर्वं जग्राह शंकरः । बहुरूपो विशालाक्षः शिवः स्थाणुरुमापतिः ॥—महाभारत, शान्तिपर्व

मानिसको आयु उसैको हातमा हुन्छ । उसको मुख, नाक, आँखा, कान, मनले ग्रहण गर्ने वस्तुको आधारमा शरीरको आयु निर्धारण हुन्छ । मुखले सात्विक भोजन खाएन, नाकले प्रशस्त अक्सिजन लिन पाएन, कानले उत्तेजित, अश्लील कुराहरूमात्र सुन्यो, आँखाले राम्रो विषयहरू पढेन, हेरेन, मनले तीर्थस्थल, मठमन्दिर, प्राकृतिक सौन्दर्यलाई ग्रहण गरेन भने त्यसको आयु लामो हुने त कुरै भएन । मानिस उमेर र योगदान दुई तरिकाले लामो समय बाँच्छ । जस्तै वेदव्यास, वाल्मीकि, गौतमबुद्ध, कन्फुसियस अहिलेसम्म विचार, चिन्तन र सिद्धान्तका कारण जीवित छन् । दीर्घकालसम्म बाँच्न संस्कार बलियो हुनुपर्छ । त्यसका लागि मानिसले शास्त्रीय नियम पालन गर्नुपर्छ ।

कुचैलिनं दन्तमलोपधारिणं बह्वाशिनं निष्ठुरभाषिणं च ।

सूर्योदये चास्तामि ते शयानं जह्वाति लक्ष्मीर्यदि शार्ङ्गपाणिः ॥

अर्थात् 'दुर्गन्ध कपडा लगाउने, दाँतको सफाई नगर्ने, कडा वचन बोल्ने, सूर्य उदय हुनु पहिले नउठ्ने र सूर्यास्तको समयमा सुत्ने व्यक्ति भगवान् विष्णु नै भए पनि लक्ष्मीले उसलाई छोड्दछिन् ।' प्राचीनकालदेखि नै हिन्दूहरू जङ्गली, गोठाला र असभ्य थिएनन् । पूर्वीय शास्त्र, सामाजिक मूल्य-मान्यता एवं संस्कृतिहरूको अध्ययन, चिन्तन, मनन गर्ने हो भने यो विषय आफैँ थाहा हुन्छ । हिन्दूहरू असभ्य थिए भने न त वेदको निर्माण हुन्थ्यो, न त विज्ञान, प्रविधि, शस्त्र, अस्त्रको निर्माताका जन्मदाता हाम्रा ऋषिमुनिहरू हुन्थे, न त हजारौँ वर्ष बाँच्न सक्थे, न त संयुक्त परिवारमा बसी आत्मवत् सर्वभूतेषु (सबैलाई आफ्नै सम्झने) सिद्धान्तलाई व्यवहारिक जीवनमा अनुसरण गर्न सक्थे । त्यसैले भन्न सकिन्छः— हिन्दूहरू वैज्ञानिक थिए, अनुशासित, मर्यादित र लामो आयुका थिए, कर्तव्यपालक, धर्मको अनुसरण गर्ने, वसुधैव कुटुम्बकम्को सिद्धान्तलाई मूलमन्त्र बनाउने ईश्वरका सर्वोत्कृष्ट रचना थिए । वैज्ञानिक र त्रिकालदर्शी भएकै कारण उनीहरू शरीर र कीर्तिले लाखौँ वर्षसम्म बाँचेर आजका मानवलाई बाटो देखाउने अमृत पुत्र थिए ।

बिहान नुहाउन किन आवश्यक छ ?

वैदिकग्रन्थहरूले स्नान(नुहाउनु)लाई शारीरिक, मानसिक र आध्यात्मिक तीनै दृष्टिले अत्यावश्यक मानेका छन् । बिहान उठेर दिसा-पिसाब गरेपछि सम्भव भए खोला, प्राकृतिक ताल-पोखरी, नदीनालामा नुहाउनु सर्वोत्तम मानिन्छ । पानी नतताईकन प्राकृतिकरूपमा प्रयोग गर्नु हरेक दृष्टिले फाइदाजनक हुन्छ । ब्रह्ममुहूर्तमा स्नान गरेर धार्मिक अनुष्ठान गर्ने हाम्रो परम्परा हो । बिहान सधैं स्नान गर्नाले रूप, तेज, बल, पवित्रपन, आयु, स्वास्थ्य, निर्लोभी, तपशील, तीक्ष्ण बुद्धि प्राप्त हुनका साथै नराम्रा सपनाका प्रभावहरू निर्मूल हुन्छन्^{७४} । नुहाउँदा समय, स्थान, शारीरिक अवस्था आदिलाई ध्यान दिनु जरुरी छ । शारीरिक परिश्रम, वातावरणीय प्रदूषण आदि कारणहरूले शरीर गन्धमय हुन्छ । स्नानले शारीरिक दुर्गन्धलाई हटाई मानसिक शक्तिलाई बढाउन सहयोग गर्दछ:-

अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।

स्रवत्येष दिवारात्रौ प्रातः स्नानं विशोधनम् ॥

—दक्षस्मृति

अर्थात् 'शरीरका नौ वटा (दुई कान, दुई नाक, दुई आँखाका प्वालहरू, मुख, दिसा र पिसा) छिद्र(प्वाल)बाट रात दिन पसिना, दिसा, पिसाबलगायतका मलहरू निस्केर शरीर गन्धमय र मलिन बन्दछ । बिहानै स्नान गर्नाले शरीर शुद्धि हुन्छ ।' स्नानले शरीरलाई स्फूर्त, ऊर्जाशील बनाउँछ । प्राकृतिक पदार्थले नुहाउनु स्वास्थ्यका लागि उपयोगि हुन्छ । वर्तमान समयमा अनेक प्रकारका साबुन, स्यांपूले नुहाउने चलनले विभिन्न प्रकारका छालाका रोगहरू निम्तिएका छन् । पहिले-पहिले खरानीपानी, रातोमाटो, गिठ्ठाका बोक्रा, चन्दन, तुलसीलगायतका जडीबुटीको धूलोलाई साबुनका रूपमा प्रयोग गरिन्थ्यो । यसले छालालाई उज्ज्यालो र निरोगी बनाउँछ, छालाको शक्ति र चमकलाई बढाउँछ, साइडइफेक्ट गर्दैन । नुहाउँदा शरीरलाई हरेकदृष्टिले फाइदा पुग्ने हुनाले शास्त्रहरूले ननुहाईकन कुनै पनि कार्यको प्रारम्भ गर्नु हुन्न भनेका छन्:-

⁷⁴ गुणा दश स्नानकृतो हि पुंसो रूपं च तेजश्च बलं च शौचम् । आयुष्यमारोग्यमलोलुपत्वं दुःस्वप्ननाशं च तपश्च मेधा ॥—विश्वामित्र स्मृति १।८६

स्नानमूलाः क्रियाः सर्वाः श्रुतिस्मृत्युदिता नृणाम् ।

तस्मात् स्नानं निषेवेत श्रीपुष्ट्यारोग्यवर्धनम् ॥

अर्थात् 'वेद, स्मृति आदि ग्रन्थहरूले मानिसलाई नुहाउने काम गर्न जोड दिएका छन् । त्यसकारण धन, पुष्टि र आरोग्य चाहनेले नित्य नुहाउनुपर्छ ।' रौंका फेदमा साना-साना प्वालहरू हुन्छन् जसबाट पसिनासहित शरीरका अनेकौं विकारहरू बाहिर जान्छन् र रगत शुद्ध बन्दछ । नुहाएन भने पसिनामा धुलाका कणहरू टाँसिएर प्वालहरू थुनिन्छन् र विभिन्न किसिमका रोगहरू लाग्दछन् । शास्त्रहरूले असल कार्यबाट कर्म शुद्ध, सत्य वचन बोलेर वाणी शुद्ध, असल चिन्तनले विचार शुद्ध, ब्रह्मचर्यको पालनबाट स्वास्थ्य शुद्ध गर्नुलाई स्नान मान्दछन् । स्नान (नुहाइ)का प्रकृति, पद्धति आदिका आधारमा शास्त्रकारहरूले स्नानलाई सात भागमा विभाजन गरेका छन्-

मान्त्र्यं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।

वारुणं मानसं चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥

अर्थात् 'मन्त्रस्नान(आपो हि ष्ठा लगायतका मन्त्रको स्मरण गर्दै नुहाउनु), भौमस्नान(माटो लगाएर नुहाउनु), अग्निस्नान(भस्म वा खरानी लगाएर नुहाउनु), वायव्यस्नान(गाईको खुरको माटो लगाएर नुहाउनु), दिव्यस्नान(सूर्यको किरणसँगै वर्षाको जलले गरिने स्नान), वारुणस्नान(पानीमा डुबेर गरिने स्नान), मानसिकस्नान(देवीदेवता वा परमात्मालाई गरिएको पवित्र स्मरण) ।' समय, स्थान, पानीको उपलब्धता, उमेर, शारीरिक अवस्था आदिलाई ध्यान दिई शास्त्रहरूले फरक-फरक तरिकाले नुहाउनु पर्ने बताएका छन् । वृद्ध अवस्था, रोगी शरीर, पानीको अभाव भयो भने मानसिक स्नान वा मन्त्र स्नान गर्नु पर्दछ । मन्त्रले शरीरमा शक्ति, विचारमा ऊर्जा एवं दिमागलाई ताजा बनाउँछ । त्यसकारण वेदका मन्त्रलाई अमृत भनिन्छ ।

जलस्नानं मलत्यागे भस्मस्नाने सदा शुचिः ।

मन्त्रस्नाने दहेत्पापं ज्ञानस्नाने परं पदः ॥

अर्थात् 'दिसा पिसाब गरेपछि पानीले नुहाउँदा शरीर सफा हुन्छ, भस्म वा खरानीले नुहाउँदा सधैं शरीर शुद्ध हुन्छ, मन्त्रको जप गरेमा (मन्त्रले नुहाएमा) शरीरले गरेको पाप नष्ट हुन्छ, ज्ञानले नुहाएमा मोक्ष प्राप्त हुन्छ ।' साधारण बुझाइमा पानीले नुहाउनुलाई मात्र स्नान भने पनि शास्त्रहरूले शारीरिक र मानसिक शुद्धिलाई स्नान भनेका छन् । विज्ञानवादी विदुरले

भन्नुभएको छ—मृजया रक्षयते रूपम् 'सफाईले रूप अर्थात् शरीरको रक्षा गर्दछ ।' परिस्थितिवश दुई, चार दिन नुहाउन पाइएन भने शरीरमा एक प्रकारको आलस्य आउँछ, नुहाउने बित्तिकै शरीरमा गह्रौं भारी विसाएको जस्तो भान हुन्छ । महर्षि कात्यायनले भन्नुभएको छ— अर्थात् 'जो दैनिक सन्ध्या गर्दछ र स्नानशील(नुहाउने वानी परेका) छ, त्यसको छेउमा गरुडको नजिक सर्प नपरेजस्तै दोषहरू आउँदैनन्^{७५} ।' नुहाउँदा प्रयोग गरिने सामग्रीहरूले शरीरमा भएका र आउने रोगलाई निर्मूल पार्दछन् । जस्तै गाउँघरमा पाइने तीतेपातीले खटिरा, छाला चिलाउने आदि रोगलाई निर्मूल पार्छ । पीपलको पात, चन्दन, तुलसी, असुरोलगायतका पदार्थहरू मिसाई धूलो बनाएर नुहाएमा छालालाई चम्किलो, नरम र शरीरलाई बलियो बनाउँछ । तिलको पिनाले नुहायो भने चाँयालगायतका समस्याबाट मुक्ति मिल्दछ । प्राकृतिक तातोपानीले नुहाउँदा, त्यसमा पाइने खनिज पदार्थले छालालगायतका रोगहरूलाई नाश गर्दछ, पाश्चात्यले अनेक पदार्थ मिसाएर बनाएका साबुन, स्याम्पू आदिले सुगन्ध दिलाउँछ, छोटो समयका लागि छाला चम्किलो बनाउँछ तर आयुर्वेदिक जडीबुटीले जस्तो दीर्घकालसम्म बलियो र उज्यालो बनाउन सक्दैन । स्नान र त्यसमा प्रयोग गरिने पदार्थले शारीरिक, मानसिक र आध्यात्मिक फाइदा दिने, बिहान नुहाउनाले आलस्य, निद्रालगायतका समस्याबाट मुक्ति पाइने हुनाले बिहान नुहाउनु सर्वतो लाभ हुन्छ ।

⁷⁵ सन्ध्यालोपस्य चाकर्ता स्नानशीलश्च यः सदा । तं दोषा नोपसर्पन्ति गरुत्मन्तमिवोरगाः ॥

खुट्टामै ढोग्नु हुन्छ त ?

हाम्रो धर्म-संस्कृतिले कर्तव्य, मर्यादा, जिम्मेवारीजस्ता पक्षहरूलाई विद्वत्ता, जेष्ठता, श्रेष्ठतालगायतका आधारमा तहगत विभाजन गरेको छ । यसले समाजलाई मर्यादित, संगठीत बनाउँदै जीवन्त राख्ने काम गर्दछ । उमेर र ज्ञानले जेष्ठ, त्याग र तपस्याले पूजनीय, नातासम्बन्ध र योगदानले श्रेष्ठ व्यक्तिहरूलाई कसरी अभिवादन, सम्मान गर्ने भन्ने सम्बन्धमा हाम्रा शास्त्र, सामाजिक मूल्यमान्यता, स्थानीय प्रचलन आदिका आफ्नै विधानहरू छन् । देवीदेवता, आमा-बुबा, गुरु-महापुरुष, स्वाहा र स्वधालाई नित्य नियमले नमस्कार गर्नु हाम्रो धार्मिक एवं सांस्कृतिक पहिचान हो^{७६} । खुट्टामा शिरले ढोग्नु, खुट्टामा हातले छोए (चरणस्पर्श) शिष्टाचार गर्नु, हातमा ढोगिदिनु, 'म फलानो हुँ' भनेर जानकारी दिई अभिवादन गर्नु, पूरै शरीरलाई भूईँमा सुताएर साष्टाङ्ग ढोग्नु यी पाँच प्रकारका ढोग पूर्वीय परम्परामा लोकप्रिय छन् । साष्टाङ्गमा छान्ति, टाउको, आँखा, मन, वचन, खुट्टा, हात र घुँडा आठ अङ्गलाई पृथ्वीमा छुवाएर अग्रज वा पूजनीय महानुभावलाई ढोग गरिन्छ^{७७} । राजनैतिक स्वार्थ, परसंस्कृतिग्रहण, पाश्चात्य प्रभाव, बढ्दो तामसिक प्रवृत्तिले पछिल्लो समयमा पूज्यजनहरूलाई सम्मान, अभिवादन, चरणस्पर्श गर्न लजाएको, हिचकिचाइरहेको देखिन्छ । नमस्कार गर्नुको अर्थ अरूलाई सम्मान गर्नुमात्र होइन आफू पनि सम्मानित हुनु हो । आफूले अरूलाई सम्मान नगर्ने तर अरूले मान गरिदिएन भनेर चित्त दुःखाउनु भनेको निमको विरुवा रोपेर मिठो अङ्गुर खान खोज्नु जस्तै हो । नेपालमा भएको सार्क सम्मेलनमा भाग लिन आएका तात्कालिक भारतीय प्रधानमन्त्री अटलबिहारी वाजपेयी पाकिस्तानी तात्कालिक राष्ट्रपति परवेज मुसरफले नमस्कार गरी हात मिलाएका थिए । मुसरफको यो कार्यले त्यतिबेला निकै चर्चा पाएको थियो । नमस्कार एवं अभिवादन गर्नले आफ्नो दायित्व, कर्तव्य, श्रेष्ठता दर्सिनुका साथ-साथै प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा अन्य धेरै फाइदा हुन्छन् ।

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।

चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥

—मनुस्मृति २।१२१

अर्थात् 'अरूलाई शिष्ट तरिकाले अभिवादन वा नमस्कार गर्ने, वृद्धवृद्धाहरूलाई नित्य सेवा गर्ने मानिसको आयु, विद्या, यश र बल बढ्दछ ।' ढोग्नु भनेको व्यक्तिको पूजा होइन योग्यता, दक्षता, त्याग, तपस्यको पूजा हो । गुरु र महापुरुषहरूले अज्ञानबाट मानिसलाई सन्मार्गीतिर लाग्ने शक्ति दिन्छन्, जीवनको बाटो देखाइदिन्छन् र मुक्तिको ढोका खोलिदिन्छन् । त्यस्ता

^{७६} देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमो नमः ॥ -अग्निपुराण

^{७७} उरसा शिरसा दृष्ट्या मनसा वचसा तथा । पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते ॥ -आह्निकसूत्रावलिबाट साभार

साधकको चरणस्पर्श गर्नु पाप हो भने धर्म कसलाई भन्ने ? हाम्रो संस्कृतिले जेष्ठ र श्रेष्ठलाई सम्मान गर्न सिकाएको छ, सानालाई आशीर्वाद र प्रेरणा दिन अह्राएको छ । विश्वकै प्राचीनग्रन्थ ऋग्वेदले भनेको छ— अग्निमीडे^{७८} म अग्नि देवताको प्रार्थना गर्दछु । ज्येष्ठाय ब्राह्मणे नमः^{७९} सबैभन्दा जेठो ब्रह्मलाई नमस्कार गर्दछु । मनुले भनेका छन्— 'ब्रह्मारम्भे वसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।' अर्थात् वेद वा अध्ययनको आरम्भ र अन्त दुवै समयमा गुरुलाई नित्य ढोग्नु पर्दछ । ढोग्नु मानवीय पहिचान हो । पशुपक्षीले न त कसैलाई ढोग्छन्, न त आपसी सम्मान गर्ने आदत नै हुन्छ । अभिवादन गर्ने आदतबाट हाम्रा पितापुर्खाहरूले ढुङ्गामा देवीदेवता, सूर्यमा परमात्मा, गोबर र दूबोमा गणेश, पीपल र तुलसीमा विष्णु, पानीमा वरुण, गाईमा लक्ष्मीलगायतका देवीदेवतालाई साक्षात्कार गरेका थिए ।

साधना सम्पन्न साधकको खुट्टाको बुढीऔँला वा हातमा अथाह शक्ति हुन्छ । यसबाट उनीहरूले अरूमा शक्ति प्रत्यारोपण गर्दछन् । विवेकानन्दले रामकृष्ण परमहंसलाई सोधका थिए 'के ईश्वर छ ?' । परमहंसले विवेकानन्दलाई खुट्टाको बुढीऔँलाबाट शक्ति प्रत्यारोपण गरी ईश्वर देखाइदिन खोजे । गुरुको बुढीऔँला छुने वित्तिकै पृथ्वीले नै किचेको जस्तो गरी विवेकानन्द आत्तिए । यस घटनापछि विवेकानन्द रामकृष्ण परमहंसका शिष्य बने । आफूभन्दा अग्रज एवं साधना सम्पन्न मानिसहरूको खुट्टा छुनु भनेको दासत्व स्वीकार गर्नु होइन, आशीर्वाद लिनु वा शक्ति ग्रहण गर्नु हो । निद्रामा छल्दा, ऐठन हुँदा खुट्टाको बुढीऔँला चलाउन सके यस्ता समस्या रहँदैन । बुढीऔँलाबाट शरीरमा प्रवेश गरेका भूतात्मा वा राक्षसी शक्तिलाई पन्छाउन सकिन्छ । मानिसको हातमा अथाह शक्ति हुन्छ । कतिपय मानिसको हातले दिएको पैसा फिर्ता आउँदैन । अध्ययन र अनुभवले खारिएका ज्योतिर्विद् एवं हस्तरेखा विशेषज्ञले हातकै रेखाबाट भविष्यका बारेमा थाहा पाउँछन् । जसका हात परिश्रमी छ उही महान् बन्छ । त्यसैले हात जीवन हो । जीवनको साररूप हातका रेखाहरूमा कोरिएका हुन्छन् र हातबाट नै महापुरुषहरूले आशीर्वाद स्वरूप शक्ति प्रत्यारोपण गर्दछन् । यही विश्वासका आधारमा अहिले पनि हात र खुट्टामा ढोमे परम्परा जीवित छ ।

अयं मे हस्तो भगवानयं मे भगवत्तरः ।

अयं मे विश्वभेषजोऽयं शिवाभिमर्शनः ॥

— अथर्ववेद

अर्थात् 'यो हात अधिक गुणकारी छ, मेरा हातमा सबै रोगका औषधि छन्, मेरा हात स्पर्श गर्ने आरोग्य वाला हुन्छ ।' अकुप्रेशरकर्ताहरूले हातका विभिन्न स्थानमा दबाएर रोगहरूको निराकरण गर्दछन् । हातको सम्बन्ध शरीरका विभिन्न अङ्गसँग हुन्छ । प्राचीनकालमा नाडीको धड्कन छामेर रोग पत्ता लगाउने र हातका विभिन्न स्थानमा थिचेर रोगहरूको उपचार गर्ने पद्धति लोकप्रिय थियो । कालक्रमले ती विद्याहरू अहिले लोपोन्मुख अवस्थामा छन् ।

^{७८} ऋग्वेद १।१।१

^{७९} अथर्ववेद

पैतलामा थिचेर रक्तचापलगायतका रोग नियन्त्रण गर्ने विधि एकादेशका कथा बन्न पुगेका छन् । खुट्टाले नै मानिस उभिन्छ, हिँड्छ र गन्तव्यमा पुग्दछ । खुट्टाको व्यवहारिक र आध्यात्मिक महत्त्व उतिकै छ । 'भगवान् विष्णुको चरणामृत पिउनेले फेरि जन्मनु पर्दैन, अकाल मृत्यु हुँदैन र सबै प्रकारका रोगहरूको नाश हुन्छ'^{८०} ।' देवीदेवताका मूर्तिमा ढोग्दा खट्टामा नै ढोगिन्छ र जल पिइन्छ । शिवलिङ्गलगायतका मूर्तिलाई घिउ, मह, दूध आदिले स्नान गराइन्छ, जसले ढुङ्गामा शक्ति उत्पन्न गर्छ भन्ने विषयमा पाश्चात्य पनि सहमत छन् । मूर्तिकै ऊर्जाले गर्दा मन्दिरनजिकको नदी पवित्र मानिन्छ, माटो-खरानी आदि विभूति हुन्छन् । नेपालको इतिहासमा साधुसन्तको योगदान स्तुत्य छ । राजा महाराजाहरूले साधुसन्तको खुट्टामा ढोग्ने, आशीर्वाद लिने गर्दथे । नमस्कार र ढोग मनिसलाई मात्र होइन जीवजन्तु, वनस्पति र पशुपक्षीलाई समेत गर्ने चलन छ । गाईलाई आमाको रूपमा, साँढेलाई पिताका रूपमा, सर्पलाई नाग देवताका रूपमा, कुरुरलाई भैरव देवताको रूपमा, बाँदरलाई हनुमानका रूपमा, तुलसी र पीपललाई विष्णुका रूपमा, वरलाई शिवका रूपमा, दूबोलाई गणेश स्वरूपमा । जहाँ आस्था, श्रद्धा, विश्वास, आत्मीयता छैन, त्यहाँ ढोग, नमस्कार, चरणस्पर्शले केही प्रतिफल दिँदैन । आफूले गरेको नमस्कार अरूले स्वीकार नगरे पनि त्यसले घाटा हुँदैन, निरर्थक बनेर जाँदैन, जसलाई नमस्कार गरे पनि अन्ततः त्यो परमात्माले नै प्राप्त गर्नु हुन्छः—

पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।

सर्वदेवनमस्कारः केशवंप्रति गच्छति ॥

अर्थात् 'आकाशबाट पानी जुन-जुन भागमा बर्षिए पनि ढिलो चाँडो जसरी सागर वा समुद्रमा पुग्दछ, त्यसरी नै सबै देवीदेवतालाई गरेको नमस्कार अन्तमा केशव (परमात्मा)मा नै पुग्दछ ।' लेखनाथ पौडेलले— फलेको वृक्षको हाँगो सधैं झुक्छ भन्नुभएको छ । जसले बुझेको छ, जानेको छ, त्यो झुक्छ, अरूलाई शिष्टाचार गर्छ । भनाई पनि छः— आदौ मूर्ख वन्दे विद्वांस तदनन्तरम् अर्थात् पहिले मूर्खलाई वन्दना वा नमस्कार गर्नु त्यसपछि विद्वान्लाई । नमस्कार जागिरका लागि, पदका लागि, स्वार्थका लागि मात्र होइन, संस्कृति, परम्परा संरक्षण गर्न, समाजलाई मर्यादित र सभ्य बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । हामीले नमस्कार गरे घमण्ड र गर्वले फूलेको मानिस पनि हात जोड्न बाध्य हुन्छ । शास्त्रले अरूको आदर, सम्मान, सत्कार गर्न सिकाएको छ । 'नमस्ते रुद्रमन्यव उतोतः इषवेनमः'^{८१} भगवान् रुद्रको क्रोधलाई नमस्कार छ । आध्यात्मिक क्षेत्रमा साधकलाई परमात्मासँग एकाकार गराउन नमस्कार वा चरणस्पर्शले सहयोग गर्छ भन्ने व्यवहारिक जीवनमा आपसी सद्भाव, मानवीय सभ्यता दर्शाउन सहयोग गर्दछ । त्यसकारण नमस्कार गर्नु दासत्व स्वीकार गर्नु होइन, मानवताको प्रदर्शन गर्ने अवसर हो ।

^{८०} अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविनाशनम् । विष्णुपादोदकं पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥

^{८१} शुक्लयजुर्वेद १६।१

खाना खाँदाका नियमहरू

जीवनको आधार नै अन्न हो, त्यसैले अन्नलाई ब्रह्म भनिएको छ । अद्यते इति अन्नम् अर्थात् जसलाई खाइन्छ त्यही अन्न हो । शुश्रुताचार्यले भनेका छन्— ‘अन्नमूलं बलं पुषाम् बल मूलं हि जीवनम्’ अर्थात् मानिसहरूको बलको आधार नै अन्न हो, बल नै जीवनको आधार हो । अन्नले प्राण रक्षाका साथै शरीर निर्माण र वृद्धि गर्छ । मानसिक वा शारीरिक दुवै बलका लागि अन्न मूल कारण हो । अन्नलाई राम्रोसँग सदुपयोग गरे अमृतको काम गर्छ भने दुरुपयोगबाट विष बनिदिन्छ । अन्नको प्रकृति वा गुणले जीवनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । बुद्धिं लुम्पति यद् द्रव्यं मदकारी तदुच्यते^{८२} अर्थात् नशालु खाद्यपदार्थले बुद्धिको लोप (नाश) गराउँछ । मादक पदार्थले शरीर र मस्तिस्कलाई कमजोर बनाउँछ । मद्यपानपछि मानिसहरूको बोली, हिँडाई, सोचाई विग्रनको कारण यही हो ।

यथा खाद्यतेऽन्नं तथा सम्पद्यते मनः ।

यथा च पीयते वारि तथा निगद्यते वचः ॥

अर्थात् ‘जस्तो अन्न खाइन्छ, त्यस्तै मन बन्छ । जस्तो पानी पिइन्छ, त्यस्तै वाणी (बोली) बन्दछ ।’ मानिसको स्वभाव, आचरण, व्यवहार र चरित्र निर्माणमा अन्नको हात हुन्छ । वैदिकशास्त्रहरूले मानिस असल बनोस् भनेर भोज्य पदार्थमा विशेष ध्यान दिएका छन् । आयुर्वेद, शुश्रुत, चरक, पाकशास्त्र आदिमा अन्नको प्रकृति, पकाउने र खाने तरिकाको वर्णन गरिएको छ । खाना पकाउँदा सकेसम्म देवतालाई स्मरण गर्दै पकाउनु पर्छ, अत्यधिक तेल, नुन, अमिलो, पिरो आदिको प्रयोग गर्नुहुँदैन । मीठोभन्दा पनि स्वास्थ्यवर्द्धक खाना खानुपर्छ । हतारिएर, मनमा अनेक कुरा खेलाएर, बोल्दै, रुदै, हाँस्दै खानु हुँदैन । ‘दिसा-पिसाब गर्दा, श्राद्ध गर्दा, खाना खाँदा, रगत बगिरहँदा, दाँत माँझ्दा, शारीरिक सम्पर्क गर्दा नबोल्नु’^{८३} भन्ने नियम छ । जुत्ता चप्पल लगाएर, उठेर, हिँड्दै, गलत विषय हेर्दै र सुन्दै खाएमा मनमा गलत चिन्तन आउँछ । पानीमा सबै देवीदेवता बस्दछन् त्यसकारण भोजनको वरिपरि पानीले परिक्रमा गरी देवीदेवतालाई निमन्त्रणा दिइन्छ, स्मरण गरिन्छ । आगोलाई परमात्माको रूपमा संभ्रदै खान लागेको अन्न चढाएर प्रसाद तुल्याइन्छ । इष्टदेव आदिलाई अर्पण गरेपछि पाँच प्राणलाई सम्भ्रिएर पहिले साना-साना गाँस श्वास नफेरीकन खानुपर्छ । उत्तरदिशा कुबेरको बासस्थान, हिमालको

^{८२} शार्ङ्गधर ४-२१

^{८३} उच्चारै मैथुने चैव प्रसावे दन्तधावने । श्राद्धे भोजनकाले च षट्सु मौनं समाचरेत् ॥

शीतलता, शान्ति, आनन्द आदिको प्रतीक हो । पूर्वीदिशालाई ज्ञान, ऊर्जा, देवीदेवताको बासस्थान मानिन्छ, त्यसकारण पूर्व या उत्तर फर्किएर खानु राम्रो मानिन्छ अन्नप्राशनमा बच्चालाई उत्तर, खुवाउनेवाला पूर्व फर्कनुको कारण यही हो । खाना खाँदा शान्त र प्रसन्न मुद्रामा आनन्दसँग स्वाद लिँदै राम्रोसँग चपाएर खानुपर्छ । खाना खानु पहिले र खाइसकेपछि पानी पिउनु विषयमान हुन्छ भन्ने विषयलाई वैज्ञानिकहरूले पनि स्वीकार गरेका छन् । खाना खाइसक्नासाथ त्यसलाई पचाउन आवश्यक पर्ने रस पेटले उत्पादन गर्दछ । त्यसपछि पानी पिउनाले पानी र रसको बीचमा रियाक्सन हुन्छ र पेटमा अनेक किसिमका रोगहरू उत्पन्न हुन्छन् । खाना खाने बित्तिकै हिँड्नाले स्वास्थ्यलाई नोक्सान पुऱ्याउँछ । राजा भोजलाई कालिदासले भनेका थिए 'खाँदै हिँड्दिन, हाँस्दै बोल्दिन, बितेका कुरालाई सोच्दिन । दुई जना कुरा गरिरहेको ठाउँमा तेस्रो व्यक्ति बन्न जाँदिन । त्यसकारण हे भोज राजा ! म कसरी मूर्ख भएँ^{८४} ?' आयुर्वेदसम्बन्धी ग्रन्थहरूले पेटलाई रोगको घर मानेका छन् । ग्यास्टिक, अल्सर, क्यान्सरको जन्मदाता पेट नै हो । यस्ता रोगहरू घटाउन र हटाउन खानामा विचार पुऱ्याउनु पर्छ ।

भुक्तवोपविशतः स्थौल्यं शयानस्य रुजस्तथा ।

आयुश्चक्रममाणस्य मृत्युर्धावति धावतः ॥

अर्थात् 'भोजन ग्रहण गर्ना साथ हिँड्नुले नगरी बस्नाले शरीर मोटो हुन थाल्छ, सुत्थो भने अनेक रोग लाग्छ, सामान्य हिँड्नुले गर्छ भने आयु बढाउँछ, दौडन्छ भने त्यसले मृत्युलाई निम्त्याउँछ ।' भुक्त्वा शतपदं गच्छेत् अर्थात् खाएर सय पाइलो हिँड्नु । खाना खाने बित्तिकै वज्रासनमा बस्यो भने खाना सजिलै पन्छ । खाना खाएपछि गाईको मही खानु राम्रो हुने हुनाले तक्रं शक्रस्य दुर्लभम् अर्थात् इन्द्रलाई पनि गाईको दूधबाट तयार भएको मही पाउनु दुर्लभ छ भनिन्छ । भोजनान्ते पिबेत् तक्रम् अर्थात् खानाको अन्तमा मही पिउनु भनिएको छ । महीले पाचनक्रियालाई सक्रिय बनाउँछ । खाना खाए लगत्तै नुहाउन, तेल लगाउन, व्यायाम गर्न, ध्यान गर्न हुँदैन । खाना खाने बित्तिकै चिसो हातले आँखालाई केही समयसम्म स्पर्श गर्नु भने आँखा तेजिला बन्छन्, कानलाई छोएमा सुन्ने शक्ति बढ्छ भनिएको छ । खाना मिठो भयो भन्दैमा पेट अटस्मटस् हुने गरी खान हुँदैन, यसले विभिन्न रोगलाई निम्त्याउँछ ।

अन्त व्यञ्जनयोर्भागौ तृतीयमुदकस्य च ।

वायु संचारणार्थाय चतुर्थमुपकल्पयेत् ॥

-याज्ञवल्क्यस्मृति

⁸⁴ खादन्न गच्छामि हसन जल्पे । गतं नशोचामि कृतं नमन्ये । द्वाभ्यां तृतीयो न भवामि राजन् । किं कारणं भोज भवामि मूर्खः ॥ -भोजकालिदास (भोजप्रबन्ध)

याज्ञवल्क्यका यी वाक्यसँग मिल्ने नेपालीमा उखान छः- 'पेटको पाँच भागमा तीनभाग खानाले भर्नु, एक भाग पानी र एक भाग हावाले भर्नु (खाली राख्नु) स्वास्थ्यको लागि सर्वोत्तम मानिन्छ ।' एक पटकमा धेरै खानुभन्दा ठीक मात्रामा धेरै पटक खानु स्वास्थ्यका लागि असाध्यै राम्रो मानिन्छ । महर्षि चरकले पनि मात्रामा^{८५} खानुलाई दीर्घजीवनका सूचक मानेका छन् । खाना खाएको कम्तिमा दुई घण्टा अगाडि पानीबाहेक केही नखानु स्वास्थ्यको लागि सर्वोत्तम मानिन्छ । खाना खाएपछि एक गाँस बचाएर कुकुर, बिरालो आदिलाई प्रत्येक परिवारका सदस्यले त्याइ दिने चलन छ । यस्तो कार्यले जनावरलाई बाँच्न सजिलो हुन्छ, खाने मानिस पनि भोकै रहँदैन । अतिथिलाई नखुवाईकन खानाले घरको शक्ति र उन्नतिको नाश हुन्छ^{८६} । अतिथि नआएको दिनमा पशुपक्षीलाई खुवाउनु सर्वोत्तम मानिन्छ छ ।

यावद् भ्रियते जठरं तावत्स्वत्त्वं हि देहिनाम् ।

अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति ॥

—श्रीमद्भागवत ७।१४।८

अर्थात् 'जतिले आफ्नो पेट भरिन्छ त्यतिमात्र प्राणीहरूको अन्नमा अधिकार हुन्छ, त्योभन्दा बढी आफ्नो सम्भन्ने चोर हो ।' आफूले खान सक्नेभन्दा बढी भोजनमा आँखा लगाउनु पाप हो । यस्ता नियमहरूलाई विश्वले कार्यान्वयन गरिदिने हो भने भ्रष्टाचार, हत्या, हिंसा आदिलाई रोक्न न त सुरक्षाकर्मीको आवश्यकता पर्दथ्यो, न त कुनै कानूनका लागि दिमाग र अर्थकै खर्च गर्न पर्दथ्यो । गृहस्थले भोजन आफ्ना लागि मात्र पकाउन हुँदैन । एकलै खाने स्वभावले मानिसलाई बिस्तारै स्वार्थी, भ्रष्टाचारी प्रवृत्तितर तान्छ । केवलाद्यो भवति य उ केवलादी^{८७} अर्थात् आफ्नै लागि मात्र पकाएर खानु महापाप हो । हिन्दूधर्ममा 'वसुधैव कुटुम्भकम्' अर्थात् सबैलाई आफ्नै सम्भन्ने संस्कृति छ । पैसामा जीवन फाल्ने प्रवृत्ति उन्नतभन्दा पहिले घरमा उत्पादन भएका फलफूल, तरकारी छरछिमेकीलाई दिएर खाने चलन थियो । जुन सभ्यता अन्यत्र देख्न, सुन्न र अनुभव गर्न पाइदैन । त्यसैले अतिथि, देवता आदिलाई यथासक्य समर्पण गरी खानु मन र तन (शरीर)का लागि सर्वोत्तम मानिन्छ ।

^{८५} मात्राशी स्यात् । आहारमात्रा पुनरपि नबलापेक्षिणी यावद्भक्ष्यस्याशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं यथाकालं जरां गच्छति तावदस्य मात्रा प्रमाणं वेदितव्यं भवति ॥ — चरक सूत्रस्थान अध्याय पाँच

^{८६} ऊर्जां च वा एष स्फातिं च गृहाणामश्नाति यः पूर्वोऽतिथेरश्नाति ॥ —अथर्ववेद १।८।३

^{८७} ऋग्वेद १०।११७।६

व्रत बस्न आवश्यक छ ?

चिन्तन, मनन, ध्यान, उपासना, उपवासलगायतका माध्यमबाट इष्ट देवीदेवताको सान्निध्यमा रहेको अनुभव गर्नुलाई व्रत भनिन्छ । व्रत इष्ट वस्तु प्राप्त गर्ने माध्यम हो, साध्यसम्म पुर्‍याउने साधन हो । *व्रतेन वै ब्राह्मणः संशितो भवति*⁸⁸ अर्थात्, व्रतपालनले ब्राह्मण वा साधकको महत्त्व बढाउँछ । पार्वतीले महादेव प्राप्त गर्न, हिरण्यकश्यपुले कालजयी बन्न, भरतले बन्धुहरूलाई मुक्ति गर्न व्रत बसेका कारण प्राचीनकालदेखि व्रतको महिमा थियो र गरिन्थ्यो भन्ने थाहा हुन्छ । व्रत बस्नुभन्दा पहिले शारीरिक र मानसिक शुद्धि आवश्यक पर्दछ । समयानुसार व्रत बस्ने नियम, उद्देश्य, अवधि आदिमा फरक पाइन्छ । पहिले सिद्धि र मुक्तिका लागि व्रत गरिन्थ्यो अहिले लौकिक र भौतिक वैभवका लागि बस्ने चलन बढ्दो छ । उमेर, स्वास्थ्य, व्रतका नियम आदिलाई ध्यानमा राखेर निराहार, फलाहार, शाकाहार व्रत बस्दछन् । देवीदेवतामा दैवीशक्ति हुनाले जीवन धान्न भोजन, पानीको आवश्यकता पर्दैन । भक्तले देवीदेवताको जस्तै आचरण देखाउन निराहार व्रत बस्ने चलन छ । फोटो आदिमा देवीदेवताको शरीरको रङ्ग नीलो देखाइन्छ । नीलोको अर्थ दूरत्व, आकाशजस्तै व्यापक र विशाल छ भन्न खोजिएको हो । व्रतले आध्यात्मिक, मानसिक र शारीरिक फाइदा हुन्छ । गीतामा श्रीकृष्णले भन्नुभएको छः— *‘विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः’* अर्थात् केही पनि नखाईकन व्रत बस्ने मनुष्यले सबै विषयबाट निवृत्ति पाउँछ । ऋषिमुनिहरू तपस्या गर्दा निराहार बस्दथे । कतिपयले त वायु(हावा)को सेवन पनि गर्दैनथे । व्रतको समयमा मानिस यो दुनियाँमा शरीरले भए पनि मन र चिन्तनले हुँदैन । शरीरलाई के हुँदै छ थाहा पाउँदैन, जस्तै व्रतकै समयमा वाल्मीकि ऋषिको शरीरलाई पुरै धमिराले खाइदिएको थियो । यस्ता हजारौं उदाहरणहरू शास्त्रमा पाइन्छन् ।

अन्न, पानीले स्वभाव निर्माण गर्दछ, मनलाई असर गर्दछ । त्यसकारण साधना, तपस्या, व्रत आदिको समयमा केही पनि नखानु राम्रो मानिन्छ । प्राचीनकालदेखि मानवले बाटो नभुलोस्, सात्त्विक जीवन विताओस्, परमात्माको सान्निध्य प्राप्त गरोस् भन्ने उद्देश्यले व्रतादिको सुरुवात गरिएको हो । *“व्रीयते/स्वीकृत्यते जनैः यत् तत् व्रतम्”* अर्थात्, जसलाई भित्री हृदयदेखि नै लिइन्छ वा स्वीकार गरिन्छ, त्यो नै व्रत हो । एकाग्र भई भगवान्को चिन्तन, मनन, कीर्तनमा समर्पित हुनु नै व्रत हो । हरेक कार्यमा एकाग्रताको आवश्यकता पर्दछ । एकाग्र शब्द ‘एक’ एउटा, ‘अग्र’ अगाडि मिलेर बनेको छ जसको अर्थ व्रत बस्दा इष्टदेवतामात्र सम्भन्नु हुन्छ । व्रतबाट साधकले साध्यलाई साक्षात्कार गर्दछ । असत्यलाई छोडेर सत्यलाई प्राप्त गर्दछ,⁸⁹ व्रतद्वारा परमात्माको अनुग्रह प्राप्त गरी अप्राप्य वस्तु हात पार्दछ ।

⁸⁸ गोपथ ब्राह्मण १।१।३४

⁸⁹ अमे व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयन्तन्मेराद्यताम् इदमहमनृतात्सत्यमुपैमि(यजुर्वेद १।५)

साधना वा तपस्या गर्दा एकै चोटी खान छोडिदैन । ऋषिमुनिहरूले प्रारम्भमा कन्दमूल र फलफूलमात्र दिनको एक पटक, दुई दिनमा एक पटक, हप्ताको एक पटक गरी खाना घटाउँथे, दिन लम्ब्याउँथे । लामो अभ्यासपछि बिस्तारै खाना त्यागी हावा पिएर प्राण धान्दथे र ब्रह्मसाक्षात्कार गर्दथे । अलौकिक शक्ति प्राप्त गरेका, पूर्वजन्मको साधना फक्रिएका वा माथिकै कृपा पाएका मानिसलाई त उपवास आदिको आवश्यकता पर्दैन । संसारमा आएपछि यहाँको नियम मान्ने पर्ने हुनाले भगवान् राम, कृष्ण आदिले यसलाई अनुकरण गरेको देखिन्छ । राम, कृष्णलाई गुरुकुलमा पढ्नुपर्ने, शिवलिङ्ग आदिको पूजा गर्नुपर्ने जरुरी थिएन तर लोकाचार गर्ने पछि, उपवास बस्ने पछि । 'उप'को अर्थ नजिक, 'वास'को अर्थ बस्नु हो । उपवासबाट इष्ट देवीदेवताको नजिकमा बस्न, आशीर्वाद ग्रहण गर्न, अनेक रहस्य एवं दैवी चमत्कार आदिको अनुभव र अनुभूत गर्न सकिन्छ । व्रतले मानिस संयमी, आत्मविश्वासी, गूढरहस्यको ज्ञाता बन्दछ । त्यसैले त साधना सम्पन्न मानिस आफैमा हराउन, एकलै बस्ने रुचाउँछ, प्रमाणपत्र प्राप्त नगरीकन नै ज्ञान, ध्यान, विज्ञानको ज्ञाता बन्दछ । आधुनिक विज्ञानले उपवासको आध्यात्मिक महत्त्वलाई नबुझे पनि शारीरिक स्वास्थ्यका लागि आवश्यक ठानेर हिन्दूधर्मको असलीपनको स्वरमा स्वर मिलाएको छ । फाइदाकै कारण धार्मिक र शारीरिक दृष्टिले उपवास बस्नेहरूको संख्या अहिले दिन प्रतिदिन बढ्दो छ । अन्य धर्म मान्नेहरूमा पनि रोजा, उपवास, फाष्टिङ्ग बस्ने परम्परा मौलाएको पाइन्छ ।

कलियुगबाहेक अन्य युगमा मानिसको प्राण हाडमा रहन्थ्यो, जति भोक लागे पनि खप्न र बाँच्न सक्दथे । कलियुगमा मानिसहरूको प्राण अन्नमा अडेका कारण खाना नखाई बाँच्नै सक्दैनन् । नियमित भात खाने मानिसलाई एक दिन अन्य परिकारको भोजन खुवायो भने रातमा निद्रा लाग्दैन, के नपुगेको वा छुटेको जस्तो हुन्छ । व्रतका नाममा एक छाक नखानु भनेको अन्नको नशाबाट मुक्ति पाउनु पनि हो । अन्नको नशाबाट बच्न नियमित रूपमा फरक-फरक परिकार खानाले शारीरिक र मानसिक र स्वास्थ्यलाई फाइदा पुग्दछ । आर्थिक अवस्था कमजोर भए पनि एउटै अन्नका विभिन्न परिकार बनाएर खान सकिन्छ । जस्तै मकैको च्याखलालाई भात, पिठोलाई रोटी र ढिडो, भुटेर एवं सातु बनाएर खान सकिन्छ । खाना खाएपछि मानिसमा आलस्य आउँछ, निद्रा लाग्लाजस्तो बनाउँछ । दुई दिन केही नखाई तेस्रो दिनमा भोजन खायो भने त्यसलाई तुरुन्तै निद्राले छोप्छ । के बोलेको हो, कता हिँडेको हो, केही जानकारी पाउँदैन । नियमित खाना खाँदा पनि खाने बित्तिकै निदायो भने त्यसलाई बिउँफाउन मिहिनेत गर्नुपर्छ । यी प्रयोगबाट पनि अन्नमा केही न केही मात्रमा नशा हुन्छ भन्ने विषय प्रमाणित हुन्छ । व्रत बस्नाले यी समस्याबाट मुक्ति पाइन्छ, शरीर स्वस्थ हुनाका साथै चिन्तन, विचार गर्ने शक्तिमा सकारात्मक परिवर्तन आउँछ । त्यसकारण सबैका लागि धार्मिक एवं वैज्ञानिक दुवै दृष्टिले व्रत बस्नु अत्यावश्यक छ ।

दक्षिणा किन र कसलाई दिने ?

चाडपर्व विशेष, धार्मिक-सांस्कृतिक कार्य, तिथि आदिका अवसरमा पूजनीय व्यक्तिहरूलाई यथाशक्य दक्षिणा दिइन्छ । पूजनीय वा योग्य व्यक्तिलाई दिइने नगद एवं जिन्सीलाई दक्षिणा भनिन्छ । धार्मिक, सांस्कृतिक कार्य गराए बापत पण्डितलाई दिइने दक्षिणा योग्यतालाई दिएको ज्याला हो । मानिसको योग्यता, दक्षता, अनुभवअनुसार दिइने पारिश्रमिकको नाम फरक हुन्छ । शारीरिक बललाई सदुपयोग गरे बापत दिइने रकमलाई अंग्रेजीमा wage अर्थात् ज्याला भनिन्छ । शैक्षिक योग्यता, मानसिक शक्ति वा ज्ञान खर्च गरे बापत पाइने रकमलाई salary अर्थात् तलव भनिन्छ । भगवान्लाई चढाएको फलफूल आदि उपहार वा रकमलाई बलि भनिन्छ । जन्म दिन, पदप्रतिष्ठा बढेको अवसर, शुभकार्य प्रारम्भको साइतमा दिइने वस्तुलाई उपहार भनिन्छ । पूज्य वा पवित्र व्यक्तिलाई दिइने चल-अचल सम्पत्तिलाई दक्षिणा भनिन्छ । दक्षिणा लिने व्यक्ति दक्ष, योग्य र प्राप्त वस्तुलाई सदुपयोग गर्न सक्ने हुनुपर्छ ।

दक्षिणावतामिदमानि चित्रा दक्षिणावतां दिवि सूर्यासः ।

दक्षिणावन्तो अमृतं भजन्ते, दक्षिणावन्तः प्रतिरन्त आयुः ॥

—ऋग्वेद २।१।१०।६

अर्थात् 'दक्षिणा प्रदान गर्नेवाला चित्रा हो, दक्षिणा दिनेवाला आकाशमा सूर्यभैँ चम्कन्छ, दक्षिणा दिनेवालाले अमरत्व प्राप्त गर्दछ, दक्षिणा दिनेवाला दीर्घायु भएर जीवित रहन्छ ।' दक्षिणा आफ्नो हैसियत वा तागतअनुसार दिइने श्रद्धेय वस्तु हो, जहाँ लिने र दिनेबीचमा कुनै सन्धि-संभौता वा सर्त हुँदैन । दक्षिणा अरूलाई देखाउन, रवाफ व्यक्त गर्न दिइने वस्तु होइन । दक्षिणालाई समय, स्थान उद्देश्य आदिका आधारमा तामसी, राजसी र सात्त्विक गरी तीन भागमा विभाजन गरिएको छ । तिथि, स्थान, पात्रता, समय आदिलाई ध्यान नदिई दानकर्ताले आफूलाई महान् देखाउनका लागि पात्र नबुझी दिइएको दक्षिणालाई 'तामसी दक्षिणा भनिन्छ । यसमा न त विधान हुन्छ, न त दक्षिणा लिनेले त्यसलाई सदुपयोग गर्दछ, न त प्रदान गर्ने वालाले आफ्नो कमाई र पसिनाबाट प्राप्त वस्तुलाई दान दिएको हुन्छ । मानप्रतिष्ठा बढाउन, यश र नाम कमाउन दिइने दक्षिणालाई राजसी दक्षिणा भनिन्छ । आफ्नो औकातले सकेको दान वा उपहार, योग्य व्यक्तिलाई, उचित स्थान, समयमा प्रदान गरिन्छ भने त्यसलाई सात्त्विक दक्षिणा भनिन्छ । दक्षिणा प्रदानकर्ता र

प्राप्तकर्ताले दक्षिणाको विषयलाई लिएर मन खुम्च्याउने, दुःखाउने गर्नु हुँदैन यसले दुवैलाई धर्मबाट च्युत गराउँछ ।

ॐ व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाऽऽप्नोति दक्षिणाम् ।

दक्षिणा श्रद्धामाप्नोति श्रद्धया सत्यमाप्यते ॥

— शुक्लयजुर्वेद

अर्थात्, 'व्रतले दीक्षा प्राप्त हुन्छ । दीक्षाले कार्य कुशल वा दक्ष बनाउँछ, त्यसले श्रद्धा उत्पन्न गर्दछ । त्यो श्रद्धाले नै सत्य प्राप्त गराउँछ ।' दक्षिणाले अनेक जन्मका पाप नाश गरी मुक्त गराउँछ । दान-दक्षिणा दिनु भनेको बीऊ रोप्नु हो । हेर्दा सामान्य देखिए पनि व्यवहारिक र आध्यात्मिक दृष्टिकोणबाट दक्षिणाको ठूलो महत्त्व छ । धान रोप्नुभन्दा अगाडि व्याड (विहाड)मा बिऊ राखिन्छ । भकारीको धान व्याडमा छरिएको आफ्नो लागि हो कि जमिनको लागि ? धानको बीऊ पुनः अन्न बनी कैयौँ गुणा धेरै अन्न प्राप्त हुन्छ । धान दक्षिणा हो, व्याड असल पात्र हो, फल लाग्नु पुण्य प्राप्त हुनु हो । दक्षिणा योग्य मानिसलाई दिँदा पुण्यको फल मौलाएर सामाजिक इज्जत, प्रतिष्ठामा रूपान्तरण भई दानकर्ताको स्थान उच्च, सम्मान योग्य बन्न पुग्छ । दक्षिणाकै पुण्यले विभिन्न दुर्घटना, दुःख, ताडना, यातना आदिबाट मानिसलाई बचाउँछ । त्यसकारण हरेक धार्मिक अनुष्ठानमा दक्षिणा दिनु व्यवहारिक र धार्मिक दृष्टिले परम आवश्यक देखिन्छ ।

यज्ञ र दक्षिणाबीचमा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध छ । यज्ञ ह वा पुरुषः तत् पत्नी दक्षिणा तस्माद् अदक्षिणो हतो यज्ञः अर्थात् यज्ञ पुरुष हो भने यज्ञ कि पत्नीको नाम दक्षिणा हो । जसरी पुरुषविनाको स्त्री र स्त्रीविनाको पुरुषबाट वंश अगाडि बढ्न सक्दैन, त्यसरी नै यज्ञमा ब्राह्मण वा पूज्य व्यक्तिलाई दक्षिणा दिइएको छैन भने त्यो यज्ञको कुनै अर्थ हुँदैन । यज्ञ गराएर दक्षिणा दिएन भने त्यसको फल कर्ता(यज्ञ गर्ने वाला)लाई प्राप्त हुँदैन । त्यसको फल बलि, जेष्ठा, राक्षसलगायतका तामसी शक्तिलाई प्राप्त हुन्छ । त्यसले राक्षसी प्रवृत्ति वा शक्तिलाई बल मिल्दछ, समाजमा कुरीति, धर्ममा विकृति, संस्कृतिमा बेथिति भित्रन पुग्दछ । काम लगाएपछि ज्याला नदिएजस्तै धार्मिक अनुष्ठानमा खटाए बापत दक्षिणा दिइएन भने त्यो कार्य कसरी धार्मिक हुन सक्छ र ? वैदिकसंस्कृतिले गाँस, बास र कपास भएकाहरूले अनिवार्य दानदक्षिणा दिन अह्राएको छः—

शतेषु जायते शुरः सहस्रेषु च पण्डितः ।

वक्ता शतसहस्रेषु दाता तु जायते वा न वा ॥

अर्थात् 'शुर वीरहरू कम्तीमा सय वर्षसम्म बाँच्छन्, पण्डित अर्थात् विद्वान्हरू हजार वर्ष बाँच्छन्, कुशल वक्ताहरू सय हजार (एक लाख) वर्षसम्म बाँच्छन्, दान दिने मानिस कुनै युगमा मर्छ कि मर्दैन भन्न सकिदैन (कहिल्यै मर्दैन) ।' दान दिनु भनेको भविष्यसम्म आफ्नो व्यवहारिक-आध्यात्मिक प्रतिष्ठा र यशलाई जीवित राख्नु हो । चाडपर्व र साना यज्ञमा हैसियत हेरेर दक्षिणा दिए पनि ठूला यज्ञ आयोजना गर्दा शास्त्रमा यज्ञानुसार दक्षिणाको मात्रा निर्धारण गरेको पाइन्छ, जस्तै अश्वमेध यज्ञमा पूर्वतर्फ गएका सैनिकहरूले विजय गरेको सम्पत्तिमध्ये तीन भागको एक भाग होतालाई दिनुपर्छ, दक्षिणदिशाका राजाहरूमाथि विजय प्राप्त गरी सङ्कलन गरेको माध्यबाट तीन भागको एक भाग ब्रह्मालाई, पश्चिमदिशाबाट प्राप्त धनको तीन भागको एक भाग अध्वर्यु र उत्तरदिशाबाट प्राप्त भएको तीन भागको एक भाग उद्गातालाई दिने व्यवस्था छ । यज्ञकर्ताहरू सकेसम्म कम खर्चमा पण्डितको विदाई गर्न खोज्ने, पण्डितहरू अनावश्यक लोभमा फसेर ज्याला तोक्ने पद्धतिले गर्दा पछिल्ला समयमा यज्ञबाट व्यक्ति, समाज, राष्ट्र कसैलाई पनि लाभ प्राप्त भएको देखिदैन । अनावश्यक क्षेत्रमा खर्च गर्न पैसा हुने तर योग्य ब्राह्मण, वास्तविक दुःखीलाई दिन खुट्टा कमाउने, ओठ सुकाउने, खल्ली लुकाउने, हात दबाउने गलत प्रवृत्तिले यज्ञहरू वैदिकपुस्तकमा मात्रै सिमित हुन पुगेका छन् । दाहिने हातले दिएको देब्रे हातले थाहा नपाओस् भन्ने मान्यता धरापमा परेको छ । पापी मनलाई धर्मतिर डोच्याएर श्रद्धा जन्माउन, सामाजिक लाज बचाउन, आफ्नो यश राख्न, पापबाट बच्नका लागि भने पनि दान दक्षिणा दिनु पर्छ^{९०} । गुरु दक्षिणाकै कारण एकलव्यका अगाडि सबैका शिर झुकदछन् । दक्षिणाकै कारण राजा हरिश्चन्द्र आजसम्म जिवित छन् । बलिको गुणगान गाइन्छ । कर्ण अमर बने, राजा शिविको नाम श्रद्धाले लिइन्छ । वास्तवमा दानदक्षिणा दिने मानिस कहिल्यै गरिब हुँदैन । भनिएको पनि छ 'दानीलाई हानि हुँदैन ।' योग्य व्यक्तिलाई दान र दक्षिणा दिनु सबै प्रकारले फाइदाजनक भएको हुनाले प्राचीनकालदेखि दक्षिणाको महत्त्व शास्त्रहरूले वर्णन गरेका हुन् ।

^{९०} श्रद्धया देयम्, अश्रद्धया देयम्, श्रिया देयम्, हीया देयम्, भिया देयम्, सविदा देयम् ।-तैत्तिरीयोपनिषद्

बाह्र महिना नै किन ?

वेद, उपनिषद्लगायतका ग्रन्थहरूमा संवत्सर, अयन, महिना, बार, तिथि, पक्ष, नवग्रहलगायतको व्यवहारिक र धार्मिक प्रयोगको चर्चा छ । भारतवर्षमा प्राचीनकालदेखि यसको व्यापक प्रयोग र अभ्यास थियो । नेपालमा विक्रम संवत्को अत्यधिक प्रयोग पाइन्छ । विक्रम संवत् पूर्णरूपमा सौर्यमासमा आधारित भए पनि अन्य माससँग यसले नजिकको सम्बन्ध राख्दछ । महिनालाई विभिन्न पक्षको आधारमा फरक-फरक तरिकाले विभाजन गरिएको छ । जस्तै चान्द्रमास (प्रतिपदा तिथिदेखि औंसी वा पूर्णिमासम्मको अवधिलाई आधार मानेर गणना गरिएको महिना), नाक्षत्रमास (अश्विनी नक्षत्रदेखि रेवती नक्षत्रसम्मको अवधिलाई एक महिना मानेर गरिएको गणना), सौर्यमास (सूर्यले तीस अंशा वा ऋण्डै तीस दिनसम्म एक राशिमा भोग गरेको अवधिलाई) । वैदिकशास्त्रहरूले सूर्यलाई सृष्टिको प्रतीकको रूपमा लिएका छन् । वैज्ञानिकहरूले तातो सूर्य विष्फोटन भएर उल्टुटिएका टुक्राहरू चिसिँदै गएर ग्रह बनेको विश्वास गर्दछन् । यसरी उनीहरूले पनि नवग्रह आदिको जननी सूर्यलाई नै मान्दछन् । सूर्य भएर त दिन र जीवको अस्तित्व छ । सूर्यको महिमा, महत्त्व, पूजा र उपासना विधि आदिलाई समेटेर सूर्यपुराण, सूर्योपनिषद्लगायतका ग्रन्थहरू निर्माण गरिएका छन् । महर्षि कश्यप एवं अदितिबाट सूर्यको जन्म भएको थियो । उनको विवाह विश्वकर्माकी पुत्री संज्ञासँग भएको थियो । उनीबाट छाँया(शनि), सावर्णि मनु नामका छोरा एवं तपती नामकी कन्याको जन्म भयो । त्रेतायुगमा कपिराज सुग्रीव एवं द्वापरयुगमा कर्ण पनि सूर्यकै सन्तान भए । शास्त्रअनुसार सूर्यका बाह्र वटा नाम प्रसिद्ध छन् । त्यही आधारमा बाह्रवटा महिनाहरू प्रचलनमा रहेका छन् । आकाशमा एउटै सूर्य उदाए पनि महिनाअनुसार फरक-फरक हुन्छन्:—

अरूणो माघमासे तु सूर्यो वै फाल्गुने तथा । चैत्रमासे तु वेदाङ्गो भानुर्वैशाख एव च ॥

ज्येष्ठमासे तपेन्द्र आषाढे तपते रविः । गभस्तिः श्रावणे मासे यमो भाद्रपदे तथा ॥

सुवर्णरिताश्वयुजि कार्तिके च दिवाकरः । इत्येते द्वादशदित्या मासनामान्यनुक्रमात् ॥

—ज्योतिः सारः शिरोमणिः (संवत्सरप्रकरणम्)

अर्थात् 'माघमा उदाउने सूर्यको नाम अरूण, फाल्गुनका सूर्य, चैत्रका वेदाङ्ग, वैशाखका भानु, ज्येष्ठ महिनाका इन्द्र, असारका रवि, श्रावणका गभस्ति, भदौका यम, असोजका सुवर्णरिता, कार्तिकका दिवाकर, मंसिरका मित्र र पुषमा विष्णु नामका सूर्य उदय हुन्छन् ।' यसरी एक वर्षमा फरक-फरक नामका बाह्रवटा सूर्यहरू उदाएको हुनाले महिनाहरू बाह्र वटा भएका हुन् । सूर्यको अर्थ परमात्मा पनि हुन्छ त्यसैले सूर्यलाई भगवान्को रूपमा, पृथ्वी आदि लोक पालनकर्ताका रूपमा⁹¹ पूजा गरिन्छ । अहिले विभिन्न सम्प्रदायको विकास भएभैं कुनै

⁹¹ दिव्यो गन्धर्वो भुवनस्य यस्पतिरेक एव नमस्यो विश्वीडयः ।—अथर्ववेद

समयमा सौर्यसम्प्रदायको^{९२} वैभव थियो । मकवानपुरजिल्लाको पाण्डुकेश्वर महादेवनाजिकै सौर्यसम्प्रदायको शिवलिङ्ग रहेकाले नेपालमा पनि यसको प्रभाव थियो भन्ने बुझिन्छ । सूर्यको हरेक क्षेत्रमा उत्तिकै महत्त्व छ । त्राटक नामक योगाभ्यासबाट सूर्यको उपस्थितिमा विश्वका हरेक भाग र ब्रह्माण्डको बारेमा जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ । बिहानको घामबाट भितामिन 'डी' प्राप्त गर्न सकिन्छ । छाला सम्बन्धी रोग आईतबार बिहान सूर्यलाई ७/१२ अञ्जुली पानी चढाएर निको बनाउन सकिन्छ । रात्रि अनेक प्रकारका नराम्रा सपना देख्ने, तर्सिनेजस्ता समस्या आएमा सूर्यका निम्न बाह्रवटा नाम लिएर प्रार्थना गरे पूर्ण रूपमा छुट्करा पाइन्छ ।

आदित्यः प्रथमं नाम द्वितीयं तु दिवाकरः । तृतीयं भास्करः प्रोक्तं चतुर्थं च प्रभावकरः ॥

पञ्चमं च सहस्रांशुः षष्ठं चैव त्रिलोचनः । सप्तमं हरिदश्वश्च अष्टमं च विभावसुः ॥

नवमं दिनकृतं प्रोक्तं दशमं द्वादशात्मकः । एकादशं त्रयीमूर्तिर्द्वादशं सूर्य एव च ।

द्वादशैतानि नामानि प्रातः काले पठेन्नरः । दुःस्वप्ननाशनं सद्यः सर्वसिद्धिः प्रजायते ॥

सूर्यले राक्षस, पिसाच आदिको उपद्र र प्रकोपबाट मानिसलाई रक्षा गर्न ठूलो सहयोग गर्दछ^{९३} । सूर्यकै कारण वर्षको पहिलो महिनाको नाम बैशाख भएको हो । वैशाख महिनामा सूर्य मेष राशिमा उच्च हुन्छन् । वैशाख पूर्णिमा विशाखा नक्षत्रमा पर्दछ, विशाखाको अपभ्रंशबाट बैशाख हुन पुगेको हो । सूर्यलाई नवग्रहका राजा मानिन्छ । बैशाख महिनामा सूर्य उच्च भएकाले वर्षको प्रारम्भ पनि वैशाखबाट शुरु गर्नु विज्ञानसम्मत हुन्छ । सूर्यका भानु, दिवाकर, दिनानाथ, आदित्यलगायतका अनेकौं नाम छन् । जसमध्ये आइत पनि एक हो । जसरी वर्षको पहिलो महिनामा सूर्य उच्च हुन्छ हप्ताको पहिलो दिन पनि सूर्यकै पर्यायवाची नामबाट आइतबार भएको हो । सूर्यको रथमा सात वटा घोडाहरू छन् अर्थात् सात रङ्गका किरणहरू सूर्यमा छन् । प्रिज्मको प्रयोग गरी ती किरणहरूलाई छुट्टाछुट्टै हेर्न सकिन्छ । यसकारण सात दिनको अवधिलाई एक हप्ता मानिएको हो । यसरी हप्ता र महिनाको प्रारम्भमा हुनमा सूर्यको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेकाले भगवान्का रूपमा पूजा गरिन्छ ।

यः सूर्यं पूजयेन्नित्यं प्रणमेद् वापि भक्तितः ।

तस्य योगं च मोक्षं च ब्रध्नस्तुष्टः प्रयच्छति ॥

—भविष्यपुराण

अर्थात् 'जसले नित्य रूपमा भक्तिपूर्वक सूर्यको पूजा र नमस्कार गर्दा त्यसलाई प्रसन्न भएका सूर्यले योग र मोक्ष प्रदान गर्दछन् ।' भरी परेको वा घाम नलागेको समयमा मानिसहरूले खाएको नपच्ने वा भाडापखालालगायतका रोगहरूले छिटै समात्छ । उत्तरी र दक्षिणी गोलार्धमा सूर्य नपुग्ने हुनाले नै मानिसहरूको बसोबास असम्भव भयो । त्यसैले आध्यात्मिक

^{९२} शाक्ताः शैवा वैष्णवाश्च सौरागणपतास्तथा— महानिर्वाणतन्त्र १।१४०

^{९३} उत् सूर्यो दिव एति पुरो रक्षासि निजूर्वन् । आदित्यः पर्वतेभ्यो विश्वदृष्टो अदृष्टहा ॥ -अथर्ववेद

पक्षमा मात्रै होइन व्यवहारिक जीवनमा पनि सूर्यको उत्तिकै महत्त्व छ । गायत्री मन्त्रको 'तत्सवितुः' भन्ने शब्दले सूर्यलाई परमात्माको रूपमा स्वीकार गरेको छ । श्रीकृष्णले ज्योतिमा आफूलाई सूर्य^{९४} बताएका छन् । सूर्यलाई अग्निको रूपमा लिइन्छ । 'अग्रे नीयते येन स अग्निः' अर्थात् जसले अगाडि (मोक्ष, सत्कार्य, असल कर्मतर्फ) लैजान्छ त्यसलाई अग्नि भनिन्छ । अग्नि अर्थात् आगोका तीन काम हुन्छन् ताप(तताउने), पाक(पकाउने) र प्रकाश (उज्यालो दिने) । यो शक्ति सूर्यमा रहेकाले सूर्यलाई अग्नि तथा भगवान् भनिएको हो । प्राचीन राजपरम्परामा सूर्य र चन्द्र गरी दुई वंशको आधिपत्य देखिन्छ । नेपालको राष्ट्रिय भण्डामा सूर्य, चन्द्र राखिएको छ यसले राजपरम्परालाई प्रष्ट पार्दछ । भगवान् राम सूर्यवंशी र कृष्ण चन्द्रवंशी क्षत्री थिए । वर्ण व्यवस्थाअनुसार क्षत्रीहरूले शासन गर्ने विधान छ । सूर्य तेजको प्रतीक, ज्ञानको प्रतीक, परमात्माको प्रतिविम्ब भएकै कारण सूर्यलाई पाञ्चायनमध्येका एक देवताका रूपमा पूजा गरिन्छ । उदाउँदो सूर्यको स्तुति, प्रार्थना गरी परमात्माको साक्षात्कार भएको अनुभव गरिन्छः—

आदिदेवं नमस्तुभ्यं प्रसीद मम भास्कर । दिवाकर नमस्तुभ्यं प्रभाकर नमोऽस्तुते ।

आदित्यं जगतां नाथं ज्ञानविज्ञानं मोक्षदम् । महापापहरं देवं तं सूर्यं प्रणमाम्यहम् ॥

—सूर्याष्टकम्

अर्थात् 'हे आदिदेव ! तपाईंलाई नमस्कार छ, हे भास्कर ! तपाईं मदेखि खुशी भई दिनुहोस्, तपाईं दिवाकर एवं प्रभाकरलाई नमस्कार छ । तपाईं ज्ञान, विज्ञान र मोक्षका दाता हुनुहुन्छ, हे सूर्य ! तपाईंले सबै पापको हरण गर्नु हुन्छ त्यसैले म तपाईंलाई नमस्कार गर्दछु ।' भविष्यपुराणका अनुसार भगवान् श्रीकृष्ण र जाम्बवतीका सुपुत्र साम्ब स्त्री लप्पट थिए । साम्बको खराब आदतमा परिवर्तन नभएपछि कृष्णले उनलाई कुष्ठ रोगी बन्ने श्राप दिए । नारदमुनिले बताएको विधानअनुसार साम्बले सूर्यको पूजा, उपासना गरी कुष्ठ रोगबाट मुक्ति पाए । धौम्य ऋषिले युधिष्ठिरलाई सूर्यको उपासना र साधना विधि बताएका थिए । यसकारण प्राचीनकालदेखि परमात्माको रूपमा वा रोग निवारणका निमित्त सूर्यको पूजा उपासना हुँदै आएको पाइन्छ । सूर्यपुराणमा सूर्यलाई परमात्मा, सृष्टिका संरक्षक, प्रकाशदाता, सम्पूर्ण देवताका प्रतिमूर्ति भनिएको छ । सबै देवताभन्दा पहिले उत्पत्ति भएकाले सूर्यलाई आदिदेव पनि भनिन्छ ।

उदयं ब्रह्मरूपेण मध्याह्ने च महेश्वरम् ।

अस्तमाने स्वयं विष्णु त्रिमूर्ति च दिवाकरम् ॥

अर्थात् 'उदय अवस्थामा सूर्यको ब्रह्म रूप हुन्छ, मध्याह्नमा महेश्वर र अस्ताउने बेलाका सूर्यलाई विष्णु रूप मानिन्छ ।' यसरी सूर्यलाई तीन देवताको प्रतीक वा सारका रूपमा पूजिने

⁹⁴ आदित्यानमहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरशुभान् —गीता १०।११

चलन छ । सूर्य आत्मा जगस्तस्थुषश्च^{९५} अर्थात् सम्पूर्ण स्थावर र जंगमका आत्मा नै सूर्य हुन् । ज्योतिषशास्त्रले कुण्डलीमा सूर्य निच भए(तुलाराशिमा) वा पापग्रहसँग बसेमा मानिस डरपोक, आत्मा कमजोर वा पापी हुन्छ एवं सूर्य उच्च, केन्द्र वा त्रिकोणमा बसे उदार हृदय, साहसी हुन्छ भनेको छ । वेदले प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः सबै प्राणीहरूको प्राणका रूपमा सूर्यलाई लिइएको छ । सूर्यबाट निस्कने किरणलाई 'गो' अर्थात् गाई भनिन्छ जसले विभिन्न रोगहरूको निराकरण गर्दछ । इन्द्रेणीलाई हेर्दा आँखासम्बन्धी विभिन्न रोगहरूको नाश हुने विषयलाई वैज्ञानिकहरूले पनि पुष्टि गरेका छन् । भगवान् शिवका तीन नेत्रहरू क्रमशः सूर्य, चन्द्र र अग्नि हुन् । शास्त्रहरूले शिव र सूर्यलाई एउटै रूपमा लिएका छन्—

आदित्यं च शिवं विद्याच्छिवमादित्यरूपिणम् ।

उभयोरन्तरं नास्ति ह्यादित्यस्य शिवस्य च ॥

अर्थात् 'सूर्यलाई नै शिव र शिवलाई आदित्य(सूर्य)को रूपमा जान्नु । यी दुईमा कुनै अन्तर छैन ।' सूर्य उदाएपछि विरुवाले खाना बनाउँछ । धर्मशास्त्रले प्राणीहरूको पालनकर्ता विष्णुलाई मानेको छ । यसकारण सूर्यलाई विष्णुको रूपमा पनि पूजिन्छ । हृदयघात, दुबिलगायतका रोग निवारण^{९६} गर्ने भएकाले सूर्यको पूजन मंगलदायक छ । बिहान सूर्यलाई जल चढाउँदा सूर्यनारायणाय नमः अर्थात् सूर्यनारायणलाई नमस्कार भनी तामाको भाँडाद्वारा जल (पानी) समर्पण गरिन्छ । सूर्यसँग नारायण शब्द जोडिएकाले सूर्यलाई विष्णुको रूप मानिन्छ ।

आदित्यमूलमखिलं त्रैलोक्यं नात्र संशयः । सर्वात्मा सर्वालोकेशो महादेवः प्रजापतिः ।

सूर्य एव त्रिलोकेशो मूलं परमदैवतम् । ततः संजायते सर्वं तत्रैव प्रविलीयते ॥

— लिङ्गपुराण

अर्थात् 'सूर्य नै चराचरजगत्को कारण, सबैका मालिक हुनुहुन्छ, महादेव र प्रजापति (ब्रह्मा) उहाँकै रूप हो । सूर्य नै तीन लोकका मालिक हुनुहुन्छ । उहाँबाट नै सबैको उत्पत्ति भएको हो र उहाँमा नै सबै विलीन हुन्छन् ।' सूर्य सबैले दर्शन गर्न सकिने साक्षात्परमात्मा हुनुहुन्छ । त्यसकारण हाम्रा वैज्ञानिक ऋषिमुनिहरूले प्राचीनकालदेखि सूर्यको साधना, उपासना, दर्शन गर्दै आएका हुन् । सबैका कर्ता, भर्ता र हर्ता भएकाले सूर्य परमात्मा हुन् । उनकै कारण दिन, रात, हप्ता, ऋतु, अयन भएका छन् । त्यसकारण उनैको नामबाट बाह्र महिनाका नाम राखेका हुन् ।

^{९५} शुक्लयजुर्वेद ७।४२

^{९६} उद्यनद्य मित्रमह आरोहनुत्तरा दिवम् । हृद्गो मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ॥-ऋग्वेद १।५०।११

दीयो किन पूर्वतर्फ बाल्ने

शास्त्रले भारतवर्षअन्तर्गत नेपाल, भारत, पाकिस्तान, बंगलादेश, भूटानलगायतका देशलाई लिएको छ । जसलाई अहिलेका सीमाविद्हरूले पूर्वीय देश भन्दछन् । पूर्वी क्षेत्रमा प्राचीनकालदेखि ज्ञान, विज्ञानको वैभव थियो । अहिले पश्चिमी देशहरूले गरेको भौतिक उन्नतिभन्दा कैयौं गुणा उन्नति पूर्वी देशका ऋषिमुनिहरूले प्राचीनकालमा नै गरेका थिए । शास्त्रले पूर्वीदिशालाई ज्ञानको उत्पत्तिस्थल, देवताहरूको बासस्थान, सभ्यताको जननी, सूर्योदयको दिशा^{९७}, पूज्य र पवित्रस्थल मानेको छ । त्यसैले पूर्वीदिशामा शिरानी बनाउँछन्, देवताको पूजा गर्दछन्, पढ्छन् अर्थात् समग्र शुभकार्यहरू पूर्व फर्किएर गर्दछन् । देवानामेषा दिग् या प्राची पितृणामेषा दिग् या दक्षिणा पूर्वीदिशा देवताको एवं दक्षिणदिशा पितृहरूले बास गर्ने स्थान हो । प्राचीन समयमा जति पनि विकास, अनुसन्धान आदि कार्य भए सबै पूर्वी देशहरूमा नै भए । तक्षशीलाभन्दा जेठो विश्वविद्यालय आजसम्म कहाँ भेटिएको छैन । पूर्वीय गुरुकुल आदिमा जहाज बनाउने, टाउको फेर्ने, हतियारहरूको परीक्षण गर्नेलगायतका विज्ञानको अध्ययन अध्यापन हुन्थ्यो । ऋषिमुनिहरूकै योगदान, त्याग, तपस्या र परिश्रमको अधिकतम प्रयोग र परीक्षणबाट वेदलगायतका ग्रन्थ तयार भएका थिए । सृष्टिको प्रारम्भदेखि देवीदेवता, ऋषिमुनिहरूले पृथ्वीको पूर्वीय क्षेत्रमा नै जन्म लिएर ज्ञान, ध्यान र विज्ञानलाई जन्माई, हुकाई फैलाउने कार्य गरे । अहिलेका मानिसहरूले जसरी अनेक दुःखकष्ट गरेर धनार्जन गरेका छन् त्यसरी नै कठोर त्याग, तपस्या, परिश्रम, दुःख उठाएर^{९८} ऋषिमुनिहरूले ज्ञानार्जन गरेर हाम्रा लागि राखिदिएका थिए । त्यसैले पूर्वीदिशालाई ज्ञान, विज्ञान, सभ्यताको नर्सरी मानिन्छ, वैभव र संस्कारी बगैँचाका रूपमा चिनिन्छ त्यसकारण हरेक धार्मिक अनुष्ठानमा दीयो पूर्व फर्काएर बालिन्छ । पितृ कार्यमा दीयो दक्षिणतर्फ बालिन्छ । 'प्राङ् मुखा वै देवाः' अर्थात् देवताको मुख पूर्व फर्किएको हुन्छ, पश्चिममा दीयो बालियो भने त दीयो देवताको पछाडि भागमा पर्दछ त्यसकारण पूर्वतर्फ दीयो बालेर देवतालाई बोलाइन्छ । दीपस्याभिमुखो दीप विद्यावान् धनवान् भवेत् भगवान्को अगाडि दीप बालेर पूजाआजा गरियो भने, त्यो मानिस धनवान् हुन्छ, विद्यावान् हुन्छ । यी सबै इष्ट सिद्धिका लागि दीयोलाई पूर्व फर्काएर बाल्ने चलन छ ।

^{९७} उदयति दिशियस्या भानुमान् सैवपूर्वा- आचार्य उदयन

^{९८} यथाज्यते धनं लोके दुःखैः कष्टैश्च भूरिशः । तथा तैरज्यते ज्ञानं जनैरुभवात्मकम् ॥ (साभारः- भारतीय संस्कृति का विकास, पेज नं. २८७) -डा. मंगलादेवी शास्त्री

कपासलाई तीन, पाँच वा एक्काईस सुते बत्ती बनाएर गाईको घिउ वा कालोतीलको तेलमा बालिन्छ । यसरी बाल्दा वातावरण प्रदूषण हुँदैन, मानिसलाई नोक्सान गर्ने कीटाणुहरूको नाश हुन्छ । परीक्षणका लागि गाईको घिउमा र मट्टितेलमा बत्ती बालेर हेर्न सकिन्छ । कालोतीलको तेलमा कपास भिजाएर निचोर्दा कपासमा कुनै दाग रहँदैन तर अन्यको तेलमा कपासमा दाग बस्छ । कालोतीलको तेलमा बत्ती बाल्दा सानो हावाले ज्वाला हल्लिदैन र निभ्दैन पनि । अन्यको तेलमा बालिएको बत्ती सिधा पनि बल्दैन र सिरसिरे हावाले पनि निभ्छ । दीपले रात र अज्ञानको अँध्यारो हटाउँछ, त्यसैले दीयो बालेर पूजा गरेपछि मात्र शुभकार्य प्रारम्भ गरिन्छ । यसैलाई निरन्तरता दिँदै शिलान्यास, लोकार्पण, उद्घाटनलगायतका कार्यक्रमहरूमा पानसमा दीयो बालेर कार्यक्रममा विघ्न भनी प्रार्थना गरिन्छ । शास्त्रले भनेको छ- 'निरग्निकं कर्म न कुर्यात्' अग्नि अर्थात् आगोविनाको कार्य गर्नु हुँदैन किनभने 'अग्नि मुखा वै देवताः' अर्थात् देवताको मुख नै आगो हो । देवताको अनुपस्थितिमा प्रारम्भ भएको धार्मिक वा व्यवहारिक कार्यको के अर्थ ? दीयो आफैँ देदिप्यमान वा उज्यालोको प्रतीक हो । अन्धकार निवारको भव अर्थात्, अँध्यारोलाई हटाउनका लागि दीयो बालिन्छ । जबसम्म अँध्यारो रहन्छ तबसम्म मुक्तिको ढोका, विकासका द्वार, ज्ञानका दैला र परमात्मासम्म पुग्ने बाटोहरू देख्न सकिदैन । पूजा गर्दागर्दै स्वाभाविक रूपमा वा सामान्य अवस्थामा नै दीयो निभ्यो भने अशुभ मानिन्छ । पूजाआजाको दीयोलाई घिउ, तेल थप्दै रातभरी बालिन्छ । पितृसम्बन्धी वा श्राद्धको दीयो भने कार्य सकिएपछि हातैले निभाउनुपर्ने मान्यता छ । दीयो वा अग्नि विकास, वैभव, सफलता आदिको प्रतीक मानिन्छ । आगोको आविष्कार भएपछि समाजको तीव्र विकाश भएको वैज्ञानिकहरूको अनुमान छ ।

शुभं भवतु कल्याणमारोग्यं पुष्टिवर्धनम् ।

आत्मतत्त्व प्रबोधाय दीपज्योतिर्नमस्तुते ॥

'शुभै शुभ प्राप्तिका लागि, कल्याणका निमित्त, आरोग्य (निरोगी) हुन, सबै प्रकारका शुभ वृद्धिका लागि, आत्मतत्त्व ज्ञानका लागि दीप(दीयो)लाई नमस्कार गर्दछु ।' दीयोले जगाउँछ, बाटो देखाउँछ, आफूलाई हेर्न र अरूलाई चिन्न सहयोग गर्दछ । ज्ञान र व्यवहारिक दीयो बालेकै कारण ऋषिमुनिहरू त्रिकालदर्शी र मन्त्र द्रष्टा बनेका थिए । विजुलीबाट बल्ने बत्ती आफूमात्र बल्छ, अरूलाई जगाउन वा बाल्न सक्दैन । पूर्वीय बत्ती वा ज्ञानको दीयोबाट हाम्रा ऋषिमुनिहरू आफू पनि बल्दै, जादै अरूलाई बलाउँदै, जगाउँदै, ज्ञानमय हुँदै आएका थिए । दीयोको प्रतीकात्मक अर्थ हो पहिले आफू उज्यालो बन र अरूलाई पनि (ज्योति) उज्यालो हुने तरिका सिकाऊ । त्यसैले भनिएको छ:- 'तमसोमा ज्योतिर्गमय' अर्थात् अँध्यारोबाट उज्यालोतर्फ लैजाऊ । उज्यालोको आलोक पूर्वबाट आउने हुनाले पूर्वीय परम्परामा दीयोलाई पूर्वमा बालिन्छ ।

सप्ताह र नवाह किन लगाउने ?

हिन्दूधर्ममा जीवनभर सुख, शान्ति र मृत्युपछि मुक्तिका लागि विभिन्न धार्मिक अनुष्ठानको विधानलाई वर्णन गरिएको छ, जसमध्ये पुराणवाचन पनि एक हो । पुराण हाम्रो इतिहास हो, यसका लेखक वेदव्यास हुन् । अठार पुराण^{९९} र अठार उपपुराण^{१००}हरूमध्ये कसलाई कति दिनभित्र पढी सक्ने भन्ने सम्बन्धमा शास्त्रीय विधिविधानहरू छन् । नेपालमा श्रीमद्भागवतमहापुराण प्रायः सात दिनमा वाचन गरिन्छ । सप्त र अह मिलेर सप्ताह शब्द बनेको छ, जसको अर्थ क्रमशः सात र दिन हुन्छ । मानिस सात दिनभन्दा धेरै बाँच्दैन । चारै युग, हजारौं वर्षहरू सात दिनभित्रै खुम्चिएका हुन्छन् । हरेक हप्ता आइतबारबाट सुरु हुन्छन् र शनिबार समाप्त हुन्छन् । हामीले जति काम गर्छौं सबै सातै दिनभित्र गर्छौं, जति लामो समय बाँचे पनि सात दिनभित्रै इहलीला समाप्त गर्दछौं । गौतम बुद्ध पनि जन्मने बित्तिकै सात पाइला हिँडेका थिए । यसकारण पनि सातको ठूलो महत्त्व छ । श्रीमद्भागवद्का अनुसार तक्षक नागले डसेर सात दिनपछि परीक्षितको मृत्यु हुने निश्चित भयो । शुकदेव स्वामीले परीक्षितको चाहना र समयको सिमालाई ध्यानमा राख्दै भगवान्को लीला, पावनगाथाहरू सात दिनसम्म सुनाएर मुक्त गराउनुभयो । यसैको आधारमा श्रीमद्भागवतलाई सप्ताहका रूपमा वाचन गर्ने परम्पराको प्रारम्भ हुन पुग्यो । पछिल्लो समयमा सप्ताह लगाउन शुभ साइत जुराउन छाडिएको छ । ज्ञान र मोक्षलाई भन्दा पनि आर्थिक र प्रचारका पक्षहरूलाई प्राथमिकता दिइएको छ । कैयौं आयोजक वा वाचकले त एक हप्तामा पहिलो दिन कुन अध्याय वा कथा प्रसङ्गसम्म भन्ने, दोस्रो, तेस्रो गरी सातौं दिनमा कति भन्ने विषयमा समेत ध्यान दिएको पाइदैन । यसकारण श्रीमद्भागवद् सुनेर संसारबाट मुक्त हुनको सट्टा पापमा नै आसक्त बनेका छन् । मुक्तिका लागि शास्त्रीय नियम र मर्यादा चाहिन्छ ।

आद्ये हिरण्याक्षवधो द्वितीये ऋषभावधिः । तृतीये प्रह्लादचरिते चतुर्थे कृष्ण जन्मनि ॥

पञ्चमे रुक्मिण्युद्वाहो षष्ठे संख्यसमागमः । सप्तमे तु समाप्तिः स्यात् सप्ताह परीकीर्तितः ॥

^{९९} मद्रयं भद्रयं चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम् ।

अनापलितकूस्कानि पुराणानि पृथक्पृथक् ॥ -देवीभागवत १।३।२

(मार्कण्डेय, मत्स्य, भविष्य, भागवत, ब्राह्म, ब्रह्मवैवर्त, ब्रह्माण्ड, वायव्य, वाराह, वामन, विष्णु, अग्नि, नारद, पद्म, लिङ्ग, कूर्म, स्कन्द, गरुडपुराण)

^{१००} सनत्कुमारं प्रथमं नारसिंहं ततः परम् । नारदीयं शिवं चैव दौर्वाससमनुत्तमम् ।

कापिलं मानवं चैव तथा चौशनसं स्मृतम् । वारुणं कालिकाख्यं च साम्बं नन्दिकृतं शुभम् ॥

सौरं पाराशर्योक्तमादित्यं चातिविस्तरम् । माहेश्वरं भागवतं वासिष्ठं च स विस्तरम् ।

माहेश्वरं भागवतं वासिष्ठं च स विस्तरम् । एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः ॥ -देवीभागवत १।३।१२-१६

अर्थात् 'पहिलो दिनमा हिरण्यक्षको वध गरिएको प्रकरणसम्म, दोस्रो दिन ऋषभ अर्थात् पञ्चमस्कन्धको ८औं अध्यायसम्म, तेस्रो दिन प्रह्लादको चरित्रसम्म, चौथौं दिन कृष्णको जन्मसम्म अर्थात् दशम स्कन्दको तेस्रो अध्यायसम्म । पाँचौं दिन दशम स्कन्दको ५४औं अध्यायसम्म, छैटौं दिन एकादशस्कन्दको १३ औं अध्यायसम्म र सातौं दिन द्वादश स्कन्द वा सम्पूर्ण समाप्त गर्नु ।' यसरी शास्त्रीय विधानअनुसार पाठ, पारायण गरिएन भने सप्ताहको फल न त कर्ताले प्राप्त गर्न सक्छ, न त श्रोता(सुन्नेवाला)ले, न त वाचकले नै । शास्त्रीय मर्यादालाई तोडेर गरेको कार्य सफल, फलदायी हुन सक्दैन । हरेक पुराणलाई कति दिनसम्ममा वाचन गरी सक्ने भन्ने सम्बन्धमा तिनीहरूका आफ्नै विधान हुन्छन् जस्तै श्रीमद्देवीभागवत नौ दिनसम्म लगाउने (वाचन गर्ने) चलन छ । देवीका हजारौं नामहरू भए पनि मुख्य गरी नौ नाम धेरै प्रचलित छन्—

प्रथमं शैलपुत्री च द्वितीयं ब्रह्मचारिणी ।

तृतीयं चन्द्रघण्टेति कूष्माण्डेति चतुर्थकम् ॥

पञ्चमं स्कन्दमातेति षष्ठं कात्यायनीति च ।

सप्तमं कालरात्रीति महागौरीति चाष्टमम् ॥

नवमं सिद्धिदात्री च नवदुर्गाः प्रकीर्तिताः ।

—दुर्गा सप्तशती

'देवीका नौ नामहरू क्रमशः शैलपुत्री, ब्रह्मचारिणी, चन्द्रघण्टा, कूष्माण्डा, स्कन्दमाता, कात्यायनी, कालरात्री, महागौरी, सिद्धिदात्री छन्' यही आधारमा देवीभागवत्को पाठपारायण नौ दिनसम्म गर्ने चलन छ । सूर्यपुराण बाह्र दिन लगाउने चलन छ । बाह्र महिनामा फरक फरक नामका बाह्रवटा सूर्य उदाउने भएकाले सूर्यपुराण बाह्र दिनसम्म वाचन गरिन्छ । कपाली, पिङ्गल, भीम, विरूपाक्ष, विलोहित, शास्ता, अजपाद, अहिर्बुध्न्या, शम्भू चण्ड, भव गरी एघार रुद्र छन् । यसकारण शिवपुराण एघार दिन लगाउने शास्त्रीय विधान छ । वाचन गर्ने दिन निर्धारण भएजस्तै पुराणअनुसार प्राप्त हुने फल पनि फरक-फरक छन् । जस्तै पुत्रलाभका लागि हरिवंशपुराण, मुक्तिका लागि श्रीमद्भागवतपुराण, शत्रुनाश वा शक्ति प्राप्तिका लागि देवीभागवत्, विष्णु सायुज्यका लागि विष्णुपुराण, शिव सायुज्यका लागि शिवपुराण लगाउने प्रचलन छ । त्यसकारण आफ्नो आर्थिक अवस्था, समय, परिस्थितिलाई हरेर सप्ताह, नवाह लगाउने चलन छ ।

हिन्दूका चाडपर्व किन धेरै ?

वैदिकसनातन धर्म विश्वकै जेठो, लचिलो र उदार धर्म हो । सबै धर्ममा यसको धेरथोर प्रभाव देखिन्छ । धर्मलाई चाडपर्व र संस्कृतिले जीवन्त राख्दछ । हरेक धर्मका मूल्यमान्यताअनुसार आ-आफ्ना चाडपर्वहरू छन् । चाडपर्वहरू धर्मका आख्यान, व्याख्यान वा मान्यतामा आधारित हुन्छन् । चाडपर्वका नाममा मानिसहरू इष्टदेवीदेवताको पूजा-उपासना, प्रार्थना, भजन, दान गरी पापबाट मुक्त हुने, असल कार्यमा प्रवृत्त हुने मौका प्राप्त गर्दछन् । संस्कृति र चाडपर्वले मानिसहरूलाई एकतामा आवद्ध, संस्कृतिमा प्रतिबद्ध, चिन्तनमा ध्यानबद्ध, व्यवहारमा क्रमबद्ध रूपमा जिउने कला प्रदान गर्दछ । परं वनुते/वृणुते वा पर्व अर्थात् टाढा-टाढा बसेकालाई भेट्ने, नजिक ल्याउने अवसरलाई पर्व भनिन्छ । तिथि विशेष, मिति विशेष, पक्ष विशेषमा जम्मा हुने, भेटघाट गर्ने, सुख-दुःख आपसमा आदानप्रदान गर्ने एवं देव, पितृ, अग्रजलाई स्मरण गर्ने, कृतज्ञ बन्न चाडपर्वको जन्म भएको हो । चाडपर्वले आत्मीयता सृजना गर्ने, सम्बन्ध स्थापित गर्ने भएकाले हिन्दूधर्मका अनुयायीहरू संयुक्त परिवारमा आनन्दपूर्वक रमाउँदथे । चाडपर्वहरूका मूल्यमान्यता चालचलन बलिया रहेसम्म कुनै हजुरबुवाले वृद्धाश्रम जानु परेको थिएन कुनै नातिले बालगृहमा बाल्यकाललाई खेर फाल्नु परेको थिएन । कुनै पनि बुहारीले आत्मा हत्या गर्नु परेको थिएन, कुनै पनि सासुले एक्लो जीवन बिताउन परेको थिएन ।

हिन्दूका चाडपर्वहरू मोज, भोजमा भन्दा पनि साधना, उपासना, चिन्तन, मननमा केन्द्रित छन् । प्रत्येक पर्वका आफ्नै गरिमा, महिमा, उपलब्धि, लक्ष्य र विशेषता छन् । बुबा र छोरा-छोरीबीच बिग्रिएका सम्बन्ध बुबा खुवाउने (कुसे)औंशीमा सुध्निन्छन्, आमा र सन्तानबीचको सम्बन्ध आमा खुवाउने औंसीदेखि प्रगाढ बन्दछ, दिदीबहिनी र दाजुभाइबीचको वैमनस्य तिहारमा टुङ्गिन्छ, हजुरबादेखि नातिनातिनासम्मको सम्बन्धलाई दर्शौले सफा, उज्यालो र एकत्वमा रूपान्तरण गराउँछ, श्रीमान्-श्रीमतीबीचको मनमुटावलाई तीजको व्रतले विसर्जन गराउँछ, मामा र भाज्जाभाज्जीबीचको कटुता जनैपूर्णमामा पखालिन्छ, विद्यार्थी र शिक्षकबीचको तिव्रता गुरुपूर्णमामा मेटिन्छ, कुलाइनको पूजामा गोत्रीय बन्धुत्व भेटाइन्छ, स्वस्थानी पूजाले मितेनी आमा र मित छोराबीचको सामिप्यता बढाउँछ । पर्वले मानिसलाई भेटाउँछ, बोलाउँछ, सँगै बस्न र हिँड्न सिकाउँछ । चाडपर्वले आफन्त र छिमेकीलाई नजिक बनाउँछ । विदेशीएका नेपालीहरू दर्शौ, तिहारलगायतका चाडपर्व पारेर घर फर्कन्छन् । सबैसँग भेटेर रमाउँछन् । चाडपर्वमा एक अर्कालाई भेट्नै पर्ने भएकाले व्यवहारिक जीवनमा हुने भैभगडालाई विर्सन बाध्य तुल्याइदिन्छ । चाडपर्वलाई विधिसम्मत तरिकाले मानेसम्म हाम्रो समाजमा सम्पत्तिका लागि काटमार गर्नुभन्दा सम्मतीमा रमाएर बस्ने संस्कृति मौलाएको थियो ।

पर्वकै अवसरमा बुद्ध, कृष्ण, राम, शिव, सरस्वती, लक्ष्मीलगायतका देवीदेवताहरूको पूजा, उपासन गरिन्छ । यसले संस्कृति, सभ्यता, संस्कारलाई जगाउन र जोगाउन सहयोग गर्दछ । मानिसलाई बाटोमा ल्याउँछ र इष्टदेवीदेवतालाई साक्षात्कार गर्ने मौका प्रदान गर्दछ । पर्वबाट नै इतिहास, गौरव, कला, भाषा, संस्कृति आदिको बारेमा ज्ञान, बुझ्न र गौरव गर्न पाउँछौं । पर्वले दानदक्षिणा दिन र लिन, तीर्थस्थलको भ्रमण गरेर आध्यात्मिक र व्यवहारिक ज्ञानार्जन गरी पर्यटन व्यवसाय बढाउन सहयोग गर्दछ । चाडपर्वकै अवसरमा मुक्तिनाथ, पशुपतिनाथ, वराहक्षेत्र, जनकपुर, लुम्बिनीलगायतका क्षेत्रमा भक्तहरूको घुँइचो हुन्छ । भारतका तीर्थस्थलमा नेपाली र नेपालका तीर्थस्थमा भारतलगायतका देशहरूबाट श्रद्धालु भक्तजनहरू आउँछन् । यसबाट पर्यटन व्यवसाय मन्दिरको आम्दानीलगायतका पक्षमा सुधार आउँछ । तिथि विशेषमा श्राद्धको वाहनाले हजुरबा, हजुरआमालगायतका देहान्त भएका आफन्तहरूलाई स्मरण गर्दै कृतज्ञ रहन सजग गराउँछ । यसले भावी सन्ततिहरूलाई कर्तव्य र जिम्मेवारीको पाठ सिकाउँछ । तिहारका माध्यमबाट काग, कुकुर, गाई, गोरु आदि जनावरसँग आत्मियता गाँस्न पाइन्छ । नाग पञ्चमीमा सर्पको पूजा गर्दै मितवत् व्यवहार गर्ने ऊर्जा प्राप्त गरिन्छ, एकादशीमा तुलसी, शनिबार पीपललगायतका विरुवा र वृक्षसँगै भावनात्मक सम्बन्ध जोड्दछौं । आइतबार सूर्यको, पूर्णिमाको अवसरमा चन्द्रमाको, हरेक दिन बिहान पृथ्वीको पूजा गरेर ग्रह, सजीव र निर्जीवसँग मित्रताको पवित्र गाँठो कस्दछौं । हिन्दूले दिन, तिथि, मिति, बारहरूलाई पर्व मानेर जीवन सरस, सरल, सहज बनाइरहेका छन् । हिन्दूका तिथि, मिति, चाडपर्वहरूको पल-पलमा अर्थ छ, महत्त्व छ, गरिमा छ । अरूका चाडपर्वहरू मोजका लागि, भोजका लागि, भोगका लागि हुन्छन्, जसले रोग, शोक र ऋणलाई निमन्त्रणा गरेर बिदा हुन्छन् । हिन्दूका चाडपर्वहरूले आशीर्वाद लिन-दिन, मङ्गल चिताउन, एकतामा आवद्ध हुन, धर्म-संस्कृतिको संरक्षण र जगेर्ना गर्न मलजल गरिरहेका छन् ।

पर्वले मानिसलाई तामसीबाट सात्त्विक बन्न सिकाउँछ, सात्त्विक व्यक्तिलाई गुणातीत बन्न प्रेरित गर्छ । यसैका लागि चाडपर्वको जन्म भएको हो । पर्वको स्थापना रामले रावणलाई मारेको उपलक्ष्यमा, होलीकालाई आगोले खरानी बनाएको अवसरमा, देवीले शुम्भ-निशुम्भलाई यमलोकमा पठाएको खुशीयालीमा मनाएको होइन । कसैलाई मारेको, हत्या गरेको अवसरमा चाडपर्वको स्थापना वा जन्म हुनै सक्दैन । वरु ती घटनाहरू यस्ता तिथिमा संयोगवश पर्न गएका हुन सक्छन् । हत्यासँग चाडपर्वको कुनै सम्बन्ध छैन । यदि त्यस्तो हुँदो हो त हिरण्यकश्यपु, त्रिपुरासुर, बालि, कंश, पुतना, दुर्योधन आदिलाई मारेको अवसरमा चाडपर्व हुनु पर्ने थियो । पर्वले हत्याको याद दिलाउँदैन बरु हत्या गर्ने स्वभाव, चिन्तन आदिलाई विर्सजन गर्दछ । जसको पर्व छ, संस्कृति छ त्यो समाज, त्यो धर्म, त्यो व्यक्ति कहिल्यै एक्लो हुँदैन, निरस बन्दैन । त्यसैले मानिसको जीवन एकाकी छैन जस्तो पशुपक्षीहरूको छ । पशुको न त संस्कृति, न त धर्म, न त परम्परा, न त पर्व । हरेकलाई सम्भन्न, मिल्न, बोल्न, सम्बन्ध स्थापना गर्न चाडपर्वले अहम् भूमिका खेल्ने हुनाले हिन्दूहरूका चाडपर्वहरू धेरै भएका हुन् ।

विवाहित महिला कसरी कन्या भए ?

मानवलाई सामाजिक प्राणी, संस्कृतिको अनुयायी बनाउन आमाको दूलो हात रहन्छ । आमाको काखलाई बच्चाको पहिलो पाठशाला भनिन्छ । संसारलाई विगार्नु छ भने आमाका आचरण, संस्कार, चरित्र बिग्रिए पुछ । पुरुष बिग्रिए घरको आधा भागमात्र भत्कन्छन् जब महिलाले बाटो छोड्छिन् तब समाज र राष्ट्र कहिल्यै नसुधर्ने गरी तहसनहस हुन्छ । त्यसकारण हिन्दूधर्म-संस्कृतिले महिलालाई उच्चस्थान दिएको छ, सम्मान गरेको छ । पूजाआजाका विधानदेखि घर-व्यवहारका विषयमा महिलालाई अग्रस्थान दिएको छ । हरेक शास्त्र, साम्प्रदायिक विधिविधानले पुरुषभन्दा महिलालाई कदर गरेको छ, बदर गरेको छैन । शास्त्रहरूमा क्षेपक भित्रिएपछि, कुटार्थ श्लोकको गलत व्याख्या गर्न थालिएपछि महिलालाई लक्ष्मण रेखाभित्र राख्ने कार्य बढेको हो । कतिपय स्थानमा भाषागत पाण्डित्यले अर्थको अनर्थ लाग्न पुगेको छ । भण्डै दुई सय वर्षअघिदेखि पाश्चात्यहरू दुई प्रकारले संस्कृतभाषा र वैदिक संस्कृतिप्रति असाध्यै आकर्षित हुँदै आएका छन् । पहिलो हिन्दूधर्मको बदखोइ गर्न दोस्रो यसका महत्तामा डुबेर नयाँ विषयहरू जान्न र आविष्कार गर्न । कृतज्ञहरूले त यसमा अमृत पाए, आनन्द मनाए, जीवन धन्य धन्य बनाए । जो किर्ना बनेर छिरेका थिए तिनीहरूले अर्थ, गरिमा, प्रसङ्ग नबुझी रमाइलो र अनौठो अर्थ गरिदिँदै मोतीलाई मट्टी(माटो)सँग तुलना गरिदिए । यसमध्येको एक श्लोक जसलाई सनातनवादीहरूले बिहान स्मरण गर्दछन्:-

अहल्या द्रौपदी तारा कुन्ती मन्दोदरी तथा ।

पञ्चकन्या स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम् ॥

अर्थात् 'अहल्या, द्रौपदी, तारा, कुन्ती, मन्दोदरी यी पाँच कन्यालाई जसले नित्य संभन्छ, त्यसको महापातक नाश हुन्छ ।' यो श्लोकमा प्रयोग गरिएको पञ्चकन्या शब्द क्षेपक हो । यसको प्रारम्भिक रूप यस्तो थियो भन्ने विद्वान्हरूको मत छ:-

अहल्या द्रौपदी तारा कुन्ती मन्दोदरी तथा ।

पञ्चकं ना स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम् ॥

'अहल्या जो गौतम ऋषिकी श्रीमती थिइन् । उनीको सुन्दरतामा आकृष्ट भएर इन्द्रले गौतमकै रूप धारण गरी अहल्याको पतिव्रता धर्मनष्ट गरिदिएका थिए । द्रौपदी जसका युधिष्ठिर, भीम, अर्जुन, नहकुल, सहदेव पाँच जना श्रीमान् थिए । कुन्तिले विवाह पूर्व सूर्यबाट कर्णलाई जन्माएकी थिइन् । मन्दोदरी रावणको श्रीमती थिइन् । तारा दुई वटी छन् एउटा देवताका गुरु वृहस्पति जसकी श्रीमती ताराले चन्द्रमाको गर्भ धारण गरेर बुधलाई

जन्माएकी थिइन् । अर्की बलि र सुग्रीवकी श्रीमती ।' लौकिक दृष्टिबाट हेर्दा त सबैका चरित्रमाथि खोट लगाउन सकिन्छ । सबै विवाहिता हुनाले कसरी पञ्चकन्या मानियो ? भन्ने शंका आउनु स्वाभाविकै हो । वास्तवमा श्लोकमा आएको पञ्चकन्या शब्द पञ्चकम् र ना लाई तोडमोड गरेर पञ्चकन्या बनाइएको हो । यी पाँच अद्भुत साहस, दैवी शक्तियुक्त नारी हुन् । यी पाँचै जना महिलाहरू अयोनीज हुन् । उनीहरू कसैका औरसवंश (रेतज परम्पराबाट जन्म भएको) होइनन्, आमाको गर्भमा बास बसेनन् । पाँचै जना यज्ञबाट उत्पन्न भएका थिए । त्यसकारण यिनीहरू पवित्रतम, प्रातः स्मरणीय, पूजनीय बन्न पुगे । यो युगमा मानिसको जन्म यज्ञबाट सम्भव छैन । आज सम्भव नहुँदैन कुनै पनि युग वा समयमा सम्भव हुँदैन र थिएन भन्न मिल्दैन । ब्रह्माजीले कैयौँ मानसपुत्रहरू मनले सोचेरै जन्माएका थिए । साधना, ईश्वरीय शक्ति, प्रारब्ध आदिलाई कसैले रोक्न र तोड्न सक्दैन । विभिन्न समयमा आएका सोनामी, भूकम्प आदि यसका उदाहरणहरू हुन् । दैवीशक्ति र चमत्कार हिन्दूधर्म ग्रन्थमा प्रशस्त पाइन्छन् । अन्य धर्म वा सम्प्रदायका संस्थापकहरूको जीवनी पनि त्यस्तै आश्चर्य लाग्दाछन् । राम र कृष्णको जन्म, कबीरको मृत्यु, गौतम बुद्ध जन्मने बित्तिकै सात पाइला हिँडेको आदि । यी पाँचै जना अलौकिक नारीहरू हुन् जसमा जन्मने बित्तिकै अथाह शक्ति आएको थियो । यही शक्तिको कारण कुन्तिले आफ्ना छोराहरूलाई विभिन्न विषयहरू पढाएकी थिइन् । मन्दोदरी शास्त्रज्ञ थिइन् । द्रौपदीमा दिनदिनै कन्या बन्न सक्ने सामर्थ्य थियोः—

इदं च तत्राद्भुतरूपमुत्तमं जगाद, जगाद देवर्षिरतीतमानुषम् ।

महानुभावा किल सा सुमध्यमा, वभूव कन्यैव गते गतेऽहिन ॥

- महाभारत आदि पर्व १९८।१४

द्रौपदीमा मनुष्यको भन्दा विशेष गुण छ, अद्भूत रूप छ । पातलो (छिन्नेको) कम्मर भएकी, महान् शक्तिवाली द्रौपदी दिन दिनै कन्या बन्न सक्थिन् । जसले आमाको गर्भमा बास गरिनन् वा आमा-बुबा जन्मका कारक बनेनन् । यो सामर्थ्य पाँच नारीहरूमा भएको हुनाले उनीहरूलाई कन्या भनिएको हो । उनीहरूलाई विवाह, गर्भधारण जस्ता क्रियाकलाप न त आवश्यकताको विषय हो, न त सोखको । जसलाई संसारसँगको कुनै चाहना छैन, कामवासना, मोह आदिले छुँदैन ती अलौकिक महिलालाई कन्याको रूपमा पूज्नु शंका गर्नुपर्ने ठाउँ नै रहँदैन । जुन स्त्रीको छलकपट गरेर वा प्रमादवश कुमारीत्व लुटिन्छ, चोरी गरेर वा निद्रा वा वेहोस अवस्थामा नारीत्व गुमाइन्छ, त्यस्ता नारीहरू नछुनु (रजस्वला) नभएसम्म अपवित्र हुन्छन् त्यसपछि शुद्ध हुन्छन्¹⁰¹ । नारीहरूलाई सानैदेखि

¹⁰¹ स्वयं विप्रतिपन्ना या यदा वा विप्रतारिता । बलान्तारी प्रभुक्ता वा चौरभुक्ता तथैव वा ॥

पूजनीय मानिन्छ, त्यही कारण शुभकार्य गर्दा पञ्चकन्याका रूपमा उनीहरूलाई पूजे चलन छ । *स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् । मासि मासि रजो यासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥* अर्थात् 'स्त्री जाति मूलतः पवित्र जाति हो । यिनीहरूमा दोष आउने सक्दैन किनकि प्रत्येक महिनामा रजस्वला भएपछि उनीहरू पुनः दोषरहित हुन्छन् ।'

कुन्ती शूरसेनकी पुत्री थिइन् । शूरसेनले आफ्नी फूपूका छोरा कुन्तिभोज सन्तानहीन भएपछि कुन्तीलाई पुत्रीको रूपमा समर्पण गरिदिएका थिए । उनले दुर्वासा ऋषिलाई खुसी पारेर देवतालाई बोलाउन सक्ने मन्त्र प्राप्त गरेकी थिइन् । त्यसकारण कुन्तीले शारीरिक समर्पकबाट पाँच पाण्डव र कर्णलाई जन्माएकी थिइनन् त्यसैले उनीलाई कन्या नै भन्न आपत्ति भएन । मय दानवकी पुत्री मन्दोदरीले पन्ध्र वर्षमा रावणसँग विवाह गरेकी थिइन् । मन्दोदरीले रावणलाई भगवान् रामसँग युद्ध नगर्न सम्झाउँदा केही उपाय लागेन । उनीले पति रावण एवं पुत्र मेघनाद आदिलाई गुमाइन् । युद्धपछि भगवान् रामको अनुरोधमा उनी विभीषणकी धर्म पत्नी बनिन्^{१०२} । रामले उहाँलाई सम्झाउँदै भन्नुभएको थियो—*यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वापि स इमाँल्लोकान् हन्ति न निबध्यते ॥* स्त्री भाव र बुद्धिमा नभईकन कुनै पनि स्त्री सम्बन्धित व्यक्तिको श्रीमती हुँदिनन् । करणीलाई श्रीमती बनाएको भन्न मिल्दैन । विभीषण र मन्दोदरीबीच शारीरिक रूपमा श्रीमान्, श्रीमतीको भाव नभएर पदीय भारमात्र थियो । जस्तै स्वर्गका राजा इन्द्रको पद बेलाबेलामा विभिन्न राक्षस र अन्य व्यक्तिले कब्जा गर्दथे । त्यसबेला पुलोमकी पुत्री शचीलाई श्रीमतीको रूपमा राखे पनि व्यवहार मातृवत् थियो । यसका लागि नहुष राजाको उदाहरण लिन सकिन्छ । उनले शचीलाई पदीय रूपमा नलिएर श्रीमतीको रूपमा लिन खोज्दा स्वर्गबाट च्युत भएका थिए । मन्दोदरीले पनि रानीको पदमात्र समालेकी थिइन्, श्रीमतीको होइन । द्रौपदी, ताराले पनि यही नीतिलाई अनुसरण गरेका थिए । हिन्दूधर्म बलियो हुनमा स्त्रीको धेरै ठूलो हात भएकाले हिन्दूधर्मले नारीलाई सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण स्थान र भूमिका दिएको छ । देवीका रूपमा पुजेको छ । बिहान उठने बित्तिकै यति वटा देवताहरूलाई सभिए पाप नाश हुन्छ भन्ने प्रमाण वा श्लोकहरू पाइदैन । महिला आमा हुन्, करुण, दया र प्रेमकी सागर हुन् । वैदिक इतिहास प्रशस्त त्यागी, विवेकी, सहनशील नारीहरूको पसिना र बलिदानको उपज हो । त्यस इतिहासलाई जीवन्त राख्दै यी पाँच नारीहरूले दरबारीय शोख, भोग, मानसम्मानलाई मृग तृष्णा सम्झिएर संसारलाई उदाहरण दिएका छन् । त्यसैले उनीहरूलाई बिहानै कन्याका रूपमा सभ्रना गरिएको हो ।

न त्याज्या दूषिता नारी न कामोऽस्या विधीयते । ऋतुकाले उपासीत पुष्पकालेन शुष्याति ॥—अत्रिंहिता

¹⁰² नारी अंक (पेज नं. ६०५)—गीता प्रेश(वि. सं. २०६९)

मूर्ति पूजा आवश्यक छ त ?

संसारमा मूर्त र अमूर्त गरी दुई प्रकारका बस्तुहरू हुन्छन् । जसको अस्तित्व वा स्वरूपलाई प्रत्यक्ष देख्न सकिदैन, त्यसलाई अमूर्त र जसलाई देख्न सकिन्छ त्यसलाई मूर्त भनिन्छ । अमूर्त वस्तुलाई मूर्त रूपमा देखाउन जुन आकृति वा स्वरूप निर्माण गरिन्छ त्यसलाई मूर्ति भनिन्छ । व्यक्टेरिया, भाइरस आदि सूक्ष्म जीवलाई चर्मचक्षु (छालाका आँखा)ले प्रत्यक्ष देख्न सक्दैनौं । अत्यन्तै साना जीव हेर्नका लागि सूक्ष्मदर्शकयन्त्र चाहिन्छ । यीभन्दा साना जीव पनि होलान्, जसलाई हेर्न अन्य उपकरणहरूको आविष्कार गर्नु पर्ला । भगवान् भित्र नै सारा संसार अटाएको छ र प्रत्येक सूक्ष्म जीवभित्र पनि भगवान्को निवास छ । ईश्वरको व्यापकता र सूक्ष्म रूपलाई प्रत्यक्ष देख्न सक्दैनौं । त्यसैले साक्षात्कार गर्न सहज होस् भनेर निर्माण गरिएको आकार, प्रकार वा स्वरूपलाई नै मूर्ति भनिन्छ । त्रिकालदर्शी ऋषिमुनिहरूले आफ्ना तपोबल, योगबलबाट परमात्मालाई साक्षात्कार गरेका छन् । उनीहरूले जस्तो देखे त्यस्तै मूर्ति बनाए । मूर्तिबाट नै निराकार परमात्मालाई चिन्तन, मनन, ध्यान, अनुष्ठान गरी साकार रूपमा अनुभूत गर्न सकिने हुनाले मूर्तिपूजा छोड्न हुँदैन ।

तावच्च प्रतिमा पूज्या यावद्विज्ञानसम्भवः ।

ज्ञानाभावे न पूज्येत पतनं तस्य निश्चितम् ॥

— शिवपुराण (सृष्टिखण्ड १२।६७)

अर्थात् 'जबसम्म पूर्ण ज्ञान हुँदैन तबसम्म प्रतिमापूजा गर्ने पछि, ज्ञान नभईकन जसले प्रतिमापूजा गर्न छोड्दछ, त्यसको पतन निश्चित हुन्छ ।' पतनको अर्थ हो परमात्मासम्म पुन नसक्नु । साधना सम्पन्न भइसकेपछि वा सिधै ईश्वर साक्षात्कार गर्ने सामर्थ्य भएपछि मूर्तिपूजा छोड्दा फरक पर्दैन ।

वेदव्यास नेपालमा जन्मिएर दमौलीको व्यासगुफामा साधना गरेका थिए । वाल्मीकीको तपस्यास्थल नवलपरासीको भैंसालोटन, बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनी, महादेव र पार्वतीको बासस्थान गौरीशंकर हिमाल, कुम्भकर्णको साधनास्थल कुम्भकर्ण हिमाल र दुर्गाको जन्मस्थल कञ्चनजंघा आदिले नै बताउँछ कि नेपाल साधनाभूमि, पुण्यभूमि र देवभूमि हो । यही भूमिमा प्राचीनकालदेखि देवीदेवता, ऋषिमुनि, मानव, दानवलगायतका साधकहरूले मूर्तिको माध्यमबाट परमात्मालाई साक्षात्कार गरेका थिए । त्यसैको प्रभावले नेपालमा दैवी विपत्ति आउने जानकारी मूर्तिले दिने गरेका छन् । जस्तै राजा वीरेन्द्रको हत्या, २०४६ एवं २०६२/६३को आन्दोलन, २०४५ र १९९० सालको भूकम्प आउनुभन्दा पहिले दोलखा जिल्लाको भीमेश्वर, काभ्रेजिल्लाको पलाञ्चोक भगवती आदि स्थानका

मूर्तिहरूबाट पसिना आएर बडागुरुज्यूहरूको टोली स्वस्ति शान्तिका लागि गएको थियो । मूर्तिपूजाबाट मिल्ने अलौकिक आनन्द, सुःख-शान्ति र मोक्षलाई शब्दमा वर्णन गर्न सकिँदैन । ऋषिमुनिहरूले इष्टदेवअनुसार प्राचीनकालदेखि विभिन्न रङ्गका मूर्तिहरू पुज्ने चलन र पद्धतिको विकास गरेका थिए । विशेषतः सरस्वतीको सेतो मूर्ति, रातो रङ्गलाई तेलमा फिटेर लेपन गरेको हनुमान्को मूर्ति, शिव आदिको कालो मूर्तिमा आराधना गरे छिटो फल प्राप्त हुने विश्वास छ । सूरदासले काली कमलीया चढत न दुजो रङ्ग भन्दै कृष्ण कालो हुनुको प्रतीकात्मक अर्थ 'कृष्ण सबै गुणले सम्पन्न थिए' भनेका छन् । कालोमा जस्तो रङ्ग मिलाए पनि कालो नै हुन्छ तर अन्य रङ्गहरू एक आपसमा मिलाउँदा रङ्ग बदलिन्छ । त्यसैले सिद्ध महात्मा वा साधुहरूले सिद्धि प्राप्त गरेको तीर्थस्थल वा देवस्थलको मूर्ति प्रायः कालो रङ्गका छन् । कालो रङ्गको सरस्वतीको मूर्तिमा साधना गरेर सुकृतिदत्त पन्तले वाक् सिद्धि प्राप्त गरेका थिए । सेतो रङ्ग सत्य र सात्विकको प्रतीक हो, यसलाई ब्राह्मण रङ्ग मानिन्छ, रातो क्षत्रीय र शक्तिको प्रतीक हो, पहुँलो वैराग्य एवं वैश्यको प्रतीक हो, कालो शूद्र अर्थात् सबै गुण अटाउने अनन्तको प्रतीक हो¹⁰³ । महाभारतको शान्तिपर्व, विष्णुपुराण एवं वायुपुराणमा रङ्गको सम्बन्धलाई स्वभाव, जात, प्रकृतिसँग तुलना गरेर हेरिएको पाइन्छ । अग्नि र वृहस्पतिलाई ब्राह्मण देवता, इन्द्र-वरुण-यमलाई क्षत्री देवता, वसु-रुद्र-विश्वेदेव-मरुतलाई वैश्य देवता एवं पूषन्लाई शूद्र देवता भनिएको छ¹⁰⁴ ।

साधकले इष्टदेवीदेवतामा मनलाई स्थिर, चिन्तन र भावलाई दृढ, निदिध्यासनलाई अबल बनाउन मूर्तिको आवश्यकता पर्दछ । मूर्ति पूजामा साधकको भाव र भावनाले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । साधकको भित्रि मनबाट आएका चिन्तनअनुसारको मूर्तिमा साधना गरे छिटै लक्ष्य प्राप्त हुन्छ । 'भावे तिष्ठन्ति देवताः' अर्थात्, भावमा नै भगवान् बस्दछन् भनिन्छ । भगवान्लाई छालाका आँखाले देख्न सकिँदैन । हरेक वस्तु इन्द्रियको अधिनमा छैनन्, जस्तै टाढाको आवाज कानको अधीनमा छैन । पानी, हावालगायतको स्वाद जीब्रोले थाहा पाउँदैन । निश्चित सिमाभन्दा टाढा रहेको दृश्य आँखाको अधीनमा छैन । त्यस्तै भगवान्को आकार, स्वरूप देख्ने क्षमता साधारण मानिसमा छैन । त्यसैले उहाँलाई जान्न, बुझ्न र देख्नका लागि चिन्तन, श्रद्धा, विश्वास, पूजा गर्नु पर्दछ जसका लागि मूर्तिको आवश्यकता पर्दछ । त्यसकारण गणेश, शिव, लक्ष्मी, सरस्वती, गौतमबुद्ध, महोमद पैगम्बर, यशु ख्रिष्टलगायतको फोटो वा मूर्ति अहिलेसम्म पनि भक्तहरूका माभ्रमा उत्तिकै लोकप्रिय रहेका छन् । तुलसीदासले भन्नुभएको छ- 'जाकी रही भावना जैसी । प्रभू मूर्ति

¹⁰³ ब्राह्मणानां तु सितो वर्णः क्षत्रियाणां तु लोहितः । वैश्यानां पीतको वर्णः शूद्राणामसितस्तथा ॥-महाभारत

¹⁰⁴ भारतीय संस्कृति (पेज नं. २३)- डा. प्रीतिप्रभा गोयल

देखी तिन जैसी' अर्थात् जस्तो भावना उत्पन्न हुन्छ त्यस्तै प्रभूको मूर्ति देखिन्छ । मूर्ति स्थापना गरी शास्त्रीय विधानअनुसार प्राण-प्रतिष्ठा गरिन्छ । प्राण भनेको ईश्वरीय भाव र प्रतिष्ठा भनेको स्थापना गर्नु हो, प्राण प्रतिष्ठा गरेपछि मात्र मूर्तिमा पूजा गरिन्छ ।

आभिरूप्याच्च बिम्बस्य पूजायाश्च विशेषतः ।

साधकस्य च विश्वासाद् देवतासन्निधिर्भवेत् ॥

—कापिलतन्त्र

अर्थात् 'प्राण-प्रतिष्ठाद्वारा मूर्तिमा भगवान्लाई प्रतिस्थापित गराइन्छ र त्यही मूर्तिमा साधकले भगवान् रहेको विश्वास गर्दछ ।' त्यसैले भनिएको पनि छ— *अमूर्तौचस्थिरा न स्यात्ततो मूर्तिं विचिन्तयेत् ॥* अर्थात् मूर्तिविना मन स्थिर हुँदैन, मनस्थिर नभएसम्म लक्ष्य प्राप्ति हुँदैन । मूर्तिलाई मन्दिरमा राखिन्छ । मन्दिरमा मन स्थिर हुन्छ । मूर्तिमा अथाह शक्ति छ । द्रोणाचार्यको मूर्तिमा साधना गरेर एकलव्य सर्वश्रेष्ठ धनुर्धर बनेका थिए । सीताको अनुपस्थितिमा मूर्ति स्थापना गरेर भगवान् रामले अश्वमेध यज्ञ सफल बनाएका थिए । रामकृष्ण परमहंसले कालीको मूर्तिलाई प्रसाद खुवाएका थिए । भगवान् शिवका शर्व, भव, रुद्र, उग्र, भीम, पशुपति, ईशान तथा महादेव गरी आठ मूर्ति प्रसिद्ध छन्^{१०५} । त्यसैले मूर्तिपूजा दुःखा पूजा होइन परमात्माको पूजा हो, मुक्तिको आधार हो । वैज्ञानिकहरूले पनि आँखाले देख्न नसकिने इलोट्रोन, प्रोटोन, न्यूट्रोन आदि सूक्ष्म वस्तुलाई आकार दिएर मूर्तिपूजालाई नै अनुशरण गरेका छन् । मूर्ति पूजाका विरोधी वा खण्डनकर्ताहरू पनि घुमाउरो तरिकाले मूर्ति पूजा गरिरहेकै छन् । जस्तै बुद्ध, जिसस, दयानन्द सरस्वती आदिका मूर्ति र फोटाहरू बजारमा, घरका भित्तामा, चर्च, गुम्बा आदिमा निकै देखिन्छन्, व्यापारीहरूले करोडौं कमाएका छन् । मूर्ति पूजा गर्दैनाँ भन्नुको अर्थ हिन्दूहरू पानी पिउँछन् अन्यले वाटर, एच. टु. ओ., जलम् पिउँछन् भने जस्तै हो ।

¹⁰⁵ शर्वो भवस्तथा रुद्र उग्रो भीमः पशोः पतिः । ईशानश्च महादेवो मूर्त्यश्चाष्ट विश्रुताः ॥ -शिवपुराण (शतरुद्रसंहिता २।३)

हिन्दूका देवता किन जनावर पनि ?

हिन्दूधर्मशास्त्रहरूमा गणेशको शिर हात्तीको, हनुमान्को टाउको बाँदरको, नृसिंहको शरीर सिंह र मानिसको, देवीदेवताको चार वा सोभन्दा धेरै हात, मुख आदि स्वरूप भएको चित्र र चर्चा पाइन्छन् । समय परिवर्तनसँगै मानिसहरूको विचार, विवेक र सोच्ने क्षमतामा फरकपन आउँछ । त्रिकालदर्शी ऋषिमुनिहरूले कलियुगमा मानिसहरू भौतिक सुख, सुविधामा रमाउँदै गएर शास्त्र चिन्तन गर्न सक्दैनन् भन्ने विषयलाई राम्रोसँग बुझेका थिए । देवीदेवताहरूको सम्पूर्ण जानकारी उनीहरूकै स्वरूपबाट प्राप्त गर्नु भन्ने उद्देश्यले यस्ता तस्वीर, मूर्ति निर्माण गरियो, शास्त्रले त्यहीअनुसार वर्णन गर्न थाल्यो, बुझ्नेहरूले त्यसरी नै व्याख्या गर्न थाले । गणेशको शिर हात्तीको छ । हात्तीका कान ठूला छन्, त्यसको अर्थ हो बोलभन्दा सुन्नमा कल्याण छ । साना आँखाको अर्थ होः— हरेक विषयलाई सूक्ष्म रूपमा अध्ययन, चिन्तन, मननसहित हेर्नु पर्छ । सुँडको अर्थ होः— विचार, ज्ञान ग्रहण गर्दा सोचेर गर्नुपर्छ । हात्ती विवेकी प्राणी हुनाले प्राचीन समयमा राजा चयन गर्नेलागायतका कार्यको जिम्मा दिइन्थ्यो । हनुमान् शब्द हनु र मान्बाट बनेको छ जसको अर्थ क्रमशः लामो, ओठ हुन्छ । हनुमान्मा अथाह शक्ति थियो, उनी शिवका स्वरूप थिए । जाम्बवानले उनको शक्तिको प्रशंसा गरेर जगाएपछि समुद्र पार गरेर लंका पुगेका थिए । हनुमान्ले चाहेको भए रावण मार्न कुनै गाह्रो थिएन भन्ने प्रमाण रामायणबाट प्रष्ट हुन्छ । उनी नौ व्याकरणका¹⁰⁶ ज्ञाता एवं शास्त्रज्ञ थिए, बाँदर थिएनन् । ओठ लामो, जिब्रो पातलो एवं लामो भएको मानिस विद्वान् हुन्छ भन्ने ज्योतिषीय मान्यता छ । हनुमान् ज्योतिषी थिए, विद्वान् थिए, त्यसैले उनको ओठ लामो देखाइएको हो । 'नृ' र 'सिंह' शब्द मिलेर नृसिंह बन्दछ जसको अर्थ क्रमशः 'मानिस' र सिंह (ठूलो बाघ) हुन्छ । बाघ निर्भय, शान्त र कामजयी जनावर हो, मानिस सबैभन्दा चेतनशील प्राणी हो । यी दुवैका राम्रो गुण जुन भगवान्मा छ, त्यसलाई नृसिंह भनिन्छ । नारद र सरस्वतीको हातमा वीणा, कृष्णको हातमा मुरली, महादेवको हातमा डमरु, विष्णुको हातमा शङ्ख देखाउनुको अर्थ उनीहरू संगीतज्ञ थिए भन्ने विषयलाई व्यक्त गर्न खोजिएको हो । शिवको वहान साँढे (नन्दी)मानिन्छ । डामेर छाडा छोडेका अहिलेका जस्ता साँढेमा भगवान् शिव चढेका होइनन् ।

क्षमाश्रृङ्गः शमश्रोत्रो वेदध्वनिविभूषितः ।

आस्तिक्यचक्षुर्निश्वासगुरुबुद्धिमना वृषः ॥

—शिवपुराण, विद्येश्वरसंहिता१७।८६

अर्थात्, 'त्यो धर्मरूपी साँढेका क्षमारूपी सिङ्ग छन्, मानसिक स्थिरता एवं शान्तिरूपी त्यसका कान छन्, उक्त साँढे वेदध्वनिले सिङ्गारिएको छ, त्यसका आस्तिक बुद्धि रूपी आँखा छन्, वेदाक्षर त्यसको निश्वास छ, मन र बुद्धि उदार छन् ।' यस श्लोकले महादेवको वहान

¹⁰⁶ सारस्वत, हेमचन्द्र, प्रकृति, मुग्धबोध, शाकटयान, कामधेनु, प्रकृतिप्रकाश, कल्प र पाणिनि गरी नौ व्याकरण छन् ।

नन्दीलाई साँढे होइन विद्वान् हो भन्ने बुझाउँछ । नन्दीको बुबाको नाम शिलाद ऋषि थियो । उनले महादेवको तपस्याबाट पुत्र प्राप्त गरे, पुत्र प्राप्त भएपछि शिलाद मुनि परमानन्द भएका कारण उनको पुत्रको नामै नन्दी भयो¹⁰⁷ । यसकारण नन्दी पशु होइनन् । वाहन भनेको सम्बन्धित देवतालाई बोकेर हिँड्ने नभई डाइभर वा चालक हो । मन्त्री, प्रधानमन्त्री, राष्ट्रपतिका चालक के जनावर हुन सक्छन् त ? मानिसका त हुँदैन भने भगवान्का कसरी सम्भव होला र ? धेरैजस्ता देवीदेवताका वाहनहरू पशुपक्षी भएको उदाहरणहरू शास्त्रमा धेरै पाइन्छन् । ती पशुपक्षीहरूले सम्बन्धित देवीदेवतालाई बोकेर उहाँहरूले भनेकै ठाउँमा, इच्छाएकै गतिमा, तोकिएकै समयमा पुर्‍याइदिएको, आवश्यक पर्दा देवीदेवतालाई नै उपदेश दिएको वर्णन पाइन्छ । उदाहरणका लागि सतीदेवीले आफ्नो पति शिवलाई दक्ष प्रजापतिले अपमान गरेको सहन गर्न नसकी यज्ञकुण्डमा फालहाली देह त्यागिन् । दक्षसँग बदला लिन हिँडेका वीरभद्रका पार्श्वदका बारेमा यसरी वर्णन गरिएको छ—

तथैव प्रबलाः सिंहा बहवः पार्श्वरक्षकाः ।

शार्दूला मकरा मत्स्या गजास्तत्र सहस्रशः ॥

—शिवपुराण रुद्रसंहिता ३३।८

अर्थात् 'बलिया बलिया हजारौं सिंह, बाघ, ग्राह, माछा र हात्तीहरू त्यस रथका पार्श्वरक्षक थिए ।' नजिक वा साथमा बस्नेलाई पार्श्व भनिन्छ । भगवान् विष्णुलगायतका देवतासँग युद्ध गर्न निस्केका वीरभद्रले जनावरलाई पार्श्ववती बनाएर किन जाय्ने र ? माछा त जमिनमा हिँड्न त के बाँच्ने सक्दैन, त्यसैले यी पशु होइनन्, योद्धा वा वीर सैनिकहरू थिए भन्ने प्रष्ट हुन्छ । शास्त्रमा वर्णन गरिएजस्तै गरी सिधा अर्थमा सबैलाई पशु मान्न हुँदैन । रावण, कुम्भकर्ण, मेघनाद आदिसँग युद्ध गर्न रामका साथ बाँदर र भालुहरू गएको वर्णन रामायणमा पाइन्छ । जुन राक्षसको नाम सुन्दा देवताहरू डराउँथे, बडे-बडे वीरहरूको मुटु काँप्दथ्यो । उनीहरूसँग कसरी बाँदर र भालुको युद्ध सम्भव थियो र ? वानर अर्थात् 'वा'को अर्थ 'अथवा', 'नर'को अर्थ 'मानिस' हुन्छ । ती वानर नभएर भण्डै मानिसको जस्तो स्वभाव भएका अर्थात् काम, क्रोध, लोभ, मोह, अहंकार भएका योद्धाहरू थिए । रामानुजसम्प्रदायका साधुहरू तीनवटा लौराको समुहलाई बोकेर हिँड्दछन् । मन, वचन र कर्मलाई नियन्त्रणमा राख्न सक्ने शक्ति ममा छ¹⁰⁸ भनेर प्रतीकात्मक रूपमा देखाउने काम यी लौराले गर्दछन् । यसरी धर्मका हरेक गतिविधि तथा चिह्नमा लुकेका गहन रहस्यलाई बुझिएन भने शास्त्रका चर्चामा अनर्थ पाइन्छ, धर्मभित्र संकीर्णता र काल्पनिक संसार निर्माण हुन्छ । श्रीमद्भागवतको ११ स्कन्धको १३ अध्यायमा विष्णुले ब्रह्माको वाहन हंशमा आवेशावतार धारण गरेर सनकादि ऋषिका प्रश्नहरूको गम्भीर उत्तर दिएको वर्णन छ । भगवान् विष्णुको वाहन गरुड र काकभुसुण्डीको संवाद तुलसीकृत रामायणमा पाइन्छ । यहाँ वक्ता काकभुसुण्डी र श्रोता गरुड छन् । अहिलेका पक्षीले न त पढ्न सक्छन्, न त पशुपक्षीहरूले इतिहास, पुराणलगायतका ग्रन्थहरूको चिन्तन मनन गर्न सक्दछन्, न

¹⁰⁷ त्वयाऽहं नन्दितो यस्मान् नन्दी सुरेश्वर । तस्मात्त्वा देवमानन्दं नमामि जगदीश्वरम् ॥—शतरुद्रसंहिता ६-४५

¹⁰⁸ वादण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च । यस्यैते निहता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥—मनुस्मृति

त मुक्तिका बारेमा नै कुनै चर्चा गर्न सक्दछन् । काकभुसुण्डी वास्तवमा नेपालमै जन्मिएका ठूला ऋषि थिए । सुन्दरीजलनजिकै चौसठ्ठी शिवलिङ्गमध्येको कागेश्वर शिवलिङ्ग अहिले पनि प्रसिद्ध छ । यसले नै बताउँछ कि काकभुसुण्डी ऋषिले यहाँ तपस्या गरेका थिए । काकभुसुण्डीले तिलिचोतालमा गरुडलाई रामायण सुनाएका थिए ।

यदा च गरुडे कल्पे विश्वाण्डाद्गूडोद्भवम् ।

अधिकृत्याव्रवीद्विष्णुर्गारुड तदिहोच्यते ॥

-मत्स्यपुराण

अर्थात् 'विष्णुले गरुडकल्पमा गरुडको उद्भव प्रसङ्गमा विश्वब्रह्माण्डबाट आरम्भ गरेर जुन पुराणको वर्णन गर्नुभयो त्यसको नाम गरुड पुराण हो ।' भगवान् विष्णुले आफ्नै वाहनको उत्पत्तिको बारेमा बयान गरेका कारण गरुड पक्षीराज नभएर ऋषिराज थिए भन्ने बुझिन्छ । वाहनको अर्थ सवारीमन्त्री, चालक वा ड्राइभर हो । देवीको सिंह, भैरवको कुरुर, लक्ष्मीको लाटोकोसेरो, महिषासुरको राँगो, इन्द्रको ऐरावत हात्ती, सरस्वतीको राजहाँस, कुमारको मयुर, गणेशको मूसा एवं महादेवका नन्दी ड्राइभर हुन् । नन्दी कति ज्ञानी थिए भन्ने सम्बन्धमा शिवपुराणलगायतका विभिन्न शास्त्रहरूमा वर्णन पाइन्छ ।

भृगुं बवन्ध मणिमान्वीरभद्रः प्रजापतिम्

चण्डीशः पूषणं देवं भगं नन्दीश्वरोद्रग्रीहत् ॥

- श्रीमद्भागवत्

अर्थात् 'मणिमान्ले भृगुलाई, वीरभद्रले दक्षलाई, चण्डीशले पूषादेवलाई, भगदेवतालाई नन्दीश्वरले पक्रिए र बाँधे ।' नन्दी पशु भए भगदेवलाई बाँध्न सक्दथे त ? कुनै समयमा काममा गल्ती वा ठूलो पदको दुरुपयोग गरेका हुनाले उनीहरूलाई पशुपक्षीको संज्ञा दिएको हुन सक्छ । तर शारीरिक र मानसिक रूपमा उनीहरू पशु थिएनन् । अहिले पनि राम्रो काम नगर्ने मानिसलाई 'तँ पशु होस्, तँ बाँदर होस्, तँ कुकुर होस्, तेरो स्वभाव बिरालोको जस्तो छ, तेरो स्वभाव साँढेको जस्तो छ' भनेर विभिन्न उपनाम दिइन्छ । यी गालीलाई पछिल्ला पुस्ताका सन्ततिहरूले पशुकै रूपमा बुझ्न थाले । कुमार र गणेशमा को ठूलो ? भन्ने भगडाको छिनोफानो गर्न महादेवले दुवैलाई पृथ्वी परिक्रमा गर्ने आदेश दिनुभयो । कुमार मयुरमा चढेर बाटो लागे तर गणेशलाई समस्या पऱ्यो । गणेशको ड्राइभर मुसाले जुक्ति निकाल्यो र त्यहीअनुसार सम्पूर्ण देवीदेवता, लोकहरू र पवित्र तीर्थस्थलहरू सम्भिएर गणेशले बुबा-आमा (शिव र पार्वती)लाई परिक्रमा गरे । गणेशलाई मार्गदर्शन गर्ने मुसा ऋषि नभए को थिए होला त ? केयौँ ऋषिमुनिहरूको जन्म पशुपक्षीबाट भएको वर्णन शास्त्रमा पाइन्छः-

हरिणीगर्भसम्भूत ऋष्यश्रृङ्गो महामुनिः ।

तपसा ब्राह्मणो जातः संस्कारस्तेन कारणम् ॥

-भविष्यपुराण

अर्थात् 'हरिणको गर्भबाट उत्पन्न भएर ऋष्यशृंग महामुनि तपस्याका कारण ब्राह्मण भए ।' तपस्या वा ज्ञानले त्यतिबेला जातको निर्धारण हुन्थ्यो भन्ने बुझिन्छ । ऋषिको जन्म हरिणबाट नभई हरिणको जस्तो आँखा वा स्वभावकी कुनै ऋषिपत्नीबाट भएको प्रष्ट हुन्छ । पुराणहरूमा यस्ता इतिहासहरू प्रशस्त मात्रमा छन् । जस्तै शुकदेव स्वामीको जन्म सुगाको गर्भबाट भएको थियो । मुण्डुकी (भ्यागुती)बाट माण्डव्य ऋषि जन्मिएका थिए । मानिस वास्तवमा जन्तु-जनावरबाट जन्मिएको नभई त्यस्ता स्वभाव भएका बुबा-आमाबाट जन्मिएको हो । वेदव्यासकी आमा मत्स्य गन्धाको जन्म माछाबाट भएको थियो । वैदिकशास्त्रहरूमा पशुपक्षीले देवीदेवतालाई उपदेश, मार्गदर्शन गरेको मात्र होइन नदीनाला, पर्वत, पोखरीहरूले आपसमा सभा-सम्मेलन गरेको, विवाह गरेको, पर्वतहरू बोलेको, छोरा-छोरीहरू जन्माएको प्रशस्त उदाहरणहरू पाइन्छन् । जस्तै महादेव र पार्वतीको विवाहमा विभिन्न पर्वत, समुद्र, नदीहरू आएका चर्चा छन्:-

कैलासस्तु महाशैलो महाहर्षसमन्वितः । आजगाम कृपां कृत्वा सर्वोपरि लसत्प्रभुः ॥

अन्येऽपि भूभृतो ये हि द्वीपेष्वन्येष्वपि द्विज । इहापि येऽचलाः सर्वे आययुस्ते हिमालयम् ॥

- शिवपुराण रुद्रसंहिता ३७।३९-४०

अर्थात् 'यसक्रममा दूला पर्वत कैलास पनि खुसी हुँदै हिमालयको घरमा आउनुभयो । हे नारद ! यतिबेला अन्य द्वीपहरूमा भएका पर्वतहरू र यहाँका पर्वतहरू पनि विवाहको कार्यमा आउनुभएको थियो ।' नेपालका राजालाई नेपाल नरेश भने जस्तै हिमाल वा पर्वतका राजाहरूलाई पर्वतेश्वर, हिमालेश्वर आदि नामले पुकार्नु स्वाभाविकै हो । राजा-महाराजा, दूलाबडा वा राष्ट्रिय जीवनमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिने व्यक्तिहरूको नामबाट विभिन्न कृतिहरू राखिन्छन् । जस्तै जनकपुर(राजा जनकको राजधानी), अरनिको राजमार्ग, महेन्द्र राजमार्ग, गणेश हिमाल(भगवान् गणेशले तपस्या गरेको हिमाल), त्रिभुवन राजपथ आदि । मानिसहरूमा पापाचार, लोभाचार बढ्दै गएपछि ऋषिहरूले तत्तत् स्थान छोडेर साधनाका लागि गोप्य स्थानमा गए । उनीहरू गएपछि ती ठाउँ, नदी, पर्वतहरूको नाम ऋषिहरूकै नामबाट चिनिन थाले । पुराणहरूमा अष्ट चिरञ्जीवि, ऋषिमुनि एवं अन्य साधना सम्पन्न महापुरुषहरू अहिले पनि सिद्धाश्रममा बस्दछन् भन्ने वर्णन पाइन्छ । तर त्यो स्थान कहाँ छ ? खोजको विषय बनेको छ । कुम्भकर्णले तपस्या गरेको स्थानलाई कुम्भकर्ण हिमाल, गणेशले ध्यान गरेको स्थानलाई गणेश हिमाल, अन्नपूर्णादेवीले साधना गरेको पर्वतलाई अन्नपूर्णा हिमाल, दुर्गाले ध्यान गरेको पर्वतलाई कञ्चनजंघा आदि । यसरी धर्मशास्त्रका विषयलाई वैज्ञानिक तरिकाले बुझिएन, व्यवहारिक रूपले व्याख्या गरिएन भने पहाड हिँडेका, पशुपक्षीले देवतालाई बोकेका, समुद्रहरू विवाहमा आएका प्रकरणहरू ख्याल ठट्टाका विषय, चिया पिउँदाका गफ एवं मनोरञ्जनका सामग्रीमात्र बनेछन् ।

सोमबार भगवान् शिवको पूजा किन ?

शास्त्रले देवीदेवता, ऋषिमुनि आदिको पूजा, उपासना गर्न निश्चित पक्ष, तिथि र बार तोकिदिएको छ । एकादशीमा तुलसी र विष्णु, मङ्गलबार गणेश, शनिबार पीपल, पूर्णिमाका दिन चन्द्रमा, आइतबार सूर्य भए जस्तै शिवलाई सोमबार पूजा, उपासना गर्ने नियम छ । भगवान् शिवका अनेक आभूषण, आयुध र गहनाहरूमध्ये शिरमा चन्द्रमा छन् । देवता र दानवले समुद्र मन्थन गर्दा उत्पन्न भएका चन्द्रमा शिवको शिरमा बसेका थिए^{१०९} । त्यसकारण उहाँलाई सोमनाथ अर्थात् चन्द्रमाका मालिक भनिन्छ । चन्द्रमाका अनेक नाममध्ये सोम पनि एक हो, यिनै सोम शिवको शिरमा बसेका कारण सोमबार शिवको पूजाआजा, उपासना विशेष रूपले गरिन्छ । ज्योतिषशास्त्रअनुसार सूर्य एक राशिमा भ्रमणै तीस दिन हाराहारी बस्दछन् । सूर्य मेष राशिमा बस्दा वैशाख माहिना हुन्छ भने वृषराशिमा प्रवेश गरेपछि जेठ महिना हुन्छ यस्तै कर्कट राशिमा पुग्दा श्रावण महिना हुनेहुनाले साउन १ गतेलाई कर्कट संक्रान्ति पनि भनिन्छ । कर्कट राशिको ग्रह स्वामी चन्द्रमा हुन् । प्रत्येक राशिका आफ्ना ग्रह स्वामी हुन्छन् जस्तै सिंह राशिको सूर्य, धनु र मीन राशिको ग्रह स्वामी बृहस्पति आदि । साउनलाई कर्कट महिना भनिन्छ । कर्कट राशिका ग्रह स्वामी चन्द्रमा हुन्, उनले शिवको शिरमा निवास गरेका छन् । यसकारण साउन महिनाभरी शिवको विशेष पूजा, उपासना, दर्शन, रुद्री पाठ गरिन्छ । भगवान् शिव जुन घरमा बस्नु हुन्छ, त्यसलाई शिवालय भनिन्छ । संस्कृतभाषामा 'आलय'को अर्थ घर वा निवासस्थल हो । जहाँ हिँउ बस्छ, त्यसलाई हिमालय, जहाँ विद्या बस्छ त्यसलाई विद्यालय, जहाँ प्रतीक्षा गर्ने मानिस बस्दछन् त्यसलाई प्रतीक्षालय भनिन्छ । साउन महिना र सोमबार रुद्रीपूजा लगाउन नसके पनि रुद्री पाठ गरिन्छ । वेदमा भएका रुद्रलाई स्तुति गर्ने मन्त्रहरूलाई सङ्कलन गरी तयार गरिएको पुस्तकलाई रुद्री भनिन्छ । शिवका अनेकौँ नाममध्ये रुद्र पनि एक हो । त्यसकारण सोमबार एवं साउन महिनामा रुद्रि पाठ गरिन्छ ।

खेतीपातीको समयमा पानी परेन वा खण्डवर्षा भयो भने किसानहरूले शिवालयमा रुद्रीपाठ गरी घर-घरमा जलधारा गर्दछन् । यो परम्परा पहाडका कतिपय स्थानमा अहिले पनि देख्न पाइन्छ । जलधारा गरेको सात दिनभित्र पानी परेको प्रत्यक्ष प्रमाण हेर्न टाढा जानु पर्दैन । महादेवको शिरमा गंगा बसेकी हुनाले उनलाई गंगाधर (गंगानदीलाई धारण गर्ने) भनिन्छ । भारतमा वहने गंगानदी स्वर्गबाट महादेवको जटामा भरेर वेग कम भएपछि पृथ्वीमा ओर्लिएको विश्वास गरिन्छ । गंगालाई महादेवले शिरमा धारण गरेको हुनाले कृषकहरूले शिवलाई प्रार्थना गरेर पानीको याचना गर्दछन् । गंगा नै देवीकी एक रूप मानिन्छ । त्यसकारण पानीका लागि देवी(गंगा)को पूजा गरिन्छ ।

^{१०९} ततः सतामभयदः शंक्रो भक्तवत्सलः । दध्ने शिरसि चन्द्रं स विभुः शरणमागतम् ॥—शिवपुराण(शतरुद्रसंहिता १६।१३)

शिवको सोमबारसँग सम्बन्ध भएको हुनाले जलधारा प्रायः सोमबार गरिन्छ । शिवको शिरमा जटा, चन्द्रमा र गंगा बसेका हुनाले उनलाई आसुतोष भनिन्छ । जहाँ ज्ञान, शितल, शान्ति छ, त्यहाँ रिस उठ्ने कुरै भएन उठे पनि लामो समय रहँदैन । त्यसैले महादेवलाई तुरुन्तै प्रसन्न हुने देवताका रूपमा पूजिन्छ । यही कारण अठार पुराणमध्ये दश पुराणमा महादेवको चरित्रातृ, स्तुतिमात्र छ, चार पुराणमा ब्रह्माको, दुई पुराणमा देवीको बाँकी दुई पुराणमा विष्णुको वर्णन छ^{११०} । महादेवको यही गरिमाले गर्दा नै पुराणमा उहाँको स्थान अतिविशिष्ट भएको हो ।

शिवलाई वैद्यनाथ पनि भनिन्छ । उनले आफ्ना पुत्र गणेशको शिरमा हात्तीको शिर प्रत्यारोपण गरेका थिए । प्रविधिको विकासक्रम यसरी नै बढ्दै गयो भने एक दिन शिर प्रत्यारोपण नगर्लान् भन्न सकिदैन । देवता र दानवले समुद्र मन्थन गर्दा कालकुट विष उत्पन्न भयो । यो विषलाई लिन कोही तयार भएनन् । यतिकै छोडे संसारलाई विनष्ट गर्ने, खाए आफैँ नष्ट हुने भएपछि भगवान् शिवले त्यसलाई घाँटीमा राखेर ब्रह्माण्ड र आफूलाई बचाउनुभयो । सर्प असाध्यै चिसो सरिसृप जीव हो, यसले वायुमण्डलमा रहेका प्रदूषित हावा खाएर मानिसलाई बाँच्न सहयोग गर्दछ । महादेवको घाँटीमा बसेको वासुकि नागले कालकुट विषको प्रभावलाई कम गर्न सहयोग गर्‍यो । विषका कारण उहाँको घाँटी नीलो बन्यो र नीलकण्ठ नाम रहन गयो^{१११} । ज्योतिषशास्त्रअनुसार कालसर्प योग पच्यो भने पञ्चमी तिथिमा वा सोमबार नागलाई दूध चढाइन्छ । नाग महादेवको घाँटीमा बसेको एवं महादेवसँग सोमबारको सम्बन्ध भएको हुनाले नागको पूजा सोमबार गरिएको हो । शरीरमा चोट वा समस्या पच्यो भने त्यसको जानकारी एवं असर टाउकामा पुग्दछ । शिर (टाउको) विवेकी, शान्ति भएन भने मानिस सामाजिक प्राणी हुँदैन । महादेवको शिरमा रहेकी गंगा र चन्द्रमाले शीतलता, प्रकाश आदि प्रदान गर्दछन् । पूर्णिमाको रातमा विशाल आकाशमा, पूर्ण चन्द्रमाको रोशनीले गगनको अर्कै गरिमा देखिन्छ जुन महिमा सत्यम् शिवम् सुन्दरम्का प्रतिमूर्ति शिवमा रहेको छ । ज्योतिषशास्त्रले चन्द्रमालाई मनको कारक ग्रह मानेको छ मन नियन्त्रण गर्नेले मात्र कामवासनामाथि विजय गर्छ । शिवले कामदेवलाई जित्नुभएको छ । चन्द्रमा कामदेवको कारक तत्त्व भएकाले यसलाई जित्न पनि महादेवको पूजा, उपासना गरिन्छ । यसरी महादेवको सम्बन्ध हरेक क्षेत्रमा चन्द्रमासँग नजिक भएकै कारण उहाँको सोमबार पूजा, उपासना गर्ने प्रचलनको सुरुवात भएको हो ।

^{११०} अष्टादशपुराणेषु दशभिर्गीयते शिवः । चतुर्भिर्भगवान् ब्रह्मा द्वाभ्यां देवी तथा हरिः ॥—स्कन्दपुराण, केदारखण्ड

^{१११} पीतं तं विषमं कण्ठे निदधे विषमुत्त्वणम् । रेजे तेनाति स विभुर्नीलकण्ठो बभूव ह ।—शिवपुराण (शतरुद्रसंहिता १६।७)

पशुपक्षी र ज्योतिषीको भविष्यवाणी पुरछ त ?

वेदका ६ अङ्गमध्ये^{११२} ज्योतिष एक हो । तिथि, बार, नक्षत्र, योग, करण, ग्रहहरूको अवस्था, गति, आपसी सम्बन्ध आदिलाई शास्त्रले बताएअनुसार चिन्तन, मनन गरी भविष्यवाणी गर्नेलाई ज्योतिषी भनिन्छ । ज्योतिषका गणित र फलित दुई शाखा छन् । खगोल, भूगोल, प्राणी, ब्रह्माण्डको वास्तविक रहस्य थाहा पाउन प्राचीनकालमा ऋषिमुनिहरूले ज्योतिषविज्ञानको जन्म गराएका थिए । कति सय वर्षपछि, कुन ग्रहण, कति बजेर, कति मिनेट, कति सेकेण्डमा लाग्दछ ज्योतिषीले गणितीय हिसाबबाट तुरुन्तै बताउन सक्छन् । ज्योतिषी ज्ञानले हरेक क्षेत्र, समय, अवस्थाको ज्ञान गराउँछ । जस्तै कलियुग लामुभन्दा धेरै पहिले देवीभागवतमा कलियुगको वर्णन पाइन्छः—*पलिताः षोडशे वर्षे महावृद्धाश्च विंशतौ । अष्टवर्षा च युवती रजोयुक्ता च गर्भिणी*^{११३} अर्थात् कलियुग लागेपछि सोह्र वर्षमा नै जवान हुने छन् र बीस(२०) वर्षमा बुढा हुने छन् । युवतिहरू आठ वर्षमा नछुन(मिन्स) हुन्छन् र गर्भवती हुन्छन् । यसकारण कलियुगमा मानिसहरूका आयु लामो हुने छैन, स्वास्थ्य राम्रो हुने छैन भन्ने जानकारी हाम्रा ऋषिमुनिलाई लाखौं वर्ष पहिले थाहा थियो । *एवं कलौ सम्प्रवृत्ते सर्वं म्लेच्छमयं भवेत् । हस्तप्रमाणे वृक्षे च अङ्गुष्ठे चैव मानवे* ।^{११४} कलियुग लागेपछि सबैले आफ्नो धर्म, संस्कृतिलाई छाडेर अरूको धर्मलाई स्वीकार गर्ने छन् । वृक्षहरूको उचाई एक हातको हुने छ र मानिसहरू एक अङ्गुल अग्ला हुने छन् । आलुमा गोलभेडा फलाउने, आँपमा नास्पति फुलाउने प्रविधि आएको छ । ठूला वृक्षलाई प्रविधिको प्रयोग गरी गमला आदिमा फलाउने थालिएको छ । यसै गरी चरित्रको पतन, अनियमित खानपानलगायतका समस्याले मानिसहरू विचलित बन्दै जानेछन् र एक दिन यो अवस्थामा सबैले फाल हाल्नु पर्ने छ ।

विज्ञान एवं प्रत्यक्ष घटनासँग सम्बन्धित भएकोले ज्योतिष विद्या कहिल्यै पनि भुटो भएन, हुँदैन र हुने छैन । ज्योतिषीले अरूको भाग्य हेर्छ तर आफैं गरिब भएर सडकमा बास बस्छ, रोगले ग्रसित हुन्छ, दुःख पाउँछ र किन मर्छ ? आफ्नो यस्तो दुर्दशा हुँदा ज्योतिषविद्या साँचो भए ज्योतिषीले यसबाट मुक्ति पाउनु पर्ने होइन र ?

पूर्वजन्मकृत पापं व्याधिरूपेण वाधते ।

तच्छान्तिरोषधौर्दानर्जपहोमसुरार्चनैः ॥

अर्थात् 'पूर्वजन्ममा गरिएको पाप, यस जन्ममा रोग बनेर मनुष्यलाई कष्ट दिन्छ । त्यसलाई शान्ति गर्ने औषधि, दान, जप, होम र देवपूजन गर्नुपर्छ ।' सडकमा बस्ने ज्योतिषी पूर्वजन्मको

^{११२} शिक्षा कल्पे व्याकरण निरुक्तं ज्योतिषांचित । छन्दो विचित्रितिरित्येष षडन्नो वेद उच्यते ।

^{११३} देवीभागवत् ९।८।३७

^{११४} देवीभागवत् ९।८।५३

कर्मफलले यो अवस्थामा पुगेको हो । संसारमा जन्मिएका जीवजन्तुले कर्मको फललाई जित्न सक्दैनन् । ज्योतिषीले भविष्य बताउन सक्छ तर भाग्यलाई रूपान्तरण र परिवर्तन गर्न सक्दैन । जस्तै डाक्टरले विभिन्न रोगीहरूको उपचार गरी बाँच्न सजिलो बनाइदिन्छ तर बचाउन सक्दैन । बचाउन सक्ने भए आफैं किन मर्दथ्यो र ? ज्योतिषीले पनि कसैलाई धनी, गरिब, राजा, मन्त्री बनाउन सक्दैन । उसले केवल यति बेला यस्तो हुन्छ भनेर बताउनमात्र सक्दछ । ग्रहशान्ति गर्न लगाएर ग्रहको प्रभावलाई कम गरिदिन सक्छ । याज्ञवल्क्यले भन्नुभएको छः— श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् अर्थात् श्री(पैसा, धनदौलत) र शान्ति चाहने मानिसले ग्रहको पूजा गर्नुपर्दछ । ज्योतिषीले असल छोरा, छोरी जन्माइदिन सक्ने, जग्गा किनाइदिन सक्ने सामर्थ्य भए उसको बास वृद्धाश्रम र सडकमा किन हुन्थ्यो र ? ज्योतिषी विधाता होइन, भाग्य लेखन र बदल्न सक्दैन । चिनामा रहेका ग्रहहरूको अवस्थालाई पढ्नमात्र सक्छ । असल ज्योतिषीले दिनमा एउटामात्र चिना हेर्छ, आएको दक्षिणामध्येबाट दश प्रतिशत गुरुको चरणकमलमा समर्पण गरिदिन्छ । चिना हेर्ने रेट (ज्याला) तोक्दैन । अहिले त धेरैजस्ता चिना हेर्ने र चिना हेराउने उस्तै मिलेका छन् । चिना देखाउन आउने मानिस पनि कम पैसा दिएर रमाइलोका लागि हेराउँछन् । हेर्नेले पनि दक्षिणालाई ध्यानमा राखेर बताइदिन्छन् । यसले यतो भ्रष्ट ततो भ्रष्ट अर्थात् 'यहाँ पनि नोकसान, परलोकमा पनि नोकसान' भनेजस्तै भएको छ । असल ज्योतिषीहरू धेरै समय अध्ययन, मनन, चिन्तन र साधनामा बिताउँछन् । बाटोघाटोमा जीविकोपार्जन गर्न बसेका, त्रिकालदर्शीलगायतका व्यानर र बोर्ड भुण्डाएर ग्राहक कुनै मानिसहरूले भाग्य बदलिदिन्छ भन्ने भ्रमले हिन्दूधर्मप्रतिको आस्थामा कमी आउँदै गएको छ । पढे लेखेका ज्योतिषप्रति शंका सृजना गराएको छ । धर्म भनेको व्यापार हो भन्ने भ्रम फैलिएको छ । यसरी हिन्दू विज्ञानमाथि अन्याय भएको छ ।

वैदिकसनातनीहरूले प्रचलनमा ल्याएको ज्योतिषको वास्तविक ज्ञानमा पाश्चात्यहरू पनि उत्तिकै लोभिएर चुर्लुम्म डुबेको देखिन्छ^{११५} । थेलिज, पाइथिया, जेकोवि, एक्जिमेनिज, मेनेन्डर, कोल्स, नास्त्रेदम, कीरो, लक्पोल, राइसम आदि ज्योतिर्विद् एवं विद्वान्हरू यसका उदाहरणहरू हुन् । पाश्चात्यका धर्मशास्त्रहरूमा अगमवक्ताको चर्चा पाइन्छ । अगमवक्ताहरूलाई पूर्वीय ज्योतिषको ज्ञान भएकै कारण भविष्यवाणी गर्न समर्थ भएका हुन् । भारतवर्षका आर्यभट्ट प्रथम, शुक्राचार्य, वराहमिहिर, रावण, लीलावती, भडलीलगायतका पूर्वीय विद्वान्हरूकै अथक त्याग, परिश्रम, खोज र पसिनाले ज्योतिष विद्या उर्वर, वैज्ञानिक, प्रत्यक्षशास्त्र बनेको छ । यसको नक्कल पाश्चात्य विद्वान्-विदुषीहरूले प्रशस्त मात्रामा गरेका छन् । पूर्वीय सभ्यतामा ईश्वरीय शक्तिको आविर्भाव, विभिन्न सम्प्रदायका महापुरुषको जन्म हुने जानकारी वा भविष्यवाणी शास्त्रमा^{११६} वर्णित छ । ऋषि असितले गौतम बुद्धमा बत्तीस लक्षण देखेर विष्णुको नवौं अवतार हुन् भनी ठोक्नुवा गरेका थिए । गर्ग ऋषिले कृष्णको

^{११५} किमन्तराष्ट्रे संस्कृतस्य महत्त्वं वर्तते —सं. डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य

^{११६} मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नारसिंहोऽथ वामनः ।

रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्कि च ते दशाः ॥

जन्मलाई विष्णुको आठौँ रूप भनेका थिए । गणितीय पद्धतिअनुसार, विज्ञानसम्मत तरिकाले, ग्रहको आधारमा गरिएको लेखाजोखालाई कसरी काल्पनिक भन्न सकिन्छ ? मानिसको जीवनमा ग्रहले प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ ।

ग्रहा राज्यं प्रयच्छन्ति ग्रहा राज्यं हरन्ति च ।

ग्रहैर्व्याप्तमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥

अर्थात् 'ग्रहले नै राज्य दिन्छ, ग्रहले नै राज्यको हरण गरिदिन्छ, तीनै लोकमा, चर-अचर सबैमा ग्रह नै व्यापक भएर बसेको छ ।' कहिलेकाहीँ मानिसले गरेको परिश्रम, त्याग, तपस्याभन्दा उल्टो फल प्राप्त हुन्छ, यो सबै ग्रहको खेल हो । नेपालमा घटेका विभिन्न घटनालाई हेरेर ग्रहको फल कस्तो हुँदोरहेछ भन्ने विषयलाई राम्रोसँग बुझ्न सकिन्छ । भीमसेन थापाले आत्मा हत्या गर्नुपथ्यो, गोठाले जंगबहादुर प्रधानमन्त्री बन्न पुगे । नारायणहिटी दरबारको मूल गेटमा कर्नेल बस्दथे, वीरेन्द्र राजाका अङ्गरक्षक (बडिगाड) जर्नेल थिए, सैनिकले नारायणहिटी दरबारमा कडा सुरक्षा दिएका थिए । मृत्युको समयमा वीरेन्द्रले गुहारसम्म पाएनन् । सबै परिवार सहारा विहीन बनेर यो लोकबाट बिदा लिनुपथ्यो, छानबिन त्यसै सेलाएर गयो । कसले हत्या गर्‍यो ? अहिलेसम्म थाहा भएन । नेपालका प्रथम राष्ट्रपति सम्माननीय डा. रामवरण यादवले राष्ट्रपतिको चुनाव हुनुभन्दा दुई दिन अगाडिसम्म त्यो पद पाउँछु भनेर कल्पना पनि गर्नुभएको थिएन होला । किनकि त्यो पदका लागि क-कसले, के-के गरेका थिए इतिहास साक्षी छ, अन्तमा सबै थाड्नामा सुते सम्माननीय राष्ट्रपतिको पहिलो पगरी डा. रामवरण यादवले पहिर्नुभयो । सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश खिलराज रेग्मीले प्रधानमन्त्रीको पद सहाल्न पुगनुभयो । यी घटनाहरूलाई ग्रहको फल नभने के भन्ने ? प्रयास गर्दा गर्दै नभएका र कम प्रयासमा अप्रत्यासित रूपमा प्राप्त भएका परिस्थितिहरू ग्रहकै फल हुन् । अहिलेका खगोलीय अध्ययनको आधार पूर्वीय ज्योतिष नै हो । उनीहरूले यसलाई केही तोडमोडमात्र गरेका हुन् । केही बदलेका कारण उनीहरूका हरेक कुराहरू बेलाबेलामा परिवर्तन भई रहन्छ । ऋषिमुनिहरूले विज्ञानसम्मत तरिकाले अध्ययन गरेका हुनाले हाम्रो ज्ञान पहिले जे थियो अहिले पनि उही छ र पछि पनि उही नै रहने छ, जस्तै वैज्ञानिकहरूले कहिले नौवटा ग्रह छन् भन्छन्, कहिले यसको संख्यामा थप घट भइरहेको बताउँछन् तर पूर्वीय विद्यामा यस्तो ढल्पले छैन:-

सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः ।

शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चैते ग्रहाः स्मृताः ॥

—याज्ञवल्क्यस्मृति

अर्थात् 'सूर्य, चन्द्र, मंगल, बुध(चन्द्रमाका पुत्र), बृहस्पति, शुक्र, शनि, राहु र केतुलाई ग्रह सम्भन्नु ।' पूर्वीय ज्योतिषीले विधिसम्मत तरिकाले अध्ययन, अनुसन्धान, परीक्षण गरी सिद्धान्त र ज्ञान प्रतिपादन गर्छ र कहिल्यै परिवर्तन हुँदैन । अमेरिका र यूरोपियन देशका उद्योगधन्दाको उत्पादन गरेका प्रदूषणले नेपालको हिमालयलाई असर गर्दछ, पूर्णिमाको

चन्द्रमाले समुद्रमा छाल ल्याउन सहयोग गर्दछ भने ग्रहले मानिसलाई असर गर्दैन र ग्रहको आधारमा गरेको भविष्यवाणी पुग्दैन भनेर कसरी विश्वास गर्न सकिन्छ ? ज्योतिष विद्या मानिसको मात्र होइन, पशुपक्षीको पनि पैतृक सम्पत्ति हो । पुर्खाको ज्ञानलाई सन्ततिले ग्रहण गर्ने परम्पराअनुसार मानिसले ज्योतिषज्ञानलाई हस्तान्तरण गर्दै अहिलेसम्म जीवन्त तुल्यायो । पशुपक्षीहरूले कुनै गुरु वा शैक्षिक संघसंस्थाबाट ज्ञान नपाएर स्वभावतः आएको देखिन्छ । आध्यात्मिक वा गम्भीर रूपले गर्ने हो भने पशुपक्षीहरूको दिमाग विवेकशील, चेतनशील देखिन्छ । पक्षीहरूले गुँड बनाएर मात्रै फुल पाउँछन्, कोरल्छन्, हुर्काउँछन् के यो विज्ञान होइन र ? मैले फुल पाउँछु भनेर अगाडि नै थाहा पाउनु ज्योतिष ज्ञानविना सम्भव छ त ? सात्विक गुणको प्रधानता भएसम्म मानिसका खबरहरू पशुपक्षीले लगेको बयान शास्त्रहरूमा पाइन्छन् । अहिले पनि ठूला अपराधमा कुरुरले मानिसलाई सहयोग गरिरहेकै छ । पशुपक्षीहरूलाई ज्योतिषको ज्ञान हुन्छ भन्ने विषयलाई ज्योतिषशास्त्रहरूमा उल्लेख गरिएको छः—

काकादेवर्चनं श्रुत्वा गृहित्वा तृणकादिकम् ।

अङ्गुल्या मापयेत्तन्तुं त्रयोदशसमन्तिवतम् ॥

सप्तभिर्विभजेत्तस्य शेषेन फलमादिशेत् ।

तत्र शङ्का नैव कार्या न मृषा काकभाषितम् ॥

—आर्षवचनम्

लाभो हानिस्तथा सौख्यमानन्दप्रियदर्शनम् ।

भोजनं कलहश्चैव छिक्काकाकशृगालकम् ॥

—ज्योतिषसार शिरोमणि

अर्थात् काग, श्याल कराउने बित्तिकै वा आच्छिद्यो आउनसाथ भूईमा हेर्दा पहिलो पटक देखिएको छेस्कोलाई लिने र अङ्गुलीले नाप्ने, त्यसमा तेह जोडेर सातले भाग गर्ने । मानौं हामीले टिपेको छेस्काको लम्बाई ९ अङ्गुल भयो भने त्यसमा तेह जोड्दा जम्मा २२ (बाइस) हुन्छ । सातले भाग गर्ने र आएको शेषका आधारमा फल क्रमशः निम्नअनुसार हुन्छ— एक शेष रहे लाभ, दुई हानि, तीन सुख, चार आनन्द, पाँच प्यारो मानिससँग भेट, छ मीठो भोजन, सात वा शून्य रहेमा कलह हुन्छ । पशुपक्षीको भविष्यवाणी सत्य हुन्छ भन्ने विषयलाई २०१०को विश्वकप फुटबलमा “अक्टोपस” नामको जीवले पनि प्रमाणित गरिदिएको छ । हुँदा-हुँदै विदेशीहरूले प्रधानमन्त्री को बन्छ, चुनावमा कसले विजय पाउँछ भन्ने थाहा पाउन गोहीलाई समेत प्रयोग गर्न थालेका छन् । नेपालमा घडी आदिको प्रयोग हुनुभन्दा पहिले कुखुराको भालेले समयको जानकारी गराउँथ्यो । बिहान चार बजेकै हाराहारीमा भालेकुखुरोले कुखुरी काँ गरी उज्यालो हुँदै गरेको संकेत दिन्थ्यो । जति सुकै अँध्यारो खोरमा थुनेको भए पनि भाले भुक्किएर राति ११/१२ बजे कहिल्यै बास्दैन । पशुपक्षीले के हुँदै छ भन्ने विषयको भविष्यवाणी आफ्नै भाषा र क्रियाकलापबाट गर्दछन् । भूईँचालो आउनुभन्दा पहिले नै चराचुरुङ्गीहरू, पशुहरू अस्वाभाविक तरिकाले कराउनु,

विच्छी र सर्पहरू जमिनमुनिबाट निस्किएर सुरक्षित ठाउँमा लाग्नु यसका उदाहरणहरू हुन् । यो कार्य भविष्यको ज्ञानविना कुनै प्राणीहरूले गर्न सक्छन् र ? बूढापाकाले भन्ने गर्दछन् 'सुकैको रूखमा बसेर काग कराएर दक्षिण दिशातिर उडेर गयो भने कसैको मृत्यु भएको अप्रिय घटना सुन्नुपर्छ ।' अङ्गहरू फर्फराएको एवं सपना आदिको लक्षणबाट भावि घटनाहरूको वास्तविकता थाहा पाउन सकिन्छ । दाहिने अङ्ग स्फुरण हुनुलाई शुभ मानिन्छ भने देब्रेलाई नराम्रो मानिन्छ । यसको विस्तृत व्याख्या शकुनशास्त्रहरूमा सूक्ष्म रूपमा गरिएको छ । मानिस दिनमा जन्मियो कि रातमा, महिला हो कि पुरुष यी सबै विषयलाई ध्यान दिएर मात्र यसको फल बताउनुपर्छ ।

सतही र अर्धज्योतिषीय ज्ञानले बिरालो, सर्प आदिले बाटो काट्यो भने दुर्घटना हुन्छ, भन्ने विषयमा विश्वास गर्ने क्रम बढ्दै गएको छ । सर्प र बिरालोले बाटो काट्दा सधैं अशुभ हुँदैन । मानौं कुनै मानिसलाई कालो रङ्ग फाप्दै, दक्षिण दिशा अशुभ छ भने कालो सर्प वा बिरालोले अचानक बाटो काटेर दक्षिणतर्फ गयो भनेमात्र अशुभ हुन्छ । अन्य दिशाबाट बाटो काट्यो वा ज्यान जोगाउनका लागि बिरालो, सर्प आदि दौडने क्रममा बाटोमा देखा परे भने यसले असर गर्दैन । ती जीवहरूले मानिस हिँडि राखेको बेलामा सामान्य अवस्थामा बाटो काट्नुपर्छ अनि मात्र त्यसको असर पर्दछ । ज्योतिषशास्त्रका अनुसार प्रत्येक व्यक्तिको घात महिना, बार, गते, दिशा र रङ्ग हुन्छन् । यो सबैलाई ध्यानमा राखेरमात्र शुभ र अशुभ फल बताउनु पर्छ । 'मेषे दीनो, वृषे मानी पटुबुद्धिश्च मन्मथे

भन्ने श्लोकअनुसार मेष राशि हुने व्यक्ति गरीब हुन्छ, वृष राशि हुने घमण्डी हुन्छ र मिथुन राशि हुने बोल्न चतुरो हुन्छ भन्ने अर्थ हुन्छ । मेष राशि हुने व्यक्ति अरबौंपतिका छोरा/छोरीको रूपमा जन्मिएर खरबौंको मालिक बनेको पनि देख्न पाइन्छ । मिथुन राशि हुने व्यक्ति लाटो हुन पनि सक्दछ । त्यसकारण चन्द्रमा कहाँ, कुन अवस्थामा, कुन ग्रहको साथमा बसेको छ, त्यसलाई ध्यान नदईकन फलादेश गर्न थाल्यो भने, पत्र-पत्रिकामा लेखिएको राशिफल नपुगेको जस्तो हुन्छ । हरेक व्यक्तिले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा ज्योतिषलाई मानेका हुन्छन् । म यति वर्ष पुगेँ, मेरो हजुरबुवा यति सालमा स्वर्गीय हुनुभयो, आज बहिनीको जन्म दिन, भोलि मेरो विहेको वर्ष दिन भन्ने गणितीय ज्ञान ज्योतिषीय ज्ञान होइन र ? यसैले ज्योतिष ज्ञान सबैले जानेर वा नजानेर प्रयोग गरिरहेकै हुन्छन् ।

छुवाछुतको रहस्य के हो ?

जातिगत वा परिस्थितिजन्य (नछुन हुनु, सूतक पर्नु आदि) अवस्थाले सृजना गरेका पवित्रता र अपवित्रताको भावना एवं भेदभावलाई छुवाछुत भनिन्छ । छुवाछुत हिन्दूधर्ममा भित्रिएका आयातित कुप्रथा हुन् । वैदिकशास्त्रले मानिसलाई जातकै आधारमा तहगत विभाजन गरेको पाइँदैन । जातिव्यवस्थालाई बन्द व्यवस्था भनेर अहिले गलत व्याख्या गर्न थालिएको छ । वास्तवमा थर बन्द व्यवस्था हो, जाति व्यवस्था परिवर्तनशील व्यवस्था हो । थरको उत्पत्तिपछि मात्र छुवाछुतजस्तो अमानवीय एवं निन्दनीय कुप्रथाहरू हिन्दूधर्ममा देखा परेका हुन् । कामको आधारमा जात निर्धारण हुन्छ भने थर पवित्र र अपवित्रजस्तो साँघुरो जगमा उभिएको हुन्छ । जस्तै भगवान् वेदव्यासको जन्म शूद्र कन्या मत्स्यगन्धाबाट भएको थियो । वेदका मन्त्रहरू सङ्कलन गरी चार भागमा विभाजन गरेका हुनाले उनको नामै वेदव्यास भयो । अठार पुराण, अठार उपपुराणलगायतका शास्त्रहरू रचना गरेका कारण उनी ब्राह्मण बने । शूद्रलाई छुन हुँदैन भने ब्राह्मणहरूले वेद कसरी पढ्न हुन्छ ? किनकि वेदका मन्त्र सङ्कलन त शूद्र जातिमा जन्मिएका वेदव्यासले गरेका हुन् । जातिव्यवस्थामा मानिसको तहगत विभाजन कामको आधारमा हुन्छ । एउटै परिवारभित्र चारै जातिका मानिसहरू पाइन सक्छन् । जस्तै बुबाले पढाउँछ भने उनी ब्राह्मण भए । छोरो सेना वा प्रहरी सेवामा कार्यरत छ भने क्षत्री भयो । बुहारी व्यापार गर्छिन् भने वैश्य भइन् । छोरी नर्स वा डक्टर पेसामा संलग्न भए शूद्र भइन् । यसरी पेशाले जात जन्माउँछ ।

ब्राह्मणोऽस्यमुखमासिद्बाहूराजन्यः कृतः ।

ऊरु तदस्ययद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजयायत ॥

—यजुर्वेद ३१।११

अर्थात् 'परमात्माको मुखबाट ब्राह्मण, पाखुराबाट क्षत्री, तिघ्राबाट वैश्य र पैतालाबाट शूद्रको जन्म भयो ।' वेदका यी लाक्षणिक वचनले पेशाकै आधारमा मानिसलाई विभिन्न जातमा विभाजन गरिएको पुष्टि हुन्छ । जसले दिमाग वा बुद्धिविवेकबाट जीविकोपार्जन गर्दछ त्यो ब्राह्मण वा पुरोहित हो । जसले पाखुरा वा शारीरिक बलको प्रयोग गरेर जीवनयापन गर्दछ त्यो क्षत्रीय भयो । अहिलेको जस्तो इमेल, इन्टरनेट, मोबाइल, फोनलगायतका प्रविधिको विकास हुनु भन्दा पहिले व्यापारीहरू विभिन्न ठाउँमा पुगेर वस्तु तथा सेवाको मूल्य बुझी खरिद विक्री गर्दथे । व्यापार व्यवसायका लागि हिँडनु पर्ने हुनाले व्यापारीहरूलाई प्रतीकात्मक रूपमा तिघ्राबाट जन्मिएको भनिएको हो । अरूको

सेवा गर्ने मानिसको कोमल मन, खुल्ला हृदय, परोपकारी स्वभाव हुन्छ । डाक्टर-नर्सहरू शूद्र हुन् । रोगी वा बिरामीको खुट्टा छुन होस् वा दिसापिसाब सफा गर्न उनीहरू कहिल्यै हिचकिचाउँदैनन् त्यसैले तिनीहरूलाई शूद्र भनियो ।

थरको विकासपछि फोहोरी वा तल्लोस्तरको काम गर्ने मानिसहरूलाई हेयको दृष्टिले हेर्न थाले । यो क्रम बढ्दै गएर अन्ततः छुवाछुतको जन्म हुन पुग्यो । वैज्ञानिक प्रविधि, विविध डिजाईनका भवन, महल, दरबार निर्माण गर्ने विश्वकर्मा (इन्जिनियर)का छोराछोरीहरू कामीको दर्जामा पुगे । उनीहरू सधैं आरनमा बस्ने, फलामको काम गर्ने, गोल पोल्ने तर सरसफाइमा ध्यान नदिने हुनाले अपवित्र र तल्लो जातका हुन पुगे । किरातकालसम्म राजपरिवारलाई रायका सन्तान^{११७} भनिन्थ्यो । तामसी खाना, मादक पदार्थको सेवन, अखाद्य पदार्थलाई भोज्य पदार्थ बनाउँदै जाँदा किरातक्षत्रीहरू शूद्र बन्न पुगे, गोत्र र प्रवरलाई भुलेर पाछा र सामेलाले स्वीकार गर्न थाले । किरातेश्वर वा महादेवका सन्तानको यस्तो हालत हुनुमा हिन्दूधर्म दोषी होइन थरवाद एवं किरातहरूको आचरण मुख्य कारण हो । हिन्दूधर्मको न त देवतामा, न त ऋषिमा नै थर र छुवाछुत देख्न पाइन्छ । जस्तै भगवान् शिव, विष्णु, राम, कृष्ण एवं कश्यप, विश्वामित्र, वशिष्ठलगायतका ऋषिमुनिहरूको थर छैन र छुवाछुत पनि छैन । यहाँ त जातिवाद मात्र छ । रत्नाकार चोर थिए, शास्त्र अध्ययनपछि ब्राह्मण बने, रावणका तीन दाजुभाइमा रावण र कुम्भकर्ण खराब कर्मले राक्षस बने भने विभीषण क्षत्रीय राजा र चिरञ्जीवि बने । क्षत्रीय वंशमा जन्मिएका विश्वामित्र योग, साधना, जप, तप र ब्रह्म चिन्तनले ब्रह्मर्षि बने । यसरी असल कर्म वा कार्य गरेमा एउटा जातिबाट अर्को जातिमा परिवर्तन हुन सक्दछ । इतिहासले नै बताउँछ कि असल कर्मले तल्लो जातको मानिसलाई उपल्लो जातिको बनाउँछ—

जातो व्यासस्तु कैवर्त्या श्वपाक्यां तु पराशरः ।

वेश्याया गर्भसंभूतो वशिष्ठस्तु महामुनिः ॥

अर्थात् माभीकी छोरीबाट जन्मिएका वेदव्यास सबैको पूज्य भए, चण्डालपुत्रका रूपमा जन्माएका पराशर, ऋषिहरूमा पूज्य भए, वेश्याबाट जन्मिएका वशिष्ठ ब्रह्मर्षि बने त्यसैले जन्मको हैसियत र वर्णले कसैलाई पनि असर पर्दैन भन्ने बुझिन्छ । हरिवंशपुराणमा भनिएको छ—नाभागारिष्टपुत्रौ द्वौ वैश्यौ ब्राह्मणतां गतौ अर्थात् नाभागारिष्टका दुई पुत्र वैश्यबाट ब्राह्मण भए । नेपालबाट छुवाछुत हटाउने हो भने थरलाई हटाएर गोत्र, पाछा, सामे राख्नु पर्छ र जातिवादलाई स्थापित गराउनु पर्छ ।

¹¹⁷ प्राचीन किरात इतिहास — डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य

तं शशाप कुलाचार्यः कृतागसमकामतः ।

न क्षत्रबन्धुः शूद्रस्त्वं कर्मणा भवितामुना ॥

—श्रीमद्भागवत महापुराण ९।२।९

पृषधले गाईको हत्या गरेको हुनाले शूद्र हुनु पन्थो । गलत कर्म गर्ने मानिससँग कोही पनि बोल्न, नातासम्बन्ध जोड्न, व्यवहार गर्न, नजिक हुन, छेउछाउमा पर्न र छुन चाहदैनन् । तर उसका सन्ततिले राम्रो काम गरे भने पुर्खाका कार्यकै आधारमा द्वेष राख्न हुँदैनन् । कर्म, कार्य, विचार आदिलाई हेरेर छुत अछुत मान्नुपर्छ । अहिले पनि तल्लो जातमा जन्मिएका कैयौं विद्वान्, साधक वा महापुरुषहरूलाई उपल्ला जातका मानिस एवं विद्वान्, विदुषीले मानेको, पूजेको, श्रद्धा गरेको देख्न पाइन्छ । लिम्बुकुलमा जन्मिएका महागुरु फल्गुनन्द, राईकुलमा जन्मनुभएका नेपाल आमाका सुपुत्र एवं कलमीका परमपूजनीय प्रातः स्मरणीय गुरुदेव सं. डा. स्वामी प्रपन्नाचार्यजी महाराज, क्षत्रीय कुलमा जन्मनुभएका योगीराज योगी नरहरिनाथ आदि यसका उदाहरण हुनुहुन्छ । ब्राह्मण कुलमा जन्मिएर पनि आचरण, संस्कार नभएका बाहुनहरूलाई कसले सम्मान गरेका छ र ? धर्मले यो जातिलाई नछुनु यसले ल्याएको पानी नचलाउनु, यसले पकाएको भात नखानु भनेको छैन । त्यसका निर्माण कर्ता त अवसरवादी टाठाबाठा हुन् । गीतामा श्रीकृष्णले भन्नुभएको छः— चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्म विभागशः चार वर्णको जन्म मैले गुण र कर्मका आधारमा गरेको हुँ । यस तथ्यले पनि छुने र नछुने कुप्रथा धर्मको आधारमा भएको होइन भन्ने बुझिन्छ । न जन्मतो न जनकाद् ब्रह्मतेजः प्रजायते जस्ता मान्यता यसैका परिपोषक हुन् । जन्म, कर्म र अध्ययन तीनै तरिकाले ब्राह्मण हुनु सर्वोत्तम हो तर जन्मको ब्राह्मण कर्मको शूद्रलाई कसरी चोखो ब्राह्मण मान्न सकिएला र ?

सुन किन पवित्र ?

ऋषिमुनिहरूले प्राचीनकालदेखि सुनलाई पवित्रतम धातुको रूपमा लिएका छन् । आयुर्वेदिक ग्रन्थमा औषधिका रूपमा र अन्य ग्रन्थमा पवित्रताका विषयलाई लिएर सुनको निकै चर्चा गरिएको छ । आपो वरुणस्य पत्न्य आसन् ता अग्निमभ्यध्यायन् । ताः समभवन् तस्य रेत परापतत् तद्धिरण्यमभवत्^{११६} अर्थात् पानी वरुणकी श्रीमती हुन्, जसमा अग्नि रहन्छन् अग्निको रेत नै सुन हो । त्यसैले सुनलाई अग्नि रेतः स्वर्ण अर्थात् अग्निको रेत (वीर्य)लाई सुन भनिएको छ । बिहानको उदाउँदो सूर्यको किरण होस् वा आगोको ज्वाला त्यसको रङ्ग सुनसँग मिल्न जान्छन् । ऊर्जा वा शक्तिलाई रेत भनिन्छ । पदार्थलाई तताउन, भष्म गराउन अग्निमा ज्वाला एवं शक्ति हुनै पर्छ । सुनलाई धर्म, औषधि, गरगहनालगायतका क्षेत्रहरूमा अत्यधिक प्रयोग गरिन्छ । सुनलाई गाईको गुईठामा पोलेर खरानी बनाइ खल (पिसेर) गरेर स्वर्णभस्म बनाइन्छ । स्वर्णभस्मलाई अनुपान मिलाएर खाएमा नशा च्यापिएको, हाड खिइएको, रगत कमी, धातुक्षय, हात-खुट्टा काम्ने, पागल बनेका रोगीहरूलाई जीवन दिन्छ । अहिले पनि भारतका डाबर, वैद्यनाथ, भण्डुलगायतका आयुर्वेदिक औषधि कम्पनीले खरबौका यस्ता औषधि उत्पादन गरेका छन् । पहिलेका राजा, महाराजा, साहूकारहरूले सुनको थालमा खाना खान्थे । वैज्ञानिकहरूले पनि सुनको भाँडामा राखेको पानी लामो समयसम्म विग्रिदैन, सुनको सम्पर्कले पानीमा रहेका व्याक्टेरिया र कीटाणु मर्छन् भनेका छन् । यसकारण शुद्ध हुन सुनपानी छुनु वैज्ञानिक हिसाबले पनि अति उत्तम मानिन्छ ।

हिन्दूधर्मका अनुयायीले प्राचीनकालदेखि कान, घाँटी, नाक, हात आदिमा सुनका गरगहना लगाउँदै आएका छन् । यो सौन्दर्यका लागि भन्दा पनि पवित्रता र निरोगी हुनका लागि लगाइएको हो । सुनका स्पर्शले भूत, प्रेत आदिको डर हुँदैन, शरीर पवित्र हुनाका साथै ऊर्जा प्राप्त हुन्छ र मानिसलाई दीर्घायु बनाउँछ^{११९} । दैनिक नुहाउँदा सुनका गहना लगाएमा त्यसलाई छोएर बगेको पानीले शरीरका रोग र विकारलाई घटाइदिन्छ । प्रज्ञावान मनुले सुनको उत्पत्ति सूर्यबाट गराएको चर्चा पाइन्छ । सुनलाई नियमपूर्वक लगाउने मानिस सूर्यजस्तै ओजस्वी र तेजस्वी हुन्छ र प्रसन्नता, तेज प्राप्त गरी चिरञ्जीवि बन्दछ^{१२०} ।

^{११६} तैत्तिरीय ब्राह्मण १।१।३

^{११९} नैन रक्षासि न पिशाचाः सहन्ते देवानामोजः प्रथमजं ह्यो तत् । यो बिभर्ति दाक्षायणं हिरण्यं स जीवेषु कृणुते दीर्घमायुः - अथर्ववेद १।३।५।२

^{१२०} यद्धिरण्यं सूर्येण सवर्णं प्रजावन्तो मनवः पूर्वं ईषिरे । तत् त्वा चन्द्रं वर्चसा सं सृजत्यायुष्मान् भवति यो बिभर्ति ॥ -

नेपालका धेरै नदीका किनारमा केही जातिले सुन चालेर बेच्ने गर्दछन् । सुनले नै ती नदीहरूलाई पवित्र बनाइदिएको छ । ती नदीको पानीले नुहाउँदा शरीरलाई फाइदा हुने हुनाले तीर्थस्थलका रूपमा पूजा गरिन्छ, पानी पितृलाई चढाइन्छ, अमृत सम्भेर पिइन्छ ।

यद् वेद राजा वरुणो वेद देवो वृहस्पतिः ।

इन्द्रो यद् वृत्रहा वेद तत् त आयुष्यं भुवत् तत् ते वर्चस्यं भुवत् ॥

—अथर्ववेद १९।२६।४

अर्थात् 'जुन सुनको तेज वरुण देवताले जान्दछन्, वृहस्पतिले जान्दछन् । इन्द्रले जान्छन् । त्यसले तिम्रा आयु बढाओस् र तेज प्रदान गरोस् ।' यसकारण यज्ञ गर्दा परिस्थितिवश आगो पाइएन भने सुनमा नै होम गर्ने नियम छ । सुन मात्र यस्तो धातु हो जसलाई आगोमा पोल्दा त्यसको गुण बढ्दछ । यही कारण सुनलाई अग्निको बल वा अंशको रूपमा लिइएको हो । धार्मिक दृष्टिले दान दिनका लागि गाईपछिको दोस्रो पवित्रतम वस्तु सुन हो । सुन कहिल्यै अपवित्र हुँदैन । मानिस मरेपछि उसको शरीरबाट निकालेको सुनलाई शुद्धीकरण गर्ने परम्परा छैन । सुनको औँठी लगाइएको छ, भने त्यहाँ कुशको पवित्र (औँठी) बनाइ रहनुपर्दैन । कुशलाई अनुष्ठान सकेपछि फुकालेर पवित्र ठाउँमा विसर्जन गर्नुपर्छ तर सुनको औँठीलाई कहिल्यै फुकाल्नु पर्दैन । हरेक वस्तुलाई धार्मिक अनुष्ठानको निश्चित अवधि सम्म लगाइन्छ तर सुन पवित्र हुने हुनाले सधैं लगाइन्छ । चाँदी आदिलाई कल्ली बनाएर लगाउने चलन छ तर सुन पवित्र भएकाले कमरभन्दा तल लगाउन हुँदैन । मर्ने बेलामा वा स्थान पवित्र बनाउन सुन पानी प्रयोग गरिन्छ । विवाहमा गहन सुनका लगाइन्छ, सुन दान उत्तम दान मानिन्छ, यसकारण सुनलाई परम पवित्र मानिन्छ ।

एउटै गोत्रमा विवाह किन गर्न हुँदैन ?

समाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक विधिविधानलाई पालन गरी, फरक गोत्रका युवा-युवतिले वंशपरम्परालाई चलाउन गृहस्थ जीवनमा प्रवेश गर्नुलाई विवाह भनिन्छ । विशेषरूपेण वाह्यते अनेनेति विवाहः अर्थात्, विशेषरूपले वहन गरिने वा जिम्मेवारपूर्ण तरिकाले सम्पादन गरिने कार्यलाई विवाह भनिन्छ । जनसंख्या वृद्धि हुँदै गएपछि एउटै पिता-पुर्खाका सन्तानहरूमा विवाह हुने अवस्थाबाट जोगिन ऋषिहरूले छलफल गरेर जुन ऋषिको सन्तान हो उही गोत्र राख्ने नियम तयार गराए^{१२१} । जस्तै भारद्वाज ऋषिका सन्तानलाई भारद्वाज गोत्र, कश्यप ऋषिका सन्तानलाई काश्यप गोत्र आदि । गोत्र राख्दा जति ऋषिको उपस्थिति थियो वा साक्षी बसे त्यसलाई प्रवर भनिन्छ ।

मरीचेस्तनयो धातुः पुत्रो य कश्यपो मुनिः ।

स धर्मिष्ठः सृष्टिकर्ता विध्याज्ञप्तः प्रजापतिः ॥

—शिवपुराण, रुद्रसंहिता, युद्धखण्ड २७।४

अर्थात् 'ब्रह्माका पुत्र मरीचिबाट कश्यप पैदा भए, धर्मात्मा कश्यप ब्रह्माको आज्ञाअनुसार सृष्टिकर्ता प्रजापति बने ।' वैदिकशास्त्रहरूअनुसार कश्यप र मनुका सन्तानलाई मनुष्य (मानिस) एवं दनुका सन्तानलाई दानव मानिन्छ । मानवका पुर्खा कश्यप ऋषि भएकाले गोत्र थाहा भएन भने काश्यप गोत्र राखिन्छ । मानिसको सृष्टि कश्यप ऋषिबाट भएकाले उनलाई प्रजापति भनिन्छ । एउटै गोत्रमा विवाह भयो भने सन्तान शारीरिक र मानसिक रूपले कमजोर हुने, तामसी वा राक्षसी प्रवृत्तिका हुने, वंश परम्परा तुहिनेलागायतका समस्या आउने हुनाले सगोत्र विवाहमाथि प्रतिबन्ध लगाइयो^{१२२} । राईहरूमा एउटै पाछामा विवाह गर्ने चलन छैन । उनीहरूले प्रयोग गर्ने सामे र पाछाले गोत्रकै काम गर्दछ वा भनौं गोत्र परम्परालाई मान्दछन् ।

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मिण मैथुने ॥

—मनुस्मृति ३।५

¹²¹ ऋषि की सन्तान रूप अर्थ मे गोत्र शब्द निश्चित हो जाने के कारण सारे सगोत्री व्यक्ति परस्पर भाई बहन के समान हो गए, अतः विवाह में सगोत्र निषेध प्रचलित हुआ । (भारतीय संस्कृति-डा. प्रीतिप्रभा गोयल) पेज नं. ९४

¹²² सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत्-आपस्तम्ब धर्मसूत्र २।११।१५

अर्थात् 'संस्कारयुक्त व्यक्तिले आमाको सात पुस्ताभित्र नपर्ने र बुबाको गोत्रमा नपर्ने कन्या विवाह गरेर सन्तान उत्पादन गरोस् ।' अहिले पनि हाड, नाताभित्र विवाह गर्नु हुँदैन भनिन्छ । पाश्चात्यहरूले पनि अहिले एउटै परिवारभित्र विवाह गर्नु विभिन्न कारणले नराम्रो हुने विषयलाई परिक्षण गरी स्वीकारेका छन् ।

विवाहमा प्रयोग गरिएका प्रत्येक सामग्रीको सामाजिक, वैज्ञानिक र धार्मिक अर्थ र रहस्य लुकेका छन् । जस्तै पाँचवटा केराको घरी(थाम)बाट जगियाको निर्माण गरिन्छ । पाँच केराको बोटले पञ्चतत्त्वले बनेको शरीरलाई बुझाउँछ । पूर्वदिशामा तीनवटा केराको घरी राखिन्छ जसले ब्रह्मा, विष्णु, महेशको प्रतिनिधित्व गरेका हुन्छन् । केरा एक पटक रोपेपछि आफैं फैलदै, भाँगिदै जान्छ, यसरी नै वरवधूको जीवन मौलाओस्, भाँगियोस् भन्न खोजिएको हो । जगियामा बाँस र सालको साना हाँगा राखिन्छ । बाँस अत्यन्त उपयोगी वनस्पति हो, तामाको रूपमा तरकारी र अचार खान, बस्तुभाउलाई घाँस खुवाउन, घरायसी प्रयोजनका लागि, शीतलता प्राप्त गर्न, फोहोर पानीलाई शुद्धीकरण गर्नमा सहयोग गर्दछ । बाँसबाट डोका, थुम्से, भकारी, मान्द्रोलगायतका उपयोगी सामग्री निर्माण गरिन्छ । शाल (सखुवा) यस्तो वृक्ष हो, जसको आयु चार हजार वर्षसम्म हुन्छ । नेपालीमा उखान छ—हजार बढे, हजार पडे, हजार लढे, हजार सडे अर्थात् शालको हजार वर्षसम्म हाँगाविज्ञा फैलन र बढ्न लाग्छ, हजार वर्षसम्म छिपिन लाग्छ, हजार वर्षसम्म भुइँमा लडेर पनि कुहिदैन र हजार वर्षको अवधिमा पूर्णरूपले कुहिन्छ वा सड्छ । वरवधूको पारिवारिक जीवन त्यति नै लामो होस् जति शालको छ । शाललाई पवित्र वृक्ष मानिन्छ त्यसैले यज्ञ गर्दा यसैका दाउरा समिधा बनाइन्छ । त्यस समाजमा शालको वृक्षजस्तै वरवधूको स्थान पूजनीय होस् भन्ने अर्थमा जगियामा शाललाई राखिन्छ । विवाहपछाडि हातमा चुरा लगाइन्छ जसले प्रजनन क्षमता, पेटसम्बन्धी समस्यालाई हटाउन र घटाउँछ सहयोग गर्दछ । चुरा लगाउने ठाउँमा सामान्य रूपमा थिच्दा दुःख्यो भने महिलाको पेट र पाठेघरसम्बन्धी समस्या हुन्छ भन्ने अकुप्रेशरहरूको मान्यता छ । विवाहमा लेखिने लग्नपत्रिका विवाह भएको धार्मिक र कानूनी प्रमाण हो । केही वर्षअगाडि सम्म फरक-फरक स्थानका जन्तीहरू आपसमा भेट भए भने बलिया पक्षले कमजोर पक्षको बेहुली लुट्ने कुप्रथा थियो । दुई फरक जन्ती आपसमा भेट नहोस् भनेर एउटाले अर्कोलाई जानकारी दिनका लागि बन्दुक पड्काउने चलन थियो । वरले वधूलाई सिन्धुर लगाएर पारिवारिक जीवनमा बाँधिएको साक्षी बस्न जन्ती जाने चलन छ । यज्ञकुण्ड र बेहुलीको सिउँदोसम्म राखिएको सेतो कपडा कति पनि नटुटाईकन सिन्दूर तीन पटकसम्म लगाइन्छ । यज्ञको आगो परमात्माको प्रतीक हो, यो अलौकिक साक्षी हो, जन्तिहरू लौकिक साक्षी हुन् । सिन्दूर रातो हुन्छ जसले शक्तिको प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ ।

सिन्दूरलाई निधारको उपल्लो भागदेखि शिरको मध्ये भागसम्म लगाइन्छ । जसले शक्तिलाई बढाउने अर्थात् गृहस्थ जीवनका लागि चाहिने सहन शक्ति, मानमर्यादा पुरा गर्ने शक्ति, संयम शक्ति, सन्तान उत्पन्न गर्ने शक्तिको वृद्धि गर्न सहयोग गर्दछ । वरले वधूलाई सिन्दूर लगाउँदा ॐ सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत । सौभाग्यमस्यै दत्त्वा याथास्तं विपरेतन मन्त्र पढिन्छ जसले गर्दा वैवाहिकसम्बन्ध कहिल्यै चुडिदैनथ्यो, फुस्कदैनथ्यो, तुहिदैनथ्यो । विवाहमा वरवधूबीचमा विभिन्न सर्त समाजलाई साक्षी राखी ब्राह्मणले पास गराउँछन् ।

कुटुम्बं रक्षयिष्यामि सदा ते मञ्जुभाषिणी

दुःखे धीरा सुखे हृष्टा द्वितीये साऽब्रवीद्वचः ॥

अर्थात् 'म तपाईंको कुटुम्बको रक्षा गर्ने छु, सधैं मिठो बोल्ने छु, दुःखमा धैर्य र सुखमा सुखी बन्ने छु ।' जीवन र पारिवारिक सम्बन्धलाई मजबुत बनाउन यस्ता दुवैलाई जन्तीका सामु राखेर अनेकौं बाचा र सम्झौता गराइन्छ । अहिले त पण्डितलाई भन्दा विवाह गर्नेहरूलाई हतार हुन्छ । यसले गर्दा विवाह पद्धतिका कैयौं कर्महरू छुटिराखेका, त्रुटिहरू भइराखेका छन् । जसले गर्दा पण्डित बोलाउनु एक प्रकारले औपचारिकता पुरा गर्नुमात्र भएको छ । यसले न त धर्मको रक्षा गर्दछ, न कर्म पुरा हुन्छ, न त कर्तव्यको वहन हुन सक्छ । विवाहलाई समयानुकूल बनाउने नाममा दुई दिनको विधिलाई दुई घण्टाबाट दुई मिनेटमा सिमित गराउँदा विवाहका शास्त्रीयपक्षहरूको इतिश्री हुँदै गएको देखिन्छ । भोज, मोज र तडक-भडकले प्राथमिकता पाउन थालेपछि वरको अर्थसमेत भुल्न थालिएको छ । 'वरितुं योग्यो वर' वरण गर्न योग्य पुरुषलाई वर भनिन्छ । बध बन्धने धातुको अर्थ बाँध्नु हुन्छ । वध्नाति वरं/पतिं धारयति स्वरूपं इति वधू आनो पतिदेवलाई असल आचरण, कर्मका माध्यमले वशमा राख्ने नारीलाई वधू भनिन्छ । पच्चीस वर्षसम्म गुरुकुलमा बसेर अध्ययन गरी विदुषी बनेकी कन्या विवाहका लागि योग्य हुन्छिन् । विहेपछि वेहुलीको भूमिका माइतीघरमा गौण हुन्छ, त्यसदिन बुवाले छोरीको गोत्र परिवर्तन गरेर ज्वाइँको गोत्र बनाइदिन्छन् । परमात्मालाई साक्षी राखेर एउटै परिवारका सदस्यबीचमा विवाह भयो भने त्यो भन्दा ठूलो अर्को कुन अपराध होला र ? सगोत्र विवाह धार्मिक दृष्टिकोणबाट मात्र होइन सामाजिक हिसाबले पनि अवैज्ञानिक, असभ्य र जङ्गली मानिन्छ । आफ्नै कन्यालाई विवाह गरेर आफ्नैमा भित्र्याइयो भने ज्वाइँलाई ससुराले ढोमे कि, ससुरालाई ज्वाइँले ढोमे ? एउटै घरका बधू र वर भए कन्यादान कसले दिने ? कसले लिने ? त्यसैले एउटै गोत्रमा विवाह गर्नुभन्दा ठूलो पाप अरु के हुन सक्छ ? कुरीति हटाउने नाउँमा धर्मलाई सर्वनाश गर्नु जघन्य अपराध हो । एउटै गोत्रको विवाहले मानिसमा

पशुवत् व्यवहार र आचरणको सृजना गराउँछ, छाडावादले प्रश्रय पाउँछ । फरक गोत्रमा विवाह भएको हुनाले पारिवारिक जीवनमा द्वन्द्व, पारपाचुके, कृते विवाहलगायतका कुरीति र कुकृत्य हिन्दू समाजमा थिएनन् । जे गरे पनि हुन्छ, जस्तो पनि चल्छ भन्ने गलत प्रवृत्तिका कारण समाज सर्वनाशको लक्ष्मण रेखानजिकै पुग्न लागेको छ ।

मूर्खा यत्र न पूज्यन्ते धान्यं यत्र सुसंजितम् ।

दाम्पत्य-कलहो नास्ति तत्र श्रीः स्वयमागता ॥

अर्थात् 'जुन घरमा मूर्खको पूजा हुँदैन र धन-धान्यको सञ्चय गरिन्छ । जहाँ श्रीमान्-श्रीमतीको झगडा हुँदैन त्यो घरमा लक्ष्मी आफैं आउँछिन् बोलाउनु पर्दैन ।' विवाह न त झगडाका लागि, न त मोजमस्तिता लागि हो । पुर्खाको धर्म, संस्कृति, सम्पत्तिलाई सदुपयोग गरी भावीपुस्तालाई हस्तान्तरण गर्दै समाज र राष्ट्रका लागि बाँच्न हो । यी सबै समस्याहरूबाट मुक्ति पाउनका लागि सगोत्रमा विवाह गर्न हुँदैन, गरेमा वंशमा खिया लाग्छ, वर्णशंकरको संख्या बढ्छ¹²³, चाण्डालहरू (बुबा-आमाले एउटै गोत्रमा विवाह गरेर जन्मेका सन्तानलाई चाण्डाल भनिन्छ) को जन्म हुन्छ । शास्त्रले तीन तरिकाबाट चाण्डालको जन्म हुन्छ भनेका छन् । चाण्डालबाट जन्मियो भने, शुद्र संस्कारको श्रीमान् ब्राह्मण संस्कारकी श्रीमतीबाट, सहगोत्रमा विवाह गर्नाले । चाण्डालको पेटमा धर्म, हातमा कर्म, मनमा मर्म हुँदैन । चाण्डालहरूसँग शर्म (लाज) र श्रम हुँदैन । यसले परिवार, समाज, संस्कार, संस्कृति र राष्ट्र नै बर्बाद हुन्छ, त्यसैले सगोत्रमा विवाह गर्नु हुँदैन ।

¹²³ अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः । स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥—गीता १।४१

बालविवाह हिन्दूको संस्कृति हो ?

उमेर नपुगी बालबालिकाको विवाह गरिदिनुलाई बालविवाह भनिन्छ । बालिकाहरू नछुन (मिन्न) हुनु पूर्व विवाह गराइदिने कुप्रथा नेपाल र भारतमा धर्मका आडमा केही वर्षअघिसम्म संरक्षित थिए । कतिपयले दश वर्षकी बालिकालाई कन्या^{१२४} भनेका आधारमा यही उमेरलाई विवाहको उपयुक्त उमेर मानेर राक्षसी प्रथालाई प्रश्रय दिएका थिए । यसलाई हिन्दूधर्मले दिएको स्वीकृति, प्राचीनकालदेखि चल्दै आएको संस्कृति, धर्मले दिएको सम्मती भन्दै धर्मसंगत बनाउन खोजेका थिए । जसले वैदिकग्रन्थहरू पढेको छ, डुबेको छ, रस पाएको छ, स्वाद चाखेको छ, त्यसका लागि यी विषयहरू हाँस्यास्पद हुन्छन् । हिन्दूधर्मले जीवनलाई व्यवस्थित, समाजलाई मर्यादित, धर्मलाई संवृद्ध बनाउन जातिव्यवस्था र वर्णाश्रम लागु गरेको थियो । जसअनुसार सबै जातिका मानिसहरूले ब्रतबन्ध गरेपछि २५ वर्ष नपुगेसम्म गुरुको सान्निध्यमा रहेर अध्ययन गर्नु पर्दथ्यो । कतिपय गुरुकुलमा छात्र र छात्रालाई फरक-फरक स्थानमा अध्ययन, अध्यापन गराइन्थ्यो । अध्ययन अविधमा घरमा गई बस्न दिइदैनथ्यो भने विवाहको गर्ने प्रसंग नै आउँदैन । विवाहका लागि ऋषिमुनिहरूले शास्त्रीय विधान तयार गरेका थिए । ती पद्धतिहरूमा बालविवाहको उल्लेख र विधान देख्न पाइदैन । स्वार्थ पूर्तिका लागि कसैले क्षेपक प्रतिपादन गर्‍यो भने त्यसको जिम्मा सम्बन्धित व्यक्तिहरूले लिनेछन् । महर्षि सुश्रुतले भन्नुभएको छ—

पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान्नारी तु षोडशे । समत्वागतवीर्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक् ॥

ऊनषोडशवर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिम् । यद्याधत्ते पुमान् गर्भं गर्भस्थः स विपद्यते ॥

अर्थात् 'सोह्र वर्षकी कन्या र पच्चीस वर्षको युवामा गर्भाधानको क्षमता हुन्छ । त्योभन्दा कम उमेरकी महिलाले गर्भधारण गरेमा बच्चा कोखमा खेर (गर्भपात) जान्छ ।' स्वस्थानी कथामा गोमा सात वर्षको हुँदा सत्तरी वर्षको वृद्धसँग विवाह भएको वर्णन छ । गोमाको जन्म गोबरबाट भएको थियो । 'गो' र 'मा' को अर्थ क्रमशः 'इन्द्रिय' र 'होइन' हुन्छ । जसको जन्ममा महिला र पुरुषको इन्द्रियको सम्म्लनता छैन त्यसलाई गोमा भनिन्छ । आमाको गर्भमा बास नबसी सीता, द्रौपदी आदिको जन्म भएको छ । अन्य धर्मका युगपुरुषको जन्ममा यस्ता आख्यान जोडिएर आएका छन् । गोमा लौकिक नारी थिइनन्, त्यसैले उनीको जीवनलाई सतही ज्ञानको आधारमा खण्डन गर्नु न्यायसंगत हुँदैन । यसको सत्यतथ्य जानकारीका लागि स्कन्दपुराण पढ्दा आफै उत्तर मिल्ने छ । स्कन्दपुराणका अनुसार गोमाको विवाह १३ वर्षमा भएको थियो । उनीको विवाह पारिवारिक जीवन बिताउनका लागि नभई धैर्य, पूर्वजन्मको कर्मफल आदिको बारेमा पछिल्ला पुस्तालाई ज्ञान दिनको लागि भएको थियो । सीताले सानै

¹²⁴ अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा च रोहिणी । दशवर्षा भवेत्कन्या तत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥ —पराशरस्मृति

उमेरमा महाबलशालीहरूले उचाल्न नसक्ने शिवधनुष उचालेकी थिइन् । के अहिलेका सानानानीले सीताले उचालेको जस्तो धनुष उचाल्न सक्लान् त ? यसरी प्राचीनकालका अलौकिक, अद्भूत नारीको घटनालाई सामान्य विषय मानेर वर्णन गर्दा अर्थको अनर्थ लाग्छ । ज्ञानले पूर्ण, शरीर परिपक्व, व्यवहारको जानकार नभईकन विवाह गर्न हुँदैन भन्ने पूर्वीय मान्यता र विधान छ । कुन्ती, द्रौपदी, देवयानी, शर्मिष्ठा लगायतले परिपक्व अवस्थामा विवाह गरेका थिए ।¹²⁵ विशेष रूपले जिम्मेवारी लिनुलाई विवाह भनिन्छ । केटा र केटी परिपक्व नभईकन कसरी जिम्मेवारी लिन सक्छन् र ? हिन्दूधर्ममा विवाह गर्दा स्वयंवर गर्ने चलन छ । स्वयंवरको अर्थ हो आफ्नो योग्यता र इच्छाअनुसार वर अर्थात् श्रीमान्को चयन गर्नु । श्रीमान् छान्न सक्ने क्षमता नाबालिकमा कसरी हुन्छन् र ? माइतीले चेलीलाई पठाउने बेलामा साम्राज्ञी होऊ¹²⁶, सबैलाई आफ्नो वशमा पार भनी आशीर्वाद दिन्छन् । त्यसैले बालविवाह हिन्दूधर्मले दिएको स्वीकृति र निर्देशन होइन । केही धर्म, राष्ट्र र अन्तर्राष्ट्रिय संगठनहरूले हिन्दूधर्ममा बालविवाह छ भनेर प्रचार गरेका छन् । उनीहरूका देशमा पुरुष-पुरुष र महिला-महिलाबीचको विवाहलाई कानुन सम्मत बनाएका छन् । विवाह पहिले नै गर्भवती हुनु र भ्रूण हत्या गर्नुलाई न्यायसंगत मानेका छन् । के यो चाहिँ धर्म हो त ? हिन्दूधर्ममा बालविवाह दशौं शताब्दिदेखि सुरुवात भएको कुरीति र कुसंस्कार हो । दशौं शताब्दिसम्म भारतको सोमनाथमन्दिरमा पारसमणि थियो भन्ने किम्बदन्ती छ । पारसमणिले फलामलाई छुवाएर सुन बनाउन सक्थ्यो । नेपालमा पनि केही वर्षअगाडि वासुकि ब्रह्मचारीले राष्ट्रहितमा पारसमणि बनाउन खोज्दा अन्धो हुन पुग्नुभयो, पारसमणि पनि बनेन¹²⁷ । पशुपतिमन्दिरनजिकै उहाँको समाधिस्थल छ । सहजै रूपमा सुनजस्तो अमूल्य धातु प्राप्त भएपछि सोमनाथका साधुसन्त र जनताहरू सौखिन बन्न पुगे । यही मौका पारेर मुसलमानहरूले सोमनाथमाथि आक्रमण गरी ईट्टासमेत ढुङ्गा, ऊँट आदिमा राखेर लगे, हिन्दू नारीहरूमाथि अमानवीय व्यवहार गर्न थाले ।

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्रीस्वातन्त्र्यमर्हति ॥

अर्थात् 'सानो छँदा बुबाले, विवाहपछि श्रीमान्ले, वृद्ध अवस्थामा छोरा-छोरीले स्त्रीलाई संरक्षण गर्दछन् ।' नारीलाई चारित्रिक, शारीरिक वा मानसिक रूपमा सबल रहन शास्त्रले अनेक उपाय बताएका छन् । नारी बिग्रिए संसार विग्रन्छ, पुरुष बिग्रिए ऊ आफैंमात्र बिग्रन्छ । त्यसकारण नारीको सम्मान, संरक्षण र इज्जत गर्नु धर्म र समाजको पहिलो कर्तव्य हो । सामाजिक एकता र सरकारी संरक्षणको अभावमा मुसलमानबाट चेलीबेटीको सुरक्षा गर्न तात्कालिक समयमा निकै गाह्रो भयो । आफ्नै चेलीबेटीको चारित्रिक अपमानको पीडालाई

¹²⁵ भारतीय संस्कृति (पेज नं. १३३) — डा. प्रीतिप्रभा गोयल

¹²⁶ सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्वं भव । ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधिदेवपु । — ऋग्वेद १०।७।८५।४७

¹²⁷ स. डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य, प्रा. डा. दीर्घराज धिर्मिरे, प्रा. डा. ऋषिराम पोखरेल लगायतका स्वनामधन्य गुरुहरूबाट प्राप्त जानकारीको आधारमा लेखेको हुँ ।

सहन गर्न कति गाह्रो हुन्छ, त्यसलाई शब्दमा वर्णन गर्न सकिदैन । मुसलमानहरूले सिउँधोमा सिन्दूर लगाएकी विवाहिता नारीलाई अपहरण र वलत्कार नगर्ने थाहा पाएपछि केही हिन्दूले सानै उमेरमा चेलीबेटीको विवाह गराउन थाले यसरी हिन्दूधर्ममा बालविवाहको बीजारोपण भयो । त्यहाँबाट लखटिएर नेपालको कर्णालीप्रदेशमा आएका हिन्दूहरूले यसलाई संस्कृतिका रूपमा अवलम्बन गर्न थाले । पढाई, लेखाई, विदुषी बनाई पाऊ पूजा बिदा गर्ने माइतीको परम्परा एवं छोरीजस्तै माया, स्नेह गरेर बुहारी भित्र्याउने घरतिरको संस्कृति हिन्दूधर्ममा थियो । यसमा थाहै नपाईकन बहुविवाहको किर्ना लाग्नु, श्रीमतीलाई दास बनाउनु, बधुवा नोकरका रूपमा खटाउनु, सेवक बनाउनु, काममा मात्रै लदाउनु वैदिकवादीमाथि वज्रपात हुनु हो । हिन्दूधर्मशास्त्रले विवाहित स्त्रीलाई अपमान होइन सम्मानसहित विभिन्न रूपमा हेर्न सिकाएको छ:-

गृहेषु मन्त्री करणेषु दासी, भोज्येषु माता शयनेषु रम्भा ।

धर्मानुकूला क्षमया धरित्री षड्गुण्यमेतद्धि पतिव्रतानाम् ॥

अर्थात् 'पतिव्रता नारी घरकी मालिकनी हुन्, काम गर्दा मिहिनेतका साथ गर्छिन्, खाना खुवाउँदा उनी आमा स्वरूपमा हुन्छिन्, शयनकक्षमा श्रीमान्का लागि रम्भा नामकी अप्सराजस्तै हुन्, धर्मको आचारमा उनी धर्ति समानछिन् ।' घरको आधार नै स्त्री हुन् त्यसकारण शास्त्रहरूले पुष्पेणापि नताडयेत 'फूलले पनि नहर्काउनु' भनेका छन् । स्त्री र पुरुष एक अर्काका पूरक, अर्धाङ्ग, अर्धाङ्गिनी हुन् । अर्धो ह वा एष पुरुषः यावज्जायां न विन्दते^{१२८} त्यसकारण हामी शिव-पार्वतीलाई अर्धनारीश्वरको रूपमा पूजा गर्दछौं । भगवान् स्वेच्छाले बायाँ भाग नारी रूप र दायाँ भाग पुरुष रूपमा हुनुभयो^{१२९} । भगवान्कै शरीर नारी र पुरुषको संयुक्त रूप भएकाले यज्ञ, अनुष्ठान, तीर्थव्रतलगायतका कार्यमा दुवै सहभागी बन्नु पर्ने नियम छ । जीवनभर कमाएका पाप धर्म दुवैले बराबर रूपमा अर्को जन्ममा पाउने र जन्मजन्मान्तरसँगै रहने विश्वास छ । यसकारण पुरुषलाई विवाहपछि पूर्ण व्यक्ति मानिन्छ । शास्त्रहरूमा ब्राह्म, दैव, आर्ष, प्राजापत्य, आसुर, गान्धर्व, राक्षस र पैशाच गरी आठ प्रकारका विवाहको वर्णन गरिएको छ^{१३०} । तर बालविवाहको चर्चा कतै गरेको पाइदैन । हाम्रा शास्त्रहरूले नारीलाई बालविवाह गराई नारकीय जीवन बिताउन होइन पञ्चकन्या बनाएर पूज्नु सिकाएका छन् । नारीले बाल्यकालमै विहे गर्नुपर्छ नत्र पतित हुन्छे भन्ने शास्त्रीय प्रमाण छैन । आफ्नो चरित्रप्रति सचेत बन्दै नछुनु हुने उमेर अर्थात् ४९ वर्षसम्म विवाह गर्नका लागि भनेको छ, न कि बालककालमै । यसकारण बालविवाह हिन्दूधर्मको कलङ्क हो, गौरव होइन ।

¹²⁸ वेद

¹²⁹ स्वेच्छामयः स्वेच्छयाय द्विधारूपो बभूव ह । स्त्रीरूपो वामभागांशो दक्षिणांशः पुमान् स्मृतः ॥—देवीभागवत

¹³⁰ ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः । गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥—मनुस्मृति

नछुनु बार्न आवश्यक छ त ?

ऋषिमुनिहरूले परीक्षण, प्रयोग र अनुभव गरेपछि उपयोगितालाई ध्यानमा राखेर अनेकौं सिद्धान्त एवं नियमहरू बनाएका थिए । त्यस्ता उपजले समाज, संस्कृति, संस्कार र व्यवहारलाई सर्वोत्कृष्ट बनाउन महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । तीमध्ये महिनावारी एक हो । महिनामा एक पटक महिलाको शरीरमा जम्मा भएको फोहर रगत जानुलाई महिनावारी भनिन्छ । महिनावारीलाई नछुनु, भिन्स, हातछेकियो, अपवित्र, रजस्वला आदि नामले चिनिन्छ । यी उपमाहरूबाट बुझिन्छ कि महिनावारी हुँदा धार्मिक-सांस्कृतिक-व्यवहारिक कार्यहरूमा महिलालाई लगाउनु हुँदैन । हात छेकियोको अर्थ घर परिवारका हरेक काम गर्न नहुने भयो, नछुनुको अर्थ अब ४ दिनसम्म कसैलाई छुन हुँदैन वा शारीरिक आराम आवश्यक छ । धन्वन्तरिले भन्नुभएको छः—

मासेनोपचितं काले धमनीभ्यां तदार्तवम् ।

ईषत्कृष्णं विगन्धं च वायुर्योनिमुखं नयेत् ॥

अर्थात् 'महिलाहरूको शरीरमा फोहोर रगत एक महिनासम्म जम्मा भइरहन्छ । कालो रङ्गको रगत धमनीबाट बाहिर निस्कन्छ जसलाई रजस्वला भनिन्छ ।' यसले महिलाहरूलाई स्वास्थ्य र निरोगी बन्न ठूलो सहयोग गर्दछ । असल आचरण, व्यवहार र खानपान भएमा १५/१६ वर्षमा शरीर पुष्ट भएपछि भिन्स हुन्छ । खराब वातावरण, उष्ण हावापानी, उताउलो बानी, तामसी खानाले गर्दा अहिले १० वर्ष पुग्न नपाउँदै नछुनु, हुन थालेका छन् । यो क्रम अभै बढ्दो छ । देवीभागवतपुराणमा कलियुगमा 'आठवर्षमा रजोवती र गर्भिणी'^{१३१} हुने भविष्यवाणी गरिएको छ । खानपान, रहनसहन, हावापानी, संस्कार आदिले नछुनुमा प्रत्यक्ष असर पार्दछ । नछुनु समयमा भएन भने स्वास्थ्यमा ठूलो नोक्सानी पुर्‍याउँछ ।

द्वादशात् वत्सरादूर्ध्वमापञ्चाशद्वत्सराः स्त्रियः । दिनत्रयं मासिमासि प्रकृत्यैवार्तवं स्रवेत् ॥

आर्तवं स्रावदिवसात् ऋतुषोडशरात्रयः । गर्भग्रहणयोग्यास्तु स एव समयः स्मृतः ॥

- कोकशास्त्र^{१३२}

यस श्लोकबाट पनि थाहा हुन्छ कि झण्डै बाह्र वर्षदेखि पचास वर्षसम्म स्त्रीको प्रत्येक महिना तीन दिनसम्म दूषित रगत वहन्छ । नछुनु भएको सोह्र दिनसम्म गर्भ रहने संभावना प्रवल रहन्छ । रजस्वला भएपछि शारीरिक रूपले परिपक्व र स्वास्थ्यको दृष्टिले सबल हुँदै गएको बुझ्नुपर्छ । यस अवधिमा महिलाहरू शारीरिक रूपमा कमजोर र फोहर हुने, ध्यान एकाग्र नहुने आदि कारणले पूजापाठ गर्न, मठमन्दिर जान दिइदैन । विषाक्त रगत र नकारात्मक ऊर्जाका कारण फलफूललाई छुँदा कुहीन सक्छ, फोहोर रगत कुकुर, श्याल आदिले खायो

^{१३१} अष्टवर्षा च युवती रजोयुक्ता गर्भिणी ॥ देवीभागवत १।८।३७

^{१३२} कोकशास्त्र (पेज नं. २६)

भने बौलाउन वा मर्न सकछ, सर्पले नछुनु भएकी महिलालाई देख्यो भने त्यसको दृष्टि कमजोर हुन्छ । नछुनु हुँदा शारीरिक सम्पर्क भएमा दुवैलाई यौनजन्य रोग लाग्ने, खराब सन्तान जन्मने, शारीरिक र मानसिक कमजोरी आउने आदि समस्याले सताउँछ । यसकारण धर्मको डर देखाएर 'रजस्वला भएका बेलामा तीन रातसम्म पतिलाई आफ्नो मुख नदेखाउनु (सँगै नसुत्नु), नुहाएर शुद्ध नभएसम्म पतिसँग नबोल्नु'¹³³ भनी पुर्खाहरूले नियममा बनाएका थिए । महिलालाई तन्दुरुस्त बनाउन पौष्टिक भोजन र आराम दिने परम्परा अँध्यारो कोठामा कैदीजस्तो थुन्ने कुप्रथामा बदलियो जुन हिन्दूशास्त्रसम्मत छैन । कामसूत्रम् नामक ग्रन्थले यस सम्बन्धमा विधिसंगत र जीवनसम्मत वर्णन गरेको छ । नियम पालन गरेकै कारण हिन्दूसमाजमा छाडापन, व्यभिचार, बलत्कार, अपहरणजस्तो विकृति थिएनन् । मातृवत् परदारेषु अर्काकी श्रीमतीलाई आमा सम्झनु, हिन्दूधर्मको मूलमन्त्र हो । कुनै हिन्दूका कुदृष्टि अन्य महिलामा पर्दैनथ्यो । नत्र रामले सुपर्णनखाको, अर्जुनले ऊर्वशीको प्रस्तावलाई कसरी नकार्न सक्थे र ? धर्मलाई जीवनको बाटो मानेसम्म आनन्द र मनोरञ्जका लागि विवाह, माया, प्रेम गरिदैनथ्यो, बालविवाह र बहुविवाह पनि गरिदैनथ्यो । कामशास्त्र र कामसूत्रलगायतका ग्रन्थहरूले सन्तान उत्पादनका लागि मात्र शारीरिक सम्बन्ध राख्न सुझाएका छन् ।

तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः ॥ -मनुस्मृति ३।४७

अर्थात् 'नछुनु भएको सोह रातमध्ये चौथो रातसम्म एवं एघारौँ, तेह्रौँ रात स्त्रीसँग शारीरिक सम्बन्ध राख्नु निन्दित मानिन्छ ।' यी रातमा गर्भ रहन गयो भने सन्तान असल र योग्य जन्मदैनन् । शब्द र जीवन निर्माणमा धातुको ठूलो भूमिका रहन्छ । धातुबाट शब्द बनेकाले शब्दलाई ब्रह्म (अविनाशी) भनिन्छ । मानिसको मस्तिष्क, स्वास्थ्य एवं शारीरिक बललाई संरक्षण गर्न धातु (वीर्य)को ठूलो महत्त्व छ । मेकूप गरेर देखिएको सुन्दरताभन्दा धेरै गुणा सुन्दरपन ब्रह्मचर्य र संयमित जीवनबाट आफैँ सृजना हुन्छ । नारीको अनुहारमा लाली देखिनु, चमक आउनु, थकित नदेखिनु यी सबै ब्रह्मचर्य तथा संयमित जीवनका उपज हुन् । यस्ता बुबा आमाबाट मात्र असल र योग्य सन्तान जन्मन्छन् । बच्चा जन्मदा महिलाहरूको शरीर कमजोर बन्दछ, उनीहरूलाई तन्दुरुस्त बनाउन आराम, पौष्टिक खाना आदिको आवश्यकता पर्दछ । त्यसैले नछुनुको अवधिसम्म उनीहरूलाई धर्मको नाममा छुट्टै बस्ने व्यवस्था मिलाइएको हो । बच्चालाई पनि ११ दिनमा न्वारन गराएर मात्र सबैले छुने चलन छ । बच्चालाई परिवार र आफन्तजनले खुसीयालीमा जसरी पायो त्यसरी नै लिँदा वा समाउँदा कलिलो शरीरमा असर पर्न सक्छ, अनेक रोगले आक्रमण गर्न सक्छन् । छुन हुँदैन भनियो भने त महिलालाई शारीरिक र मानसिक रूपमा प्रबल बनाउन, स्वास्थ्यमा छिट्टै सुधार ल्याउन सजिलो पर्दछ । त्यसैले नछुनु र सूतक बार्न परमावश्यक छ ।

¹³³ स्त्रीधर्मिणी त्रिरात्रञ्च स्वमुखं नैव दर्शयेत् । स्ववाक्यं श्रावयेन्नापि यावत्सनात्नान् शुश्रूषति ॥ -शिवमहापुराण रुद्रसंहिता ५४।३२

श्राद्धको पिण्ड-पानी पितृले पाउँछन् त ?

सभ्यता, संस्कृति र संस्कारले धनी, विज्ञानले परिपूर्ण, ज्ञानले भरिपूर्ण धर्मको नाम हो हिन्दूधर्म । हिन्दूधर्मको संस्कृति, परम्परा, धार्मिक अनुष्ठानले मानिसलाई सामाजिक प्राणी बनाएको छ । ती अनुष्ठान र क्रियाकलापमध्ये श्राद्ध एक हो । 'श्रत् धातुको अर्थ सत्य हो । श्रत्, सत्यं ददातीति श्रद्धा अर्थात्, जसले भित्री हृदयदेखि सत्य मानेर, विश्वास र भक्तिभावले कार्य गर्छ, उपहार चढाउँछ त्यसलाई श्रद्धा भनिन्छ । श्रद्धया दीयते, हूयते, क्रियते तद् श्राद्धम् अर्थात्, श्रद्धाले दिने, हुने, गर्ने कार्यलाई श्राद्ध भनिन्छ । श्रद्धाभित्र भक्ति, विश्वास र विधान तीन तत्त्व रहन्छन् । मृतकप्रति देखाउने वा गरिने कार्यमात्र श्राद्ध होइन । विद्यार्थीले मिहिनेत गरेर पढ्नु, किसानहरूले खेती गर्नु, स्वास्थ्यकर्मीले सेवा गर्नु, सानालाई माया र ठूलालाई आदर गर्नु श्राद्धका उदाहरणहरू हुन् । तैत्तिरीयोपनिषद्मा श्राद्धको महिमा प्रस्तुत गरिएको छ । ऋग्वेदमा श्राद्धसूक्त छ । संसारका हरेक धर्मावलम्बी र सर्वसाधारणले दैनिक रूपमा श्राद्ध नगरी बस्नै सक्दैनन् । मन्दिरमा वेद र गीता, चर्चमा बाइबल, मस्जिदमा कुरान, गुम्बामा त्रिपिटक पढ्नु श्राद्ध हुन् । ब्रह्माण्ड नै श्रद्धा र श्राद्धमा अडेको छ । श्राद्धले पितृहरू तृप्त हुन्छन् र सन्ततिलाई दीर्घायु, धन, विद्या, सुख, राज्य, स्वर्ग र मोक्ष प्रदान गर्दछन्^{१३४} । श्राद्ध देवता, मानव दुवैले गर्दछन् । भगवान् रामले दशरथको देहन्त भएको थाहा पाएपछि जल चढाउँदै 'हे महाराजधिराज ! मैले दिएको यो शुद्ध जल पितृलोकमा आजै पाउनु हुनेछ, हजुरले ग्रहण गर्नुहोस्'^{१३५}, भनेका थिए । शास्त्रहरूले पृथ्वीबाट दक्षिणदिशामा पितृलोक रहेको बयान गरेका छन् । त्यसकारण दाहिने हातको बुढीऔंलाबाट दक्षिणदिशामा पितृहरूलाई तर्पण दिइन्छ । पिण्डतले मन्त्रशक्तिको माध्यमबाट पितृसम्म तत्तत् पदार्थ पुर्‍याइदिन्छन् । बुबा, हजुरबुबा र परबाजेले क्रमशः वसु, रुद्र र आदित्य देवताको रूप लिने हुनाले त्यही स्वरूपमा ग्रहण गर्दछन् । यी सबैलाई स्वधाले लिएर जान्छन् । यज्ञका दुईवटी श्रीमती छन्ः—स्वाहा र स्वधा । यज्ञको फल लैजाने काम स्वाहाले गर्दछिन्, त्यसैले देवतालाई अर्पण गर्दा स्वाहा र पितृलाई दिँदा स्वधा भनिन्छ । जसरी इन्टरनेट, फोन वा मोबाइलबाट खबर, समाचारहरू गएको आँखाले प्रत्यक्ष देख्न सक्दैनौं त्यसरी नै श्राद्धमा अर्पित वस्तु पितृसम्म पुगेको देख्न सकिदैन ।

^{१३४} आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च । प्रयच्छन्ति तथा राज्यं पितरः श्राद्धतर्पिताः ॥—मार्कण्डेयपुराण

^{१३५} एवै राजशार्दूल विमलं तोयभक्षयम् । पितृलोकगतस्याद्य मद्गतमुपतिष्ठतु ॥—रामायण

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।

तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥

—महाभारत शान्ति पर्व ३२।१।९३

अर्थात्, 'हजारौ गाईहरू भएको चउरमा हजारौ बाच्छा-बाच्छीलाई एकै पटक छोडी दिँदा जसरी गाईले आफ्नो बाच्छा-बाच्छीलाई र बाच्छा-बाच्छीले आफ्नी आमालाई चिन्दछन्, त्यसरी नै छोरा नातिहरूले पठाएका तर्पण, पिण्डका साथै उनीहरूका पूर्वजन्मका पाप-पुण्यहरू प्राप्त गर्दछन् ।' सन्ततिहरूले चढाएका वस्तु मृतकले जुन जीव भएर जन्म लिएको छ, जे खान्छ, त्यही रूपमा प्राप्त गर्दछ । जस्तै कोरिया, अरब, अमेरिका, वेलायत आदि देशमा भएका आफन्तहरूले त्यसै देशको पैसा पठाए पनि नेपालमा नेपाली पैसा पाइन्छ, त्यसरी नै पितृले प्राप्त गर्दछन् । आफूलाई संभिएर, श्रद्धा गरेर सन्तानले अर्पण गरेको थाहा पाउँदा पितृहरू तृप्त हुन्छन् । मानिस जसरी बगैँचाका फूलको बासनाले मात्रै पनि तृप्त वा आनन्दित हुन्छ, त्यसरी नै पाँच महाभूतका माध्यमले ती वस्तु पाएर पितृहरू तृप्त हुन्छन् । कुनै पनि वस्तुको उपभोग गर्न शरीर चाहिने हुनाले शव यात्रादेखि अन्येष्टिको बीचमा पाँच पिण्ड^{१३६} दिँदै आत्माले (पृथ्वी, जल, तेज, आकाश, वायुले युक्त) देह धारण गरोस् भन्ने कामना गरिन्छ । त्यसपछि मात्र मृतकको पाञ्चभौतिक मुर्दालाई अग्निदाह गरिन्छ ।

यद् वो अग्निरजहादेकमङ्गं पितृलोकं गमयन् जातवेदः ।

तद्वः एतत्पुनराप्यामि सांगास्वर्गे पितरो मादयध्वम् ॥

—अथर्ववेद १४।४।६४

अर्थात् 'हे मेरा पितृ हो ! जातवेद नामक अग्निले तपाईंहरूको शरीरलाई जलाइदियो, मैले तपाईंहरूको नाममा जुन पिण्ड वेदमन्त्रद्वारा अर्पित गरेको छु । त्यसले तपाईंहरूको शरीरको पुनः निर्माण हुन सकोस् र त्यही शरीरको माध्यमबाट तपाईंहरूले स्वर्गको उपभोग गरी बस्नुहोस् ।' मरेको दश दिनसम्म मृतकका नाममा नियमित रूपले एक-एक पिण्ड दिइन्छ जसबाट पाँच कर्मेन्द्रिय र पाँच ज्ञानेन्द्रिययुक्त शरीर निर्माण हुन्छ र आत्मा शरीरमा प्रवेश गर्दछ । पहिलो दिन दिएको पिण्डले टाउको, दोस्रो दिन दिएकोले कान, नाक र आँखा । तेस्रो दिन घाँटी, छाति, हात । चौथो दिन नाभी, लिङ्ग, गुदा । पाँचौ दिन तिघ्रा, खुट्टा, जाँघ । छैटौँ दिन शिरको मर्मस्थल । साँतौ दिन सबै नाडीहरू । आठौँ दिन दाँत । नवौँ दिन वीर्य, तेज र बल । दशौँ दिन क्षुधा, पेट आदिको निर्माण भएर पूर्ण शरीर बन्दछ । बुबा-आमा बाँच्नुन्जेल श्रद्धाभक्तिसहित पालनपोषण, सेवा सुश्रुषा गर्ने सन्तानले दिएको पिण्डपानीमात्र पितृहरूले खुसी भएर लिन्छन् । सन्तान न हुनेका निमित्त सगोत्र,

^{१३६} १.शव, २.पात्यक, ३.खेचर, ४.भूत, ५.साधक गरी पाँच पिण्ड दिइन्छ ।

सबन्धु, ब्राह्मण वा राजा(राष्ट्रप्रमुख)ले दिने विधान छ । पिण्डका अन्न, तिल, जल, दूध, घीऊ, मह, धूप र दीप आठ अङ्ग मानिन्छ । श्राद्ध मिति (गते)को आधारमा होइन तिथिको आधारमा गरिन्छ । तीर्थयात्राको समयमा यो नियम लागु हुँदैन । श्राद्धको प्रकृतिअनुसार पिण्डको आकार फरक हुन्छः—

आर्द्रामलक मात्रास्तु पिण्डान्कुर्वीत पार्वणे । एकोद्दिष्टे वित्वमात्रे पिण्डमेकतु निर्वपेत् ॥

नवश्राद्धे स्थूलतरं तस्मात्पिण्डं तु निर्वपेत् । तस्मादपि स्थूलतरं मा शौचे प्रतिवासरम् ॥

पार्वण श्राद्धमा अमलाको दाना जत्रो, एकोद्दिष्टमा बेलको दाना जत्रो, नवश्राद्धमा भने दूलो पिण्ड बनाएर पितृलाई अर्पण गर्नुपर्दछ । श्राद्धको बाह्यभन्दा भित्री पक्षलाई बुझ्न जरुरी छ । पिण्ड भनेको शरीर वा स्वरूप हो । आकाशीय पिण्ड भन्नाले आकाशमा रहेका ग्रह, उपग्रह, तारामण्डल आदिको आकार वा स्वरूप बुझिन्छ । पिण्डको सीधासम्बन्ध शरीरसँग हुन्छ । पवित्र आत्माले राम्रो गर्भ नपाएसम्म वायुमण्डलमा घुमिरहन्छ । जन्म लियो तर असल संस्कार पाएन भने बालककालमा नै देह त्याग गर्दछ । कुमारत्व र कुमारीत्व गुमाएर विवाह गरेकाबाट संस्कारयुक्त बच्चा जन्मदैन भने विषयलाई बौद्धधर्मले पनि स्वीकार गरेको छ । दूला साधकहरूले साधना सम्पन्न चेलाहरूलाई आफ्नो आत्मालाई असल गर्भमा प्रवेश गराउन सहयोग लिने परम्परा अहिले पनि तिब्बतीय क्षेत्रमा लोकप्रिय छ । जसलाई साधनाको ज्ञान र अभ्यास छैन त्यसलाई यी विषय काल्पनिक लाग्नु स्वाभाविकै हो । हिन्दूधर्ममा सत्य र सतीत्वको दूलो महत्त्व छ । पतिव्रता नारीले श्रीमान्को मृत्युपछि तुरुन्तै देहत्याग गर्ने वा एउटै चितामा जलेर मर्ने परम्परा थियो । सत्यवती नारीले दिएको श्राप लाग्छ । नेपाललाई भीम मल्लकी श्रीमतीले दिएको श्रापको चर्चा अहिले पनि उत्तिकै सुन्न पाइन्छ । चरित्रवान नारी र पुरुषबाट असल सन्तान जन्मन्छन्, ती सन्तानले धर्म, राष्ट्र र कुलपरम्परालाई जीवन्त राख्दछन् । चरित्रहीनबाट जन्मिएका सन्तानले पिण्डपानीकै लोप गराउँछन्^{१३७} पितृले पनि लिदैनन् । कवीर साहेबले भन्नुभएको छ— 'जीते बापको रोटी न देवें । कौवा बाप बनै हौं ।' बाँचेसम्म बुबा आमा वा अग्रजको प्रेमपूर्वक सेवा, वचन र सद्व्यवहारले खुसी एवं सुखी तुल्याउनुपर्छ । वृद्ध भएपछि सबैले प्रेम, सद्व्यवहार, सेवाको बढी अपेक्षा गर्दछन् न कि मिठो परिकारहरूको । जिउँदो छँदा केही नगर्ने तर मरेपछि तिथिमा कपाल खौरनु, दानको आडम्बर देखाउनुमा कुनै तुक हुँदैन । जीउँदोमा पिडा मरेपछि पिण्ड होइन, बाँच्दैमा माया, स्नेह र आदर गर्ने मरेपछि पिण्ड र पानी दिने हिन्दूहरूको कर्तव्य र सन्ततिहरूको दायित्व हो । पिण्ड दिनुलाई हिन्दूधर्मले सन्तानको जिम्मेवारी, संस्कृतिप्रतिको इमान्दारी, धर्मप्रतिको वफादारी, पितृप्रतिको निष्ठाचारी मानेको छ । त्यसैले श्राद्ध गर्नु धर्म, संस्कृति र सामाजिक दृष्टिले विज्ञानसम्मत मानिन्छ ।

^{१३७} सङ्गो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च । पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ गीता १।४२

मन्त्रमा ॐ किन ?

विश्वको सबैभन्दा प्राचीन ग्रन्थको नाम वेद हो । वेदमा ज्ञानको भण्डार छ, सम्पूर्णको इतिहास छ, विज्ञानको सागर छ, मुक्तिको बाटो छ, जीउने कला छ । जे वेदमा छैन त्यो संसारमा छैन । जो वेदमा वर्णित छ त्यो संसारमा छ । वेदलाई मानिसले लेखेको होइन परमात्माको श्वासरूप दिव्य ज्ञानलाई मन्त्रद्रष्टा ऋषिहरूले देखेर सङ्कलन गरेका हुन् । *निरपेक्षरवः श्रुति/वेदः* अर्थात् जसलाई प्रमाणि गर्न अन्य प्रमाणको आवश्यकता पर्दैन त्यसलाई वेद भनिन्छ । वेद सबैको साभा सम्पत्ति हो । वेदमा भेद छैन, कसैप्रति द्वेष छैन । वेद उत्पत्ति र सङ्कलनको समयमा कुनै सम्प्रदाय थिएन, थर थिएन, विभेद थिएन, छुवाछुत थिएन । वेदका ऋचा, मन्त्र, कण्डिका वा अर्चिकाको शुरुमा ॐ आउँछ । हेर्दा एउटा अक्षर देखिए पनि 'अ, उ, म' तीन अक्षर र विन्दुको संयोजनबाट ॐ बनेको छ, यसकारण ॐलाई अक्षर वा शब्द जुन रूपमा हेरे पनि हुन्छ । ॐको अर्थ क्रमशः ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर र त्रिशक्ति हुन्छ अर्थात् सबै देवीदेवता, चराचर जगत्को जननी नै ॐ हो—

ॐकार प्रभवाः देवा ॐकार प्रभवाः स्वराः ।

ॐकार प्रभवं सर्वं त्रैलोक्य सचराचरम् ॥

अर्थात् 'ॐकारबाट देवीदेवताहरूको उत्पत्ति भयो । ॐकारबाट उदात्त, अनुदात्त र स्वरित स्वरहरूको जन्म भयो । ॐकारबाट नै स्वर्ग, पृथ्वी र पातालको सृष्टि भयो' । हरेक शास्त्रहरू कहिले बने ? कति समय लगाएर बनाए आदिको प्रमाण पाइन्छ । जस्तै वेदव्यासले महाभारत तीन वर्षमा तयार गरेका थिए^{१३८} । तर ॐको उत्पत्ति मिति किटान गरिएको छैन । परमात्मा नै ॐकार भएकाले ॐको उच्चारण गर्दै बिहान उठ्ने र बेलुका सुत्ने गरिन्छ । साधुसन्तको प्रवचनमा ताली नबजाएर ॐको उच्चारण गरिन्छ । नमस्कार गर्न ॐ प्रयोग गर्ने चलन छ । देवीदेवताको नामअगाडि ॐ राखेर मन्त्र निर्माण गरिन्छ । जस्तै 'ॐ नमः शिवाय' 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' आदि । ॐकार परिवारका सबै सम्प्रदाय (बौद्ध, जैन, शिख)आदिले ॐको प्रयोग गर्दछन् । जस्तै बौद्धधर्मका अनुयायीहरूले ॐमाने पद्मे हुँ....., गुरु ग्रन्थ साहेबमा पनि 'एक ओंकार सतगुरु प्रसाद'^{१३९} भनिएको छ । भगवान् कृष्णले गीतामा ॐकार उच्चारण गर्न निर्देशन गरेका छन् । ॐकारः परमं ब्रह्म सर्वमन्त्रेषु नायकम् ॐ परमब्रह्म र सबै मन्त्रहरूको नायक हो । केही मन्त्रमा यसको प्रयोग नगरिए पनि ॐको भाव कतै न कतै भल्किन्छ ।

^{१३८} त्रिभिर्वर्षैः सतोत्थायी कृष्णद्वैपायनो मुनिः । महाभारतमाख्यानं कृतवानिदमुत्तमम् ॥ (साभारः—महाभारत और पुराणों सांख्यदर्शन—डा. रामसुरेश पाण्डेय, पेज नं. १४६)

^{१३९} देववाद का वैज्ञानिक स्वरूप भाग १ 'विष्णु रहस्य' (पेज नं. ४२५)— डा. चमनलाल गौतम

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥

—गीता ८।१३

अर्थात् 'जो व्यक्ति ॐ यो एक अक्षर ब्रह्मको उच्चारण गर्दछ तथा मेरो स्मरण गर्दै शरीरलाई त्याग्दछ उसले परमगति प्राप्त गर्दछ ।' ॐको उच्चारणले शरीरमा शक्ति सञ्चार गराउँदै दिमागलाई स्फूर्ति, स्नायुहरूलाई तन्दुरुस्त बनाउँछ । मन्त्रलाई विधिसम्मत तरिकाले उच्चारण नगर्दा इन्द्रलाई नाश गर्न उत्पन्न भएका वृत्रासुर^{१४०} आफैं इन्द्रबाट मारिएभैं हुन्छ । साधकहरूले ॐको उच्चारणबाट विभिन्न रोगहरूको उपचार गर्दछन् । मृत्यु हुन लाग्दा मन्त्रहरूको याद भएन भने पनि ॐको उच्चारण गरी मुक्तिको कामना गरिन्छ । 'वेदले जसको वर्णन गरेको छ । सबै साधकहरू जसका लागि तप गर्दछन् । जसलाई प्राप्त गर्न ब्रह्मचर्यको पालन गर्दछन् त्यस पदको संक्षेप रूप नै ॐ हो'^{१४१} ।' ॐकार आफैंमा परमपवित्र, फलदायी, सुखदायी भएको हुनाले प्रत्येक मन्त्र, कण्डिका, अर्चिकाको अगाडि यसलाई राखिन्छ । संसारमा अहिलेसम्म यस्तो अक्षरको निर्माण भएको छैन जसमा चराचर जगत्लाई एउटै अक्षरभित्र अटाउन सकियोस् एवं त्यस अक्षरले सबैलाई आरक्षण दिन सकोस् । त्यसैले अक्षरं ब्रह्म परमम् भनिएको हो । यही कारण यज्ञस्थलदेखि सामान्य पूजामण्डपसम्म ॐकार लेख्ने, पूजा गर्ने चलन छ ।

माङ्गल्यं पावनं धर्म्यं सर्वकामप्रसाधनम् ।

ओंकारः परमं ब्रह्म सर्वमन्त्रेषु नायकम् ॥

अर्थात् 'सबै प्रकारका मङ्गल र शुद्धताका लागि, धर्मलगायतका कार्यलाई राम्रोसँग समापन गर्न ओम्कार परब्रह्म एवं मन्त्रहरूको नायक हो ।' ओम्मा सबै प्रकारका शक्ति र सामर्थ्य भएकै कारण हरेक कर्म र अनुष्ठानमा पहिले उच्चारण गरिन्छ, धेरै पटक दोहोर्‍याइन्छ । यसको उच्चारणबाट अनेक रोगको उपाचार हुन्छ, लाभ प्राप्त हुन्छ । कौषीतकि ऋषिले सूर्यलाई लक्ष्य गरी ॐको जाप गर्दा पुत्र प्राप्त भएको थियो^{१४२} । यसकारण ॐले परमात्मा, जगत्, सारा प्राणी, देवताहरूको प्रतिनिधित्व गर्दछ । ॐ छैन त संसारको अस्तित्व छैन, मन्त्रको अर्थ र प्रभाव रहँदैन । ॐ उच्चारणले जीवन पावन बन्छ, स्वर्गको द्वार खुल्छ, मुक्तिको मार्ग देखिन्छ, शरीरमा देवत्वको सञ्चार गराउँछ । त्यसैले परमात्माका रूपमा ॐलाई लिइन्छ र प्राणको स्वरूप मानिन्छ ।

^{१४०} दुष्टः शब्दः स्वारतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वारतोऽपराधात् ॥

^{१४१} सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति, तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥
—कठोपनिषद् २।१५

^{१४२} वैदिकी (पेज नं. १०) — डा. मुन्शीराम शर्मा

जन्म दिन कसरी मनाउने ?

आफ्नी आमालाई ढोने अरूकी आमालाई नमस्कार गर्ने हाम्रो संस्कृति हो । आमालाई पहिलो सम्मान^{१४३} दिनु हिन्दूधर्मको विशेषता हो । आमा बन्न, जिम्मेवारी र दायित्व पुरा गर्न गाह्रो छ । सबैको ऋण तिर्न सकिन्छ तर आमाको सकिँदैन । अरूसँग लिएका बस्तु फिर्ता गरेर ऋण तिर्न सकिन्छ तर आमाले जस्तो गर्भमा धारण गरेर, दूध पिलाएर, स्याहार-संभार गरी गुन तिर्न सकिदैन । त्यसकारण हिन्दूधर्मावलम्बीहरूले प्रत्येक वैशाख औंसी(मातातीर्थ औंसी) र आफ्नो जन्म दिनमा आमालाई विशेष पूजाआजा गरी श्रद्धाभक्तिसहित उपहार दिन्छन् । आमाले दुई सन्तान जन्माए मातातीर्थ औंसीबाहेकै दुई पटक आमा बनेको पीडालाई भुल्ने अवसर पाउँछिन् । आमाका जति छोराछोरी छन्, उति नै पटक उनले आमा बनेको गौरव र गर्वलाई आत्मसाथ गर्न पाउँछिन् । आमा शब्द उच्चारण गर्दा, सुन्दा जति सुन्दर र आनन्द लाग्छ, त्यसको गरिमा र महिमा पनि त्यति नै अपार छ । आमा हुँदाका कष्ट शब्दमा बयान गर्न सकिँदैन ।

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम् ।

न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥

-मनुस्मृति २।२२७

‘आमा बुबालाई बालकको जन्माउन एवं पालन पोषण गर्नमा जति क्लेश(दर्द) सहनुपर्छ त्यसको ऋण चुक्ता गर्नका लागि बालकले सयौं वर्ष सेवा गरे पनि तिर्न सक्दैन ।’ जनी प्रादुभावे धातुबाट जन्म शब्दको निर्माण हुन्छ । जायते इति जन्म अर्थात् आकार, स्वरूपमा आउनु वा प्राप्त हुनुलाई जन्म भनिन्छ । जसमा जन्माउन सक्ने शक्ति छ त्यसलाई जननी वा आमा भनिन्छ । आकाशलाई बुबा र पृथ्वीलाई आमा भनिन्छ । आमाले नै कृष्ण, राम, बुद्धलाई जन्माएकी हुन् । त्यसकारण जन्म दिनमा पहिले आमालाई पूजा गर्नुपर्छ । जति चुनौति उति नै उपलब्धि आमाले जति संघर्ष, पीडा सहनुपर्छ त्यसको प्रतिफल उति नै धेरै छ विवेकी छोराछोरीका लागि । बच्चा जन्माउँदा आमा जीवन-मरणका बीचमा उभिएकी हुन्छिन् । यसको विस्तृत व्याख्या महाभारतको युद्धपछि भीष्मपितामहले युधिष्ठिरलाई उपदेश दिने क्रममा गरेका छन् । यो लोकमा सुख शान्ति र समृद्धि चाहनेले^{१४४} आमालाई सेवा, शब्द र सम्मानबाट प्रसन्न तुल्याउनुपर्छ । जन्म दिनमा अष्ट चिरञ्जीविको पूजा गरी दीर्घजीवनका कामना गरिन्छ । देवीदेवताको

¹⁴³ मातृदेवो भवः पितृदेवो भव

¹⁴⁴ इमं लोकं मातृभक्त्या..... ॥ मनुस्मृति २।२३३

दर्शन, प्रार्थना-स्तुतिगान गर्ने, दीनदुःखिलाई दान दिने कार्य गरी पवित्र र आनन्दित बन्ने प्रयास गरिन्छ । सामुहिक भेटघाट गरेर खुसी बाडिन्छ, आशीर्वाद लिइन्छ र असल जीवन जिउने बिताउने दृढ सङ्कल्प गरिन्छ । यस दिनका कार्यले वर्ष भरी ऊर्जा दिने हुनाले शुभ र असल कार्यमा ध्यान दिइन्छ ।

जन्म दिन तिथिका आधारमा मनाउनुपर्छ मितिको आधारमा होइन । दशैं, तिहार, गुरुपूर्णिमालगायतका चाडपर्वहरू तिथिकै आधारमा मनाइन्छ । मानौं कुनै मानिस असारको ३२ गते जन्मियो तर अर्को वर्ष असार महिना ३१ मात्र भयो भने जन्म दिन कति गते मनाउने ? मलमास, क्षयमास आदिले पनि यसमा ठूलो असर गरिरहेको हुन्छ । यी सबै समस्यालाई समधान गर्नका लागि तिथिमा जन्म दिन मनाउने सर्वोत्तम उपाय हो । भगवान् रामको जन्म चैत्र रामनवमी, कृष्णको भाद्र कृष्णाष्टमी, राधाको भाद्र शुक्लअष्टमी, गौतमबुद्धको जन्म वैशाख शुक्लपूर्णिमा, वेदव्यासको आषाढ शुक्लपूर्णिमाको दिन मनाइन्छ । यी प्रमाणहरूले पनि जन्म दिन तिथिकै आधारमा मनाउने परम्परा थियो भन्ने प्रमाणित हुन्छ । आधुनिकीकरण र पश्चिमीकरणको नाममा जन्म दिन मनाउने पद्धतिमा विभिन्न विकृतिहरू भित्रिएका छन् । जन्म दिनमा वैदिकमन्त्रको उच्चारणका साथ शङ्ख, घण्टी ध्वनिबाट शान्तमय तरिकाले मनाउनुपर्छ । इष्टदेवीदेवताको उपासना, ध्यान गर्नुपर्छ । मासु, रक्सीलगायतका तामसी पदार्थलाई त्याग्नै नयाँ जीवनमा प्रवेश गरेको अनुभूती गर्नुपर्छ । अभि उपकारी, उदारी प्रवृत्तिमा लाग्ने प्रण गर्नुपर्छ । ठूलो होटलमा महङ्गो खर्च गर्न छोडेर सरल र सभ्य तरिकाले मनाउनुपर्छ । केक काट्ने, बलि चढाउने, मद्यपान र धुमपान गर्ने, बत्ती निभाउने आदि हाम्रा परम्परा होइनन् । केक काट्ने होइन यज्ञ गरेर खराब विचारलाई बलि दिने, अशुभ ग्रहलाई शान्ति गर्ने, भगवान्को आशीर्वाद लिने, अग्रजको प्रेरणा र मार्गदर्शनलाई अनुशरण गर्न प्रारम्भ गर्ने पर्व हो जन्म । धुमपानको धुवाँले क्षयरोगलगायतका समस्याहरू ल्याउँछ तर यज्ञको धुवाँले मानिस, वातावरण र विचारलाई फाइदा पुग्छ । यसको नक्कल गर्दै अमेरिका, युरोपलगायतका देशहरूमा अग्निहोत्री (एउटै आगोमा होम गर्ने, पकाउने र त्यही आगोमा आफ्नो अन्त्यष्टी कर्म गर्ने) विद्यालाई अभ्यास गर्दै छन् । यज्ञले मानिसहरूको विचार स्फूर्ण, सकारात्मक सोच्न, शान्ति प्राप्त गर्न ठूलो सहयोग गर्दछ । जन्म दिनमा आर्थिक तडकभडक देखाउने होइन धार्मिक कार्यमा मन हुनुपर्छ । विकासका नाममा संस्कृति छोड्ने, सभ्यताका नाममा कर्तव्य तोड्ने, परोपकारका नाममा परिचय मोड्ने क्रियाकलापलाई उन्नति मान्न सकिँदैन । जन्म दिनको भड्किलो खर्चलाई रोकेर अनाथ, असहाय, गरिबको उपकारमा खर्च गर्नुपर्छ । विद्यालय, सडक, स्वास्थ्य आदिको पहुँच नपुगेको ठाउँमा सहयोग गरेर विकास र उन्नतिको जन्म गराउनुपर्छ । यसकारण जन्म दिनलाई साधनामय, आशीर्वादमय, हर्षमय बनाउँदै धर्म र संस्कृतिको मूल्यमान्यताको उत्थान र सम्वर्द्धनमा ध्यान पुऱ्याउनु पर्छ ।

मधु र कैटभको शरीरबाट पृथ्वी बनेको हो त ?

पूर्वीय ऋषिमुनिहरूले प्राचीनकालमा खोज, निर्माण र आविष्कार गरेका भन्दा नयाँ र भिन्न विषय एवं ज्ञान अहिलेका वैज्ञानिकहरूले पत्ता लगाएका छैनन् । वैदिकग्रन्थहरूले पानी आगो (अग्नि देवता) छ^{१४५} भनेका विषयलाई अहिलेका वैज्ञानिकहरूले बिजुली उत्पादन गरेर सत्य साबित गराएका छन् । हाम्रो पूर्वाले पृथ्वी गोलाकार, विश्वब्रह्माण्ड अण्डाकार छ, यसको आधा भाग सूर्यबाट प्रकाशित हुन्छ र आधा भाग अन्धकार रहन्छ, पृथिवी सूर्यको आकर्षणले अडिएको छ^{१४६} भनेको थिए । पाश्चात्य वैज्ञानिकहरूले प्रारम्भमा पृथ्वीलाई चेप्टो, लाम्चो भनी अनेक तर्क गरे पनि अन्तमा पूर्वीय सिद्धान्तसँग सहमत हुन पुगेका छन् । पाश्चात्यहरूले अत्यन्त तातो सूर्यबाट उछुटिएका टुक्राहरू सेलाउँदै गएर ग्रहहरू बनेको स्वीकार गरेका छन् । तैत्तिरीय उपनिषद्मा भनिएको छ—
 “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निं अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथ्वी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधिभ्योन्नम् । अन्नात्पुरुषः” अर्थात्, परमात्माबाट पहिले आकाशको सृष्टि भयो, आकाशबाट वायु, वायुबाट तेज (अग्नि)को उत्पत्ति भयो । अग्निबाट पानीको, पानीबाट पृथ्वीको उत्पत्ति भयो । पृथ्वीबाट वनस्पतिको । वनस्पति र औषधिबाट प्राणीहरूको सृष्टि भयो । वनस्पति भनेकै अन्न हो जसबाट प्राणीले भोजन प्राप्त गर्दछन् । वैज्ञानिकले भनेको सूर्य र हिन्दूधर्मशास्त्रले भनेको परमात्मा एउटै तत्त्व हो । तातो पृथ्वी वाष्पीकरण हुँदै गएर पानी पत्थो भन्ने वैज्ञानिकहरूको वर्णन र तैत्तिरीयोपनिषद्को व्याख्या, विचार र वचन एउटै देखिन्छ ।

शास्त्रमा भएका कूटार्थ, प्रसङ्ग, प्रतीकात्मक र पारिभाषिक अर्थ, परिस्थितिजन्य अवस्था नबुझ्दा धर्मका नाममा पाप हुन सक्छन्, मर्महरू बाझिन्छन्, दर्शनहरू चियागफ हुन सक्छन् । वैदिकशास्त्रलाई संस्कृतभाषामा नपढी अनुवादकको भ्रमगर्दा यो अवस्था सृजना हुन्छ । उदाहरणका रूपमा स्कन्दपुराणको केदारखण्ड माघमहात्म्यबाट साभार गरिएको स्वस्थानी कथा प्रसङ्गलाई लिन सकिन्छ । शेषनागमाथि योगनिद्रामा मस्त भगवान् नारायणको नाभीमा उम्रिएको कमलमा बसेका ब्रह्मालाई मधु र कैटभ नामका दुई राक्षसहरूले युद्धका लागि निमन्त्रणा दिन्छन् । मधु र कैटभ विष्णुको कानेगुजीबाट निस्केका हुन्^{१४७} । ‘मधु’

¹⁴⁵ श्वसित्यप्सु हंसो न सीदन् ऋत्वा चेतिष्ठो विशामुषर्षुत् । सोमो न वेधा ऋतप्रजातः पशुर्न शिशवा विभुर्हीमाः ॥
 -ऋग् १।६५।९

¹⁴⁶ चक्राणासः परीणहं पृथिव्या हिरण्येन मणिना शुम्भमानाः । न हिन्वानासस्तिरस्त इन्द्रं परि स्पशो अदधात् सूर्येणा ॥
 -ऋ १।३३।८)

¹⁴⁷ विष्णुकर्मलोद्भूतौ हन्तु ब्रह्माणमुद्यतौ । स नाभिकमले विष्णोः स्थितो ब्रह्मा प्रजापतिः ॥—दुर्गासप्तशती १-६८

तमो गुणको प्रतीक हो भने कैटभ रजोगुणको^{१४८} । निद्रा र फोहरलाई तमो गुणको प्रतीक मानिन्छ । निद्रा अवस्थाका विष्णुको कानेगुजीबाट मधुको जन्म भयो । मधुको जन्मपछि कोल्टे फर्केर विष्णुले अर्को कान कोट्याएर कानेगुजी निकाल्दा त्यसबाट कैटभ जन्मियो । कोल्टे फेर्दा पूर्ण रूपमा नजागे पनि केही जागेका कारण यस अवस्थालाई रजो गुण मानिन्छ । यसकारण कैटभलाई रजो गुणको प्रतीकात्मक रूप मानिन्छ । भगवान् विष्णु शेषनागमाथि सुतेका छन् । शेषको अर्थ परमात्मा अर्थात् संसार नाश भएपछि रहने तत्त्वलाई बुझाउँछ । परमात्मा चिन्तनमा मन विष्णुको नाभिबाट उत्पन्न कमलमा ब्रह्मा बसेका छन् । शरीरको केन्द्र भाग नाभि(नाइटो) हो । सत्व, रज, तम यी तीनमध्ये रजो गुण बीचमा पर्दछ । यसकारण विष्णुको नाभिबाट उत्पन्न कमलमा बसेका ब्रह्माजीलाई रजो गुणको प्रतीक मानिन्छ^{१४९} । मधु र कैटभले ब्रह्माजीलाई युद्धमा आउन हाँक दिएपछि उनले लक्ष्मीको स्तुति गरेर विष्णुलाई जगाउन अनुरोध गर्दछन्^{१५०} । ब्रह्माको रक्षार्थ देवीले विष्णुलाई जगाउँछिन् । देवीको अर्थ प्रकृति हो^{१५१} भने विष्णु पुरुष हुन् । पुरुष र प्रकृति नभई सृष्टि सम्भव छैन । खेतीपातीका लागि पहिले मौषस(प्रकृति)ले साथ दिनुपर्छ अनि मात्र बाली उम्रन्छ र फल दिन्छ । प्राणीका पालनकर्ता (विष्णु) र प्रकृतिको उपस्थितिमा ब्रह्माले सृष्टि गर्दछन् भने यसको प्रतीकात्मक अर्थ हो ।

भगवान् विष्णु(पुरुष)लाई लक्ष्मी(प्रकृति)ले उठाएपछि मधु र कैटभसँग पाँच हजार वर्षसम्म युद्ध गर्नुभयो । युद्धमा उनीहरूलाई मार्न नसक्ने भएपछि विष्णुले 'वरदान माग' भन्दा राक्षसले 'तिमी नै माग हामी दिन्छौं भने ।' यही मौका छोपी विष्णुले तिमीहरूलाई मार्न पाऊँ भनेपछि राक्षसले पनि पानीमा होइन अन्यत्र मार भनेर अत्तो थापे । यसले के देखाउँछ भने पृथ्वी त्यतिबेला जलमग्न अवस्थामा थिइन्, जमिनमा उनीहरूलाई मार्न गाह्रो थियो । विष्णुले आफ्नो आकार बढाएर दुवै राक्षसलाई काखमा राखी संसारबाट बिदा दिनुभयो । उनीहरूको रगतबाट पानी, मासु र हाडबाट पहाड, माटो, ढुङ्गा आदिको निर्माण भयो र ब्रह्माजीले सृष्टिको प्रारम्भ गर्नुभयो भन्ने प्रसङ्ग आउँछ । मधु र कैटभको रगतले समुद्र बन्ने कुरै आउँदैन । नारको अर्थ पानी^{१५२} अयनको अर्थ बाटो, घर वा बासस्थान हुन्छ । जसको घर नै पानी हो, त्यसलाई नारायण भनिन्छ^{१५३} । मधु र कैटभको रगतले समुद्र

^{१४८} निद्रा तमः गुण के प्राबल्य में होती है । अतः उस समय उत्पन्न मधु तामस और उसके अनन्तर करवट बदलने के समय दूसरे कर्णमल से उत्पन्न कैटभ राजस की बात उपर्युक्त तथ्य के ही सामंजस्य में है ॥-महाभारत और पुराणों में सांख्य दर्शन (पेज नं. ९७) डा. रामसुरेश पाण्डेय

^{१४९} रजो ब्रह्मा तमो रुद्रः विष्णुः सत्वातिरेकवान् । एत एव त्रयो देवा एत एव त्रयो गुणाः ॥-मार्कण्डेयपुराण

^{१५०} मोहयैतौ दुराधर्षावसुरौ मधुकैटभौ । प्रबोधं च जगत्स्वामी नीयतामच्युतो लघु ॥ बोधश्च क्रियतामस्य हन्तुमेतो महासुरौ ॥ दुरासप्तशती १-८६।८७

^{१५१} मूलप्रकृतिरेवैषा सदा पुरुषसंगता । ब्रह्माण्डं दर्शयत्येषा कृत्वा वै परमात्मने ॥-देवीभागवत ३।३।६०

^{१५२} नराणामयनं यस्मात्तेन नारायणः स्मृतः । आपो नारा वै तनव इत्यपां नाम शृश्रुमः ॥-वायुपुराण

^{१५३} आपो नारा इति प्रोक्त आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं ततो नारायणः स्मृतः ॥

बनेको थियो भने उनीहरूलाई मार्नभन्दा पहिले भगवान् विष्णुको नाम नारायण हुने सक्दैनथ्यो र उनी पानीमा सुतेको बयान पनि पढ्न पाइदैनथ्यो । राक्षसको रगतले समुद्र बनेको भए पानीको रङ्ग रातो हुनु पर्ने थियो । त्यसकारण मधु र कैटभ मारेपछि पहाड, पानी आदिको उत्पत्ति भएको होइन । यो प्राचीनकालदेखि यस्तै थियो महाप्रलयपछि पृथ्वीले पानीमा विष्णुले परमात्मामा आश्रय लिए र ब्रह्मा ब्रह्मचिन्तनमा लागे । परमात्मालाई सृष्टिको इच्छा भएपछि मधु, कैटभ(प्रकृति)ले ब्रह्मा(सृष्टिकर्ता)लाई उठाएर ब्रह्माले विष्णु(पालनकर्ता)लाई जगाए । विष्णुले पृथ्वी, पानी आदिमा व्यापक भएर सृष्टिलाई निरन्तरता दिएको कथनलाई यस कथामा सांकेतिक रूपमा वर्णन गरिएको हो । उपनिषद्मा पनि अद्भ्यः पृथ्वी अर्थात् पानीबाट नै पृथ्वी बनेको वर्णन छ । यस कथाले संसारका प्रत्येक प्राणीमा मधु र कैटभको आसुरीभाव छ भनेर देखाउन खोजेको छ । मधुको अर्थ देखावटी रूपमा मिठो बोल्ने, वचनले ठीक्क बनाउने तर भित्रिभित्र कुटनीति खेल्ने, थाहै नपाईकन तहसनसह बनाउन खोज्ने प्रवृत्तिलाई बुझाउँछ । कैटभ कपटपूर्ण आदत वा व्यवहारको प्रतीक हो । अहिलेका प्रत्येक मानिसहरूमा धेरथोर मधु र कैटभका स्वभाव वा प्रवृत्ति पाइन्छन् । मधु र कैटभ स्वभावका मानिसहरू आफू पनि शान्त बस्दैनन् र ब्रह्माजीजस्ता ध्यान वा आफ्ना कार्यमा लागेकालाई पनि अनावश्यक रूपमा दुःख दिन्छन् । राक्षस र विष्णुको पाँच हजार वर्षसम्म युद्ध भयो भन्नुको अर्थ हो—जीवात्माको उत्पत्ति पाञ्चभौतिकतत्त्व (जल, तेज, वायु, आकाश, पृथ्वी)बाट भएको हो भन्न खोजिएको हो । ब्रह्मा प्राणीहरूका सृष्टिकर्ता हुन् । ध्यानावस्थाबाट उनलाई आक्रमणको निहुँमा उठाइएन भने सृष्टिको प्रारम्भ हुँदैन । ब्रह्माजीलाई कमलको फूलबाट तल ओरालेपछि संसारका कार्य प्रारम्भ हुने भएकोले मधु र कैटभले पहिलो आक्रमण ब्रह्माजीलाई गरेका हुन् । मुण्डकोपनिषद्मा भनिएको छ— ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता अर्थात् सबै देवताहरूमा विश्वकर्ता ब्रह्मा पहिले उत्पन्न हुनुभयो । विष्णु योगनिद्रामा हुँदा नै ब्रह्माजी जागिसक्नुभएको थियो । त्यसकारण ब्रह्माजीले नै सम्पूर्ण लोकको सृष्टि गर्नु हुन्छ^{१५४} । त्यसैले ब्रह्मालाई पहिलो देवता भनिएको हो । विष्णुले युद्ध गरी मधु र कैटभलाई मार्नुभयो । मृत्युपछि आत्माले देह छोड्छ र व्यापक बन्दछ । जति सूक्ष्म हुन्छ, त्यति नै बलवान् र व्यापक बन्दछ । मानिसहरूलाई मायाजालमा भुलाउनका लागि मधु र कैटभ (प्रकृति)लाई विष्णुले सूक्ष्ममा रूपमा पृथ्वीमा विलय गराइदिनु भएको हो । यसैले पृथ्वी मधु र कैटभबाट बनेको होइन यस्तो स्वभाव सबैमा छ भनेर देखाउन खोजिएको मात्र हो ।

¹⁵⁴ नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसम्भवम् । अण्डाज्जज्ञे पुनर्ब्रह्मा लोकास्तेन कृताः स्वयम् ॥

गुरुकुलको आवश्यकता किन ?

प्राचीन समयमा आजको जस्तो व्यापारका लागि शिक्षालयका पसलहरू खुल्दैनथे । शिक्षणसंस्थाले योग्य नागरिक, असल सन्तान, कुशल अभिभावक, व्यवहारिक सामाजिक सदस्य उत्पादन गर्दथे । ज्ञान र अनुभव असल पात्रलाई दिनु कर्तव्य र धर्म मान्दथे । त्यसैले विद्या दानलाई सबैभन्दा उत्तम दान मान्ने हाम्रो परम्परा बन्न पुग्यो । ज्ञान र विज्ञानको वितरणस्थललाई गुरुकुलका नामले चिनिन्थ्यो । गुरुले आफ्नो गुरुकुलमा विद्यार्थीहरू भर्ना गर्दा जात, भात सोध्ने चलन थिएन । न त फिसको चलन थियो, न त तीन/चार वर्षका कलिला नानीहरूलाई किताब, कापी र खाजाको भारी बोकाएर विद्यालय पठाउने नियम नै । व्रतबन्धदेखि २५ वर्षसम्म गुरुको आश्रममा बसेर अध्ययन गर्ने पद्धति थियो । अध्ययनको समयमा ब्रह्मचर्यलाई^{१५५} विशेष ध्यान दिइन्थ्यो । गुरुकुलीय शिक्षा पद्धतिमा गुरुमा भए जति ज्ञान र अनुभव छात्र-छात्रालाई पढाइदिने, सिकाइदिने, अभ्यास गराइदिने परम्परा थियो । विद्यालयहरू सबै जङ्गल एवं प्राकृतिक स्वरूपले सुन्दर शान्त ठाउँमा हुन्थे । त्यहाँ विद्यार्थीले हलो जल्ने, युद्ध गर्ने, खाना पकाउने, आदर सम्मान गर्ने, सामूहिक संगठनमा आवद्ध हुने लगायतका व्यक्तिगत र सामाजिक कार्यहरू सिक्नु पर्दथ्यो, जान्नु पर्दथ्यो । गुरुकुलमा नर(मानिस)लाई नारायण बनाउने काम गरिन्थ्यो । जहाँ माला र भाला दुवै चलाउन सिकाइन्थ्यो । मालाले मुक्ति दिलाउँछ भने भालाले जीवीकोपार्जनका समस्या समाधान गर्न सहयोग गर्दथ्यो अर्थात् सर्वशास्त्र र सर्वशस्त्रमा पारङ्गत गुरुहरूसँग शिष्यहरूले विधिसम्मत तरिकाबाट ज्ञान लिन्थेः—

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

— गीता ४।३४

अर्थात् 'त्यो ज्ञान प्राप्त गर्न गुरुलाई साष्टाङ्गदण्डवत् गरी सेवाका साथ अत्यन्त विनितभावले प्रश्न गर्नुपर्छ अनि ज्ञानी र तत्त्वदर्शी गुरुहरूले उपदेश गर्ने छन् ।' विना शिष्टाचार, जान्ने-बुझ्ने इच्छा नभई जिस्कने दृष्टिले प्रश्न गर्ने कुप्रथा गुरुकुलमा थिएन । गुरुकुलमा माष्टर, सर, टिचरले होइन गुरुले पढाउनु हुन्छ । ब्रह्मतत्त्वलाई जानेको, अनुभूत गरेको, बताउन सक्ने, दक्ष शिक्षकलाई गुरु भनिन्छ । उनीहरूले ज्ञानार्थीहरूलाई छात्रछात्रा बनाउथे । गुरुले शिष्य र छोरा-छोरीमा विभेद गर्दैन, फरक देख्दैन । शिष्यहरूले गुरु-गुरुआमालाई माता-पिता सम्भन्थे । गुरुकुलमा पक्षपात, जातिवाद, भेदभावको दुर्गन्ध कतै

¹⁵⁵ स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहराङ्गिनीरीक्षणपूर्वतानूमरणवृष्येष्टरसस्वशरीरसंस्कारत्यागाः । पञ्च ७।७ सर्वाथिसिद्धि

हुँदैन । गुरुकुलभित्र पैसा, पद, हैसियत, पारिवारिक खानदान आदिको खाफ चल्दैन । राजाको सन्तान र कञ्जालको वंशमा विभेद हुँदैन । सुदामा र कृष्णलाई सान्दिपनि गुरुले समभावले पढाएका थिए । शिष्यले अध्ययनकालमा कुनै किसिमका फिस(शुल्क) गुरु वा आश्रमलाई तिर्नु पर्दैनथ्यो । 'धर्मको ज्ञान भएको चेलाको समावर्तन(डिग्री पास)भन्दा पहिले गुरुको उपकार गर्नु हुँदैन । स्नातक वा व्रत पुरा भएपछि गुरुबाट आज्ञा लिएर आफूले सक्दो दक्षिणा दिनुपर्छ^{१५६}, भन्ने मान्यता थियो । विद्यार्थीले अध्ययन गरेको पद्धतिका आधारमा आचार्य पारस्करले स्नातक तीन^{१५७} प्रकारका बताएका छन्— विद्यास्नातक (जसले सम्पूर्ण विद्या अध्ययन गरेको छ तर ब्रह्मचर्य पालन गर्न सकेन), व्रत स्नातक (जसले ब्रह्मचर्यको पालन गरे पनि सम्पूर्ण विद्याको अध्ययन गर्न सकेन) र विद्याव्रतस्नातक (ब्रह्मचर्यको पालनासहित सम्पूर्ण विद्याको अध्ययन गर्‍यो) । स्नातकहरूलाई समाज र राष्ट्रका गहना मानिन्थ्यो । उनीहरू ज्ञान र अभ्यासले योग्य मानिन्थे, गुरु र आश्रमका नामले चिनिन्थे । वैदिकशास्त्रले दुई प्रकारका वंश (सन्तान) बताएको छ^{१५८} । गुरुले ज्ञान, अनुभव, सीप-कला आदि शिष्यलाई प्रदान गरेर बनाएको सन्तानलाई नाद पुत्र वा पुत्री भनिन्छ । अविवाहित गुरुको अन्तेष्ठी कर्म (मृत कर्म) गर्ने अधिकार नादवंश अर्थात् छात्र-छात्रालाई हुन्छ । सन्यास दीक्षा लिएको नादपुत्रलाई सन्यास नलिएको नादपुत्रको भन्दा धेरै अधिकार हुन्छ । दोस्रो सन्तान हो औरस (विन्दु) वंश— बुबा, आमाबाट जन्मिएको सन्तानलाई औरस पुत्र-पुत्री भनिन्छ । जुन परम्परा अहिले सर्वाधिक प्रचलनमा रहेको छ । जसलाई बुबाकै थर, गोत्र, पैतृकसम्पत्ति दिइन्छ । गुरुकुल अनुशासनहीन, आचारहीन, चरित्रहीनलाई प्रवेश निशेधित क्षेत्र थियो । गुरुकुलभित्र उमेरमा जेठोलाई दाजु-दिदी एवं सानालाई भाइ-बहिनीको नातामात्र हुन्छ । अध्ययनको समयमा ब्रह्मचर्यपालन अनिवार्यजस्तै थियो । ब्रह्मचर्य नष्ट गरेमा मृत्युलाई छिट्टै वरण गर्दछ^{१५९} भन्ने मान्यता थियो । वृद्ध अवस्थामा संभ्रमा शक्ति कम हुनुमा धातु एउटा कारण हो । असल साधुसन्तको अनुहार तेजिलो एवं रातो-पीरो देखिनुको कारण यही हो । जसले ब्रह्मचर्यको पालना गर्दछ, त्यसलाई शारीरिक र मानसिक रूपमा कहिल्यै कमजोर बन्न पर्दैन ।

प्राचीनसमयमा गुरुकुलको इज्जत, प्रतिष्ठा बढाउन शिष्यहरू तन, मन र धनले सहयोग गर्दथे । विद्यार्थीहरू निवेक(ज्याला)का लागि होइन विवेकका लागि पढ्दथे । विद्या

^{१५६} न पूर्वगुरुवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित् । स्नातस्तु गुरुणाज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥—मनुस्मृति २।२४५

^{१५७} त्रयः स्नातकाः भवन्ति । विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति ॥—पारस्कर गृह्यसूत्र २।५।३३

^{१५८} वंशो द्विधा विद्यया जन्मना च ।—पतञ्जलि

^{१५९} मरणं विन्दु पातेन जीवनं विन्दुरक्षणम् । एषां सञ्जीवनी विद्या सञ्जीवयति मानवम् ॥

विवादाय धनं मदाय शक्तिः परेषां परिपीडनाय अर्थात् 'विद्या विवाद जित्वा, धनको घमण्ड देखाउन शक्ति अरूलाई दुःख दिन आर्जन गरिदैनथ्यो' । गुरुकुलले शिष्य र छात्रछात्रामात्र उत्पादन गर्दथे । शिष्य अनुशिष्टौ र शास्त्र अनुशिष्टौ धातुबाट शिष्य शब्द बन्दछ । जसको अर्थ अनुशासनमा रहनु वा पालना गर्नु हुन्छ । शासितुं योग्य शिष्यः अनुशासित गुरुको शासन र प्रशासनमा बस्न रमाउने योग्य व्यक्ति नै शिष्य हो । हजारौं शिष्यहरूमध्येबाट थोरै छात्र बन्दथे । गुरोर्दोषावरणम् छत्रमस्यास्तीति छात्रः अर्थात्, गुरु पनि मानिस हो, दोष हुन सक्छन्, गुरुका सबै दोषलाई त्यागेर राम्रा गुण, ज्ञान लिने नाद पुत्र-पुत्रीलाई नै छात्रछात्रा भनिन्छ । गुरुमाथि श्रद्धा र विश्वास गर्नेको ज्ञान, सीप, आशीर्वाद फलीभूत र जीवनोपयोगी हुन्छ । त्यसैले ब्रह्मा, विष्णु र शिवका रूपमा गुरुमाथि^{१६०} श्रद्धा, विश्वास, भक्ति गर्ने पूर्वय मान्यता छः—

मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे दैवज्ञे भेषजे गुरौ ।

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥

'मन्त्रमा, तीर्थमा, देवतामा, ज्योतिषमा, औषधिमा र गुरुमा जस्तो भावना राख्दछन् त्यहीअनुसारको फल प्राप्त गर्दछन् ।' औषधिलाई विष मानेर खाने हो भने कहिल्यै रोग निको हुँदैन । गुरुको वचनलाई आशीर्वाद र मार्गदर्शन मानेर उहाँका चरणकमलमा शिर राख्नेहरू दयानन्द सरस्वती, विवेकानन्द, शिवाजीजस्ता उदाहरणीय शिष्य बन्दछन् । विद्या, ज्ञान, सीप प्राप्त गर्नु छ भने अध्ययनशील बनी गुरुमा पूर्णरूपेण समर्पित हुनुपर्छ । उदाहरणार्थ परशुरामका शिष्य कर्ण थिए भने भीष्मपितामह र आचार्य द्रोण छात्र थिए, अर्जुन द्रोणाचार्यका छात्र थिए । प्राचीन समयमा विद्यार्थी हुँदैनथे अर्थ प्रयोजन अस्यास्तीति अर्थी कुनै प्रयोजन वा स्वार्थका लागि काम गर्नेलाई अर्थी भनिन्छ । विद्याया अर्थी विद्यार्थी अर्थात् विद्या प्राप्त गर्ने अर्थी वा स्वार्थी नै विद्यार्थी हो । विद्यार्थीले अध्ययनपछि न त गुरुलाई संभ्रन्छ, न त समाज र राष्ट्रहितलाई । विद्यार्थी ज्ञान र धनको अभावले तड्पन सक्छ तर शिष्यले न हिजो, न आज, न भोलि यस्तो समस्याको मुख देख्नुपर्दछ । शिक्षा र सरस्वती कहिल्यै बन्ध्या हुँदिनन् तर त्यसको लागि गुरुको वचन वा मार्गदर्शनलाई अनुसरण गर्न छाड्नु हुँदैन ।

गुरुमुखाः क्रियाः सर्वाः भुक्तिमुक्तिफलप्रदाः ।

तस्माद् सेव्यो गुरोर्नित्यं मोक्षार्थिभिः समाहितैः ॥

अर्थात्, 'गुरु सबैको भुक्ति-मुक्तिको कारक तत्त्व हुनुहुन्छ । मोक्ष वा योग्यता चाहने शिष्यहरूले गुरुको सेवा गर्दै विद्यार्जन गरौस् ।' विडम्बना अहिले गुरुलाई नमस्कार गर्नु मानव अधिकारको हनन् संभन थालिएको छ । यही भएर अहिलेका शिक्षण संस्थाहरूको

¹⁶⁰ गुरुब्रह्मा गुरुर्विष्णु गुरुदेवो महेश्वरः । गुरु साक्षात्परम् ब्रह्मा तस्मै श्रीगुरुवे नमः ॥—गुरुगीता

अवस्था कस्तो छ बयान गर्ने पर्देन । गुरुकुलमा बिहान, दिउँसो, बेलुका कुनै न कुनै विषयमा अध्ययन, चिन्तन, तर्क, अभ्यास भई रहन्थ्यो भनौं विद्याको यज्ञ अविच्छिन्न रूपमा चलिरहन्थ्यो । प्रयोग र परीक्षणविना कुनै पनि विद्या सिकाइदैनथ्यो । कालक्रमले प्राचीनकालको गुरुकुललाई प्रमाणपत्र (सर्टिफिकेट) लिने निकायका रूपमा रूपान्तरण गरेपछि अनेक कमजोरीहरू आउन थालेका छन् । विद्या मुक्तिका लागि हो^{१६१}, अर्थात् अज्ञान, गरिबीलगायतका समस्यालाई बिदा गर्ने साधन हो । योग्यता थर्काएर, चोरेर, किनेर पाएपछि, सर्टिफिकेट भोलामा ज्ञान किताबमा हुन पुग्यो । विद्यार्जन गर्ने तरिका नै गलत हुनाले यस्तो परिस्थिति सृजना भएको हो ।

गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।

अथवा विद्यया विद्या चतुर्थ नैव कारणम् ॥

—याज्ञवल्क्यशिक्षा

अर्थात् 'गुरुको सेवा गरेर, पैसा तिरेर, आफूलाई आउने विद्या अरूलाई र अरूसँग भएको विद्या आफूले लिएर तीन प्रकारले विद्या प्राप्त गर्न सकिन्छ, त्योबाहेक चौथो उपाय छैन ।' अहिले पैसा तिरेरमात्र पढ्ने, एक शैक्षिक संस्थाले निष्कासन गरे पनि अर्कोले प्रवेश दिने हुनाले विद्यार्थीलाई न त गुरुप्रति, न त विद्याप्रति श्रद्धा, भर र विश्वास छ । सजिलै पाइएको वस्तुको अर्थ हुँदैन, महत्त्व बुझिदैन । छात्र हुँदाको मर्म बुझे मात्रै विद्याको महिमा थाहा हुन्छ । गुरुकुलमा अध्ययन गर्नेमा कागको जस्तो चेष्टा(होशियारी), बकुल्लाको जस्तो एकाग्रता, कुरुरको जस्तो छोटो निद्रा, आवश्यकमात्र भोजन खानु, ब्रह्मचर्यको पालन गर्नु पर्ने अनिवार्यता थियो^{१६२} । हरेक क्षेत्रबाट सफलता पाउन अभ्यास गर्न छोड्नु हुँदैन, नियमलाई तोड्न हुँदैन, ध्यानलाई मोड्न हुँदैन, आलस्यलाई जोड्न हुँदैन । गुरुको साथमा रहेर विद्यालाई बारम्बार दोहोर्‍याउने, व्यवहारमा प्रयोग गर्ने, शंका लागेमा सोध्ने गुरुकुलीय दैनिकी हुन्छ । अहिले निश्चित समयमात्र शिक्षक र विद्यार्थी आमुन्ने सामुन्ने हुन्छन् । शंका लागेको सोध्नु पर्‍यो भने टिउसन धाउनुपर्छ । यसरी विद्या गरिबका लागि आकाशको फल आँखा तारी मर बन्दै गएको छ । गुरुकुलको अध्ययन पद्धति व्यवहारिक र सैद्धान्तिक हुन्थ्यो । ब्रह्ममुहूर्तमा उठ्ने, नित्य नियममा बस्ने र अनावश्यक भौतिकसुखबाट टाढा बस्नुपर्दथ्यो ।

सुखार्थी चेत् त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी च त्यजेत् सुखम् ।

सुखार्थिनः कुतो विद्या विद्यार्थिनः कुतो सुखम् ।

—चाणक्यनीति

¹⁶¹ सा विद्या या विमुक्तये ।—विष्णुपुराण १।११।४१

¹⁶² काकचेष्टा बकध्यानं श्वाननिद्रा तथैव च । स्वल्पाहारी ब्रह्मचारी विद्यार्थीपञ्चलक्षणम् ॥—चाणक्यनीति

अर्थात् 'सुख चाहनेले विद्या त्यागनुपर्छ, विद्यार्थीले सुख त्यागनुपर्छ, सुख चाहनेले कसरी विद्या प्राप्त गर्न सक्छ र ? विद्यार्थीले कसरी सुख प्राप्त गर्छ ?' छोराछोरीलाई संस्कार दिन छाडेर सम्पत्ति दिने लहरले विद्यार्थी अनावश्यक बाटो, विधि अपनाएर अभिभावकको सपनालाई भताभुङ्ग बनाउन पुगेका छन् । ज्ञानलाई भन्दा ज्यान(शरीर)लाई, पढाइमा भन्दा लडाईमा, सुन्नमा भन्दा बोल्नमा, शिक्षकको सल्लाहमा भन्दा हल्लामा, ध्यानमा भन्दा ध्वंशमा, चिन्तनमा भन्दा गन्थनमा ध्यान दिएपछि विद्यार्थीले कसरी पढ्न सक्छ ? बुभेकै अभिभावकहरूले पनि ज्ञानवर्धकभन्दा अनावश्यक मनोरञ्जन दिने सामग्री दिएर छोरा-छोरीको भविष्यमाथि खेलवाड गरिरहेका छन् । गुरुकुलमा यी सबै विषयलाई जानेका, बुभेका, अनुभव गरेका गुरुहरूबाट बुद्धिमत्तापूर्ण तरिकाबाट व्यवस्थापन गरिन्थ्यो । सुविधाबाट बञ्चित होइन, साधनलाई दुरुपयोग गर्न गुरुकुलमा दिइदैनथ्यो । अनावश्यक मायाभन्दा गाली वा डर देखाए जस्तो गर्नुमा धेरै लाभ छन्^{१६३} । यस्तो वातावरण गुरुकुलबाहेक अन्यत्र सम्भव हुँदैन । शिक्षकले बोल्दा-बोल्दै बीचैमा बोलिदिने, उपदेश नमान्ने, चिट चोरेर पास गर्ने, परीक्षाको समयमा मात्र पढ्ने जस्ता विद्याघातक कार्यहरू गुरुकुलमा कहिल्यै, कतै देख्न र सुन्न पाइदैनन् । यी समस्याबाट मुक्ति पाउन गुरुले दिएका ज्ञान र उपदेश सुन्नै पर्छ ।

श्रुत्वा धर्मं विजानाति श्रुत्वा त्यजति दुर्मतिम् ।

श्रुत्वा ज्ञानमवाप्नोति श्रुत्वा मोक्षञ्च लभ्यते ।

अर्थात् 'सुनेर नै धर्मलाई जान्न सकिन्छ, सुनेर नै दुष्कर्महरूलाई त्याग्न सकिन्छ, सुनेर नै ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ, सुनेर नै मोक्ष प्राप्त गर्न सकिन्छ ।' अहिलेका विद्यार्थीहरू शिक्षकलाई बोलेरै जित्ने प्रयास गर्दछन् । जित्नु भन्दा सिक्नु महत्त्वपूर्ण हो भन्ने कुरा ओभेलमा पर्दै गएको छ । श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः^{१६४} अर्थात् राम्रोसँग सुन्ने, मनन गर्ने त्यसपछि अभ्यास र परीक्षण गर्ने गुरुकुलीय परम्परा छ । तबमात्र पढाई फलीभूत हुन्छ, विद्या फैलन्छ र बढ्दछ । उपनिषद्लगायतका ग्रन्थहरूमा परापूर्वकालका अति गोप्य ज्ञान र उपदेशहरू संलग्न गरिएको छ^{१६५} जसलाई गुरुहरूले उपयुक्त पात्र छानेर हस्तान्तरण गर्दथे । ज्ञानलाई बचाई राख्न, विज्ञानलाई फूलाई रहन, विवेकलाई जगाइरहन गुरुकुलको अपरिहार्यता दिन प्रतिदिन बढ्दै गइरहेको छ । गुरुकुल वा गुरुकुलीय पद्धतिलाई अनुसरण र अनुकरण गरेमा आचरण र संस्कारले युक्त, ज्ञान र विवेकले योग्य, शिष्य उत्पादन गर्न सकिन्छ । गरिबी, भ्रष्टाचार, कुसंस्कार, अविकासलाई पूर्णरूपमा विदा गर्न वर्तमान समयमा गुरुकुलीय अध्ययन पद्धतिको परम आवश्यकता छ ।

¹⁶³ लालनाद् बहवो दोषास्ताडनाद् बहवो गुणाः । तस्मात् पुत्रं च शिष्यं च ताडयेत् न तु लालयेत् ॥ - चाणक्यनीति

¹⁶⁴ बृहदारण्यकोपनिषद् अध्याय २ ब्राह्मण ४।५

¹⁶⁵ वेदान्ते परमं गुह्यं पुराकल्पे प्रचोदितम् । नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्रायाशिष्याय वा पुनः ॥ -श्वेताश्वतरोपनिषद् ६।२२

जनै लगाउनै पछ त ?

मानिस अबोध जन्मन्छ । उसलाई विभिन्न मूल्य-मान्यता र संस्कार सिकाएर समाजिक प्राणी बनाइन्छ, धर्म-संस्कृतिको बोध गराइन्छ । संस्कारबाट मानव जीवनलाई परिस्कृत, परिमार्जन र सोधन गराइन्छ । संस्कारले कर्म, धर्म वा वस्तुलाई गुणस्तर बनाउँछ । संस्कार धर्मबाट निर्देशित हुनेहुनाले प्रत्येक धर्मका आ-आफ्नै संस्कार हुन्छन् । हिन्दूहरूका सोह्र संस्कार छन् तीमध्ये व्रतबन्ध एक हो । व्रतबन्ध संस्कारपछि जनै लगाउने, अध्ययन गर्ने लगायतका धार्मिक, सांस्कृतिक र व्यवहारिक अधिकार प्राप्त हुन्छ । व्रतबन्धलाई उपनयन पनि भनिन्छ । 'उप' र 'नयन' शब्द मिलेर उपनयन बनेको छ जसको अर्थ क्रमशः 'नजिक' र 'असलमार्गमा' लैजानु हुन्छ । मानिस व्रतबन्धपछि संस्कारद्वारा सामाजिक प्राणी बन्ने हुनाले यसलाई दोस्रो पटक जन्मिएको मानिन्छ^{१६६} । पुराणहरूमा देवताहरूको व्रतबन्ध भएको चर्चा पाइन्छ ।

आकार्य परिपूज्यैताँस्तदाज्ञावशगो हरः । यथाविधि चकारास्य व्रतबन्धं मुदा तदा ॥
उपायनानि सर्वे ते शिवयोर्बालकस्य च । अष्टाशीतिसहस्रेभ्यो नमस्कृत्य हरोऽपि च ॥

—गणेशपुराण क्रीडाखण्ड ९६।५-६

'सबै ऋषिमुनिहरूलाई बोलाएर पूजा गरी उनीहरूले बताएअनुसार (गणेशको) व्रतबन्ध कार्य पुरा भयो । गणेशको उपनयन संस्कारमा आएका अठ्ठासी हजार ऋषिमुनिहरूले शिव, पार्वती र गणेशलाई उपहार दिए ।' व्रतबन्धमा बटुकलाई भिक्षा र बुबा-आमालाई शुभकामना दिने प्रचलन देवीदेवताको समयदेखि थियो । स्कन्दपुराण केदारखण्डको माघमहात्म्यअन्तर्गत स्वस्थानी व्रतकथामा गोमाले भिक्षा माग्न गएका श्रीमान् नफर्केपछि छिमेकीको सहयोग लिएर नवराजको व्रतबन्ध गरिदिएको वर्णन छ । महाभारतमा अभिमन्युको व्रतबन्धको वर्णन पाइन्छ । व्रतबन्ध मानिसको मात्र होइन देवताको पनि हुन्थ्यो^{१६७} भन्ने विषयलाई यसले बुझाउँछ । व्रतबन्धको अर्थ कामवाद, कामभक्ष र कामाचार छोडेर नियममा बाँधिनु हो । यसकारण व्रतबन्ध गराइदिनु अभिभावकको कर्तव्य र दायित्व हो । व्रतबन्धपछि मानिस परिपक्वतातर्फ उन्मुख हुने हुनाले यसपछि मात्र विवाह आदि कार्य सम्पन्न गरिन्छ । अपरभट्ट बुबा-आमाको निधन हुने अवस्था आएमा गाईको गोठमा व्रतबन्ध गरी कर्म गर्ने अधिकार दिइन्छ । हिन्दूधर्मअनुसार यज्ञोपवीत संस्कार नगरी

¹⁶⁶ जन्मना जायते शूद्रः कर्मणा द्विज उच्यते । वेदपाठात् भवेत् विप्रो ब्रह्मज्ञानाच्च ब्राह्मणः ॥—स्मृति सन्दर्भ

¹⁶⁷ ततस्तु पञ्चमे वर्षे सचौलं व्रतबन्धनम् । चकार कश्यपो धीमान् सूत्रोक्तविधिना शुभम् ॥ —गणेशपुराण क्रीडाखण्ड १०।१

कुनै कर्म गर्ने अधिकार हुँदैन^{१६८} । जनै एक प्रकारको गेटपास हो जसले हरेक अनुष्ठान र कर्म गर्ने अधिकार दिलाउँछ । व्रतबन्धका लागि निश्चित उमेर हुनुपर्छ ।

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

गर्भादिकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥

—मनुस्मृति

अर्थात् 'आठ वर्षमा ब्राह्मणको, क्षत्रीको एघार वर्षमा र वैश्यको बाह्र वर्षमा व्रतबन्ध गर्नु आवश्यक हुन्छ ।' जातिअनुसार व्रतबन्ध गर्ने उमेर फरक छ, यसभित्र वैज्ञानिक रहस्य लुकेको छ । हिन्दूधर्मले अष्ट(८) वसु, एघार रुद्र, बाह्र आदित्य(सूर्य), इन्द्र र प्रजापति गरी ३३ देवता मानेको छ । ती देवताहरूमा वसुलाई ब्राह्मण, रुद्रलाई क्षत्री र आदित्यलाई वैश्य मानिन्छ । ब्राह्मणको आठ वर्षमा व्रतबन्ध गर्नुको अर्थ वसु आठवटा छन् र वसु ब्राह्मण जतिका हुन् । रुद्रलाई क्षत्री मानिन्छ एवं रुद्र एघार छन् । त्यसैले क्षत्रीको ११ वर्षमा व्रतबन्ध गरिन्छ । सूर्य बाह्रवटा एवं वैश्य जातका देवता मानिने हुनाले वैश्यको १२ वर्षमा व्रतबन्ध गराइन्छ । जातिअनुसार व्रतबन्ध गर्ने ऋतु वा महिना फरक हुन्छ—वसन्ते ब्राह्मणमुपनयेत् अर्थात् ब्राह्मणको वसन्त ऋतुमा उपनयन संस्कार गर्नुपर्छ । ज्योतिषशास्त्रअनुसार प्रत्येक महिनाका अधिपति (मालिक) ग्रहहरू हुन्छन् । चैत्र महिनाको राशि मीन हो भने त्यसको मालिक वा स्वामी गुरु (बृहस्पति) हुन् । बृहस्पति ग्रहलाई ज्योतिषशास्त्रले ब्राह्मण मानेको हुनाले ब्राह्मण जातिको चैत्रमा व्रतबन्ध गरिन्छ । हरेक विधान पुर्णमा, विधि जुलाई जनै लगाइने हुनाले यसलाई मृत्युपर्यन्त अटुट रूपमा लगाइन्छ । व्रतबन्धपछि गुरुले दिएको गायत्री मन्त्रलाई नियमले जपिन्छ । यिनै गरिमाका कारण देवीदेवताहरू पनि व्रतबन्ध कर्मलाई हेर्ने लालायित हुन्छन् ।

आचार्य उपनयमानो ब्रह्मचारिणं कृणुते गर्भमन्तः ।

तं रात्रिः तिस्र उदरे बिभर्ति तं जातं द्रष्टुमभियन्ति देवाः ॥

—अथर्ववेद

अर्थात् 'आचार्यले उपनयन संस्कार गरिसकेपछि शिष्यलाई ब्रह्मचर्य धारण गर्ने आज्ञा दिन्छन् र आफूभित्र प्रवेश गराउँछन् । त्यो ब्रह्मचारी शिष्य तीन रातसम्म गुरुको पेटमा बस्दछ र फेरि जन्मन्छ । त्यसलाई हेर्ने देवताहरू पनि एकात्रित हुन्छन् ।' यज्ञोपवीत धारण गरेपछि गुरुबाट ज्ञानार्जन गरी कुनै पनि व्यक्ति समाज एवं राष्ट्रको सम्पत्ति हुन पुग्दछ । गुरुकुलमा व्रतबन्ध र ब्रह्मचर्य अध्ययनका न्यूनतम मान्यता थिए । ब्रह्मचर्यकै कारण

¹⁶⁸ न ह्यास्मिन्युज्यते कर्म किञ्चदामौज्जीवन्धनात् ॥—मनुस्मृति

कृष्णले ६४ दिनमा सम्पूर्ण विद्या आर्जन गरेका थिए^{१६९} । व्रतबन्धभित्रका क्रियाकलापमा विज्ञान लुकेको छ । आफूलाई भुल्ने, अरूलाई चिन्न खोज्ने प्रवृत्तिले हाम्रो विज्ञान अलपत्रमा परेको छ । पाश्चात्यको अन्धभक्त बनेर हिड्नाले हिन्दूधर्म, संस्कृति, मूल्यमान्यताको अस्तित्व र अस्मितामा दाग लाग्न पुगेको छ । आफ्ना शास्त्रका ज्ञान र मार्गदर्शनलाई अनुशरण गरेसम्म पूर्वीय धर्म, समाज, कला विश्वकै चमरोत्मकर्षमा पुगेका थिए । यस्तो गौरवशाली धर्मका अनुयायीले जात, जनैको अर्थ र महत्त्वलाई भुल्नु कति दुःखको विषय हो ? षट्शास्त्र(व्याकरण, ज्योतिष, छन्द, निरुक्त, शिक्षा, कल्प)को ज्ञान प्रत्येक जातिका मानिसले गर्नु पर्दथ्यो । यसकै आधारमा ६ डोरे जनै लगाउने चलनको जन्म हुन पुग्यो । कतै कतै नौ डोरे जनै लगाइन्छ । नौ डोराको अर्थ नौ देवताको प्रतीक हो-

ॐकारोऽग्निश्च नागश्च सोमः पितृप्रजापति ।

वायुः सूर्यश्च सर्वश्च तन्तुदेवा अमी नव ॥

अर्थात् 'ओम्कार, अग्नि, नाग(अनन्त), चन्द्रमा, पितृगण, प्रजापति, वायु, सूर्य र सर्वदेव गरी नौ वटा देवताको प्रतीकात्मक रूपमा नौ डोरा भएको जनै लगाउने चलन थियो ।' ६ डोरालाई यज्ञोपवीत र थप ३ डोरालाई उत्तरीयको रूपमा लगाउने पनि परम्परा छ । जनैलाई विधानपूर्वक पूजा गरी तीन-तीन डोराको एउटा गाँठो बनाइन्छ । त्यसमा विभिन्न देवीदेवताहरूलाई बोलाएर, तीर्थहरूको जल छर्केर पवित्र बनाई पूजा गरिन्छ । मानिसले दिनमा २१,६०० पटक श्वास फेर्दछ^{१७०} । जनैका सम्पूर्ण धागोको लम्बाइ त्यति अङ्गुल लामो हुनु पर्ने शास्त्रीय नियम छ । जनैलाई यज्ञोपवीत पनि भनिन्छ । 'यज्ञ'को अर्थ शुभकार्य र 'उपवित'को अर्थ धारण गर्नु हुन्छ । यज्ञोपवीतको अर्थ जनैमात्र होइन परिधान विशेष पनि हो । यज्ञ, पूजापाठलगायतका कार्य गर्दा पहिर्ने पवित्र वस्तुलाई पनि यज्ञोपवीत भनिन्छ । त्यसैले जनै लगाउँदा वा परिवर्तन गर्दा शास्त्रीय विधिअनुसार गर्नुपर्छ ।

एतावद्दिनपर्यन्तं ब्रह्म त्वं धारितं मया ।

जीर्णात्वात् त्वत्परित्यागो गच्छ सूत्र यथासुखम् ॥

अर्थात् 'हे सूत्र (जनै) मैले तिमीलाई अहिलेसम्म लगाएँ, अब तिमी जीर्ण अर्थात् पुरानो भयौ, त्यसकारण तिमीलाई त्याग गर्ने, अब तिमीलाई जहाँ सुख छ त्यहाँ खुसी गएर बस ।'

¹⁶⁹ अहोरात्रैश्चतुःषष्ट्या साग्नान् वेदानवापतुः । लेख्यं च गणितं चोभौ प्राप्नुतां यदुनन्दनौ ॥

गान्धर्ववेदं वैद्यं च सकलं समवापतुः । हस्तिशिक्षामश्वशिक्षां द्वादशाहेन चाप्नुताम् ॥

¹⁷⁰ पञ्चाशदिभ्रहोरात्रैर्दशाङ्गं सुप्रतिष्ठितम् । सरहस्यं धनुर्वेदं सकलं ताववापतुः ॥ -महाभारत

अयुते द्वे सहस्रेकं षट्शतानि तथैव च । अहोरात्रेण योगीन्द्रो जपसंख्यां करोति सः ॥ ('अग्निपुराण भाग १' पेज नं. ३७९)

- श्रीराम शर्मा आचार्य

कपडा, गहना लगाउँदा, फुकाल्दा यति धेरै विधिविधान पुन्याउनु पर्दैन । जनै परिस्थिति विशेषमा विधिसम्मत तरिकाले परिवर्तन गरिन्छ । ऋषितर्पणी, सूतक, आशौच, श्राद्ध, यज्ञ, चन्द्र र सूर्य ग्रहणमा पुरानो जनै त्यागेर नयाँ धारण गर्नुपर्छ^{१७१} । सायणले पनि 'नछुन भएकी महिला, मद्यपान वा तामसी पदार्थ खाने मानिसलाई छोएमा नयाँ जनै लगाउनुपर्छ'^{१७२}, भनेका छन् । जनै चुडियो भने अर्को नलगाएसम्म बोल्न हुँदैन । जनैमा दैवीशक्ति हुन्छ । यसलाई धारण गर्दा मन, वचन र कर्ममा ओज र सत्यता आउँछ ।

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् ।

आयुष्यमग्रं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ।

यज्ञोपवीतमसियज्ञस्यत्वायज्ञोपवीतेनोपनयामि ॥

अर्थात् 'यज्ञोपवीत(जनै) परमपवित्र धारणीय वस्तु हो । यसको आविर्भाव ब्रह्माको आविर्भावसँगै उहाँकै छात्तिमा भ्रुण्डिएर भएको हो । यज्ञोपवीतले आयु, बल, तेजको वृद्धि गराउँछ । हे यज्ञोपवीत ! यज्ञका लागि तिमी पवित्र छौ । यज्ञका निमित्त म तिमीलाई धारण गर्दछु ।' महिला र पुरुष दुवैले संयुक्त रूपमा धार्मिक कार्य गर्ने हुनाले प्राचीनकालमा महिलाहरूको उपनयन संस्कार हुन्थ्यो^{१७३} अहिले यो कार्य लुप्त प्रायः हुँदै गएको छ । यो संकीर्णता र अज्ञानताको पराकाष्ठा हो । यसलाई बेलाबेलामा विभिन्न महापुरुषहरूले निरन्तरता दिने कार्य गरे पनि पूर्णता पाउन सकेको देखिँदैन । नेपाल आमाका सुपुत्र मूर्धन्य विद्वद्वय सं. डा.स्वामी प्रपन्नाचार्यज्यू र प्रा. छविलाल पोखरेलले चर्को विरोधका बीच यसलाई कार्यान्वयन गराउनुभएको थियो । केही धार्मिक संस्थाहरूले यसलाई अनुसरण, अनुकरण गरिरहेका छन् । दिसा-पिसाब गर्दा जनैमा फोहर पर्न सक्ने हुनाले दाहिने कानमाथि एक फन्को लगाएर छोटो बनाइन्छ । दाहिने कानमा वायु, चन्द्रमा, इन्द्र, अग्नि, मित्र तथा वरुण देवताहरू रहन्छन्^{१७४} । जसको साथमा रहदा जनैको पवित्रता बढ्दछ ।

आदित्य वसवो रुद्र वायुरग्निश्च धर्मराट् ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥

अर्थात् 'दाहिने कानमा सूर्य, वसु, रुद्र, वायु, अग्नि, धर्मराजलगायतका देवताहरू सधैं बस्दछन् ।' दाहिने कानमा देवीदेवताको निवास हुने हुनाले छिँऊ आउँदा, दाँतमा जुठो

¹⁷¹ उपाकर्मिण चोत्सर्गे सूतकद्वितये तथा । श्राद्धकर्मिण यज्ञादौ शशिसूर्यग्रहेऽपि च ॥ नवयज्ञोपवीतानि धृत्वा जीर्णानि च त्यजेत् ॥ -ज्योतिषाणिव

¹⁷² सूतके मृतके चैव चाण्डालस्पर्शने तथा । रजस्वलाशवस्पर्शे धार्यमन्यन्वव सदा ॥

मलमूत्रं त्यजेद्विप्रो विस्मृत्यैवोपवीतिधृक् । उपवीतं तदुत्सृज्य धार्यमन्यन्वव तदा ॥ -सायण

¹⁷³ पुराकल्पे तु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते -यमस्मृति

¹⁷⁴ मरुतः सोम इन्द्राग्नी मित्रावरुणो तथैव च । एते सर्वे च विप्रस्य श्रोत्रे तिष्ठन्ति दक्षिणे ॥ -गोभिलगृह्यसंग्रह

हुँदा, अचानक भुटो कुरा मुखबाट निस्केमा, खराब आचरणका मानिससँग कुराकानी गरेपछि दाहिने कानको स्पर्शन गर्नु पर्छ^{१७५} । 'दिउँसो दिसापिसाब गर्दा एवं सन्ध्याको समयमा जनैलाई कानमा राखेर उत्तर फर्कनु पर्छ, रात्रि दिसा-पिसाब गर्दा दक्षिण मुख गर्नु पर्दछ^{१७६}' । जनै लगाएपछि खाना बनाउन, काजक्रिया-पूजापाठ गर्न र अन्य संस्कारका बाटो खुला गरिदिन्छ । व्रतबन्ध नगरेको छोरा र अविवाहिता छोरी मरे एघार दिनसम्म काजक्रिया गरिदैन । जनैले मानिसलाई धार्मिक र व्यवहारिक रूपमा परिपक्व बनाउने कार्य गर्दछ । जनैजस्तै विधिविधान पुरा गरेर दाहिने हातमा जनै पूर्णिमा, पूजाआजा वा शुभकार्य गर्दा रक्षाबन्धन लगाउने चलन छ ।

सर्वरोगोपशमनं सर्वाशुभविनाशनम् ।

सकृत्कृतेनाब्दमेकं येन रक्षा कृता भवेत् ॥

—भविष्यपुराण

अर्थात् 'रक्षाबन्धन धारणले सम्पूर्ण रोगको नाश हुन्छ, अशुभ कार्यको विनाश गर्छ । वर्षको एक पटकमात्र लगाए पनि त्यसले वर्षभरी मानिसको रक्षा गर्दछ ।' मन्त्रोच्चारणसहित शास्त्रीय विधान पूरा गरेर रक्षाबन्धन लगाएमा कुविचार आउँदैन, भूत-प्रेत आदि दृष्टात्माहरूले दुःख दिँदैन । त्यसैले यसको नाम नै रक्षाबन्धन राखिएको हो । जसले कुतत्त्वहरूलाई बन्धनमा पारेर^{१७७} मानिसको रक्षा गर्दछ, त्यसलाई रक्षाबन्धन भनिन्छ । रक्षाबन्धन पहेंलो रङ्गको हुन्छ जसलाई दाहिने हातमा लगाइन्छ । पहेंलो रङ्ग वैराग्य र ज्ञानको प्रतीक हो । जहाँ रक्षाबन्धन लगाइन्छ, त्यस स्थानको सम्बन्ध धातु (वीर्य)सँग हुन्छ । धातुसम्बन्धी समस्या भएका मानिसले बिहान उठ्ने वित्तिकै नाडीमा थिच्दा यस्ता समस्याबाट मुक्ति मिल्दछ । महिलाहरूले विवाहपछि यसै स्थानमा चुरा लगाउँछन् जसले प्रजनन एवं सहनशक्ति बढाउँछ । रक्षाबन्धनलाई गाई तिहारमा गाईको पुच्छरमा बाँधेर मुक्तिको कामना गरिन्छ । यसकारण रक्षाबन्धनले मानिसलाई काम, क्रोध, लोभ, मोह, अहंकारलगायतका विकारबाट बचाएर मुक्तिको ढोका खुलाइदिन्छ । रक्षाबन्धनले जीवनदेखि मृत्युपर्यन्त व्यवहारिक र आध्यात्मिक महत्त्व राख्दछ । त्यसैले जनै र रक्षाबन्धनको सम्बन्ध असल एवं संस्कारयुक्त जीवनसँग जोडिएको हुनाले लगाउनु अपरिहार्य मानिन्छ ।

¹⁷⁵ क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथानृते । पतितानां च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ -गोभिलगृह्यसंग्रह

¹⁷⁶ दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थत्रह्मसूत्र उदङ्मुखः । कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ च दक्षिणामुखः ॥ -याज्ञवल्क्यस्मृति

¹⁷⁷ येनबद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः । तेन त्वामनुबध्नामि रक्षे मा चल मा चल ॥

हिन्दूहरू जाति, जनजाति वा आदिबासी ?

वैदिकसनातन धर्मका अनुयायी, वेदलाई प्रमुख धार्मिकग्रन्थ मान्ने, तेत्तीसकोटी देवीदेवता, चौध लोक, चार युग, त्रिदेवता, पुनर्जन्ममाथि विश्वास गर्ने आर्यहरूलाई हिन्दू भनिन्छ । हिन्दूहरू कति पुराना हुन् भन्ने सम्बन्धमा विद्वान्हरूबीचमा मतैक्य छैन । कतिले सिन्धुघाँटीबाट बसाई सरेर आएकाहरूलाई हिन्दू मानेका छन् त कतिले प्राचीनकालदेखि नेपालमा बस्दै आएका आचार, विचार र संस्कारमा पक्का, नैतिकवान, मन्त्रद्रष्टा ऋषिमुनिहरूका सन्ततिलाई हिन्दू भनेका छन् । पाणिनिको धातुपाठमा 'हिडि' धातु छ जसबाट हिन्दू शब्द बन्दछ । त्यसकारण हिन्दू शब्द कति पुरानो हो ? पाणिनि कहाँ र कुन शताब्दिका थिए, त्यो खोजको विषय छ । केही विद्वान्हरूले पाणिनिलाई पश्चिम नेपालको अर्घाखाँचीजिल्लाको पणेना गाउँका बताएका छन् । आधुनिक वैज्ञानिकहरूले हिन्दूहरूको बसोबास प्राचीनकालदेखि एसिया महादेशमा रहेको बताउँछन् । यही भूमिमा ब्रह्माजीले मानस सृष्टि गरेका थिए । कालीकोटको मान्मा र मनाङ मनुको साधनास्थल थियो । सत्ययुगमा महादेवले यही भूमिमा किरात रूप धारण गरे । त्रेतायुगमा राजा जनकको ज्ञान प्रचार क्षेत्र, द्वापरयुगमा अर्जुनको साधनास्थल, कलियुगमा गौतम बुद्धको जन्म यही भूमिमा भयो । रावणदेखि वाल्मीकिसम्म, परशुरामदेखि मञ्जुश्रीसम्मले यही भूमिलाई आश्रयस्थल बनाएका थिए । सीता, पार्वती यही भूमिका उपज हुन् । हजारौं यस्ता देवीदेवता, ऋषिमुनि, महापुरुष आदिले यो भूमिलाई जन्म र कर्म बनाएका प्रमाण शास्त्रमा सर्वत्र पाइन्छन् । अहिले गुफा, नदी किनारा आदिमा फेला परेका मानव हड्डी रामापिथेकस, नियन्डरथल आदि मानवको होइन ऋषिमुनिहरूका हुन् । सृष्टिको दोस्रो परार्धको कलियुगसम्म आइपुग्दा कैयौं अरब वर्ष बितिसकेका छन् । यसबीचमा नेपाल भूमिमा देवीदेवता, ऋषिमुनिका सन्ततिबाहेक अरू कुनै मानिसको बसोबासै थिएन । थेंचो र चुच्चो नाकलाई आधार बनाएर कसैले डलर कमाउनु वा राजनीतिक स्वार्थ पुरा गर्नु तर एउटै पुर्खाका सन्ततिलाई जाति र जनजातिमा विभाजन नगरनु, हिन्दूहरू शरणार्थी हुन् भनेर आफ्नो गौरव र गरिमालाई नबेचून् । प्राचीनकालदेखि बस्दै आएका किरात परिवार होस् वा ब्राह्मण परिवार सबै हिन्दू थिए । किरातहरूले पारुहाङ मान्नु र सनातनीहरूले महादेवलाई पूज्नु एउटै हो । किरातहरूले पूज्ने सुम्निमा र हिन्दूहरूले पूज्ने जगन्माता पार्वतीमा के कहाँ अन्तर छ ? नेपालका प्रत्येक पत्थरहरूमा शिवको बास छ, प्रत्येक नदी र खोलाहरूमा विष्णुको निवास छ, प्रत्येक फूलहरूमा ब्रह्माको तपस्यास्थल छ । यो भूमि शैव भूमि हो । भगवान् पशुपतिनाथको निवासस्थल र शिवले नाचेको भूमि^{१७८} पनि नेपालै हो । व्याकरणका चौध^{१७९} सूत्र, सनकादि

^{१७८} चौसठ्ठी शिवलिङ्गको विश्लेषणात्मक अनुसन्धान- स. डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य

ऋषिहरूको सिद्धिस्थल मकवानपुरजिल्लाको महादेव गा. वि.स.मा पर्छ, स्थानीयहरूले त्यसलाई नटारमेश्वर वा लटरमेश्वर भन्दछन् । यही स्थलमा शिवले तण्डु ऋषिलाई ताण्डव नृत्य सिकाउनुभएको थियो । सिन्धुलीजिल्लाको नेपालथोकमा कुशेश्वरमहादेवको मन्दिर छ, जहाँ रोशीले कोशीसँग भेट गरेकी छिन् । यहाँ विश्वामित्रको गुफा छ । मोटरको बाटो खन्दा गुफाको केही भाग पुरियो, पापको फल वा संयोग के भनौं ? दुर्घटनासमेत भेल्लु पन्यो । त्यो क्षेत्र विश्वामित्रको तपस्यास्थल हो भनेर हिमवत्खण्डले यसरी पुष्टि गरेको छ ।

ततः पर्वतमुलङ्घ्य कौशिक्या सङ्गमे शुभे ।

रोषामत्या सङ्गमे च विश्वामित्रो मुनीश्वरः ॥

स्वानाम्ना स्थापयामास भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ।

तस्यास्तीरे महालिङ्गं विश्वामित्रेश्वरं शुभम् ॥

—हिमवत्खण्ड नेपालमहात्म्य ५।१०-१२

काभ्रेजिल्ला महादेवस्थान गा. वि.स.मा कश्यप ऋषिको साधनास्थल एवं उनैले स्थापना गरेका कश्यपेश्वर शिवलिङ्ग छ । जर्ज एभ्रेष्टले सर्वेक्षण गरेको हुनाले सगरमाथाको नाम जसरी माउण्ट एभ्रेष्ट भयो, त्यसरी नै चौसठ्ठी लिङ्गको नामाकरण पनि तत्तत् ऋषिहरूले साधना गरेको आधारमा भएको पाइन्छ । जस्तै ललितपुरको गोटीखेलमाथिको पर्वतमा रहेका कालेश्वर शिवलिङ्गमा स्वयं यमराज आएर तपस्या गरेका थिए । मकवानपुरको पालुङ्गनजीकै पाण्डुकेश्वरमा पाण्डवहरूले पूजा गरेका थिए । भक्तपुरको वाल्मीकीश्वर शिवलिङ्गलाई वाल्मीकिले स्थापना गरेका थिए । उनले नवलपरासीको भैंसालोटनमा आश्रम बनाएर सीताका पुत्रहरू लव र कुशलाई शिक्षा-दीक्षा दिएका थिए । नुवाकोटको कपिलासमा राक्षसराज रावणले राक्षसेश्वर शिवलिङ्ग स्थापना गरेका थिए । गौतम बुद्ध जन्मनुभएको छ भन्ने हल्ला सुनेपछि असित ऋषि कपिलवस्तु पुग्नुभएको थियो । गौतम बुद्धलाई बत्तीस लक्षणले युक्त देखिपछि नारायणकै अंश हो भनेर ठोकुवा गर्ने पहिलो ऋषि उहाँ नै हुनुहुन्छ । प्रो. बाबूलालले पनि यस विषयमाथि प्रकाश पार्नु भएको छ ^{१५०} । असित ऋषिले स्थापना गरेको शिवलिङ्गलाई असितेश्वर नामले पुकारिन्छ । महर्षि उद्दालकले कठोर तपस्या गरेको शिवलिङ्गलाई उद्दालकेश्वर शिवलिङ्ग भनिन्छ । प्राचीनकालदेखि नेपालमा देवीदेवता र ऋषिमुनिहरू बस्दै आएका थिए । सबै उनीहरूकै सन्तान, यहाँ को आदिबासी ? को जनजाति ? विवेक पुर्‍याएर, न्याय सम्भएर, कानुन बुझेर, इतिहास पढेर, निर्णय गर्न आवश्यक छ ।

१५९ नृतावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् । उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धान् एतद्विशेषं शिवसूत्रजालम् ॥ - नन्दीकेश्वर कारिका

१६० नेपालके पहाड से राजकुमार सिद्धार्थको ३२ लक्षणों से युक्त बताने असित नामका ऋषि आया था - बुद्धकालिक भारतका इतिहास पृ. १९

नेपालका पहाडी भागमा मात्र होइन हिमालीक्षेत्रमा पनि राक्षस, ऋषि र देवीदेवताको साधनास्थल थियो भन्ने इतिहास नाम, खण्डहर अवस्था, भूबनोट आदिबाट थाहा पाउन सकिन्छ । जस्तै कुम्भकर्णले तपस्या गरेको हिमालको नामै कुम्भकर्ण हिमाल भयो । धादिङ्गजिल्लामा रहेको गणेशहिमाल पार्वतीपुत्र गणेशको तपस्थल थियो । दोलखाजिल्लाको गौरीशंकर हिमाललाई महादेव र पार्वतीको निवासस्थल मानेर आरोहणका लागि सरकारले प्रतिवन्ध लगाएको छ । संखुवासभाजिल्लाको सभापोखरीमा देवीदेवता र ऋषिमुनिहरूको सभा हुन्थ्यो । गोरखाजिल्लाको नारद पोखरीमा देवर्षि नारदको साधनास्थल नभए कसरी नारद पोखरी नाम हुनसक्थ्यो र ? गोरखा र लम्जुङ्गको दोसाँधमा पर्ने दूधपोखरीको निकासबाट चेपे नदी बहन्छिन् । जहाँ द्रव्य शाह र नरहरि शाहलाई उनकी आमाले दूधको अपमान नगर्नु भनेर दूध बगाएकी थिइन् । चेपेको उत्पत्तिस्थलमा च्यवन ऋषिको गुफा अहिले पनि छ । दूधपोखरीमा स्नान गर्न जाने तीर्थयात्रीहरू एक रात यही गुफामा बस्दछन् । तनहुँजिल्लाको दमौलीमा पराशर एवं व्यास गुफा छ । वेदका ज्ञाता एवं विभाजनकर्ता वेदव्यासका तपस्यास्थल एवं जन्मस्थललाई नेपालीहरूले प्रचारप्रसार र सदुपयोग गर्न नसक्नु कति दुर्भाग्यको विषय हो ? पाल्पाको माडी माण्डव्य ऋषिको जन्मभूमि र तपोभूमि हो । मुद्गल ऋषिको आश्रम मुग्लिनको डाँडामा थियो । गुल्मीको रेसुङ्गलाई श्रृङ्ग ऋषिले तपस्यास्थल बनाए । कञ्चनजङ्घालाई दुर्गाले तपस्थली बनाइन् । सीताले जनकपुरलाई जन्मस्थली बनाइन् । अर्घाखाँचीजिल्लाको पीपलथोकमा दुर्वासा ऋषिको तपस्यास्थल छँदैछ । अरूणनदीमा महर्षि अरूण, वरूणनदीको किनारमा महर्षि वरूण एवं कौशीकीको पावन तटमा महर्षि कुशिकले सिद्धि प्राप्त गरेका थिए । यी देवीदेवता र ऋषिमुनिहरू हिन्दू हुन् कि, किरात हुन् कि, आदिबासी हुन् कि, जनजाति हुन् कि, जाति हुन् त्यो छुट्टयाउने जिम्मा जातिका नाममा व्यापार गर्नेहरूकै काँधमा छ ।

वैज्ञानिकहरूले प्राचीनकालका मानिसहरू गुफा र जङ्गलमा बस्दथे भनेर गरेको अनुमान ठीक हो । हाम्रा ऋषिमुनिहरूले 'जहाँ जङ्गल उही मङ्गल' भन्ने सूत्रलाई शिरोधार्य गर्दथे । उनीहरूलाई घरमा बसेर, सडकमा आसन कसेर योग, ध्यान, चिन्तन हुँदैन भन्ने थाहा थियो । वैज्ञानिकहरूले प्राचीनकालका मानवहरू अशिक्षित, असभ्य, अज्ञानी थिए भन्ने कुरा आफैमा गलत छ । अन्य महादेशका मानिसहरू जङ्गली, असभ्य वा बाँदर थिए भने त्यो हाम्रो सरोकारको विषय होइन । हाम्रो इतिहासले हाम्रा पुर्खालाई ऋषिमुनि, वैज्ञानिक र प्राणीजगत्को सर्वोत्कृष्ट प्राणी बताएको छ । हाम्रा पुर्खा जङ्गली भएका भए पुष्पक विमान¹⁸¹, इन्द्रको सभाभवन, त्रिपुरासुरको त्रिपुरा शहर, युधिष्ठिरको सभाभवन, कृष्णको द्वारकापुरी, तक्षशिला-नालन्दा-विक्रमशिला आदि विश्वविद्यालय निर्माण कसरी सम्भव हुन्थ्यो र ? विश्वकर्मा, नल, निल, मयलगायतका इन्जिनियरको जन्म कसरी हुन्थ्यो र ?

¹⁸¹ यस्य तत्पुष्पकं नाम विमानं कामर्गं शुभम् । वीर्यादावर्जितं भद्रे येन यामि विहायसम् ॥ -वाल्मीकि रामायण

विश्वसमाजलाई ज्ञानको ज्योति बाँड्ने हाम्रा पुर्खा आर्य थिए, किरात थिए, ज्ञान र विज्ञानका जन्मदाता थिए । पाश्चात्य विज्ञानले मानिसको पुर्खा बाँदरलाई मानेको छ । पूर्वीय सिद्धान्तले मानिसका जन्मदाता मनु, ऋषिमुनि र देवतालाई मानेको छ । वेदलगायतका ग्रन्थहरूको अध्ययन नगरी पश्चिमाहरूको लहै-लहैमा लाग्नाले विज्ञानको चरमोत्कर्षमा पुगेका हाम्रा पुर्खाका केही सन्तान अहिले मन, वचन र कर्मबाटै बाँदर बन्दै गएका छन् । आफ्नो इतिहास, धर्म, कला, संस्कृतिमा गर्व छैन । क्षणिक स्वार्थका लागि कोही अभिबाका सन्तान हुनमा आनन्द मान्ने, कोही बाँदरका छोराछोरी बन्नमा गौरव ठान्ने क्रम बढ्दो छ । यसैले एउटै पुर्खाका सन्तान कोही जनजाति बनेका छन्, कोही जाति भएका छन्, कोही आदिबासीको पगरी ओढेर ठाडो शिर बनाउन खोज्दै छन्, कोही धमिलो पानीमा भ्यागुतो समातेर माछो भन्दै चपाउँदै छन् ।

हिन्दूहरू न त सिन्धुबाट आएका हुन्, न त रामापिथेकस वा बाँदरका विकसित रूप नै हुन् । हिन्दूहरू सभ्य संस्कार र संस्कृतिका धनी, वेदका अनुयायीहरू हुन् । मानिसहरूलाई भुक्त्याउन अहिले जाति र जनजातिको परिभाषा यसरी गरिएको छः— 'हिन्दूधर्मले मानिसलाई ब्राह्मण, क्षत्री, वैश्य, शूद्र गरी चार भागमा गरेको विभाजनलाई जात भनिन्छ । हिन्दूधर्मभित्र नपर्ने आफ्नै मौलिक भाषा, धर्म, संस्कृति, कला, रीतिरिवाज भएका मानिसहरू जसको लिखित वा अलिखित इतिहास छ, तिनीहरूलाई जनजाति भनिन्छ ।' प्राचीनकालदेखि एउटै छाना र सामाजमा बस्दै आएका दाजुभाइलाई विभाजन गरी नेपाल र नेपालीमाथि जातिवादको खाँडो जगाएर कसैले आफ्नो स्वार्थ पुरा गर्दै छ । आफ्नी आमालाई नमस्कार गर्ने अर्काकी आमालाई ढोग्ने कृतघ्नहरूको जमात बढ्दो छ । जनजाति शब्दलाई नै हेर्न 'जन'को अर्थ मानिस 'जाति'को अर्थ समूह हुन्छ अर्थात् मानिसहरूको समूहलाई जनजाति भनिन्छ । मानिसको समूहमा छोटो नाक, चेप्टो अनुहार भएका मात्रै परे भने लामो नाक भएका बाहुन र क्षत्रीहरूलाई कुन जातिमा राख्ने ? अर्थे नबुझीकन यस्ता शब्दहरूको प्रयोग गर्नाले दीर्घकालसम्म समाजलाई नराम्रोसँग विभाजन र द्वन्द्वको दलदलमा घचेटी दिन्छ । जस्तै मतवाली भनेर मादक पदार्थ सेवन गर्नेलाई बुझ्न थालिएको छ । मत भनेको भोट हो । मतवाला भनेको प्रतिनिधिलाई स्वेच्छाले भोट दिनेवाला हुन्छ । मादक पदार्थ सेवन गर्नेलाई मतवाला होइन मदवाला वा मदवाली भन्नुपर्छ । मदवाली, किराती, जनजाति मात्रै होइन वैदिक सनातनधर्मका अनुयायी सबै नेपालका आदिबासी हुन् । चाँगुनारायणको शिलालेखअनुसार राजा मानदेवलाई धर्मदेवको मृत्युपछि विभिन्न सामन्तहरूले दुःख दिन थाले । उनीहरूलाई मानदेवले जितेपछि रुद्री पाठ गराएर ब्राह्मणहरूलाई दक्षिणा दिएको शिलालेख अहिलेसम्म छँदैछ । वि. सं. ५२१मा नै काठमाडौं खाल्डोमा ब्राह्मण थिए भने उनीहरू आदिबासी हुन कि ? शरणार्थी हुन् कि ? जाति हुन् ? अनेक गोत्रका मानिसहरू प्राचीनकालदेखि नेपालमा बस्दै आएका हुनाले, उनीहरू यही भूमिका सन्तान आदिबासी वा रैथानीया हुन् भन्ने विषयमा दुई मत हुने ठाउँ छैन ।

पृथ्वी चाँडै नष्ट हुँदै छ त ?

समय-समयमा पृथ्वी नष्ट हुँदैछ, उपग्रह, तारा, उल्का आदि पृथ्वीमा ठोकिन आउँदैछ भनेर विभिन्न धर्मावलम्बीहरूले प्रचार वाजी गर्दछन् । सन् २०१२ मा पनि यस्तै हल्ला धर्मकै नाममा मच्चाइएको थियो । केही घटना नघटेपछि ती धर्मका खोलहरू आफैँ च्यातिएर गए । वैदिकग्रन्थ विज्ञान र शास्त्रको जननी हो । यसमा नपाइने ज्ञान, विज्ञान अन्यत्र कतै भेटिदैन । ज्योतिषशास्त्र अनुसार वि. सं. २०७० सम्म आइपुग्दा सृष्टिको प्रारम्भ भएको १,९५,५८,८५,११४ वर्ष वितिसकेको छ । पाश्चात्यका यन्त्र र ग्रन्थले कति वर्षपछि कुन ग्रहण, कतिबेला लाख पत्ता लगाउन सक्दैनन् तर वेदको एक शाखा ज्योतिषशास्त्रले एक-दुई वर्ष होइन दुई-चार हजारवर्षपछि कतिबेला, कुन-कुन स्थानमा खग्रास, खण्डग्रास ग्रहण, कति समयसम्म लाख सजिलै बताइदिन्छ । हाम्रा शास्त्रहरूले महापुरुषहरूको जन्म हुने स्थान, समय, कार्य आदिको बारेमा उनीहरूको जन्मभन्दा धेरै पहिले नै वर्णन गरेका थिए ।

मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नारसिंहोऽथ वामनः ।

रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्किश्च ते दश ॥

—वराहपुराण ४।२

अर्थात् 'भगवान्का दश अवतार क्रमशः माछा, कछुवा, वराह, नृसिंह, वामन, परशुराम, राम, कृष्ण, बुद्ध र कल्कि हुन् ।' शास्त्रले भने अनुसार नवौँ अवतारका रूपमा भगवान् बुद्धले नेपालको लुम्बिनीमा जन्म लिइसक्नुभएको छ । सोभासाभा, साधुसन्न्यासीलाई बाँच्न जब गाह्रो पर्दै जान्छ तब मानवहित, जगत्कल्याण एवं धर्मको अभ्युथान^{१८२} (पुनर्जागरण)का लागि भगवान् जन्मने चर्चा हाम्रा शास्त्रमा छन् । कलियुगमा जब पापाचार, भ्रष्टाचारले नेटो काट्छ तब भगवान् विष्णुले कल्कि अवतार लिएर दुष्टको संहार गर्नुहुने छ ।

सम्भलग्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।

भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति ॥

अर्थात् 'सम्भल गाउँका धर्मीनिष्ठ ब्राह्मणका घरमा कल्किको जन्म हुने छ । उनले परशुरामसँग शिक्षा-दीक्षा लिएर सबै विधर्मीहरूलाई नाश गर्ने छन् ।' कलियुगका राक्षसहरूलाई निर्मूल पारेपछि पुनः सत्ययुगको प्रारम्भ हुने छ । हिन्दूधर्मले सत्य, त्रेता, द्वापर र कलि गरी चार युगमा विभाजन गरेको छ । सत्ययुगमा मानिसहरू सात्विक थिए,

¹⁸² यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युथानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ —गीता ४।७

धर्मकर्ममा समर्पित थिए । खानपान, रहनसहन आदिको नियम थियो । वातावरण स्वच्छ थियो । लोभ, हत्या, हिंसा कतै थिएन । त्यसकारण मानिसको आयु पनि लामो थियो र युगको अवीधि पनि लामो थियो—

द्वात्रिंशदिभः सहस्रैश्च युक्तं लक्षचतुष्टयम् । प्रमाणं कलिवर्षाणां प्रोक्तं पूर्वैर्महर्षिभिः ॥

युगानां कृतमुख्यानां क्रमान्मानं प्रजायते । कलेर्मानं क्रमान्निघ्नं चतुस्त्रिंशतिस्तदा ॥
अर्थात् कलियुगको आयु पहिलेका महर्षिहरूले चार लाख बत्तीस हजार वर्ष मानेका छन् । जसअनुसार सत्ययुगको आयु सत्र लाख अठाइस हजार (१७,२८,०००), त्रेतायुगको आयु बाह्र लाख छयान्बन्ने हजार वर्ष (१२,९६,०००), द्वापरयुगको आयु आठ लाख चौसठ्ठी हजार (८,६४,०००) वर्ष एवं कलियुगको आयु चार लाख बत्तीस हजार वर्ष (४,३२,०००) वताएका छन् । यो अठ्ठाइसौं कलियुग हो । यस कलियुगको आयु वि. सं. २०७० सालसम्म आइपुग्दा ५,११४ वर्षमात्र बितेको छ । कुविचार, कुसंस्कार र कुकर्मले मानिसको आयु छोटो हुँदै जान्छ । यसले गर्दा एकपछि अर्को युगको आयु निकै छोटो बन्न पुग्छ । 'सत्ययुगका मानिसहरूको विचार, खानपान सबै सात्विक थियो, त्रेतामा रज प्रकृतिको बन्न पुग्यो, द्वापरयुगमा रज र तम मिलेको जस्तो भयो । कलियुगमा तम प्रकृतिको प्रवृत्तिले युक्त मानिसमात्र भए^{१८३} ।' अहिलेका मानिसहरूमा पहिलेको जस्तो ज्ञान, विज्ञान, अनुभव र साधना छैन । जस्तै द्वापरयुगसम्म ज्योतिषीकहाँ हेराउन चिना बोकेर जानु पर्दैनथ्यो । आकाशीय पिण्ड हेरेर भविष्यवाणी गरिदिन्थे । वेदव्यासले चिना नै नहेरी महाभारतको युद्धको अग्रिम जानकारी दिएका थिए । त्यस्ता विज्ञ अहिले देखा परेका छैनन् । अन्य अल्पज्ञहरूले चर्चामा आउन वा स्वार्थ पुरा गर्न विना आधार पृथ्वीको विर्सजन हुन लाग्यो भन्ने हल्लाहरू चलाई दिन्छन् । नेपालमा पनि कहिले भूईँचालोको हल्ला, कहिले राजनीतिका काल्पनिक चर्चाहरू आइरहन्छन् । बिग्रदै गएको राजनैतिक अवस्थालाई देखेर देशकै अस्मितामाथि प्रश्न उठाउन थालेका छन् । नेपालले सुधर्ने र प्रगति गर्ने राम्रो योग र अवसरमा पनि बाटो समात्न सकेन । अब छिट्टै यस्तै राम्रो समय आउँदैछ ।

यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्य वृहस्पती ।

एकराशौ समेष्यन्ति तदा भवति तत् कृतम् ॥

—श्रीमद्भागवत १२।२।२४

अर्थात् 'सूर्य, चन्द्र र वृहस्पति तिष्य नक्षत्रमा एकैपटक प्रवेश गरेपछि सत्ययुगको प्रारम्भ हुन्छ ।' २०७१ साल साउन १० गते दिउँसो भण्डै तीन बजेर बीस मिनेट जाँदा चन्द्र, सूर्य,

183 सत्त्व कृत रजस्वेता द्वापरौ तु रजस्तमौ । कलौ तमस्तु विज्ञेयं गुणं वृत्तवशेन तु ॥—वायुपुराण

वृहस्पति कर्कट राशि र तिष्य नक्षत्रमा प्रवेश गर्दछन् । एउटै समयमा प्रवेश भए पनि तिष्य नक्षत्रमा ग्रहहरू भेट हुन पुग्छन् । राष्ट्रप्रमुख वा सरकार प्रमुखहरूले त्यो दिनमा कुनै कदम चाले भने राष्ट्रले बाटो लिन्छ, गति प्राप्त गर्छ तर सत्ययुगकै प्रारम्भ भने त्यो दिनदेखि हुँदैन । भण्डै एघारदेखि तेह्र वर्षको आसपासमा चन्द्र, सूर्य र वृहस्पति तिष्य नक्षत्र र एउटै राशिमा आइपुग्दछन् । जस्तै वि. सं. २०४७ साउन सात गते सूर्य र चन्द्रमा तिष्य नक्षत्र परे पनि वृहस्पति अर्कै नक्षत्रमा परेको थियो केवल एउटै राशिमा थिए । वि. सं. २०५८ साल साउन सात गतेदेखि नौ गतेसम्म तीनवटा ग्रह एउटै राशिमा बसेका थिए । यस्ता योगले राष्ट्रलाई केही गर्न सन्देश अवश्य दिन्छ तर सतितको श्रापले आजसम्म त्यसलाई सदुपयोग गर्ने कुनै नेपाली पुत्र जन्मिएनन् । २०७१ सालमा ग्रहको योग सर्वोत्तम छ त्यसका लागि व्यक्ति र बुद्धि राम्रो हुन आवश्यक छ । यस्ता योग परेका वर्ष साउनमा मात्र होइन राम्रो योग परेको समयमा चालिएका कदमले ठूलो अर्थ राख्दछ । 'कार्तिक माहिनाको शुक्लपक्ष नवमी तिथिमा सत्ययुगको समाप्त हुन्छ । वैशाख माहिनाको शुक्ल तृतीयाको दिनमा त्रेतायुग सकिन्छ । माघ माहिनाको औंसीमा द्वापर र भदौ माहिनाको कृष्णपक्षको त्रयोदशी तिथिका दिन कलियुग सकिन्छ'^{१८४} । २०७१ सालको साउन १० गते भाद्र कृष्ण त्रयोदशी तिथि नपरेका कारण यो दिनमा कलियुग सकिदैन । अन्य शास्त्रको वर्णनअनुसार पनि कलियुग सकिने लक्षण देखिएको छैन:-

प्रतापहीना भूपाश्च प्रजाश्च करपीडिताः ।

जलहीना महानद्यो दीर्घिकाकन्दरादयः ॥

-श्रीदेवीभागवत ९।८।२८

'शासक वर्गहरूमा कुनै तागत हुँदैन र प्रजाले मान्दैनन् । शासकले जनताबाट थग्न नसक्ने कर उठाएर लिने छन् । ठूला नदी, तलाउ, भरनाहरू सुक्ने छन् ।' शास्त्रहरूले कलियुगको पाँच हजार वर्ष बितेपछि सबै नदीहरू प्रदूषित हुने छन् र कलियुगको अन्तमा पानीको चरम अभाव हुन्छ भनेका छन् । अहिले कलियुगको पाँचहजार वर्ष बितेको छ । उपत्यकाभित्रका खोलामात्र होइन अन्य नदीहरू पनि प्रदूषित बन्दै गएका छन् । गाईले दिसा खान्छ भनेको पनि बिस्तारै देखिन थालिएको छ । पीपलको पातको टुप्पो जति मसिनो हुन्छ फेदैसम्म उस्तै हुन्छ, उर्वरभूमिहरू मरुभूमि बन्दछन्, नदीहरू गहिरिँदै गएर लुप्त हुन्छन्, नैतिकताको नाश हुन्छ, अनि कलियुग चरम अवस्थामा पुग्दछ । त्यसैले कलियुग वा पृथ्वी नष्ट अहिले भइहाल्दैन ।

¹⁸⁴ नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्तिके निरात्कृतम् । त्रेता सिततृतीयायां वैशाखे द्वापरं युगम् ।

दर्शो वै माघमासस्य त्रयोदश्यां नभस्यके । कृष्णे विजानीयाज्ज्ञेया मन्वन्तरादयः ॥ (अग्निपुराण प्रथम खण्ड 'पेज नं. ३६७')-श्रीराम शर्मा आचार्य

सत्यहीना जनाः सर्वे सस्यहीना च मेदिनी ।

फलहीनाश्च तरवोऽपत्यहीनाश्च योषितः ॥

—देवीभागवत् १।८।२६

‘सबै जना असत्य बोल्दछन्, पृथ्वीमा धानलगायतका अन्नहरू उत्पन्न हुँदैन, वृक्षहरूमा फल लादैन र महिलाहरू सन्तानहीन हुन्छन् ।’ अहिले महिलाहरूमा सन्तान उत्पादन गर्ने क्षमता कम हुँदै गएका मात्र छैन, बच्चा नै नजन्माउने प्रवृत्ति बढ्दै गएको छ । चीन, जर्मन एवं विकसित राष्ट्रका महिलाहरूको अवस्था अझ दर्दनाक छ । धर्म पुत्र/पुत्री पाल्ने तर बच्चा नजन्माउने लहर यसरी बढ्दै गयो भने भोलि यो अवस्था नआउला भन्न सकिदैन । आफूले नजन्माएको बच्चा र बुबा-आमाको काखमा नहुर्केका सन्तानबीच भावनात्मक सम्बन्ध होला आत्मीय सम्बन्ध हुन सक्दैन । कलियुगको अन्तसम्म सम्बन्धहरू कमजोर हुँदै गएर एकलोपन र रिक्तताको मात्र अनुभूत गर्ने छन् । पूर्वीय ज्योतिषीय गणनाअनुसार कलियुगको आयु समाप्त हुन वि. सं. २०७० सालबाट अझै ४,२६,८८६ वर्ष बाँकी छ । त्यो भन्दा पहिले समय-समयमा सानातिना प्रलयहरू होलान्, भूकम्प सोनामीलगायतका विपत्तिहरू आउलान्, बम पडकलान्, जन-धनको क्षति होला तर पृथ्वी नै ध्वस्त अवश्य हुँदैन ।

पृथ्वीलाई शेषनागले थामेको हो त ?

नेपाली जनमानसमा धेरै पहिलेदेखि 'पृथ्वीलाई शेषनागले थामेर बसेका छन्, पृथ्वीलाई बोक्दा-बोक्दै थाकेपछि अर्को काँधमा राख्दा पृथ्वी हल्लिन्छ र भूईँचालो जान्छ' भन्ने लोकोक्ति प्रचलित छ । शतपथब्राह्मणको उत्तर भाग बृहदारण्यक उपनिषद्मा महर्षि याज्ञवल्क्यलाई राजा जनकको सभामा वाचकनवी गार्गीले विश्वब्रह्माण्डको हरेक वस्तुहरू के-केमा अडेको छ भन्ने प्रश्न गर्छिन् । याज्ञवल्क्य उत्तर दिँदै जाने क्रममा गार्गीले कडा र समस्याजनक प्रश्न सोध्न थालिन् । राजा र उपस्थित सबै ज्ञानबाट लाभान्वित र आनन्दित भए । तर याज्ञवल्क्यसँग उत्तर सकिदै गएपछि गार्गीलाई भन्दछन् गार्गी मतिप्राक्क्षीर्मा ते मूर्धा व्यपत्तदनतिप्रश्न्या^{१८५} 'हे गार्गी ! अरू प्रश्न सोध्यौ भने तिम्रो टाउको फुट्ने छ ।' यसपछि गार्गीले प्रश्न सोध्न छोडेकी थिइन् । गार्गीले याज्ञवल्क्यलाई सोधेको प्रश्नले भारतको गढवालराज्यमा चलेको एउटा किम्बदन्तिसँग मेल खान्छ । गढवालको लोकोक्तिअनुसार— 'पृथ्वीलाई शेषनागले अढाएको छ । शेषनागलाई त्रिशूलले अढाएको छ । त्रिशूललाई साँढेले अढाएको छ ।' यसभित्र गम्भीर रहस्य र दर्शन लुकेको छ, जसको वर्णन यो सानो लेखमा अट्दैन । यसको सारांश हो:- पृथ्वी शेषनागमा अडेको छ भन्नुको अर्थ यो चराचर जगत् नष्ट भएपछि बाँकी रहने तत्त्व नै शेष हो । सबैलाई चिन्ने, धारण गर्ने शक्ति जसमा छ त्यसलाई नाग भनिन्छ । चराचर जगत्लाई चिन्ने र धारण गर्ने त परमात्मा नै हो । त्यसकारण शेषनाग भनेको सर्प विशेष नभएर परमात्मा हो । सत्त्व, रज, तम तीन गुणलाई जसले नियमन (नियन्त्रण) गर्छ त्यसलाई त्रिशूल भनिन्छ । साँढे अर्थात् धर्मरूप वृषभका चार (तप, सत्य, दया र दान) खुट्टा छन् । भगवान् शिवलाई पनि वृषरूप मानिन्छ^{१८६} । अर्को दृष्टिबाट हेर्ने हो भने:- वेदलाई ज्ञानकाण्ड, उपासनाकाण्ड र कर्मकाण्ड गरी तीन भागमा विभाजन गरिएको छ । तीनवटै काण्डबाट शेष अर्थात् परमात्माको पूजा, उपासना र चिन्तन गरिन्छ । जसलाई त्रिशुलका रूपमा लिन सकिन्छ । चारखुट्टाको प्रतीक चार वेद(ऋक्, यजुर्, साम र अथर्व) हुन् । प्रतीकात्मक रूपमा ज्ञानकाण्ड, कर्मकाण्ड र उपासनाकाण्ड चार वेदमा अडेको प्रसंगलाई यसले देखाउन खोजेको हो ।

^{१८५} बृहदारण्यकोपनिषद् अध्याय ३ ब्राह्मण ६। १

^{१८६} अथाधः स रथस्यास्य भगवान्धरणीधरः । वृषेन्द्ररूपी चोत्थाय स्थापयामास वै क्षणम् ॥—रुद्रसंहिता ९।८

शेषको अर्थ 'बाँकी' वा 'ननासिने' हुन्छ । ५लाई ४ले भाग गर्दा १ बाँकी रहन्छ, जसलाई शेष भनिन्छ । नहराउने, नबिलाउने, नघट्ने, नबढ्ने अंक नै शेष हो । संसार नष्ट हुँदा बाँकी रहने तत्त्व परमात्मा हो, त्यसकारण उहाँलाई शेष भनिएको हो । कैयौं कथा प्रसंगमा हजार टाउका भएका शेषनागको वर्णन आउँछ । वेदले पनि परमात्माको हजारौं शिर (टाउको), हजारौं आँखा र हजारौं पाऊ(खुट्टा) छ^{१८७} भनी वर्णन गरेको छ । पृथ्वीलाई थाम्ने 'शेषनाग' सर्प होइन भन्ने विषयलाई विभिन्न पुराण, उपनिषद्, लयायतका ग्रन्थहरूले पुष्टि गरेका छन्^{१८८} । जस्तै भगवान् विष्णु संसार प्रलय भई नयाँ सृष्टि नहुँदासम्म जलमग्न पृथ्वीमाथि शेषनागलाई ओछ्यान बनाएर सुत्नुभएको वर्णन पाइन्छ । भगवान् विष्णु सर्प शेषनागमाथि होइन कि परमात्मामा एकाकार भएर विश्राम गर्नुभएको हो । विष्णुका अनेक नाममध्ये शेषशायी अर्थात् शेषमा सुत्नेवाला पनि एक हो ।

तपसा सृज्यते विश्वं ब्रह्मा विश्वं विना श्रमम् ।

पाति विष्णुर्हरोऽप्येति धत्ते शेषोऽखिलां महिम् ॥

-शिवपुराण उमासंहिता १२।५२

अर्थात् 'तपस्याबाट ब्रह्माले विश्वको सृष्टि गर्नु हुन्छ, त्यसमा ब्रह्माजीलाई कुनै परिश्रम पर्दैन । भगवान् विष्णुले रक्षा र पालन पोषण गर्नु हुन्छ, शिवले संहार गर्नु हुन्छ र शेष (शेषनाग) ले पृथ्वीलाई धारण गर्नु हुन्छ ।' ब्रह्मा, विष्णु र महेशका अधिपतिलाई ब्रह्म भनिन्छ । संसारको प्रलयपछि सबै ब्रह्ममा मिल्न पुग्दछन् । त्यही ब्रह्मलाई यस श्लोकले शेष भनेको हो । संसारको नष्ट पापले गर्छ, जबसम्म गाईको संरक्षण हुन्छ, असल ब्राह्मण रहन्छन्, वेदका ध्वनिहरू गुन्जन्छन्, चरित्रवान् स्त्रीहरू रहन्छन्, सत्यवादी-निलोभी एवं दान दिनेहरू प्रशस्त रहन्छन् तबसम्म पृथ्वीको विनाश हुँदैन^{१८९} । सत्यलाई छोड्दै गएपछि पापले संसारलाई खाँदै जान्छ र पृथ्वी नष्ट हुन्छ । अनि सारा तत्वहरू शेष वा परमात्मामा आश्रित हुन्छन् । जसले ब्रह्मा, विष्णु र शिवको सृष्टिलाई थामेर राख्दछ, त्यो शेषबाहेक अरु हुनै सक्दैन ।

नष्टे लोके द्विपरार्धावसाने, महाभूतेष्वादिभूतं गतेषु ।

व्यक्तेऽव्यक्तं कालवेगेन याते, भवानेकः शिष्यते शेषसंज्ञः ॥

- श्रीमद्भागवत १०।०३।२५

¹⁸⁷ सहस्रशीर्षाः । सहस्राक्षः सहस्रपात्.....।-शुक्लयजुर्वेद ३।१।१

¹⁸⁸ अस्त्येव सा सदा शुद्धा सुप्रतिष्ठैकरूपिणी । द्वितीया पृथ्वी मूर्त्ता शेषाख्या धारयत्यधः ॥ भागवत्

¹⁸⁹ गोभिर्विश्वे च वेदैश्च सतीभिः सत्यवादिभिः । अलुब्धैर्दानशीलैश्च सप्तभिर्धार्मिकैः मही ॥

अर्थात् 'द्वितीयपरार्धमा जब यो लोक नष्ट हुन्छ तब पृथ्वीलगायतका पाँचतत्त्व अहंकारमा मिल्छन् । कालको वेगले अव्यक्त संसार व्यक्तरहित ईश्वरमा मिल्दछ । त्यो समयमा शेष नाम गरेका केवल एक ईश्वरमात्र रहनुहुन्छ ।' श्रीमद्भागवतले पनि शेषनागलाई सर्पको रूपमा नलिएर परमात्माको रूपमा लिँदै महाप्रलयपछि बाँकी रहने तत्त्व नै शेष हो भनी पुष्टि गरेको छ । चराचर जगत् नष्ट भएपछि बाँकी रहेका परमात्माले सृष्टिको आरम्भ गर्न त्रिदेवतालाई निर्देशन दिन्छन् । ब्रह्माण्ड, ब्रह्मा, विष्णु, शिवलाई आफूमा विलय गराउने निराकार ज्योतिर्विन्दु स्वरूप परमात्मा नै शेष हो । ब्रह्माण्डका अधिपति ब्रह्मा, विष्णु र शिव होइनन् भन्ने अनेक प्रमाण शास्त्रले दिएका छन् । भगवान् शिव ध्यानस्थ देखिन्छन्, संसार प्रलय भएपछि विष्णु योग निद्रामा मग्न हुन्छन्, ब्रह्माजी पनि कमलमाथि आसन कसेर ध्यानमा नै हराउँछन् । हामी देवीदेवताको ध्यान गर्दछौं तर उनीहरू कसको ध्यान गर्दछन् त ? यी सबैका कोही न कोही साभ्ना आराध्य देव हुनुहुन्छ । त्यही उपास्य परमात्मा नै शेषनाग हो । उहाँ चराचर जगत्का आधार र संरक्षक हुनुहुन्छ :-

तस्याधारः स्थितो नागः स च विष्णुः प्रकीर्तितः ।

ब्रह्मणो वचसां हेतोर्बिभर्ति सकलं त्विदम् ॥

शेषस्यास्य गुणान् वक्तुं न शक्ता देवदानवाः ।

योऽनन्तः पठ्यते सिद्धैर्देवर्षिगणपूजितः ॥

-शिवपुराण उमासंहिता १५ । ११-१२

अर्थात् 'ब्रह्माण्डको आधारमा शेषनाग रहेका छन् । उनलाई विष्णु भनिन्छ । ब्रह्माजीका वचनले शेषनागले विश्व ब्रह्माण्डको धारण गर्दछन् । ती शेषको गुण बयान गर्ने तागत देवता र दानवमा छैन, देवर्षिहरूबाट पूजित ती शेषलाई सिद्धहरू अनन्त भन्दछन् ।' जसको आदि (शुरूवात) र अन्त(सकिने स्थान)को बारेमा थाहा छैन, जसको लम्बाई, चौडाईको मापन गर्न सकिदैन, त्यसलाई अनन्त भनिन्छ । अनन्तनाग(सर्प) विशेष होइन त्यो परमात्मा हो । वैदिकशास्त्रहरूले प्रष्टसँग संसारको आधार शेषनागका रूपमा सर्पलाई नलिएर परमात्मालाई लिएका छन्, त्यसकारण यो चराचर जगत्लाई धान्ने वा बोक्ने सबै ब्रह्म^{१९०}, परमात्मा वा शेषनाग हो ।

¹⁹⁰ मनीषिणो मनसा विब्रवीमि वो ब्रह्माध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन् ॥-तैत्तिरीयब्राह्मण २।८।९

शास्त्र किन पढ्ने ?

हिन्दूहरूले शास्त्र चिन्तन, मन्त्र उच्चारण, देवीदेवताहरूको स्मरण, परमात्माको अस्तित्व ग्रहणबाट हरेक दिनको प्रारम्भ गर्दछन् । शास्त्रले मानिसको मार्ग प्रशस्त गरी दिएकाले शास्त्र र जीवनलाई पर्यायवाची मानिन्छ । शासनात् तारयति यत् तत् शास्त्रम् अर्थात्, जुन ज्ञानले मानिसलाई अनुशासित बनाउँछ, आफूमाथि शासन गर्दै सबैको उद्धार गराउँछ त्यसलाई शास्त्र भनिन्छ । शिष्यतेनेनेति शास्त्रम् अर्थात् जसबाट शासन गरिन्छ त्यसलाई शास्त्र भनिन्छ । शास्त्रलाई प्रत्यक्ष, अनुमान र शब्द प्रमाणका^{१९१} आधारमा मन्त्रद्रष्टा ऋषिमुनिहरूले निर्माण गरेका हुनाले यसमा असत्यको गन्ध पाइदैन, भुटोको रङ्ग भेटिदैन, कल्पनाको दुर्गन्ध देखिदैन । शास्त्रले मानिसलाई सहज, सरल, निरोगी र उपकारी बनाउँछ । यसलाई पालन गर्ने मानिसको जीवन सार्थक बन्दछ र मोक्षको^{१९२} ढोका खुल्दछ । शास्त्रयोनित्वात्^{१९३} शास्त्र नै मुक्तिको बाटो हो, परमात्मालाई साक्षात्कार गर्ने आधार हो । त्यसकारण शास्त्र मार्ग हो, आँखा हो, औषधि हो, विज्ञान हो । ऋषिमुनिहरूले प्रयोग र परीक्षण गरेका विज्ञानसम्मत ज्ञानहरूलाई सङ्कलन गरिएको पुस्तकलाई शास्त्र भनिन्छ । ऋषिमुनिहरूले जीवनलाई अनुसन्धानमय, विचारलाई खोजमय, हरेक कर्मलाई विज्ञानमय तरिकाले उपभोग गरेका कारण उनीहरूलाई वैज्ञानिक भनिन्छ । उनीहरूको अथक परिश्रमको उपलब्धिको अभिलेख शास्त्र हो, त्यसैले शास्त्रहरूलाई विज्ञानको जननी भनिन्छ ।

विज्ञानेन वा ऋग्वेद विजानाति इमञ्च
लोकममुञ्च विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते ॥

—छान्दोग्योपनिषद् ७।७।१२

अर्थात् 'विज्ञानबाट ऋग्वेद जानिन्छ, विज्ञानबाट पृथिवीलगायतका लोकहरूको बारेमा बुझिन्छ, विज्ञानलाई साक्षात् ब्रह्म वा परमात्मा जानेर विज्ञानको उपासना गर ।' विज्ञानका नियमअनुसार हिँड्ने हिन्दूहरू विज्ञानका जन्मदाता हुन् । वेदव्यासले वेदको सङ्कलन गर्दा, याज्ञवल्क्य, मनु, पराशर आदिले स्मृतिग्रन्थहरू लेख्दा, भृगुले भृगुसंहिता, रावणले रावणसंहिता प्रकाशित गर्दा, पाणिनिले अष्टाध्यायी, चाणक्यले चाणक्यनीति र कौटिल्यको अर्थशास्त्रलगायतका ग्रन्थहरू तयार गर्दा अन्य महादेशका मानिसहरू बाँदरबाट मानिसमा परिणत हुँदै थिए, उनीहरूको पुच्छर खिइदै थियो । कुवेरले जहाज

^{१९१} त्रीण्येव प्रमाणानि पठितानि सुमर्मगैः । प्रत्यक्षं चानुमानं च शब्दं चैव तृतीयकम् ॥—देवीभागवत

^{१९२} मोक्षस्य हि न वासोऽस्ति न ग्रामान्तरमेव वा । अज्ञानं हृदयग्रन्थिनाशो मोक्ष इति स्मृतः ॥—पद्मपुराण

^{१९३} वेदान्त दर्शन १।१।३

उडाउँदा, अश्विनी कुमारहरूले डाक्टरी पेशालाई प्रचारप्रसार गर्दा, विश्वकर्माको भवन डिजाइन गर्दा अन्य महादेशमा सभ्यताको विकास त के मानवहरू रामापिथेकसको रूपमा देखा पर्दै थिए । मत्स्यगन्धाले डुङ्गा चलाएर मानिसलाई नदीपार गराउँदै गर्दा पाश्चात्यहरू कन्दमूल धोएर खान नजान्ने अवस्थाका लङ्कुरबाँदर थिए । प्राचीनकालको चरम विकासमा शास्त्रहरूकै भूमिका र आशीर्वाद थियो । शास्त्र वा ज्ञानको जन्मदाता वेद हो । वेदबाट सबै ज्ञान, विज्ञानको जन्म भयो, त्यसैले वेद सबैको फेद हो, जरा हो । वेद गयो भने न त मान्छे, न त विज्ञान, न त संसारकै अस्तित्व रहन्छ । वेद विऊ हो, जसबाट हरेक रहस्यको भेउ पाउन सकिन्छ । शास्त्रहरू वेद र विज्ञानसम्मत छन् । ऋषिमुनिले खोज, अनुसन्धान, परीक्षण, प्रयोग गरी जीवोपयोगी भएपछि त्यसको वर्णन शास्त्रमा गरेका छन् । त्यसैले श्वास र शास्त्रविना मानिसको अस्तित्व रहँदैन ।

तिस्रः कोटयोर्धकोटी रोमणी व्यावहारिके ।

सप्तलक्षाणिकेशः स्युर्नखा प्रोक्तास्तु विंशति ।

—गरुडपुराण १५।४८

अर्थात् 'मानवको शरीरमा तीन करोड पचास लाख रौ हुन्छन्, टाउकोमा सात लाख रौ छन्, हात र खुट्टामा जम्मा बीस वटा नङ छन् ।' यो सामान्य मानव शरीरको वर्णन हो । कसैको एउटै हात वा खुट्टामा छ वटा औंला भएको अवस्थामा यसले मेल खाँदैन । कसैलाई टाउको खुइल्ने रोग लाग्यो भने शास्त्रले भने जति रौ नहुन सक्छ । हाम्रा अग्रजले शास्त्रमा शरीरदेखि संसारसम्मको सत्य, तथ्य खोज गरेर सन्ततिका लागि राखिदिएका छन् । नाड्यः स्थूलाश्च सूक्ष्माश्च कोटिशः परिकीर्तिताः^{१९४} अर्थात् शरीरमा सूक्ष्म र स्थूल (मोटा) नाडी एक करोडको संख्यामा हुन्छन् । यति गहिरो खोज शास्त्रज्ञबाहेक अन्यले गर्दैनन् । शास्त्रको ज्ञाता हुन कोठामा बसेर दुई चार जनाका किताब पढेर, गफ गर्न जानेर हुँदैन अध्ययन र अनुसन्धान नै गर्नुपर्छ ।

ये समुद्रान्निरखनन् देवास्तीक्ष्णभिरभ्रिभिः ।

सुदेवो अद्य तद् विद्याद् यत्र निर्वर्षणं दधुः ॥

—शतपथब्राह्मण ७।५।२

'देव अर्थात् विद्वान्हरूले मनरूपी समुद्रबाट वाणीरूपी तीक्ष्ण कोदालोद्वारा खनेर त्रयी विद्यारूप वेदलाई निकाले ।' ऋषिमुनिहरूका घोर तपस्या, अथक परिश्रमबाट प्राप्त ज्ञानको संगालोलाई हिन्दूधर्मले शास्त्र वा विज्ञान मान्दछ । शास्त्रका मर्म वा अनुशीलन गर्ने व्यक्तिहरूले सबै विषयलाई जान्दछन्, बुझ्दछन्, अनुभव गर्दछन् । त्यसैले भनिएको छ— सर्वस्य लोचनं शास्त्रम् शास्त्र नै सबैका आँखा हुन् । आँखा दुई किसिमका हुन्छन्,

पहिलो:- चर्मचक्षु(छालाका आँखा) जसले बाहिरी दुनियाँ देख्दछ, स्थूल ज्ञान गर्दछ ।
 दोस्रो:- ज्ञानचक्षु(ज्ञान रूपी आँखा) जसले भित्री ज्ञान वा सूक्ष्माति सूक्ष्म विषय थाहा पाउँछ । महादेवको तेस्रो आँखा भनेकै ज्ञानचक्षु हो । जसको तेस्रो आँखा खुल्छ, त्यही महादेव बन्दछ । तेस्रो आँखाको ज्ञान नै शास्त्र हो । 'त्यसकारण शास्त्रले गर्न हुने र नहुने कार्य-अकार्यको व्यवस्था गरेको छ । शास्त्रले विधान गरेअनुसार कर्म गर्नु आवश्यक छ'^{१९५} ।' शास्त्रले वताएअनुसार कार्य गर्दा पाप हुन गए त्यसको जिम्मेवारी शास्त्रले नै लिन्छ । दादा वाक्यं प्रमाणम् तर्क, वितर्क, कुतर्कले हुँदै नभएका कुरालाई सिद्ध गर्न खोज्ने प्रवृत्तिले वेदबाहेकका शास्त्रभिन्न क्षेपकको बिगबिगी बढ्न थालेको छ र शास्त्रले कानूनको काम गर्न सकेको छैन । कानून शब्दमा 'का' अक्षर निकाल्ने हो भने नुन, बीचको 'नू' अक्षर निकाल्दा 'कान' शब्द बन्दछ । जसको अर्थ क्रमशः कानूनलाई सबैका कानले सुनुपर्छ, नुनको जस्तै त्यसको स्वाद सबैले लिनुपर्छ तर अन्तिमको अक्षर 'न' निकालेमा कानु बन्दछ, यसको अर्थ न्यायको दृष्टिमा पक्षपात कहिल्यै हुनु हुँदैन अर्थात् कानुन अन्धो हुनुहुन्न । त्यसैले कानून शास्त्रमा आधारित हुनुपर्छ, विज्ञानमा उभिएको हुनुपर्छ ।

अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।

सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्यः नास्त्यन्ध एव सः ॥

—हितोपदेश (मित्रलाभ)

अर्थात्, 'अनेकाँ शङ्काहरूलाई निर्मूल पार्ने, अप्रत्यक्षलाई प्रत्यक्षजस्तै गरी देखाउने, शास्त्ररूपी आँखा जोसँग छैन वास्तवमा त्यो अन्धो हो ।' शास्त्रहरू देवताले लेखेको हुनाले कहिल्यै भुटो, कल्पनिक र मनगणन्ते हुँदैन । त्यसैले शास्त्रका ज्ञान पुरानो भए पनि उपयोगी र अमर हुन्छ'^{१९६} । शास्त्रले देखाएको बाटो हिँडेसम्म हिन्दूहरूले रामराज्यको अनुभूति गरेका थिए, वैभवले पूर्ण थिए र शान्तिको श्वास फेरेका थिए । कुनै पनि बाबु-आमाले आँसु लुकाउँदै, छोराबुहारीबाट तिरस्कृत भएर वृद्धाश्रममा जानु परेको थिएन । कुनै सन्तानले क्यूरेटको शिकार बनेर जन्म नै नपाईकन मृत्युको मुखमा जानु परेको थिएन । चोरी, भ्रष्टाचारी, आततायीहरूको विगबिगी थिएन । मै लाऊँ मै खाऊँको अवस्था थिएन । शास्त्र संविधान हो, मुक्तिको बाटो हो, सत्यतथ्य देख्ने आँखा हो । सभ्य समाज, असल नागरिक, शान्त वातावरण, उन्नत राष्ट्र बनाउन शास्त्रलाई पढ्ने, शास्त्रको ज्ञानलाई अपनाउने, शास्त्रको दर्शनलाई अबलम्ब गर्ने, शास्त्रको निर्देशनमा जीवनलाई समर्पित गर्नु अत्यावश्यक छ । त्यसकारण हरेकले म को हुँ ? मैले के गर्नुपर्छ ? कहाँ जानु पर्छ ? लगायतका विषयलाई बुझ्न शास्त्र पढ्नु पर्छ ।

^{१९५} तस्माच्छत्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥—गीता १६।२४

^{१९६} देवस्य पश्य काव्यम्, न ममार न जीर्यति ।—अथर्ववेद १०।८।३२

टुप्पीको महत्त्व

बाहिरबाट हेर्दा अर्थ नलाने तर धार्मिक, सांस्कृतिकदृष्टिले महत्त्वपूर्ण अर्थ, रहस्य र गरिमा राख्ने प्रतीकात्मक चिह्नको नाम हो टुप्पी । शरीरको सबैभन्दा टुप्पो वा शीर्षस्थानमा राखिने हुनाले यसलाई नेपालीभाषामा टुप्पी र संस्कृतभाषामा शिखा भनिन्छ । व्रतबन्ध गरेपछि हरेकले टुप्पी राख्नुपर्ने शास्त्रीय मान्यता छ । जसरी एरियलविना रेडियो, डिस्क-एन्टिना-केवललाइनविना टेलिभिजनले काम गर्दैन, त्यस्तै टुप्पीबिनाको अध्यात्म क्षेत्रको अर्थ रहँदैन । त्यसैले हिन्दूले शिरमा टुप्पी राख्दै आएका हुन् । टुप्पीलाई कसरी राख्ने ? कत्रो राख्ने ? कहिले बाँध्ने ? कतिबेला खुल्ला राख्ने ? भन्ने विषयलाई शास्त्रले निर्दिष्ट गरेका छन् । गायत्रीमन्त्रेण शिखां बद्ध्वा गायत्रीमन्त्र उच्चारण गर्दै टुप्पी बाँध्नु पर्छ । चाणक्य(कौटिल्य)ले आफ्ना पिताका हत्यारा पाटलीपुत्रका नन्दवंशीय नरेशलाई पदबाट अपदस्थ नगराएसम्म शिखालाई खुल्ला राखेका थिए । यसबाट टुप्पीको प्रतिज्ञा ठूलो हुन्छ भन्ने प्रमाण मिल्दछ । टुप्पी कति मोटो राख्ने भन्ने सम्बन्धमा व्यक्तिको बौद्धिकस्तर, अवस्था, सम्प्रदायलगायतका पक्षहरूले ठूलो भूमिका खेल्दछन् । आकारका आधारमा टुप्पीलाई गौखुर प्रमाण, बच्छखुर प्रमाण, कुश प्रमाण गरी विभिन्न भागमा विभाजन गरिएको छ । टुप्पीको सम्बन्ध अध्यात्म, जनै, परमात्मासँग जोडिएको छ । टुप्पी कसेर पढ्नु पर्छ भन्ने लोकोक्ति नेपाली समाजमा प्रचलित छ । व्रतबन्ध गर्दा कपाल खौरिएर पहिलो पटक टुप्पी राखिन्छ र मृत्युपर्यन्त फालिदैन । टुप्पी आध्यात्मिक र सामाजिक अधिकार-पत्र हो जसले हरेक कार्य गर्ने अनुमति प्रदान गर्दछ ।

आन्तरो मस्तकस्योर्ध्वं शिरासन्धसमागमः ।

रोमावर्तोऽधिपो नाम यस्तु मर्मः हरत्यसून् ॥

अर्थात् 'टाउकाको उच्च स्थानमा रौंहरूको भुमरीको नाम मालिक हो, यो मर्मस्थल छ, जहाँ कुनै चोट लाग्न साथ मानिसको मृत्यु हुन्छ ।' त्यही संवेदनशील भागमा नै टुप्पी राख्नुपर्छ । यशसे श्रिया शिखा^{१९} यश र ऐश्वर्य प्राप्तिका लागि शिखा धारण गर्नु । टुप्पीले दिमाग वा प्रतिभाको प्रतिनिधित्व गर्ने, मानिसमा धैर्य धारण गर्ने शक्ति बढाउँछ । पाश्चात्यहरूले भौतिक र व्यवहारिक पक्षसँग टुप्पीको महत्त्वलाई जोडेर हेरेका छन् । टुप्पीले सहन र स्मरण शक्ति बढाउने चर्चा उनीहरूले गरेका छन् । हिन्दूनारीहरू धैर्य, सहनशील हुनुमा लामो कपाल एक कारण हो । नारीहरूले कपाल काट्न थालेपछि

उनीहरूमा तुरुन्त रिसाउने, सहनशील, लगनशीलपनमा हास देखिएको छ । शास्त्रहरूले बाङ्गो, जर्कटो(दरो) कपाल हुनेलाई घमण्डी, मोटो र लामो हुने भाग्यमानी हुन्छन् भनेका छन् । यसरी कपालको लम्बाई, रङ्ग, बनोटसँग मानसिक सम्बन्ध रहन्छ ।

भौगोलिक रूपमा नेपालीहरू सगरमाथाका बासिन्दा हुन् । दयानन्द सरस्वती, योगी नरहरिनाथलगायतका अध्यात्मजगतका प्रसिद्ध महामनाहरूले सगरमाथा क्षेत्रलाई मानवसृष्टिको पहिलो स्थानका रूपमा मानेका छन् । संसार जलमग्न हुँदा सगरमाथा नडुबेको र मत्स्य नामक ऋषिले संसारको सारतत्त्वलाई एउटा डुङ्गामा राखेर सगरमाथाको चुचुरोमा बाँधेको शास्त्रीय मान्यता छ । सगरमाथा संसारको उच्चभाग वा टुप्पी हो । जीवनलाई दाउमा लगाएर मानिसहरू यहाँ पुग्नलाई आतुर देखिन्छन् । त्यस्तै शरीरको सगरमाथा टुप्पी हो । यसलाई संरक्षण गर्नका लागि हामीले टुप्पी पाल्नुपर्दछ । टुप्पी राखिने स्थानबाट अमृत बहन्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ । वेदान्तीहरू यहाँनिरको छिद्रलाई दशमद्वार एवं सुषुम्णा नाडीको क्षेत्र भन्दछन्^{१९८} । साधनारत साधुसन्तहरू जिब्रोलाई मुखभित्रबाट यहाँसम्म पुर्‍याएर अमृत सेवन गरी हजारौं हजार वर्ष बाँच्दछन् । साधना सम्पन्न साधुहरूले यही स्थानबाट प्राण त्यागेर परमधाम प्राप्त गर्दछन् । त्यहाँबाट प्राणवायु गयो भने पुनः जन्मनु पर्दैन भन्ने विश्वास छ । टुप्पी र जनैको अन्योन्याश्रितसम्बन्ध छ । जसले टुप्पी राखेको छैन, जनै लगाएको छैन त्यसले गरेको धार्मिक अनुष्ठानको अर्थ हुँदैन । दशनामी, सन्न्यासीलगायतका केही सम्प्रदायले टुप्पी राख्दैनन् । सन्न्यासीका पनि विभिन्न तह र सम्प्रदाय हुन्छन् । जो साधनाको उच्चतहमा छ, संसारसँग कुनै सम्बन्ध छैन त्यस अवस्थामा टुप्पीको सम्बन्ध गौण हुन्छ तर वैदिकधर्मको अनुयायी भएको परिचय दिन टुप्पी राख्नु परमावश्यक छ । पशुलाई चार खुट्टाले चिनाउँछ, पक्षीलाई पखैँटाले परिचय गराउँछ भने हिन्दू धर्म, संस्कृति, आर्यको परिचय दिने टुप्पी राख्नु हाम्रो कर्तव्य, दायित्व र जिम्मेवारी होइन र ?

^{१९८} अन्तरेण तालुके । य एष स्तन इवावलम्बते । सेन्द्रयोनिः । यत्रासौ केशान्तो विवर्तते । व्यपोह्य शीर्षकपाले ।-
तैत्तिरीयोपनिषद्, शीक्षावल्ली, छैटौं अनुवाक

माला किन जप्ने ?

साधना र उपासनाका लागि प्रयोग गरिने विभिन्न पदपदार्थमध्ये माला पनि एक हो । मालाको प्रयोग प्राचीनकालदेखि हुँदै आएको पाइन्छ । भगवान् विष्णुले वैजयन्तीमाला, शिवले रुद्राक्षको माला, सरस्वतीले स्फटिकको माला लगाएका वर्णन शास्त्रहरूले गरेका छन् । माला मुख्यतः घाँटीमा लगाइन्छ । साधकले अपेक्षित फललाई प्राप्त गर्न इष्टदेवसँग सम्बन्धित पदार्थको माला वा कण्ठी लगाउँछ । घाँटीमा भण्डै-भण्डै कसिने एवं टाउकोबाट फुकाल्न नमिल्ने छोटो मालालाई कण्ठी भनिन्छ । तुलसी, रुद्राक्ष वा अन्य पवित्र वस्तुका एक, तीन वा शास्त्रले तोकेअनुसारका दाना राखेर कण्ठी बनाइन्छ । संस्कृतभाषामा 'कण्ठ'को अर्थ घाँटी हुन्छ । कण्ठे अस्तीति कण्ठीः जुन माला घाँटीबाट फुकाल्न नमिल्ने गरी लगाइन्छ त्यसलाई कण्ठी भनिन्छ । सम्प्रदाय, पन्थ र अनुयायीहरूका मूल्यमान्यताअनुसार मालाका रङ्ग, प्रकार फरक हुन्छन् । माला प्रायः १०८, ५४ वा २७ दाना रुद्राक्ष, तुलसी वा अन्य पवित्र वस्तु राखेर बनाइन्छ । विधान र नियमअनुसार जपेन भने मालाले अपेक्षित फल दिँदैन । असंख्यया यज्जपते तत्सर्वं निष्फलं भवेत्, संख्या गनेर जपिएन भने त्यसको फल व्यर्थ हुन्छ । देवीदेवताअनुसार प्रयोग हुने मालाको रङ्ग, प्रकार र जप संख्या फरक हुन्छन्ः—

वैष्णवे तुलसीमाला गजदन्तैर्गणेश्वरे ।

त्रिपुराया जपे शाक्ता रुद्राक्षैः रक्तचन्दनैः ॥

—मन्त्रमहार्णव

अर्थात्, 'वैष्णवहरूले तुलसीको, गाणपत्य(गणेश) सम्प्रदायले हात्तीको दाँतको, त्रिपुरादेवीको पूजा गर्ने शाक्तहरूले रुद्राक्ष र रक्तचन्दनको मालाद्वारा क्रमशः विष्णु, गणेश र देवीको जप गर्दछन् ।' मालाले ध्यानलाई आकृष्ट गर्न, मनलाई नियन्त्रण गर्न, गन्ति गर्नुपर्ने संख्यामा कमीवेसी हुन नदिन सहयोग गर्दछ । माला लगाउने अधिकार साधक (शिष्य)लाई गुरुले प्रदान गर्दछन् । मालालाई भुईँमा राख्न, दिसा-पिसाब, नछुनु हुँदा लगाउन हुँदैन । माला लगाएर जाँड, रक्सी, मासुलगायतका तामसी भोजन र कुकार्यबाट टाढा बसेन भने साधकले इष्टसिद्धि वा देवी शक्ति प्राप्त गर्न सक्दैन । शिष्यले इष्ट देवीदेवताको साक्षात्कार गरोस्, मुक्ति प्राप्त गरोस् भन्ने सदिच्छा राखेर, शुभ तिथि, बार, नक्षत्र, योग, लमन पारेर गुरुले आशीर्वाद स्वरूप माला दिन्छन् । मालालाई सर्वस्व मानेर चेलाको आत्मालाई परमात्मामा एकाकार गराउने पुलको रूपमा उपयोग गर्नुपर्छ । गुरुले सिकाएको शास्त्रीय विधानअनुसार शिष्यले मालालाई माभ्री र बूढीऔँलाले समातेर मन्त्र उच्चारण गर्नुपर्छ । एक पटक भनिसकेपछि एक दानामाला घुमाउने शास्त्रीय नियम छ । मध्यमा(माभ्री) अङ्गुलीको सम्बन्ध हृदयसँग हुनाले माला जप्दा माभ्री औँला र बूढीऔँलाको मात्र प्रयोग गरिन्छ ।

ईश्वरः सर्व भूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति^{१९} अर्थात् सबै देवताहरूको निवास हृदय प्रदेशमा हुन्छ । औंलाको टुप्पासँग मस्तिष्कको सम्बन्ध रहन्छ । रुद्राक्षलगायतका खम्बा माला औंलाको टुप्पाले समाएर घुमाउँदा बुद्धि तीक्ष्ण बन्दछ, ईश्वर साक्षात्कार, इष्ट सिद्धि प्राप्त हुन्छ । ब्रह्ममुहूर्त, मध्याह्न वा सन्ध्याको समयमा १०८ दाना मालामा बीजमन्त्र जपिन्छ । सबै प्राणीहरूले जानेर वा नजानेर जप गरिरहेका हुन्छन् । गरुडपुराणअनुसार अजपा गायत्री वा हँ 'स' मन्त्र प्रत्येक प्राणीले प्रत्येक श्वासमा जपिराखेकै हुन्छन् ।

षट् शतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशतिः ।

एतत्संख्यात्मकं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ॥

अर्थात् 'मानिसले अहोरात्र (एक दिन र रात्र)मा जम्मा २१,६०० पटक श्वास फेर्दछ । सकेसम्म जति पटक श्वास फेरिन्छ त्यति नै पटक माला जपोस् ।' प्रत्येक श्वासमा मानिसले अपराध नगरोस्, कुकर्मको चिन्तन नहोस् भन्ने उद्देश्यले श्वास संख्या जति नै माला जप्नु उचित मानिएको हो । हरेक नियम र विधानलाई समय र परिस्थितिले प्रभाव पार्दछ । तमोगुण प्रधान कलियुगमा पूर्ण संख्यामा माला जपन सम्भव छैन । समयअनुकूल जप संख्या घटाएर अर्थात् २१,६०० को आधा १०,८०० पटक कलियुगमा अभि कम गरेर पछाडिका दुई वटा शून्यालाई छोडेर १०८ पटक जप थालिएको हो ।

ज्योतिषशास्त्रअनुसार आकाशमा सत्ताइस नक्षत्र एक मालाकार रूपमा रहेका छन् । प्रत्येक नक्षत्रका चार पाउ हुन्छन् । सत्ताइसलाई चारले गुणा गर्दा १०८ हुन गयो । ज्योतिषमा मेष, वृष आदि बाह्र राशि छन् । एक राशिमामा जस्तै मेष राशिमामा (चु चे चो ला लि लु ले लो अ) नौ अक्षर हुन्छन् । १२ राशिलाई नौ ले गुणान गर्दा पनि १०८ हुन्छ । चार पाउ, सत्ताइस नक्षत्र, बाह्र राशिभित्रबाट अक्षर जुराएर नामकरण गरिएका व्यक्तिहरूले मुक्ति चाहन्छन् भने १०८ दानाको माला जप गर्नुपर्छ भन्ने प्रष्ट प्रमाण ज्योतिषशास्त्रले दिएको छ । १०८मा १, ०, ८ गरी तीन अंक रहेका छन् जसलाई जोड्दा ९ हुन्छ । ९ एक अंकको सबैभन्दा ठूलो अंक हो । यहाँ प्रत्येक अंकको आफ्नै अर्थ छ । एकको अर्थ आत्मा, शून्यको अर्थ निराकार परमात्मा र ८को अर्थ माया अर्थात् जीवात्माले मायामाथि विजय प्राप्त गरेर परमात्मसँग एकाकार हुनु नै १०८ दाना भएको माला जप्नुको सार्थकता हो । कतिपय सम्प्रदायका मानिसहरूले १०१ पटक माला जफ्छन् । १ को अर्थ आत्मा, शून्यको अर्थ निराकार परमात्मा र १ भनेको इष्टदेवता हुन्छ । इष्टदेवताको माध्यमबाट जीवात्मालाई परमात्मामा एकाकार गराउनु नै १०१ दाना भएको मालाको जप गर्नुको सार्थकता हो । इष्टदेवता एवं तत्तत् शास्त्रहरूको आधारमा माला जप्दा उच्च, मध्यम र न्यून श्वर काल्ने तीन प्रकारका विधान छन्:-

वाचिकश्च उपांशुश्च मानसस्त्रिविधो जपः ।

त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरम् ॥

—नृसिंहपुराण

अर्थात् 'बोलेर, ओठमात्र चलाएर एवं मन-मनै गरी तीन तरिकाले जप गर्न सकिन्छ । जपयज्ञमा क्रमशः एकपछि अर्को उत्तम मानिन्छ ।' आवाज ठूलो निकालेर जप्प गर्दा अरूको एकाग्रतामा असर पर्नुको साथै आफ्नै ध्यान पनि बाँडिने हुनाले मौन उच्चारण गर्नु सर्वोत्तम मानिन्छ । जप गर्दा अक्षर, पद, वाक्य, यति-गतिमाथि ध्यान दिई शुद्ध उच्चारण गनुपर्छ । इष्टदेवतालाई आज्ञाचक्र (जहाँ महादेवको तेस्रो आँखा देखाइन्छ)मा राखी, मन्त्रमा ध्यान दिई, विधिपूर्वक माला जपे छिट्टै साधना सिद्ध हुन्छ । माला जप्दा पूर्व या उत्तर फर्कनु सर्वोत्तम मानिन्छ । 'मालालाई दाहिने हातले लिएर, वस्त्र(कपडा)ले ढाकेर जपे इच्छाएको फल प्राप्त हुन्छ । मालालाई खुल्ला राखी कुनै कपडाले नढाकी बायाँ हातले जपेमा फल मिल्दैन^{१००} ।' मालालाई खुल्ला राखेर जप्दा तान्त्रिकहरूले फललाई तन्त्र बलबाट लिने विश्वास गरिन्छ । कपडाले नढाकीकन जप्दा खराब मानिसका आँखा लाम्ने, बाहिरी फोहोर पर्न सक्ने हुनाले छोपेर जप्नु सर्वोत्तम मानिन्छ । पहुँलो, सेतो वा इष्टदेवीदेवताअनुसार विभिन्न रङ्गका कपडाभिन्न माला राख्ने गरिन्छ । तीर्थस्थल, दैवी शक्ति वा पवित्रस्थलमा जप्दा छिटो प्रतिफल दिन्छ । त्यसैले माला घरका कोठा, चोटामा बसेर होइन ऋषिमुनिहरूको साधनास्थल, देवस्थल, तीर्थस्थल, समाधिस्थल आदिमा जप्ने गरिन्छः—

गृहे चैकगुणः प्रोक्तः गोष्ठे शतगुणः स्मृतः । पुण्यारण्ये तथा तीर्थे सहस्रगुणमुच्यते ॥

अयुतं पर्वते पुण्यं नद्यां लक्षगुणं जपः । कोटिर्देवालये प्राप्ते अनन्तं शिवसंनिधौ ॥

अर्थात् 'घरमा जप गरे एक गुणा, गाईको गोठमा जपे सय गुणा, पुण्यक्षेत्र-वन-तीर्थस्थलमा जपे हजार गुणा, पर्वत-नदीको किनारमा जपे लाख गुणा, मठमन्दिरमा जपे करोड गुणा एवं शिवमन्दिरहरूमा जपे अनन्त गुणा फल मिल्दछ ।' नेपाल शिव, पार्वती, वेदव्यास, गणेश आदि देवीदेवतादेखि रावण, कुम्भकर्णलगायतका राक्षसहरू समेतको साधनास्थल हो । उनीहरूकै साधना, योग, मन्त्रोच्चारण आदिले यहाँका हिमाल, पहाड, गुफाहरू शान्त र ऊर्जामय छन् । त्यसैले नेपाललाई देवस्थल, साधनास्थल एवं तीर्थस्थलका रूपमा लिइन्छ । यस्तो पवित्रतमस्थलमा एकाग्र भएर माला जप्नाले इष्टदेवतासँग साक्षात्कार गर्न सकिने, मुक्ति मिल्ने, उन्नति र प्रगति हुने हुनाले यहाँ माला जप गर्नु सर्वोत्तम मानिएको, मुक्तिदायी ठानिएको हो ।

^{१००} वस्त्रेणाच्छाद्य तु करं दक्षिणं यः सदा जपेत् । तस्य तत् सफलं जप्यं तद्धीनमफलं स्मृतम् ॥

रुद्राक्षको माला किन लगाउने ?

रुद्राक्षलाई हिन्दूहरूले महादेवको स्वरूप मानेर माला लगाउँछन्, पूजा गर्दछन् । 'रुद्र' र 'अक्ष' (अक्षि)बाट रुद्राक्ष शब्द बनेको छ जसको अर्थ क्रमशः भगवान् रुद्र(शिव) र आँखा हुन्छ । शैवसम्प्रदाय र अन्यले पनि रुद्राक्षको मालाबाट शिवसम्बन्धी मन्त्रको साधना गर्दछन् । 'महादेवले मनलाई नियन्त्रण गरी संसारको कल्याण गर्न दिव्य हजार वर्षसम्म तपस्या गर्नुभएको थियो । तपस्या पुरा गरेर आँखा उघार्दा आँसु चुहियो र तुरुन्तै रुद्राक्षका वृक्ष उत्पन्न भएको^{२०१} थियो । भगवान्का हरेक कार्य वा क्रियाकलाप निरर्थक हुँदैनन् । महादेवले चौध पटक डम्बरु बजाएर नाचेको कारण उहाँको नाम नटराज हुनाका साथै 'अ इ उ ण्, ऋ लृ क्' लगायतका चौध सूत्रको उत्पत्ति भएका थिए । भगवान्का ईशारा, हेराई र क्रियाकलापको आफ्नै अर्थ, महत्त्व र गरिमा हुन्छन् । यसरी नै रुद्राक्ष र भगवान् शिवको आपसी सम्बन्ध रहेको छ । शिवभक्तहरू रुद्राक्षका १०८ दाना मालाको जप गर्ने र लगाउने गर्दछन् ।

शिवनाम विभूतिश्च तथा रुद्राक्ष एव च ।

एतत्त्रयं महापुण्यं त्रिवेणीसदृशं स्मृतम् ।

—शिवपुराण, विद्येश्वरसंहिता २३।१०

अर्थात् 'भगवान् शिवको नाम, भस्म र रुद्राक्ष यी तीन चीजहरू अति नै पुण्यदायक एवं पवित्र वस्तु हुन्, यिनले त्रिवेणीस्नान बराबर फलप्रदान गर्दछन् ।' दुई नदीको संगमलाई घाट (दोघाट) भनिन्छ, तीन वटा नदीहरूको संगमलाई त्रिवेणी भनिन्छ । यहाँ प्रयोग भएको त्रिवेणीको अर्थ नेपालको पवित्र तीर्थस्थल त्रिवेणी मात्र नभई ज्ञान, उपासना र कर्मकाण्डको संयोजनलाई भनिएको हो । वेदमा एक लाख मन्त्रहरू छन् जसमध्ये कर्मकाण्डमा असी हजार, उपासनामा सोह्र हजार र ज्ञानकाण्डमा चार हजार मन्त्र छन् । यसकारण वेदलाई त्रयी (तीन वेद) र त्रिवेणी पनि भनिन्छ । वेदका तीन काण्डको स्नानबाट मिल्ने फल शिवको नाम जप्नाले, विभूति रूपी भस्म लगाउनाले, रुद्राक्ष जप्ने वा लगाउने कार्यबाट मिल्छ । रुद्राक्ष 'सेतो, रातो, पहेँलो र कालो रङ्गका हुन्छन् । प्रत्येक रङ्गको रुद्राक्षलाई जातिअनुसार धारण गर्नु शुभ मानिन्छ^{२०२} ।' सेतो रङ्ग ज्ञानको प्रतीक हो । जातिवादका अनुसार ब्राह्मणको कार्य अध्ययन, अध्यापन गर्नु गराउनु हो । उनीहरूले सेतो रुद्राक्षको मालाले जप, साधना गर्नु सर्वोत्तम मानिन्छ । जो युद्ध गर्छ उसलाई शारीरिक शक्तिको आवश्यकता पर्दछ । त्यसकारण क्षत्रीहरूले रातो रुद्राक्षको मालाले जप, ध्यान गर्नु पर्छ । पहेँलो रङ्ग शान्ति, धैर्य वा शान्तबनाको प्रतीक हो । व्यापारीहरूमा धैर्य, शान्तिपन भएन भने नाफा हुन सक्दैन । त्यसैले वैश्यहरूले पहेँलो माला जप्नुपर्छ, लगाउनुपर्छ भनिएको हो । शूद्रले सबैको सेवा, उपकार गर्ने

²⁰¹ पुष्पाचार्य चारुचक्षुष्मा पतिता जलविन्दवः । तत्राश्रुबिन्दुतो जाता वृक्षा रुद्राक्षसंज्ञकाः ॥ —शिवपुराण विद्येश्वरसंहिता २५।७

²⁰² श्वेतवक्ताः पीतकृष्णा अक्ष वर्णा ममाज्ञया । रुद्राक्षास्ते पृथिव्या तु तज्जातीयाः शुभाक्षकाः ॥ —शिवमहापुराण

हुनाले धैर्य, परिश्रम वा सबै गुणले युक्त हुनुपर्छ । त्यो शक्ति कालो रङ्गको रुद्राक्षबाट मिल्ने हुनाले शूद्रलाई कालो रुद्राक्षको माला प्रयोग गर्न शास्त्रले निर्देशन दिएको हो । रुद्राक्षको माला जपेर शान्त, आनन्द र कल्याणमय हुँदै शिवसायुज्य मुक्ति प्राप्त गर्न सकिन्छ । रुद्राक्षका माला साउनको सोमबार किनेर शिवलिङ्गमा छुवाएर जप्ने प्रचलन छ । उत्तर फर्किएर शिवसम्बन्धी विविध मन्त्रद्वारा माला जप्नु सर्वोत्तम मानिन्छ । रुद्राक्ष कति मुखे छ त्यसअनुसार फरक-फरक किसिमका मन्त्रले शिवको साधना गरिन्छ । १०८ दानको माला दाहिने हातको माथी र बुढीआँलाले समातेर पञ्चाक्षरी महामन्त्र 'ॐ नमः शिवाय' जप्ने विधि लोकप्रिय छ । अरिष्ट, अनिष्ट र अकाल मृत्युबाट बच्न 'त्र्यम्बकं यजामहे.....' लगायतका मन्त्रबाट पूजा गरेर लगाइन्छ ।

रुद्राक्षधारणं प्रोक्तं महापातकनाशनम् ।

रुद्रसंख्याशतं धृत्वा रुद्ररूपो भवेन्नरः ॥

अर्थात् 'रुद्राक्ष धारण गर्दा महापातक नष्ट हुन्छ । एघार सय रुद्राक्ष धारण गर्ने मनुष्य रुद्ररूपकै हुन्छ ।' एक मुखे रुद्राक्षलाई स्वयं शिव र परमात्माको प्रतीक मानिन्छ । अहिले रुद्राक्ष हरेक पसलहरूमा एक मुखे भनी बित्रीका लागि राखिएका देखिन्छन् । तर रुद्राक्षका उत्पादक र ज्ञाताहरूले एक मुखे रुद्राक्ष असाध्यै कम पाइने बताउँछन् । एक मुखे रुद्राक्षलाई गाईको गोबरले लिपेको पवित्र स्थानमाथि राख्ने र तामाको करुवाबाट गाईको दूध त्यसमाथि खन्याउने, कृत्रिम रुद्राक्ष हो भने त्यसमा कुनै असर पर्दैन । रुखमा फलेको रुद्राक्ष तामाको भाँडातिर आउँछ भने किम्बदन्ती छ । हरेक हरिया फलहरू पाकेपछि पहुँला, राता वा अन्य रङ्गमा बदलिन्छन् तर रुद्राक्ष भने पाकेपछि नीलो हुन्छ । शिवलाई नीलकण्ठ भन्नु र रुद्राक्षको बोक्रा नीलो हुनुमा कुनै सम्बन्ध हुन सक्छ । रुद्र(भगवान् शिव)लाई साक्षात्कार गर्नका लागि एघार सय रुद्राक्ष धारण गरी साधना गर्ने शास्त्रीय विधान छ । एघार रुद्रलाई प्रिय लाग्छ । लघुरुद्रीमा ११ जना योग्य ब्राह्मणबाट पाठ गराइन्छ ।

कपाली पिङ्गलो भीमो विरूपाक्षो विलोहितः ।

शास्ताऽजपादोऽहिर्वुद्ध्यः शम्भुश्चण्डोभवस्तथा ॥

—शिवपुराण (शतरुद्रसंहिता १८।२६)

अर्थात् 'कपाली, पिङ्गल, भीम, विरूपाक्ष, विलोहित, शास्ता, अजपाद, अहिर्वुद्ध्य, शम्भु, चण्ड, भव गरी एघार रुद्र प्रमुख छन् ।' यसकारण एघार र रुद्रबीचमा आध्यात्मिक सम्बन्ध छ । आयुर्वेदले रुद्राक्षलाई १२ घण्टासम्म गिलासमा पानीसहित डुबाएर राखी बिहान उठ्ठी खाली पेटमा पिउँदा रक्तचाप, पेटसम्बन्धी समस्या, टाउको दुःखलेलायतका रोगहरूको उपचार हुन्छ भनेको छ । नेपालमा रुद्राक्षलाई लगाउन र फैलाउन बालागुरु षडानन्दको स्तुत्य योगदान छ । अहिले पनि भोजपुरजिल्लाले रुद्राक्षबाट राम्रो आमदानी गरिरहेको छ । यसले व्यापारिक र आध्यात्मिक महत्त्वलाई जीवन्त राख्न सहयोग गरेको छ । ब्रह्ममुहूर्तमा शिवलाई सँझिएर रुद्राक्षको माला जपेर शान्ति, शक्ति र मुक्ति मिल्दछ । यसरी रुद्राक्षको व्यवहारिक, आध्यात्मिक, आयुर्वेदिकलायतका महत्त्व भएकै कारण हिन्दूधर्मले पूजनीय वस्तु मान्दछ ।

कुश कसरी पवित्र भयो ?

मानिसहरू बाह्यमुखी बन्दै, भौतिक वस्तु र विदेशीपनमा रमाउँदै गएका छन् । भौतिक विकास, उन्नति, प्रगति केही प्राप्ति हो, सबै होइन भन्ने विषयलाई भुल्नु हुँदैन । भौतिक अन्धताले मानिसहरू मानवीय संवेदना, मर्म, चरित्र, स्वभावभन्दा धेरै टाढा पुगेका छन् । विज्ञानका नाममा विकृति, विनाश र विडम्बनालाई निमन्त्रणा दिइरहेका छन् । आफ्ना कला, संस्कृति, परम्पराहरूको उपयोगिता र फाइदालाई भुल्दै, प्राकृतिक र घरेलु उपचारलाई छोड्दै गएका छन् । अन्य औषधिले तुरुन्तै निको भए पनि त्यसको दीर्घकालिक असर वा बेफाइदा कति हुन्छ भन्ने विषयमा कसैले ध्यान पुऱ्याएका छैनन् । त्यसैले त आज नयाँ-नयाँ रोग र समस्याहरूको जन्म भएर मानिसले अकालमै यमलोकको यात्री बन्नु परेको छ । सामान्यभन्दा सामान्य रोगहरू उपचारको हेलचक्र्याईबाट बिग्रदै, बढ्दै गएर डाक्टरको हात र औषधिको पहुँचभन्दा धेरै टाढा पुगिसकेका छन् । यो सबै दवाई सेवनको आशीर्वाद हो । दवाईले रोगलाई एक छिन दबाउँछ, मौका पाएपछि पुनः आउँछ र आक्रमण गर्दछ । क्षणिक समयका लागि गरिएको टालटुले उपचार पद्धतिमा प्रयोग गरिने औषधि नै दबाई हो । आयुर्वेदिक उपचारमा प्रयोग गरिएका औषधिहरूबाट एक पटक बिरामी सञ्चो भएपछि लापरवाही गरेन भने त्यही रोग वा समस्या कहिल्यै दोहोरिदैन । ऋषिमुनिहरूले आयुर्वेदिक औषधिबाट रोगीलाई निको बनाउँथे^{२०३}, औषधिहरू प्राकृतिक हुन्थे, केमिकलविहीन हुन्थे, जसले प्रतिप्रभाव (साइडइफेक्ट) गर्दैनथ्यो । प्राकृतिक उपचार पद्धतिमा विभिन्न खनिज पदार्थ, वनस्पति, माटोलगायतका पदार्थहरूलाई औषधिका रूपमा प्रयोग गरिन्छ, जसले शरीरमा कुनै किसिमका समस्या सृजना गराउँदैन । ऋषिमुनिहरूले रोगीको अवस्था, रोगको प्रकृतिअनुसार दुई प्रकारका औषधिहरू प्रयोग गर्दथे । आपत्कालिक (तत्काल), अर्को बिस्तारै निको गराउने औषधि । *दर्भो य उग्र औषधिस्तं ते बध्नाम्यायायुषे*^{२०४} अर्थात् 'कुश तत्काल फल दिने औषधि हो, जसलाई आयु वृद्धिका लागि धारण गरिन्छ ।' कुशका अवस्था अनुसार विभिन्न नाम छन्:— फूल नफूलेको कुशलाई दर्भ भनिन्छ, फूल फूलेपछि कुश भनिन्छ, जरासहितको भागलाई कुतप भनिन्छ, अगाडिको भाग काटेमा त्यसलाई तृण भनिन्छ । यसका आफ्नै गरिमा, महत्त्व र उपयोगिताहरू छन् । दूधमा कुश

^{२०३} प्रयोगः शमयेद् व्याधिं यो नैवान्यमुदीरयेत् । नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद् यो न कोपयेत् ॥

(साभारः—हिंदू-संस्कृति-अङ्क वर्ष २४, पेज नं. ५२१)

^{२०४} अथर्ववेद १९।३।१

राखेर तताए फाट्दैन । पूर्वीयमान्यताअनुसार कुशलाई भगवान्को रौंबाट उत्पन्न भएको मानिन्छ—‘मम रोम समुद्रभूता दर्भाः पुष्टिकरा मताः’ कुश मेरै रौंबाट उत्पन्न भएको हो, यो पुष्टिकारक छ । हरेक धार्मिक अनुष्ठानमा कुशको औंठी लगाइन्छ । प्राचीनकालमा रोग निराकरण, ग्रह शान्तिका लागि अनेक वनस्पति लगाउने गरिन्थ्यो, त्योमध्ये कुश पनि एक हो । एक पटक पढेको, देखेको, उपदेश गरेको विषयलाई सम्भरहने मानिसलाई मेधावी वा कुशाग्र बुद्धिको मानिन्छ । कुशको अग्रभाग तीखो हुन्छ अर्थात् कुशको जस्तो पवित्र र याद गर्ने वित्तिकै आउने व्यक्तिको दिमागलाई कुशाग्र बुद्धि भनिन्छ । कुशले शरीरलाई स्वास्थ्य, बुद्धिलाई तेज र विचारलाई पवित्र बनाउन सहयोग गर्दछ ।

दर्भा विभूतिर्मे ताक्ष्यं मम रोमसमुद्भवः ।

अतस्तत् स्पर्शनादेव स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः ॥

कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये जनार्दनः ।

कुशाग्रे शंकरो देवास्त्रयो देवाः कुशे स्थिताः ॥

- गरुडपुराण ९।१२-१३

अर्थात् ‘भगवान् भन्नु हुन्छ कुश मेरा रौं हुन् । यसलाई दैनिक छुनाले पवित्र भई स्वर्ग प्राप्त हुन्छ । कुशको मूल(जरा)मा ब्रह्मा, बीच(काण्ड)मा म(विष्णु), टुप्पोमा शिवजी गरी हामी तीन देवता बस्दछौं ।’ यसरी कुशमा जगत्का उत्पत्तिकर्ता, पालनकर्ता र संहारकर्ताको निवास भएकाले यसलाई परम पवित्र मानिएको हो । कुशले आफ्नो रिसलाई नियन्त्रण गर्दछ, शत्रुको रिसबाट बचाउँछ^{२०५} । कुशलाई कवचको रूपमा र जरालाई औषधिको रूपमा प्रयोग गरिन्छ । कुशधारी वा बाँसधारीबाट बगेको पानी राम्रोसँग छानिन्छ र पिउनलायक हुन्छ भन्ने विषयमा वैज्ञानिकहरू पनि सहमत छन् । त्यसैले कुशको आध्यात्मिकका साथै व्यवहारिक महत्त्व छ ।

नास्य केशाः प्रवपन्ति नोरसि ताडमाघ्नते ।

यस्मा अछिन्नपर्णेन दर्भेण शर्म यच्छति ॥

-अथर्ववेद १९।३२।२

अर्थात् ‘जो मानिसले नित्य कुश लगाउँछ, उसको कपाल भर्दैन, न त छति नै दुःखदछ ।’ अत्यन्तोपयोगी भार भएकाले प्राचीनकालदेखि कुशलाई मानिसले औषधि, गहना, सुरक्षा कवच आदिका रूपमा प्रयोग गर्दै आइरहेका थिए । कुश आफैँ ऊर्जाशील वनस्पति हो । धार्मिक कार्यमा एकाग्रता, शुद्धता, संयमता आदिको आवश्यकता पर्दछ । त्यो शक्ति

²⁰⁵ अयं दर्भो विमन्युकः स्वाय चारणाय च । मन्योर्विमन्युकस्यायं मन्युशमन उच्यते ॥—अथर्ववेद ६।३३।१

कुशको औंठी वा स्पर्शबाट प्राप्त हुन्छ । कर्मपात्रोको पानीले यज्ञस्थल आदिलाई पवित्र गराउन कुशले पानी छर्ने चलन छ । उपनयन संस्कारमा कुशको जनै लगाएर मात्र धागोको जनै लगाइन्छ । कुशको स्पर्शले शरीर पवित्र हुन्छ, देवताहरूको आगमन हुन्छ, आसुरी प्रवृत्ति नाश हुन्छ । 'कुशविनाको धार्मिक अनुष्ठान, जल स्पर्शविनाको दान, मालालाई प्रयोग नगरीकन गरिएको जप संख्या सबै निष्फल हुन्छन्'^{२०६} ।' कुशले छर्किएको जलबाट यज्ञस्थल शुद्ध, आयोजक र उपस्थित महानुभावहरूको शारीरिक र मानसिक रूपले ऊर्जाशील हुन्छन् । शुद्ध भएपछि मात्र अनुष्ठान गर्नु पर्ने शास्त्रीय मान्यता छ । त्यसैले 'नुहाउँदा, होम, जप, दान, स्वाध्याय, पितृकार्य, सन्ध्या, अभिवादनलगायतका कर्ममा दुवै हातमा कुशको पवित्र (औंठी) धारण गर्नुपर्छ ।'^{२०७} कुशको यिनै गुणका कारण प्राचीनकालदेखि घरनजिकै कुश रोप्ने र कुशेऔंसीको दिनमा विधिपूर्वक संस्कार गरी भित्र्याउने चलन छ । कुशको पवित्र(औंठी) धारण गर्ने परम्पराकै नक्कल गर्दै अहिले अनेक धातुका औंठी, सिक्री लगाउने चलाउन बढ्दै गएको छ । कुशको औंठी साहिलीऔंला(अनामिका)मा लगाइन्छ । साहिलीऔंलाको फेदलाई सूर्य क्षेत्र भनिन्छ । हस्तरेखाविद्हरूले यस क्षेत्रमा मानिसको शारीरिक र मानसिक शक्ति, जागिर एवं रोजगारको अवस्था, साहस र धैर्यलगायतका पक्ष हेर्दछन् । कुशले यी सबै पक्षलाई बढाउन सहयोग गर्दछ । कुश लगाउने र प्रयोग गर्ने विधिलाई ध्यान दिइएन भने त्यसले अपेक्षाकृत फल दिंदैन ।

कुशाग्रैस्तर्पयेदेवान् मनुष्यान् कुशमध्यतः

द्विगुणीकृत्य मूलाग्रैः पितृन् संतर्पयेद्विजः ॥

अर्थात् 'देवतालाई कुशको अग्रभाग (अगाडि)बाट, बीचको भागबाट ऋषिगणलाई र जराबाट पितृहरूलाई तर्पण दिनुपर्छ ।' एकाक्षरीकोशका अनुसार 'कु' को अर्थ पृथ्वी र 'श'को अर्थ सुत्नु हुन्छ । जसमा पृथ्वी सुत्छ वा अटाउँछ त्यसलाई कुश भनिन्छ । पृथ्वीलाई सत्यले थामेको छ^{२०८} । कुशमा सत्यताको तागत, चेतना जगाउने शक्ति छ । पृथ्वीको सारस्वरूप एउटा कुशभित्र अटाउने भएकाले आध्यात्मिक र व्यवहारिक दृष्टिले कुशलाई अत्यन्त उपयोगी र पवित्रतम मानिएको हो ।

²⁰⁶ विना दर्भश्च यत्कृत्यं यच्च दानं विनोदकम् । असङ्ख्यया तु यज्जपतं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ -अगिरा स्मृति

²⁰⁷ स्नाने होमे जपे दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि । करौ सदभौं कुर्वीत तथा संध्याभिवादाने ॥

²⁰⁸ सत्येन गम्यते स्वर्गो मोक्षः सत्येन चाप्यते । सत्येन तपते सूर्यः सोमः सत्येन रज्यते । -वराहपुराण १३१।५३

वनस्पतिको पूजा किन ?

बिउबाट उत्पन्न, जरामा उभिएका, माथितिर हाँगा फैलिएको, कोषमा प्लाष्टिक हुने सजीवलाई वनस्पति भनिन्छ । प्राचीनकालदेखि मानिस र वनस्पतिबीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध छ । गाँस, बास, कपास र श्वासका लागि मानिसले वनस्पतिमा निर्भर हुनुपर्छ । ऋषिमुनिहरूले वनस्पतिलाई धार्मिक, सामाजिक र सांस्कृतिक कार्यमा प्रयोग गर्दथे । त्यसकारण हिन्दूहरूले बोटविरुवालाई संरक्षण गर्दै, पूज्दै जीवनको अभिन्न अङ्ग मानेका छन् । पाश्चात्य वैज्ञानिकहरूले धेरै पछाडिमात्र 'बोटविरुवाहरूले अक्सिजन दिने हुनाले वृक्षरोपण गर्नुपर्छ' भनेका थिए । हिन्दूधर्मले वरको रुखलाई शिव, पीपल र तुलसीलाई विष्णुको रूप मानेर वनजङ्गल संरक्षणका लागि सहयोग गर्दै आएका छन् । पीपलको पातलाई हावाले हल्लाउनु पर्दैन आफैं हल्लिएर शीतलता, अक्सिजन र हावा प्रदान गरिरहेको हुन्छ । पीपललाई ज्येष्ठादेवी र शनि ग्रहको अधिष्ठाताको रूपमा पूजिन्छ । शनिबार सूर्योदय पहिले नै पानी, फलामका टुक्राहरू, कालो दाल आदि चढाई पूजा, उपासना गरेमा सुख-शान्ति मिल्ने दुर्घटनाबाट बच्ने ज्योतिषीय मान्यता छ ।

मूलतो ब्रह्म रूपाय मध्यतो विष्णु रूपिणे

अग्रतः शिवरूपाय अश्वत्थाय नमो नमः ॥

अर्थात् 'पीपलको जरामा ब्रह्मा, काण्ड (जरा र रुखबीचको भाग)मा विष्णु र त्यसमाथिको भागमा शिव हुनुहुन्छ, यस्तो पीपललाई नमस्कार छ ।' मानिसको कुण्डली (चिना)मा आठौँ-बाह्रौँ वा केन्द्र स्थानमा निच वा कमजोर बनेर शनिग्रह बसेको छ भने उल्का र शनिको महादशा वा अन्तरदशामा ठूला नोकशानी र विपत्ति निम्त्याउँछ । त्यसबाट मुक्ति पाउन प्राणप्रतिष्ठा गरेको पीपलमा पूजा गरिन्छ । जसबाट त्रय देवताको आशीर्वाद प्राप्त गरी मानिसले अनिष्टबाट मुक्ति पाउँछ । यस्ता गतिविधिहरूले मानिसमा वनस्पतिहरूप्रति श्रद्धा, विश्वास र संरक्षण गर्ने प्रेरणा उब्जाइ दिन्छ । महाकवि कालिदासले रघुवंशको दोस्रो सर्गमा अमू पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभ.... को उल्लेख गरी भगवान् शिवले देवदारुलाई छोराको जस्तै स्नेह गरेको एवं पार्वतीले पानी बोकेर सिञ्चेको वर्णन पाइन्छ । समय, परिस्थिति, माग, आवश्यकता, इच्छा आदिलाई ध्यानमा राखेर मानिसलाई ज्ञान दिनुपर्छ । धर्ममा विश्वास गर्ने युगसम्म मानिसले रुखहरूलाई ऋषिमुनि र वनजङ्गललाई देवताको निवासस्थल मान्दथे । रुख काट्नुभन्दा पहिले कम्तीमा पाँच वटा विरुवा रोप्ने नियम थियो । रुख काट्यो तर रोपेन भने त्यसलाई

यमराजले नरकमा यातना दिन्छन् भन्ने मूल्यमान्यता, रीतिस्थितिहरूले विरुवा रोप्न, वन संरक्षण गर्न सहयोग पुऱ्याएको थियोः—

तत्र पुत्रा भवन्त्येते पादपा नात्र संशयः । परं लोकं गतः सोऽपि लोकानाप्नोति चाक्षयान् ।
पुष्पैः सुरगणान्सर्वान् फलैश्चापि तथा पितृन् । छायाया चातिथीन्सर्वान्पूजयन्ति महीरुहाः ॥

—शिवपुराण उमासंहिता १२।१८-१९

अर्थात् 'अहिले रोपिएका रुखहरू अर्को जन्ममा छोरा भएर जन्मन्छन्, यसमा सन्देह छैन । रुखहरूका फूलले देवतालाई, फलले पितृहरूलाई र छायाँले अतिथिहरूलाई पूजा गर्दछन् ।' वृक्षरोपणले वातावरण संरक्षण र पर्यावरण सुन्दर बनाउँछ । चौतारो लगाउने, वृक्षरोपण गर्नेलगायतका कार्यले पापबाट मुक्ति हुने र फेरि जन्मनु नपर्ने धार्मिक विश्वास छ^{२०९} । मुक्तिको इच्छा राखेर ईनार, कुवा, बाटो, मठमन्दिर, घाट निर्माण गरेर आसपासमा रुख हुकाइन्थ्यो । यस कार्यले नाग र वरुण देवता खुशी भई आशीर्वाद दिन्छन्, बाटोघाटोमा वृक्षरोपण गरे पितृमुक्त हुन्छन्, बटुवाको आशीर्वाद लाग्छ, पुण्य लाभ हुन्छ भन्ने धार्मिक विश्वास र आस्थाका कारण नेपाल र भारतका अधिकांश भागमा प्राचीनकालदेखि विशाल वनजङ्गल संरक्षित थियो । पीपल, नीम, वयरका रुख एउटा, दश वटा चिञ्चणीक, कपित्थ, बेल र अमलाको तीन वटा रुख, र पाँच वटा आँपको रुख रोप्ने मानिसले नरक देख्नु पर्दैन^{२१०} । माथि उल्लेखित सबै औषधिका लागि, छायाँका लागि अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण विरुवा हुन् । यसरी वैदिकशास्त्रले वन जङ्गल संरक्षणका लागि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ ।

पाटीपौवा बनाउने, अन्नक्षेत्र खोलिदिने, उकालो र अप्ठेरो बाटोमा सिढी लगाई दिने, पानीको व्यवस्था मिलाइदिने लगायतका कार्य गर्नु प्रत्येक हिन्दूको परम्परा थियो । हाम्रा पुर्खाहरू यस्ता संरचनामा आफ्नो अभिलेख, शिलालेख राख्न रुचाउँदैनथे । परोपकराय पुण्याय पापाय परपीडनम्ललाई आत्मसाथ गर्थे न कि पद-प्रतिष्ठाका लागि । केही वर्ष अधिसम्म हरेक ठाउँमा पसल, होटेल आदिको व्यवस्था थिएन । परिवार वा समाज मिलेर यात्रीलाई सुविधा प्रदान गर्न पाटी, पौवा, चौतारो, अन्नक्षेत्र, इनार आदिको व्यवस्था गरिदियो । वैदिकपरम्पराअनुसार ब्रह्मचर्य आश्रम अवधिमा जङ्गलमा बसेर पढिन्थ्यो । वानप्रस्थ र सन्न्यास आश्रमको समयमा परमात्माको चिन्तन, मनन पनि जङ्गलमा गरिन्थ्यो ।

²⁰⁹ तडागकृद् वृक्षरोपी चेष्टयज्ञश्च यो द्विजः । एते स्वर्गान् हीयन्ते ये चान्ये सत्यवादिनः ॥ —शिवपुराण उमासंहिता १२।२२

²¹⁰ अश्वत्थमेकं पिचुमन्दमेकं न्यग्रोधमेकं दश चिञ्चणीकान् । कपित्थबिल्वामलकीत्रयं च पञ्चाग्रोपी नरकं न पश्येत् ॥—(साभारः— नीतिसार अङ्क वर्ष ७६, गीताप्रेस, गोरखपुर) पेज नं. ४९

आरण्यकग्रन्थहरूको अध्ययन र अभ्यास गर्न जङ्गलमा बस्नु पर्थ्यो^{२११} । आसन, योग, ध्यान, जप, तप जङ्गलमै गरिन्थ्यो । औषधिहरू जङ्गली जडीबुटीबाटै बनाइन्थ्यो । त्यसैले 'जहाँ जङ्गल उही मङ्गल' भन्ने उखान त्यो समयदेखि आजसम्म उत्तिकै लोकप्रिय छ । अभ्र नेपालीहरूको जीवनचर्या प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा जङ्गलसँगै सम्बन्धित भएकाले 'हरियो वन नेपालको धन' भन्ने उखान अहिलेसम्म पनि जीवन्त छ ।

तुलस्यां सर्वतीर्थानि तुलस्यां सर्वदेवता ।

कार्तिके मासि तिष्ठन्ति नात्र कार्या विचारणा ॥

अर्थात् 'कार्तिक महिनामा सबै देवता र तीर्थहरू तुलसीमा बस्दछन्, यसमा कुनै विचार गर्नु पर्ने काम छैन ।' शिवपुराणका अनुसार शङ्खचूड नामक राक्षस अत्यन्त बलवान् थियो । उसकी श्रीमती तुलसी पतिव्रता थिइन् । यही धर्मका आडमा राक्षसले उपद्र मच्चाउन थाल्यो । भगवान् विष्णुले तुलसीको पतिव्रता धर्म नष्ट गरिदिएपछि शङ्खचूड राक्षस मारियो । पतिको देहान्तपछि तुलसीले विष्णुलाई दुःखा हुने श्राप दिइन् । भगवान् विष्णुले श्रापको बदलामा तुलसीलाई मुक्ति र पूज्या हुने वरदान दिनुभयो । विष्णुबाट श्रापको बदला आशीर्वाद पाएपछि तुलसीलाई ज्यादै पछुतो लाग्यो । तब भगवान् शिवले विष्णु र तुलसी दुवैलाई सम्झाउँदै 'तुलसीलाई गण्डकी नदी र विष्णुलाई शालीग्राम'^{२१२}, हुन प्रेरणा दिनुभयो । तिनै तुलसीलाई घर-घरमा मठ बनाएर पूजाआजा गर्दछौं । मृत्युको समयमा तुलसीको मठमा राखेर तीर्थस्थल एवं शालीग्रामको जल खुवाई मुक्ति वा स्वर्गवासको कामना गरिन्छ । वैज्ञानिकहरूले पनि 'मरणासन्न मानिसलाई तुलसीले श्वास फेर्ने सजिलो तुल्याउने' विश्वास गर्दछन् । चित्ता बनाउँदा चन्दन, तुलसी आदिको प्रयोग गरिन्छ । तुलसीस्पर्शनैव नश्यन्ति व्याधयो नृणाम् अर्थात् तुलसीको स्पर्शमात्रले पनि मनुष्यको रोग-व्याधि नष्ट हुन्छन् । भौतिकवादीले त्यसलाई औषधिको रूपमा प्रयोग गर्दछन् भने अध्यात्मवादीले 'तुलसीको फेदमा सबै तीर्थ, मध्य भागमा सबै देवता, माथिल्लो भागमा चारै वेदहरू बस्दछन् । त्यसैले तिमीलाई नमस्कार छ'^{२१३}, भनी पूजा, प्रार्थना गर्दछन् । कफ वा खोकीले दुःख दिएमा, धेरै चिल्लो खाएमा, पिसाब रोकिएमा, पाचन क्रियालाई सक्रिय तुल्याउन, रगत शुद्धिका लागि^{२१४} तुलसीको पात महौषधि हुन्छ । यसको गरिमालाई बुझेर पछिल्लो समयमा तुलसीचियाको लोकप्रियता बढ्दै गएको छ ।

²¹¹ अरण्य एव पादयत्वादारण्यकमितीर्यते- सायण(ऐतरेय ब्राह्मणको भाष्यमा)

²¹² तवेयं तनुरुत्सृष्टा नदीरूपा भवेदिह । भारते पुण्यरूपा सा गण्डकीति च विथ्रुता ॥ कियत् कालं महादेवि देवपूजनसाधने । प्रधानरूपा तुलसी भविष्यति वरेण मे ॥ -शिवपुराण रुद्रसंहिता ४१।४४-४५

²¹³ यन्मूले सर्वतीर्थानि यन्मध्ये सर्वदेवताः । यदग्रे सर्ववेदाश्च तुलसि । त्वां नमाम्यहम् ॥

²¹⁴ महकते जीवन-फूल- डा. रामचरण महेन्द्र (पेज नं. ३३१)

प्रायः वनस्पतिले दिनमा मात्र अक्सिजन दिन्छन् तर तुलसीले राती पनि अक्सिजन दिन्छ । पाश्चात्यहरूले तुलसीमा विभिन्न किटाणु र व्याक्टेरिया मार्ने शक्ति छ भनी प्रमाणित गरेका छन् ।

तुलसीविटप स्थानं गृहे यस्याव तिष्ठते । तद्गृहं तीर्थरूपं हि न यान्तिमकिंकराः ।
तुलसीमञ्जरीयुक्तो यस्तु प्राणान्विमुञ्चति । यमस्तं नेक्षितं शक्तो युक्तं पापशतैरपि ।

—गरुडपुराण ९।७-८

अर्थात् 'जुन घरमा तुलसी छ, त्यो तीर्थस्थल हो । त्यहाँ यमराजका दूत आउन सक्दैनन् । जो मानिसले कोपीलायुक्त तुलसीको नजिक प्राण छोड्छ त्यसका सयकरोडौं पाप नाश हुन्छन् र यमलोकमा जानु पर्दैन ।' वनस्पतिले मानिसलाई मृत्युबाट बचाउँछ र मृत्युपछि मुक्ति दिन्छ^{२१५} । वनस्पतिको गरिमा बुझेर नै देवीदेवतादेखि ऋषिमुनिहरूले वृक्षरोपण र पूजनलाई निरन्तरता दिएको पाइन्छ । किन्नर, सर्प, राक्षस, देवता, गन्धर्व, मानिस र ऋषिगण आदिको आश्रयस्थल रुख भएको^{२१६} हुनाले रुखको संरक्षण गर्नु सबैको संरक्षण गर्नु हो । पार्वतीले 'महादेवलाई पति रूपमा पाऊँ' भनेर आँफ्नो रुखमुनि तपस्या गर्नुभएको थियो । गौतम बुद्धलाई जन्माउँदा मायादेवीले सालको हाँगा समातेकी थिइन्, त्यसैले गौतम बुद्धको वंशलाई शाक्यमुनि भनिएको हो । गौतम बुद्धले पीपलको रुखमुनि बसेर तपस्या गरेका थिए जसलाई बोधीवृक्षको नामले चिनिन्छ । जीवनको अन्तिम समयमा गौतम बुद्ध कपिलबस्तु फर्कदै गर्दा, बाटोमा अचानक बिरामी परे । कुशीनगरका नरेशले बुद्धलाई बस्न सजिलो हुने गरी सालको रुखमा झल्नुको बनावि दिएको थिए । ब्रह्माजी पनि विष्णुको नाभीमा उत्पन्न कमलमा बस्नुभएको थियो । सरस्वतीले कमलकै फूलमा आसन बनाउनुभएको छ । शुक्लयजुर्वेदको १२औं अध्यायमा विस्तृतरूपमा वनस्पतिको महत्त्व र गरिमाको वर्णन गरिएको छ । राम र युधिष्ठिरहरूले राज्य छाडेर वनलाई आश्रयस्थल बनाएका थिए । ऋषिमुनिहरूको आश्रम बनमा नै थिए । यी विभिन्न कारणहरूले गर्दा वनस्पति, सनातनधर्म, मानवजीवन प्राचीनकालदेखि एक अर्काका परिपुरक मानिन्छन् । जुन ग्रहमा वनस्पति छैन त्यहाँ न त प्राणी छन्, न त पानी छ । वनस्पति जगतकै आधार हो । यसको संरक्षणका लागि वनस्पतिलाई देवीदेवताका रूपमा पूजेर संरक्षण गर्न हिन्दूधर्म, संस्कृति र परम्पराले जोड दिएको छ ।

^{२१५} यावतीः कियतीश्चेमाः पृथिव्यामध्योषधीः । ता मा सहस्रपण्यो मृत्युर्मुञ्चन्त्यहसः ॥ —अथर्ववेद ८।७।१३

^{२१६} किन्नरीणारक्षासि देवगन्धर्वमानवाः । तथैवर्षिगणाश्चैव सन्थर्यान्ति महीरुहान् ॥ —शिवपुराण, उमासंहिता २२।२०

टीका, चन्दन किन लगाउने ?

हिन्दूधर्ममा टीका-चन्दनले सम्प्रदाय चिनाउन, अवस्था बुझाउन, चाडपर्व बताउन सहयोग गर्दछ । श्राद्ध, दशैं, तिहार आदिका अवसर एवं विभिन्न सम्प्रदायले लगाउने टीकाको रङ्ग, बनावटभित्र धार्मिक, सांस्कृतिक, व्यवहारिक रहस्य र अर्थ लुकेका छन् । एउटै देवीदेवतालाई फरक पद्धतिबाट पूज्नु थालेपछि धर्ममा अनेक सम्प्रदायको विकास हुन थालेको हो । सम्यक् प्रकारेण उदेतीति सम्प्रदाय अर्थात् राम्रोसँग उदय हुनुलाई सम्प्रदाय भनिन्छ । कृष्णलाई इष्टदेवका रूपमा वैष्णव, कृष्णप्रणामी, ब्रह्मकुमारीलगायतका सम्प्रदायहरूले पूजा, उपासना गरे पनि टीकाको रङ्ग, आकार, स्वरूपमा भिन्नता छ । टिक्री गतौ धातुबाट टीका शब्द बन्दछ । टीकाको अर्थ गति हो । गतिका ज्ञान, प्राप्ति, गमनलगायतका अर्थ हुन्छन् । त्यसैले टीका लगाउनेले ज्ञान प्राप्ति, ब्रह्मको साक्षात्कार, सन्मार्गको यात्री भएको बुझाउँछ । टीकाको आध्यात्मिक र व्यवहारिक महत्त्व एवं अर्थ छ । आयुर्वेदअनुसार निधारमा लगाइएको चन्दन र तिलकले शरीरमा शीतलता र ऊर्जा प्रदान गरी स्वस्थ र स्फूर्त रहन सहयोग गर्दछ । चन्दन लगाउँदा भनिने विभिन्न श्लोक र मन्त्रले चन्दनको आध्यात्मिक रहस्यलाई बताएका छन्—

चन्दनञ्च महत् पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।

आपदो हरति नित्यं लक्ष्मीस्तिष्ठति सर्वदा ॥

अर्थात्, 'चन्दन लगाउनाले ठूलो पुण्य प्राप्त हुन्छ, चन्दनले पाप नाश गराइदिन्छ । अनेक प्रकारका आपत-विपद् नष्ट गरी दिन्छ । लक्ष्मीले सधैं बास गर्दछिन् ।' लेपन लगाउने चलन प्राचीनकालदेखि थियो । महादेवले शिरमा भस्म, विष्णुले त्रिपुण्ड्र लगाउनुभएको तस्वीरमा देख्न र शास्त्रमा पढ्न पाइन्छ । चन्दनले छालालाई सुन्दर, निरोगी र रोगको आक्रमणबाट बचाउने कार्य गर्दछ । ब्युटीपार्लर आदिमा प्रयोग गरिने महङ्गा क्रिम, औषधिमा यसको घेरथोर प्रयोग हुन्छ । चन्दनबाट निस्कने धुवाँले वायुमण्डलको शुद्धीकरण गर्दछ । यसकारण मानिसको अन्त्येष्टि कर्ममा चन्दन, श्रीखण्ड, कपूर आदिको प्रयोग गरिन्छ । लेपनभित्र पर्ने अर्को धारणीय वस्तु हो तिलक । यज्ञमा होमिएका पदार्थलाई डढाएर घिउ मिसाई तिलक बनाइन्छ । यसलाई शरीरमा गहिरो चोट लागेको छ भने मासु छिटो पलाउने महौषधिको रूपमा प्रयोग गरिन्छ ।

आदित्य वसवो रुद्र विश्वेदेवाः सपैतृकाः ।

तिलकं ते प्रयच्छन्तु इष्टकामार्थसिद्ध्ये ॥

'तिलक लगाउँदा सूर्य, वसु, रुद्र, विश्वेदेवसहित पितृहरू सन्तुष्ट हुन्छन्, मनले चिताएका सबै कामनाहरू पूर्ण हुन्छन् ।' तिलक लगाउने मानिसलाई आसुरी शक्तिले दुःख दिँदैन, नराम्रो नजर लाग्दैन, दुर्घटना हुँदैन, विपत्ति आउँदैन भन्ने धार्मिक विश्वास छ । साना बच्चाहरूलाई

टाढाको यात्रा गराउँदा तिलक लगाइदिन्छन् । तिलकले असुरलाई सुर बनाउँछ । जसले सुर वा होशमा काम गर्दैन त्यसलाई असुर (राक्षस) भनिन्छ । दिमागसम्बन्धी समस्या भएकालाई विभिन्न जडीबुटीको तिलक लगाई दिने चलन छ । तिलक लगाई दिँदा भनिने मन्त्रले शरीरमा सात्त्विक शक्ति र प्रवृत्ति उत्पन्न गराउँछ । तिलकको रङ्ग कालो हुन्छ । कालो टीका विशेषतः देवी, माध्व, तान्त्रिक, अघोरीलगायतका सम्प्रदायका अनुयायीहरूले लगाउने गर्दछन् ।

यागो दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।

भस्मी भवति तत्सर्वमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् ॥

अर्थात् 'यज्ञ, दान, जप, होम, स्वाध्याय, पितृतर्पण आदि कार्यहरू ऊर्ध्व पुण्ड्र नलगाईकन गरियो भने कुनै पनि फल हुँदैन ।' सम्प्रदायअनुसार टीका लगाउने पद्धति, विधान, रङ्ग र समयमा भिन्नता पाइन्छन् । वैज्ञानिक ऋषिमुनिहरूले लेपन, टीका आदिलाई परीक्षण गरी, उपयोगिता जानेर, पद्धति र विधिलाई बुझेरै व्यवहारमा ल्याएका थिए । कुन दिशामा फर्केर कुन औलाले लगाउनेजस्ता विषयमा सूक्ष्म अनुसन्धान गरेका थिए । वैदिकग्रन्थहरूले^{२१७} गायत्री, त्रिष्टुप, जगती, विराट्, पङ्क्ति यी पाँच छन्दबाट पाँच अङ्गुली बनेको मान्दछन् । गायत्री छन्द सबैभन्दा छोटो वैदिकछन्द भएकाले कान्छी औलालाई यसको प्रतीक मानिन्छ । अनामिका(साहिँलीऔँला)को निर्माण त्रिष्टुप छन्दबाट भएको हो जसका देवता इन्द्र मानिन्छन् । इन्द्र नै आत्मा हुन्, जो अमृत प्रधान छन्, त्यसकारण साहिँलीऔँलाले टीका, चन्दन लगाएर अमरत्वको कामना गरिन्छ । मध्यमा(माजीऔँला)को जन्म विराट् छन्दबाट भएकाले यो औँला अरूभन्दा लामो छ । तर्जनी(चोरऔँला)को सम्बन्ध जगती छन्दसँग छ । यसमा असुर(राक्षस)को प्राण रहने हुनाले चोरऔँलाले टीका, चन्दन लगाइदैन । बुढीऔँलाको उत्पत्ति पङ्क्तिछन्दबाट भएको हो । जसको फेदमा शुक्रक्षेत्र पर्ने हुनाले लेपन लगाउँदा बुढीऔँला प्रयोग गरिन्छ । घरमा नित्यनियमले पूजा गरेर प्रसाद, आशीर्वाद र टीका ग्रहण गर्ने चलन जिवित रहेसम्म नेपालले द्वन्द्वको अनुहार देख्न, व्यभिचारको त्रास बोक्न, भ्रष्टाचारको पगरी गुथ्न परेको थिएन । टीकाले धर्म, संस्कृति, परम्परा, इतिहासको संरक्षण गर्दै मानिसलाई सामाजिक प्राणी बनाएको छ । टीका लगाएको मानिसलाई देख्ने बित्तिकै भित्रबाट छुट्टै भाव आउँछ, श्रद्धा जगाउँछ, विश्वास दिलाउँछ । टीकाकै माध्यमबाट गुरुले शिष्यलाई, बुबा-आमाले छोरा-छोरीलाई, पुरोहितले यजमानलाई आशीर्वाद, दैवीशक्ति हतान्तरण गर्ने हुनाले टीकालाई रावणको रगत मान्नु हुन्छ । टीका न त मानिसका लागि भारी हुन्छ, न त इज्जत, मानप्रतिष्ठामा चोट पुग्छ, बरु यसले आस्तिकता, मौलिकता, राष्ट्रियताको संरक्षण परिचय दिन्छ । टीका लगाउन छाडेर आफ्नो परिचय, धर्म-संस्कृतिको अस्तित्वलाई नडुबाऊँ, नगुमाऊँ ।

²¹⁷ शतपथब्राह्मण हिन्दी विज्ञानभाष्य पेज नं. ६३९ (मोतीलाल शर्मा र अन्य)

तीर्थस्थल किन जानु पर्छ ?

महापुरुष र देवीदेवताको जन्मस्थल, साधनास्थल, बासस्थल, क्रीडास्थल एवं मठमन्दिर, चैत्य, गुम्बालगायतका आध्यात्मिक महत्त्व र गरिमा बोकेका स्थानलाई तीर्थस्थल भनिन्छ । प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा हरेक धर्मका कुनै न कुनै घटना, परिघटनासँग तीर्थस्थलको सम्बन्ध हुन्छ । बौद्ध र हिन्दूका लुम्बिनी-मुक्तिनाथ, इस्लामहरूको मक्कामदिना, इसाईको जेरुसलाम, हिन्दूहरूको चारधाममा यिनै रहस्य लुकेका छन् । तीर्थस्थलहरू पवित्र, शान्त, ऊर्जामय हुन्छन् । हिन्दूहरूले मूर्ति, धातुहरू, पानी, शङ्ख, वेदमन्त्रको उच्चारण, धूप, घण्ट, तुलसी आठ पदार्थ भएको स्थानलाई तीर्थ मान्दछन्^{२१८} । जसको दर्शनले पाप नाश, मुक्तिको मार्ग प्रशस्त, मन शान्ति गराउँछ । तीर्थमा गरिएको प्रार्थना, स्तुति र भावकल पुरा हुन्छ भन्ने विश्वास हरेक धर्ममा छ । शास्त्रले निश्चित भौगोलिक स्थानलाई मात्र तीर्थस्थान मान्दैन ।

सत्यतीर्थ क्षमातीर्थ तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः । सर्वभूतदयातीर्थ तीर्थानां सत्यवादिता ॥

ज्ञानतीर्थ तपस्तीर्थ कथितः तीर्थसप्तकम् । सर्वभूतदयातीर्थे विशुद्धिर्मनसो भवेत् ॥

न तोयपूतदेहस्य स्नानमित्यभिधीयते । स स्नातो यस्य वै पुंसः सुविशुद्धं मनो मतम् ॥

—स्कन्दपुराण

अर्थात्, 'सत्य तीर्थ(मन, वचन र कर्मले सत्य कार्य गर्नु), क्षमा तीर्थ(अरूलाई माफ दिनु), इन्द्रियनिग्रह तीर्थ(पाँच ज्ञानेन्द्रिय र पाँच कर्मेन्द्रियलाई वशमा राख्नु), सर्वभूतदया तीर्थ(सबै प्राणीमाथि दया गर्नु), सत्यवादिता तीर्थ(साँचो बोल्नु), ज्ञान तीर्थ(अरूलाई ज्ञान दिनु) र तपः तीर्थ (साधना, उपासना गर्नु) यी सात तीर्थहरूलाई मानस तीर्थ भनिन्छ । पानीले शरीर पवित्र गर्दैमा वास्तविक स्नान हुन सक्दैन, जसको मन पूर्ण शुद्ध छ, ऊ तीर्थस्नान गरेको व्यक्ति हो ।' तीर्थस्थलहरूलाई देवीदेवताको वासस्थान, सबैको आश्रयस्थल मानिने हुनाले यहाँ डर, भय, त्रास रहँदैन । तीर्थस्थलहरू सफासुगन्ध हुन्छन् जहाँ नियमित रूपमा तत्तत् धर्मका पवित्र ग्रन्थहरू पाठ गरिन्छ, पूजा उपासना, प्रार्थना गरिन्छ । यी कार्यले धार्मिकस्थानलाई ऊर्जामय र आनन्दमय बनाइरहेका हुन्छन् र भक्तहरू सुख र आनन्दको अनुभव गर्दछन् । मन्दिर, चैत्य, चर्च, गुम्बाहरूमा मादक पदार्थ, तामसिक भोजन खाएर, जुत्ता-चप्पल आदि लगाएर जान पाइदैन । तीर्थस्थलहरू भावनात्मक र भौतिक दुवै दृष्टिले पवित्र मानिन्छन् ।

यथा देशाः शरीरस्य केचिन्मध्येतमाः स्मृता । तथा पृथिव्यां देशाश्च केचित्पुण्यतमाः स्मृताः ॥

प्रभावादुद्भूताद् भूमेः सलिलस्य च तेजसा । परिग्रहान्मुनीनां च तीर्थानां पुण्यता स्मृताः ॥

—महाभारत

^{२१८} शिला ताम्रं तथा तोयं शङ्खः पुरुषसूक्तकम् । गन्धं घण्टा च तुलसीत्यष्टाङ्गं तीर्थमुच्यते ॥

अर्थात् 'जसरी शरीरका केही अङ्गहरू पवित्र मानिन्छन् त्यस्तै गरेर पृथ्वीका केही भागहरू महत्त्वपूर्ण वा पवित्र मानिन्छन् जसलाई तीर्थस्थलका रूपमा लिइन्छ । जुन स्थानमा भूमिको अद्भूत प्रभाव छ, पानीको तेज छ, ऋषिमुनि एवं महात्माहरू बस्दछन्, जन्मन्छन् वा आउँछन्, त्यस स्थानलाई तीर्थस्थल भनिन्छ ।' तीर्थस्थलमा भय, चिन्ता, क्रोधलगायतका विकारहरूले मानिसलाई कुनै असर गर्दैन । अहिले तीर्थहरू फोहरको भण्डारस्थल, पशुपक्षीको हत्यास्थल, पण्डित पुजारीको आयस्थल, केटाकेटीहरूको मनोरञ्जन स्थलमा रूपान्तरण हुँदै गएका छन् । समय बिताउन, भोजभतेर खान, रमाइलो गर्न जाने क्रम बढ्दो छ । यसले भोग र प्रमाद बढाउँछ, रोग निम्त्याउँछ । रोगले शोकलाई साथ लिएर आउँछ । भोग, रोग र शोक एउटै आमाका तीन पुत्र हुन्, जसले शरीर, संस्कृति र सभ्यतालाई सर्वनाश गर्दछ । तीर्थहरूमा आध्यात्मिक चिन्तकहरूले बाघ, भालु, सर्प, हात्तिलगायतका डर लाग्दा जन्तुजनावरहरूसँगै बसेको सत्यतथ्य घटनाहरू पढ्न पाइन्छन् । योगले यसलाई समत्व अर्थात् सबैमाथि समान व्यवहार गर्ने, समभावले हेर्ने अवस्था भनेको छ । रामतीर्थ एम. ए. बाघसँगै बस्दथे, गौतम बुद्ध जङ्गलको बाटो हिँड्दा रुखहरू ढल्केर बाटो छोडिदिन्थे । सनातन परम्परामा यस्ता हजारौं उदाहरणहरू छन् । तीर्थस्थलको दर्शनले मानिसको मनमा सकारात्मक ऊर्जा प्रदान गर्दछ, पापको नाश हुन्छ र जीवात्माको मुक्ति पाउँछ । तीर्थस्थलमा दिएको दान, पढिएको पाठ, गरिएको चिन्तन-मननबाट मानिसलाई यो लोक र परलोकमा लाभ नै लाभ हुन्छ । दुर्भाग्यवश तीर्थस्थलमा पाप गरियो भने त्यसलाई पखाल्ने ठाउँ अर्को छैन ।

अन्यक्षेत्रे कृतं पापं तीर्थक्षेत्रे विनश्यति ।

तीर्थक्षेत्रे कृतं पाप बज्रलिप्तं भविष्यति ॥

—पद्मपुराण

अर्थात्, 'अन्यक्षेत्रमा गरेको पाप तीर्थक्षेत्रमा नाश हुन्छ तर तीर्थमा पाप गरिए बज्र समान हुन्छ पखाल्ने ठाउँ संसारमा अरू कुनै छैन ।' तीर्थमा जाँदा विभिन्न समुदाय, भौगोलिकक्षेत्र आदिको अध्ययन गर्ने, देख्ने, बुझ्ने मौका मिल्छ, अरूका दुःख-सुख देखेर चित्त बुझाउन सजिलो पर्छ । नयाँ ठाउँका ज्ञान, सीप, कला, भाषा, अनुभव आदिबाट परिस्कृत हुने मौका मिल्दछ । धेरै जसो तीर्थस्थलहरू हिमाली भेगमा, पहाडको टुप्पा वा खोलाको किनारमा छन् जसले धार्मिक तथा वैज्ञानिक दुवै महत्त्व राख्दछन् । तीर्थस्थलमा शिला(दुङ्गाका देवता)को दर्शन, जलको स्नानबाट सबै प्राप्त भएको अनुभव गरिन्छ । तीर्थमा गरिने कर्मका शास्त्रीय विधिविधानहरू छन्— ब्रह्मचर्यमधः शय्या पत्रावल्यां च भोजनम् तीर्थमा जाने यात्रिले ब्रह्मचर्यपूर्वक रहनु, पृथ्वीमा सुत्नु र पातका भाँडामा खानुपर्छ । तीर्थ साधना, चिन्तन, मनन, निदिध्यासन, मुक्ति, शान्ति प्राप्तिका लागि जाने हो, भोज-मोजका लागि होइन र जानु हुँदैन । रोलक्रमअनुसार देवीदेवताको दर्शन, पूजन गर्नुपर्छ । भगवान्को घरमा को सानो ? को ठूलो ?

त्यसैले सबैलाई एउटै नियम हुन्छ । भगवान् सबैको अभिभावक हुनुहुन्छ । उहाँ साक्षी राखेर रवाफ, दम्भलगायतका विकासलाई तिलाञ्जलि दिनुपर्छ ।

तीर्थस्थलहरूमा विकृति र फोहोर बढ्दै जाँदा अपेक्षित फल प्राप्त गर्न सकिएको छैनन् । हिन्दूधर्मले सबैतिर देवीदेवता व्याप्त छन् भन्नुको अर्थ नै सबैतिर सफा होस् भन्ने उद्देश्य थियो । वाग्मती, विष्णुमती, रुद्रमती ढलमय नहुँदासम्म घरघरमा रगतको खोलो, नाताबीचमा तनाव, अविश्वासजस्ता कुकृत्य कतै थिएन । वातावरण शान्त, समाजमा एकता र मेलमिलापको थियो । द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवीशान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः । वनस्पतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्मशान्तिः सर्वं शान्तिः शान्तिरेवशान्तिः सामाशान्ति रेधि^{२१९} । अर्थात् 'जुन शान्ति आकाशमा छ, अन्तरिक्षमा छ, पृथ्वीमा छ, पानी(जल)मा छ, औषधिमा छ, वनस्पति(जङ्गलहरू)मा छ, विश्वेदेवमा छ, शब्दब्रह्ममा छ, सबैमा जो शान्ति छ, त्यो सम्पूर्ण मलाई प्राप्त होस् ।' शान्ति नभए विकास हुन सक्दैनन् । क्रान्तिले शासक परिवर्तन गर्छ, शान्तिले विश्व परिवर्तन गर्छ । संसारमा जति विकास भएका छन्, सबै शान्त अवस्थामा भएका छन् । वेद र विश्वको जन्मदाता नै शान्ति हो । त्यही शान्तिका लागि हामी तीर्थ जान्छौं । तीर्थ मुक्तिको भन्याड हो । स्वास्थ्यले साथ दिएसम्म शरीर(भौतिकरूप)ले नै तीर्थस्थलमा पुग्न पर्दछ^{२२०}, असमर्थ भएपछि मनले तीर्थस्थल पुगे पनि उत्तम गति प्राप्त हुन्छ^{२२१} । देवीदेवता, तीर्थ, महापुरुषलाई विहान मनले सम्झने परम्परा जिवितै हुनको कारण यही हो ।

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।

निर्विकाराः क्रियाः सर्वा स तीर्थफलमश्नुते ॥

—स्कन्दपुराण

अर्थात् 'जसको हात, खुट्टा र मन संयममा छ, जसका सबै क्रिया(कर्म)हरू निर्विकार छन्, त्यसैले तीर्थको फल पाउँछ ।' तीर्थस्थल एवं मानिसको भाव शुद्ध भएन भने त्यसको प्रतिफल राम्रो हुँदैन । अहिले तीर्थस्थल नदी, जङ्गल, हावा, वातावरण सबै प्रदूषणको चपेटामा पिल्सिएका छन् । त्यसैले तीर्थबाट पूर्णलाभ मानिसलाई प्राप्त भएको छैन । तीर्थस्थलमा नै तीर्थयात्रीहरू दुर्घटना, दैवी एवं प्राकृतिक प्रकोपमा परेका छन् । जबसम्म तीर्थलाई कमाइ खाने भाँडो, यात्रालाई रवाफ, दानदक्षिणालाई दम्भ गर्ने माध्यम बनाइन्छ तबसम्म राष्ट्र र मानिसको उन्नति हुन सक्दैन । तीर्थको आम्दानीको दुरुपयोग, विधिमाथिको हेलचक्र्याई, संरक्षण र प्रबर्द्धन नगर्ने लगायतका कारण तीर्थबाट व्यवहारिक र आध्यात्मिक लाभ लिन सकेको देखिँदैन । जीवन धन्य, भक्ति अनन्य, आफू जान्ने, मन गुण्य, स्वभाव रम्य, कर्म पुण्य बनाउन तीर्थ जानै पर्छ । सन्ततिलाई पुर्खाको उपहार दिनका लागि यसको बहुपक्षीय उन्नतिमा सबै लाग्ने पर्छ ।

^{२१९} शुक्लयजुर्वेद ३६।१७

^{२२०} यावत् स्वस्थोऽस्ति मे देहो यावन्नेन्द्रियविकलवः । तावत् स्वश्रेयसां हेतुं तीर्थयात्रां करोम्यहम् ॥

^{२२१} ध्यानपूते ज्ञानजले रागद्वेषमलामहे । यः स्नाति मानसे तीर्थे स याति परमां गतिम् ॥—स्कन्दपुराण

गाईको पूजा किन ?

गाई नेपालको राष्ट्रिय जनावर हो । हिन्दूधर्मावलम्बीहरूलाई जन्मदेखि मृत्युपर्यन्तका हरेक कर्ममा गाईको आवश्यकता पर्दछ । गाईलाई रुद्रकी आमा, वसुकी छोरी, अदितिपुत्रका बहिनी र घिउरूपी अमृतको भण्डार^{२२२} मानिन्छ । बिहानै गाईको दर्शन, आवाज सुन्नाले दिन असल, कर्म सफल हुने र पापबाट मुक्ति मिल्ने विश्वास गरिन्छ^{२२३} । घरमा लिप्पोत गर्न, गुँइठोलाई इन्धनका रूपमा बाल्न, पञ्चगव्यदेखि औषधि बनाउन, खेतीपातीलाई आवश्यक मलका रूपमा गोबर र गहुँतको प्रयोग हुन्छ । तिहारमा दाजु-भाइ र हरेक कार्यमा गाई नभएर पूर्णता नहुने विश्वास अभूँ छ । अथर्ववेद, यजुर्वेद, महाभारत, पद्मपुराण, स्कन्दपुराण, भविष्यपुराणलगायतका ग्रन्थहरूमा गाईलाई विश्वको स्वरूप मानिएको छ । गाईको सेवाबाट स्वास्थ्य, सम्पत्ति र असल सन्तान प्राप्त हुन्छन् । गाईकै सेवाबाट दिलीपले रघु, ऋतम्भरले सत्यवान् पुत्र प्राप्त गरेका थिए । त्यसैले मातरः सर्वभूतानां गावः सर्वसुखप्रदाः गाई सबैकी आमा हुन्, उनले सबैलाई सुख दिन्छन् भनिएको हो । बिहान बेलुका खाना खानुभन्दा पहिले गाईलाई खुवाएर आफूले खाए^{२२४} त्यस भोजनले शक्ति र सद्बुद्धि दिन्छ भन्ने विश्वास उँकार परिवारमा छ । गाईले कुच्चिएको माटोले नुहाउने, गोबर र माटो मिसाएर नुहाउने परम्परा अहिले पनि देख्न पाइन्छ ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सर्वे देवा हुताशनः । मण्डलोपरि तिष्ठन्ति तस्मात्कुर्वीतमण्डलम् ।

सर्वत्र वसुधा पूता लेपो यत्र न विद्यते । यत्र लेपः कृतस्तत्र पुनर्लेपेन शुद्ध्यति ।

—गरुडपुराण ९।१७-१८

अर्थात् 'गाईको गोबर लेपन गरेको ठाउँमा ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर, अग्निलगायतका देवताहरूको निवास हुन्छ । पृथ्वी आफैँमा पवित्र भए पनि गाईको गोबरले पोतिएको स्थानलाई पवित्रतम मानिन्छ ।' गाईको गोबर र गहुँतलाई वैज्ञानिकहरूले कीटनाशक औषधि मान्दछन् । गाईको दूध र घ्यूलाई औषधिको रूपमा प्रयोग गरिन्छ । ग्याष्टिक, पेटलगायतका समस्या, अनुहारका दागहरू हटाउन, छाला सुन्दर एवं कोमल बनाउन गाईको गहुँत असाध्यै उपयोगी हुन्छ । घ्यूले वाथ, जोर्नी दुःखेको, मर्किएको निको हुन्छ । गाईको दूध, घिउ आदिले मानिसलाई मोटो-बलियो, अङ्ग पुष्ट बनाउँछ^{२२५} । वैतरणी गर्नलाई होस् वा विवाहमा दाइजो दिन, लक्ष्मीका रूपमा पूजा गर्न होस् वा सबै देवीदेवता र तीर्थका निवासस्थलका

^{२२२} माता रुद्राणां दुहिता वसूता स्वसादित्यानाममृतस्य नाभि ।—ऋग्वेद

^{२२३} गावः पवित्रा मन्त्रल्या देवानामपि देवताः । यस्ताः शुश्रूषते भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥ —वराहपुराण

^{२२४} गावो मे मातरः सर्वाः पितरश्चैव मे वृषाः । ग्रासमुष्टिं मया दत्ता प्रतिगृह्णन्तु मातरः ॥ —वृद्धगौतमस्मृति (साधार-कल्याण धर्मशास्त्राङ्क वर्ष ७०' पेज नं. ३०७) गीताप्रेस

^{२२५} गावो भगो गाव इन्द्रो म इच्छाद् गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः । इमा या गावः स जनास इन्द्र इच्छामि ह्वा मनसा चिदिन्द्रम् ॥ अथर्ववेद ४।२१।५

रूपमा दर्शन गर्न गाईलाई पालिन्छ, पूजिन्छ र आदर गरिन्छ । गाईको पीठमा छुने, पुच्छरलाई नमस्कार गर्नेलाई तीर्थमा बसेर तीन दिनसम्म स्नान गरेर उपवास बसेको फल मिल्दछ^{२२६} । गाईले जीवन र मुक्ति दुवै दिने हुनाले हिन्दूहरूले आमाको स्थान दिएका हुन् ।

गोमूत्रं कटु तीक्ष्णोष्णं क्षारं तिक्तकषायकम् ।

लब्वाग्निं प्रदीपनं मेह्य पित्तकृच्छं कफवाहतच्छत् ॥

किलासगदवातामवस्ति रुक्कुष्ठनाशनम् ॥

अर्थात् 'गाईको गहुँत परो, टर्रो, उष्ण, नुनीलो हुन्छ । यसले अग्निप्रदीपक, मेधा, कफनाशक, वाथ, गुल्म, उदर, लुतो, आँखा र मुखसम्बन्धी समस्या, खोकी, कोढ, श्वास, सुनिएको, सेतोदुबी रोगहरूको नाश गर्दछ ।' भारतीय औषधि विज्ञान परिषद्को एक सर्वेक्षणले गाई र भैसीको दूधमा भिटामिन १०० इन्टरनेशनल युनिट हुने बताएको छ । जब यसलाई कुराउनी बनाइन्छ गाईको दूधमा बढेर लगभग ४०० पुच्छ भन्ने भैसीको दूधमा भिटामिन पूर्णरूपमा नष्ट हुन्छ । आयुर्वेदले आमाको दूधभन्दा गाईको दूधलाई स्वास्थ्योपयोगी मानेको छ । किनकि आमाको दूधमा अन्नको रस हुन्छ, गाईको दूधमा वनस्पतिको सारतत्त्व हुन्छ । गाईको मल, मूत्र चलाउने वा सेवा गर्ने मानिसलाई क्षयरोग लाग्दैन^{२२७} । गाईको दूध पातलो र घ्यू पहेलो रङ्गको हुन्छ । गाईको घ्यू होम गर्दा वायुमण्डल सुगन्धित र पर्यावरण स्वच्छ हुन्छ । गाईको घ्यूमा दीयो बाल्दा प्रदूषण पनि हुँदैन । त्यसकारण ऋग्वेदले गोस्तु मात्रा न विद्यते अर्थात् गाईको लाभ कति छ बयान गर्न सकिदैन भनेको छ । बिरामी वा रोगी अवस्थामा भैसीको दूधको प्रयोग गर्न हुँदैन तर गाईको दूधमा प्रतिबन्ध छैनः—

जीर्णज्वरे मूत्रकृच्छे रक्तपित्त मदात्यये ।

कासे श्वासे प्रशंसन्ति गव्यं क्षीरं भिषग्वराः ॥

—योगरत्नाकर

अर्थात् 'जीर्ण ज्वरो, पिसाब रोकिए, रक्तपित्त, नशा, दम, खोकीलगायतका रोगहरूका लागि गाईको दूध औषधि हो ।' गाईका हरेक पदार्थ अमृतमय छन् । यही महत्तालाई बुझेर शास्त्रहरूले गाईलाई छोए वा दर्शन गरेमा पाप नाश हुन्छ भनेका हुन् । शकुनशास्त्रले 'नराम्रा सपना देखेमा बिहान उठ्ने बित्तिकै गाईलाई सुनाए अनिष्ट आफैं टेर जान्छन्, गाईलाई सम्मुख र दाहिने पारेर साइत गरेमा यात्रा शुभ, आनन्ददायी, लाभप्रद एवं सोचेका कामहरू पुरा हुन्छन्' भनेको छ । यात्रामा अचानक गहुँत, गोबर, दूध, गोधूलि, गाईको गोठ र पाकेको खेतीबाली देखेनाले पुण्य लाभ हुन्छ^{२२८}, लक्ष्मीको आगमन हुन्छ भन्ने विश्वास छ । गाईको पिठ्युमा ब्रह्मा, गलामा विष्णु र मुखमा शिव बस्नु हुन्छ । गाईका दुई आँखा सूर्य र चन्द्रमा हुन्^{२२९} । वेद र उपवेद गाईको आवाजमा बस्दछन्, पुच्छरमा शेषनागको निवास हुन्छ, श्वासमा ४९ मरुद्गणहरू बगिरहेका हुन्छन् । गाईको दूधले दुर्बल मानिस मोटाउँछ, अङ्गहरू सुन्दर

²²⁶ ब्रह्म स्नातः स भवति निराहारश्च वर्तते । स्पृश्यते यो गवां पृष्ठं बालधिं च नमस्यति ॥ —महाराभत, अनुसाशन पर्व

²²⁷ प्रजावतीरनमीवाऽअयक्ष्माभावस्तेन..... शुक्लयजुर्वेद १।१

²²⁸ गोमूत्रं गोमयं दुग्धं गोधूलिं गोक्ष्मगोषपदम् । पक्कसस्यान्वितं क्षेत्रं दृष्ट्वा पुण्यं लभेद् ध्रुवम् ॥—गरुडपुराण

²²⁹ सर्वसन्धिषु साध्याश्च चन्द्रादित्यौ तु लोचने ।—वराहपुराण

बन्दछन्, गाईको दूधका परिकार छिटै बिग्रदैन, स्वादिष्ट पनि हुन्छन् र आवाजले घरलाई मंगलमय बनाउँछ^{२३०} । त्यसकारण गाईलाई धार्मिकदृष्टिले पूजनीय, प्रातः स्मरणीय र बहूपयोगी मानिन्छ । गाई पालेको घरमा भूत, प्रेत आदिको प्रकोप हुँदैन । गाईको गहुँत, गोबर, दूध, दही, घिउमा दूबो र जल मिलाई पञ्चगव्य बनाइन्छ । यसले चर्मरोग (छालाको रोग), अस्थिरोग, कृमिरोग, क्षयरोग, अर्बुदरोग आदिको नाश गर्दछ । आगोले पोलेको ठाउँमा गाईको गोबर अमृत हो । खेतीपाती लगाउदा गोरुको श्रम प्रयोग गरिन्छ, जसलाई गाईले नै जन्माउँछन् । गाईको गोबरमा फोस्फरस पाइन्छ जसले कीटनाशक औषधिको काम गर्दछ । कैयौं भ्याक्सीनमा गाईकै गहुँत मिसाइएको हुन्छ । गहुँतलाई सूतक, मृतक, यज्ञ, पूजा आदि गर्दा खाने पर्ने विधान छ । गाईलाई *गवां अङ्गेषु तिष्ठन्ति त्रयो लोकाश्चराचर । गवो विश्वस्यमातरः* इत्यादि शास्त्रीय मान्यताका साथ पूज्नुको कारण यही हो ।

गाईबाट धुन्धुकारीका भाइ गोकर्णको जन्म भएको थियो । उनले सम्पूर्ण पितृहरूको उद्धार गरेका थिए । गाईको गोबरबाट गोरखनाथको जन्म भएको थियो । स्वस्थानीमा गोमाको जन्म पनि गाईकै गोबरबाट भएको वर्णन पाइन्छ । गणेश बनाउदा गाईकै गोबरमा दूबो राखिन्छ । श्रीकृष्णको अधिकांश जीवन गाईकै सेवामा बितेको थियो । गाई दानहरूमा सर्वोत्तम मानिन्छ त्यसैले होला गौतमबुद्धले पनि गाईको मुक्त कण्ठले प्रशंसा गरेका छन्:-

यथा माता पिता भ्राता अञ्जे वापि च जातका

गावो नो परमा मिता यासु जायन्ति ओसधा ।

अन्नदा बलदा चेता वण्णदा सुखदा तथा

एत वत्थ वसं अत्वा नास्सु गावो हनिस्सुते ।

-ब्राह्मण धम्मिक सुत १३-१४^{२३१}

अर्थात् 'जसरी आमा, बुबा, भाइ र अन्य जाति पनि मानिसका बन्धु हुन्छन्, त्यसैगरी गाई हामी सबैको परम मित्र हो, जसबाट औषधि उत्पन्न हुन्छ । गाईले अन्न दिन्छ, बल दिन्छ, ओज दिन्छ, वर्ण दिन्छ, सुख दिन्छ । यी सबै हितलाई सम्भेर गाईलाई रक्षा गर्नु ।' अहिले बौद्ध धर्मावलम्बीले गाईलाई कुन रूपमा हेर्छन् त्यसलाई वर्णन गर्ने पर्दैन । पाश्चात्यहरूले गाईलाई दुर्भाग्यवश मासुका रूपमा प्रयोग गर्दछन् । फल खान छाडेर रुख खानु कसैका लागि पनि लाभ हुँदैन । यही बुझेर प्राचीनकालबाट घरदेखि दरबारसम्म गाई संरक्षणमा सबै तल्लीन देखिन्थे । याज्ञवल्क्यले शास्त्रार्थमा गाई जितेको, विश्वामित्र-वशिष्ट गाईमा नै लोभिएको वर्णन शास्त्रमा पाइन्छ । गाई पालेसम्म नेपाली रोगी, भोगी र ठगी समस्याबाट टाढा थिए । गाईको धार्मिक, सांस्कृतिक र व्यवहारिक महत्त्व हुनाले यसलाई पवित्र, पूजनीय र राष्ट्रिय जनावरको रूपमा मानिएको, पूजिएको हो ।

²³⁰ यस गावो मेदयथा कृशं चिदश्रीरं चित् कृणुथा सुप्रतीकम् । भद्रं गृहं कृणुथ भद्रवाचो वृहदो वय उच्यते सभासु ॥- अथर्ववेद ४।२१।६

²³¹ हिन्दुधर्म प्रवेशिका पेज नं. १८७

पाप लाग्छ त ?

आस्तिक मानिसहरू संसारमा धर्म र पाप छ, समय आएपछि प्रतिफल दिन्छ भनी विश्वस्त छन् । नास्तिकहरू यसलाई 'मानिस भुलाउने, समाजलाई भुक्‍याउने' खेल हो भन्दछन् । यो धृतः सन् धारयते स धर्मः 'सत्य विषयलाई धारण गर्नुलाई धर्म भनिन्छ ।' धृ धारणे धातुबाट धर्म शब्द बन्छ । शिवराम अप्टेले भन्नुभएको छः—*ध्रियते लोकोऽनेन धरति लोकं वा*^{२३२} चराचर जगत्लाई धारण गर्ने शक्ति नै धर्म हो । धर्मलाई पालन गरेर सूर्य नियमले उदाउँछ-अस्ताउँछ, मौसमहरू परिवर्तन हुन्छन्, प्रकृतिले आफ्नो कर्तव्य निर्वाह गर्दछ, पानी तल बहन्छ । वेदोऽखिलो धर्ममूलम् वेदको सम्पूर्ण वर्णनको विषय नै धर्म हो । मनुले 'अहिंसाको व्यवहार गर्नु, सत्य बोल्नु, चोरी नगर्नु, पवित्र रहनु, इन्द्रिय नियन्त्रणमा राख्नु यी चारै वर्णका धर्म हुन्'^{२३३} भनेका छन् । वेदव्यासले *परोपकराय पुण्याय* 'अरूको परोपकार गर्नुलाई धर्म' भन्नुभएको छ । यज्ञ गर्नु, वेद पढ्नु, दान दिनु, तप गर्नु, साँचो बोल्नु, धैर्य राख्नु, क्षमा गर्नु र लोभ नगर्नु यी आठ धर्मका मार्ग हुन् । यीमध्ये पहिला चार त देखाउनका लागि पनि गरिन्छन् तर पछिल्ला चार त महात्माहरूमा मात्र पाइन्छन्^{२३४} । मन, वचन र कर्मले अरूको उपकार गर्नुलाई धर्म भनिन्छ । महर्षि कणादले *यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः*^{२३५} अर्थात् अनेक अभ्युदय तथा पारलौकिक उन्नतिलाई धर्म भन्नुभएको छ । धर्मले रोग, ग्रहका पीडा, शत्रु नाश गरी सबै कार्यमा विजयी गराउँछ^{२३६} । धार्मिक मानिस र कार्यले सबैको कल्याण गर्दछ । धर्मले अर्को धर्मलाई आँच पुर्‍याउने, लडाईं गराउने गर्दैन त्यस्तो गर्नेलाई कुधर्म भनिन्छ^{२३७} । कलियुगमा सधैं धार्मिक कार्य गर्न नसक्नेले पर्व र तिथि विशेषमा धार्मिक अनुष्ठान गर्दछन्, जस्तै दशैँमा दुर्गाको, मंगलबार गणेश आदिको पूजा, उपासना गरिन्छ ।

अरूलाई दुःखाउने, अशान्त बनाउने र रुवाउने, आफूले पनि त्यस्तै भोग्नुलाई पाप भनिन्छ । शास्त्रहरूले पापको फल यो जन्ममा मात्र होइन अनेक जन्ममा भोग्नुपर्छ भनेका छन् ।

^{२३२} संस्कृत हिन्दी शब्दकोष

^{२३३} अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । एतं सामासिकं धर्मं चार्तुवर्ण्योऽब्रवीन्मनुः ॥ —मनुस्मृति १०।६३

^{२३४} इत्याद्रध्ययनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा । अलोभ इति मार्गोद्वयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥

तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दम्भार्थमापि सेव्यते । उत्तरस्तु चतुर्वर्गो महात्मन्येव तिष्ठति ॥ —हितोपदेश मित्र लाभ

^{२३५} वैशेषिक सूत्र

^{२३६} धर्मेण हन्यते व्याधिर्धर्मेण हन्यते ग्रहः । धर्मेण हन्यते शत्रुर्यतो धर्मस्ततो जयः ॥

^{२३७} धर्मं यो बाधते धर्मो न स धर्मः कुधर्मं तत् । अविरोधात् तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रमः ॥ —महाभारत (वन पर्व)

पापेनापिहितं पापं पापमेवानुवर्तते^{३३८} पापले छोपिएको पाप पनि पापकै पछि लाग्छ । अनयाश आउने दुःख, अपजश, यातानाहरू पापका फल हुन् । अरूलाई मन, वचन र कर्मले दुःख दिनु पापको बीऊ रोप्नु हो । इह लोकं परलोकञ्च पुनाति येन कर्मणा तत् पुण्यम् यस लोकमा सुखशान्ति र परलोकमा मुक्ति दिने कर्मलाई पुण्य भनिन्छ । यस लोकमा पनि दुःख पाउने र दिने, मृत्युपछि नरकको भागीदार बन्ने कर्मलाई पाप भनिन्छ । मानिसको मन विभिन्न कारणले पापतिर आकृष्ट हुन्छ, त्यसमध्ये एक हो लोभ । लोभः पापस्य कारणम् लोभ नै पापको कारण हो । पैसा, पद, प्रतिष्ठा, मानसम्मान आदि कमाउने होडबाजीले जानीबुझी मानिस पापको खाल्डोमा फस्दछ । पापको भोग कहिले, कसरी, कति समयसम्म गर्नुपर्ने ती सबैको व्यवस्था मिलाउने जिम्मा परमात्माको हातमा हुन्छ । गीतामा भगवान् श्रीकृष्णले भन्नुभएको छः— कर्मण्येवाधिकारस्ते माफलेषु कदाचन अर्थात् मानिसमा कर्म गर्ने अधिकार वा स्वतन्त्रता छ, फल दिने छैन ।

अवश्यमेव लभते फलं पापस्य कर्मणः ।

भर्तः पर्यागते काले कर्ता नास्यत्र संशयः ॥

शुभकृच्छुभमाप्नोति पापकृत्पापमश्नुते ॥

—रामायण, युद्धकाण्ड १११।२५-२६

अर्थात् 'स्वामिन्' यसमा अलिकति पनि शङ्का छैन कि समय आएपछि कर्तालाई उसको पाप कर्मको फल अवश्य मिल्छ । शुभकर्म गर्नेवालाले उत्तम फल पाउँछ भने पापीले पापको फल अवश्य भोग्नुपर्छ ।' जस्तै हुरीबताससहित पानी परिरहेको छ, मध्यरातको समय छ, बाटोमा सर्प आदिको डर छ, तै पनि दिसाले च्यापेपछि आफैं शौचालयसम्म जानुपर्छ, अरूलाई पठाएर हुँदैन । त्यसैगरी पापको भोग पनि आफैंले भोग्नु पर्छ अरूले भोगिदिएर हुँदैन । पुण्यकर्म गर्नाले पुण्यवान् हुन्छ र पाप गर्नाले पापवान् हुन्छ^{३३९} । धर्म र पापको फल सबैले भोग्ने पर्छ । पापी मानिसलाई भट्ट हेर्दा उसैको राम्रो हुँदै गएको, सम्मान पाएको, समाजले मानेको, राष्ट्रले पत्याएको, जताततै चर्चा चलेको आदि- आदि । यस्तो देख्दा त पाप लाग्छ भन्नु त सोभालाई भुक्न्याउने र अल्झाउने कार्य हो कि जस्तो भान हुन्छ । नेपालीमा उखान छ 'कलिमा जसले गर्छ पाप, उसकै हुन्छ फलीपाप' । तर पापको पनि अर्वाधि र सिमा हुन्छ ।

अधर्मैणैधते तावत् ततो भद्राणि पश्यति ।

ततः सपत्नान् जयति समूलं च विनश्यति ॥

—मनुस्मृति ४/१७४

^{३३८} महाभारत शान्तिपर्व

^{३३९} पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन ।—बृहदारण्यकोपनिषद्

अधर्मले सुरुमा मानिसको निकै राम्रो वैभव देखिन्छ । मोज, भोज, सोख र आनन्दको उपभोग गर्दछ, शत्रुहरूलाई दबाउँछ पनि । अन्तमा जीऊ, धन र सन्तानसहित त्यसको विनाश हुन्छ । जस्तै ठूला-ठूला रुखहरू बाहिरबाट हेर्दा निकै बलिया, अग्ला, मोटाजस्ता देखिए पनि भित्रभित्रै जराहरू कुहिएर खोक्रो बनेका हुन्छन् । समय आएपछि जरैदेखि उखलिएर नामोनिसानो नदेखिने गरी लड्छन् र फेरि टाउको उठाउन सक्दैनन् । कर्मको फलले पनि थाहै नपाईकन आफ्नो साँवा, व्याज उठाएर लिन्छ । आफूले गरेको कर्मको फल आफैँले पाइन्छ^{३४०} । बैकमा पैसा राख्यो भने चाहेको बखतमा चेक, एटिमबाट निकालेर प्रयोग गर्न सकिन्छ । मानिसले जीवनरूपी एटिम वा चेकबाट बैङ्कबाट पैसा निकाले भैं पूर्वजन्ममा गरेका पाप र धर्मलाई उपभोग गरिराखेका हुन्छन्^{३४१} । पापको फल पीर, चिन्ता, दुःख, छटपटी, अनिद्रा, अरुचि, जेल, नेल, वदनामका साथै धन-पद-परिवार आदिको नाशलगायतका समस्या बनेर आउँछन् । धर्मको फलका रूपमा निरोग, सुख, शान्ति, धैर्य, मानसम्मान, सद्बुद्धि, सत्संग, सत्शास्त्र अभ्यास आदिलाई उपभोग गर्न पाइन्छ । अत्यन्त ठूलो पाप र पुण्यको फल ३ हप्ता, ३ पक्ष, ३ महिना, ३ वर्षभित्रै देख्न पाइन्छ भन्ने शास्त्रीय मान्यता छ । कतिपय पाप र धर्म जन्मजन्मान्तरसम्म कर्मका रूपमा आइरहेका हुन्छन् ।

मानिसले मृत्युपछि आफूले राखेको धन, सम्पत्ति त के आफ्नै शरीरको कुनै एक अङ्गसमेत लैजान पाउँदैन, एकलै आउँछ एकलै जान्छ^{३४२} । *कर्मणिगो गच्छति जीव एकः* उसको साथमा जीवनभर कमाएका पाप र धर्ममात्र जान्छन् । यस जन्मको कर्म फलले अर्को जन्ममा कस्तो संस्कार र आचरण भएको घर-परिवारमा कुन प्राणीका रूपमा जन्मने हो निर्धारण गर्दछ । स्वर्ग, नरक र मुक्तिको कारकतत्त्व पनि कर्म नै हो । मरेपछि जीवात्मा न त कसैको समर्थनले स्वर्ग जान्छ, न त कसैको विरोधले नर्क जान्छ, जहाँ जान्छ कर्मकै फलले जान्छ । जीवनभर कमाएका पैसा, इज्जत, मानप्रतिष्ठा, परिवार र आफन्तले पनि भोग्दछन् तर कर्मको फल त आफैँले भोग्नुपर्छ । कर्मअनुसार मृत्युपछि जीवात्माले नरक, स्वर्ग वा मुक्तिको बाटो देख्दछ^{३४३} एवं सम्बन्धित स्थानबाट लिन दूतहरू आउँछन् । महाभारतमा पाँच पाण्डवहरूलाई स्वर्ग जाने बाटो कुकुरले देखाइदिएको थियो । गरुडपुराणमा अजामिललाई लिन यमराज र विष्णुका दूत आएको चर्चा छ । यस्ता

^{३४०} यादृश कुरुते कर्म तादृश फलमश्नुते । स्वकृतस्य फलं भुक्ते नान्यस्तद्भोक्तुमर्हति ॥—महाभारत अनुशासनपर्व

^{३४१} सुखं दुःखं भयं शोकमानन्दं कर्मणः फलम् । सुकर्मणः सुखं हर्षमितरे पापकर्मणः ॥—ब्रह्मवैवर्तपुराण

^{३४२} एकाकी भवमायाति यात्येकाकी पुनः पुनः । कर्मणा जायते जन्तु कर्मणैव प्रलीयते ॥ पुनश्च कर्मणो भोगात्समायाति च याति च ॥—ब्रह्मवैवर्तपुराण

^{३४३} जो धर्म छ उ स्वर्ग जान्छ उसले देख्ने छ बाटो पनि । नर्कको पथ लिन्छ पापी जनले जाने यतै हो भनि—महाभारत

उदाहरणहरू शास्त्रमा प्रशस्तै पढ्न पाइन्छन् । धार्मिक मानिसहरू मरे पूर्व, पश्चिम, उत्तरको बाटो देख्छन् र स्वर्ग जान्छन् । पापीलाई यमराजका दूतहरूले दक्षिणको बाटोबाट नरक लैजान्छन् । मानव चोला पाएर पृथ्वीमा जन्मनु अहो भाग्य हो । जीवात्मा दुई दिनको यात्री हो । त्यसैले पाउँदा मात्तिने नपाउँदा आत्तिने गर्नु हुँदैन । आफ्नो प्रयोजनका लागि पुगेपछि योग्य पात्र छानेर जनहितमा लगाउनुपर्छ । बल्ल-बल्ल प्राप्त भएको मानव जीवनलाई पापमय होइन दानमय, उपकारमय बनाउनुपर्छ ।

वहुवनस्पतिशंवरपिपीलिका भ्रमरवारणजातिमुदाहरन् ।

गतिषु कर्ममितो नटवत्सदा भ्रमति जन्तुरलब्धसुदर्शन ॥

- भविष्यपुराण

अर्थात् 'जीव कर्म बन्धनमा फसेर अनेक प्रकारका वृक्ष, कमीला, भमरा, हात्तिका रूपमा शरीर तबसम्म लिन्छ जबसम्म भगवान्को दर्शन हुँदैन ।' मानवको जीवन प्राप्त गर्न ८४ लाख योनि पार गर्नुपर्छ । ३० लाख प्रकारका विरुवा वनस्पतिहरू, २७ लाख प्रकारका कीरा-माकुरालगायतका जीवहरू, १४ लाख प्रकारका पक्षी, ९ लाख प्रकारका पानीमा बस्ने माछालगायतका जीवहरू, ४ लाख प्रकारका यक्ष वा वनमानिसजस्ता प्राणी भई सकेपछि मात्र मानिसको जन्म पाइन्छ । यति महज्जो र दुर्लभ मानिसको जीवनलाई भोग र मोजमा बिताउनु कति दुःखद विषय हो ? कुन्तीले भगवान् कृष्णसँग 'जीवनभर दुःख देऊ' भनेर आशीर्वाद मागेकी थिइन् । दुःख, संघर्षमा भगवान्को याद धेरै हुन्छ, जसले मानिसलाई पुण्यकर्मतिर प्रवृत्त गराउँछ । पुण्य कर्मले मानिसलाई सोच्दै नसोचेको अवस्थामा पुऱ्याउँछ । एउटै बाबु आमाले समान माया र मौका दिएर हुर्काएका सन्तान कोही प्रधानमन्त्री हुन्छ, कोही गजडीय, कोही डाक्टर, कोही कन्डक्टर, यो पूर्व जन्मको प्रतिफल हो ।

एवं सञ्चिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् ।

मनोवाङ्मूर्तिभिर्नित्यं शुभं कर्म समाचरेत् ॥

- मनुस्मृति ११।२३१

अर्थात् 'मनमा रहेका असल र खराब कामको फल परलोकमा पनि मिल्दछ भन्ने विचार गर्दै मन, वचन र शरीरले शुभ कर्म गर्नुपर्छ ।' पापले यस लोकमा मात्र होइन परलोक र अर्को जन्ममा समेत असर गर्छ । भीष्म पितामह बाणको शैय्यामा परेपछि भगवान् कृष्णलाई भनेका थिए 'हे कृष्ण कुन जन्मको अपराधका कारण म बाणको शैय्यामा सुत्नुपऱ्यो ?'

कृष्णले भन्नुभयो 'हे पितामह ! तपाईंले अट्ठाईसौं जन्ममा एउटा कीरालाई सियोले घोची-घोची मार्नुभएको थियो । आज अर्जुनको बाणले सबै चुक्ता गयो । कर्मणां हि फलं भुक्ते जन्तुर्जन्मनि जन्मनि^{२४४} जुन सुकै जन्तुजनावर भए पनि कर्मको फलबाट अछुतो रहँदैन । कर्मको फलले मानव जीवनमा मात्रै होइन अन्य प्राणी भई जन्मदा पनि असर गर्दछ^{२४५} । कुनै कुरुर महलमा प्रियपात्र भएर मिष्ठान्न खाएका छन्, कुनैले मालिकको आज्ञापालन गरी बिहान-बेलुकाको निर्वाह गरेका छन् । कतिले सडकमा घाउ, खटिरा बोकेर श्वास भुण्डाएका छन् । यो पाप र पुण्यको फल होइन र ? त्यसैले पापको फल नरक र पुण्यको फल स्वर्गका रूपमा भोग्ने पर्छ । स्वर्ग भनेको शान्ति, आनन्द र सुखको प्रतीक हो । नरक दुःख, अधोगति र अशान्तिको प्रतिबिम्ब हो । निरुक्तकार यास्कले नीचैर्गमनं । नास्मिन् रमणं स्थानमल्पमप्यस्ति अर्थात् तल जानु, पतन हुनु वा अलिकति पनि आनन्द नहुने स्थान भनेका छन् । त्यसैले पापबाट मुक्ति हुनका लागि पापीको साथ छोड्नु उत्तम हुन्छ । प्रह्लादले बुबाको साथ, विभिषणले रावणको साथ, भरतले आमाको साथ, बलिले गुरुवर शुक्राचार्यको साथ, गोपीनीहरूले पतिको साथ यही कारण छोडेका हुन्^{२४६} । कर्मले न त रामलाई छाड्यो न रावणलाई, न कृष्णलाई छाड्यो न जरासन्धलाई, न विष्णुलाई छाड्यो न शिवलाई । देवीदेवता, राक्षस, युगपुरुष आदिलाई त छाडेन भने मानिसलाई छोड्ला त ? कर्मको फलले छोड्दैन भने यो जन्म र पूर्वजन्मका पाप मानिसलाई नलाग्ला त ?

²⁴⁴ ब्रह्मवैवर्तपुराण

²⁴⁵ येन येन यथा यद्यत् पुरा कर्म सुनिश्चितम् । तत्तदेवोत्तरं भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्माना ॥—महाभारत

²⁴⁶ तज्यो पिता प्रह्लाद विभीषत बन्धु भरत महतारी । बलि गुरु तज्यो कंत ब्रज बनिर्तहि भये मुद मंगलकारी ॥

गोबरको पनि गणेश हुन्छ ?

गणेश जगन्माता पार्वती र शिवका अयोनिज पुत्र हुन् । सृष्टिको प्रारम्भ मानससृष्टिबाट भएको हो । जगत्लाई रजोगुण र तमोगुणले धपक्क बनाएपछि प्राणीहरूको सृष्टि अन्य तरिकाले हुन थालेको पाइन्छ । द्वापरयुगसम्म द्रौपदी, कुन्तीलगायतका नारीहरूकै जन्म गर्भाधान प्रक्रियाबाट भएको होइन । कलियुगमा पतञ्जलिले पनि आमाको गर्भमा बास गर्नु परेन । संसारमा चार प्रकारले वनस्पति एवं पशुपक्षीहरू जन्मिन्छ^{२४७} :- अण्डज (पक्षी आदिले फुल पार्छन्, कोरल्छन् र बच्चा पैदा गर्दछन्), दोस्रो स्वेदज (पसिना वा गर्मीबाट उत्पन्न प्राणीहरू जस्तै जुम्रा, चायाँ, लामखुट्टे आदि), तेस्रो उद्भिज (बीउबाट वा भूमि छेडेर जन्म हुने जस्तै बोटविरुवा), चौथो रेतज (वीर्यबाट अर्थात् सालनालसहित जन्मने जस्तै मानिस, जनावरहरू आदि) । गणेशको जन्म पार्वतीको शरीरको मयलबाट भएकाले उनको जन्म श्वेतज प्रकृतिको हो । पाञ्चायन देवतामध्ये गणेश एक हुन् । प्रत्येक युगअनुसार गणेशको वहान फरक पाइन्छ जस्तै सत्ययुगमा गणेशको वहान सिंह थियो, त्रेतायुगमा मयूर, द्वापरयुगमा मूसा, कलियुगमा घोडा हुन्छ^{२४८} । नेपालका अधिकांश भागमा मूसक वहान गणेशको मूर्ति मात्र पाइन्छ^{२४९} । गणेशको सबैभन्दा पहिले गर्ने शास्त्रीय विधान प्राचीनकालदेखि चल्दै आएको छ । सबै देवीदेवतालाई मूर्ति, फोटो आदिका आकृतिमा पूजन गरिन्छ तर गणेशलाई भने गाईको गोबरमाथि दूबो राखेर प्रतिमा बनाइन्छ ।

गाईका प्रत्येक अङ्गमा देवीदेवताहरूको निवास हुन्छ । त्यसैले गाईलाई हिन्दूले आमा एवं लक्ष्मीका रूपमा पूजन गर्दछन् । गाईको गोबरमा विभिन्न रोग एवं व्याक्टेरियाहरूलाई निर्मूल पार्ने शक्ति हुनाले व्यावहारिक रूपमा पनि यसको उत्तिकै महत्त्व छ । हरेक पूजाआजामा चामलमाथि पात त्यसमाथि गाईको गोबर एवं त्यसमाथि दूबो राखी गणेशको प्रतिमा बनाइन्छ । चामल अन्न हो । उपनिषद्हरूले अन्नलाई ब्रह्मको रूप मानेका छन् । चामलमा जीवन लुकेको छ, ब्रह्म बसेको छ । गाईको गोबरमा सम्पूर्ण देवीदेवता बस्दछ । दूबो कहिल्यै नमर्ने भार हो । दूबोले अमृतको प्रतिनिधित्व गरेको छ,

²⁴⁷ देहरचतुर्विधोर्जन्तोर्ज्ञेय उत्पत्तिभेदतः । उद्भिज्जः स्वेदजोऽण्डोत्पत्त्यश्च जरायुजः ॥ -योगार्णव

²⁴⁸ गणेशपुराण क्रिडाखण्ड १।१८-२१

²⁴⁹ गोरखाका खोप्लाङ्ग गा. वि. सं. स्थित अन्नपूर्णाको मन्दिरमा २०६८ सालमा अनुसन्धानका लागि जाँदा मयूर वाहन गणेश देखेको थिएँ ।

गोवरले सम्पूर्ण देवीदेवताको प्रतिनिधित्व गरेको छ, अन्नले ब्रह्मको प्रतिनिधित्व गरेको छ । यसरी चराचर जगत्, आत्मा, देवीदेवता र परमात्माको मिलन भएको आकारलाई गणेशको प्रतीक मानिन्छ । दूबो महौषधि हो, नियमित खाएमा आँखाको ज्योति, स्मरणशक्ति र शारीरिक शक्ति बढ्छ । पिसेर लगाएमा दुबीलगायतका रोगहरू बिसो हुन्छ, छालालाई उज्ज्यालो र बलियो बनाउँछ । व्यवहारिक दृष्टिले हेर्दा दूबो र गणेशका विशेषताहरू समान छन् । दूबो पूर्णरूपमा मरिसकेपछि पनि पानी, मल आदि पायो भने पुनः उम्रन्छ । *दूर्वा पीयूष सम्भवा* त्यसकारण शास्त्रमा दूबोलाई अमृतबाट उत्पन्न भएर मानिएको छ । यसकै आधारमा आयुर्वेदका विज्ञहरूले यसमा अमृत पाइन्छ भनेका छन् । गणेशले पनि एक पटक मारिएर पुनः जीवन पाउनुभएको थियो । त्यसैले दूबोलाई गणेशसँग नजिक बनाइएको हो । हात्तिले दूबोलाई असाध्यै रुचाउँछ, मन पराउँछ । गणेशको शिर हात्तिकै छ, त्यसले पनि गणेशको प्रतिमा बनाउँदा दूबोको प्रयोग गरिएको हो । गणेश शब्द 'गण' र 'ईश' मिलेर बनेको छ जसको अर्थ गणहरूका मालिक हुन्छ । अहिले पनि सेनामा गणपति हुन्छन्, त्यस्तै भगवान् श्रीगणेश पनि देवसेनाका गणपति (सेनानायक) हुनुहुन्छ । सेनापति भएकै कारण गणेशको पूजा सबैभन्दा पहिले गरिएको हो । वेदका मन्त्रमा पनि उनलाई गणका, निधिहरूका, सुखका, संसारका कारण तत्त्वका^{२५०} रूपमा वर्णन गरिएको छ । सेनापतिले राष्ट्रको सुरक्षा गरेजस्तै हरेक धार्मिक अनुष्ठानमा आउने वाधालाई गणेशले सेनानायक भएर हटाइदिनु हुन्छ, त्यसकारण उहाँको पूजा सबैभन्दा पहिले गरिन्छ । शिव र पार्वतीको विवाहमा समेत गणेशको पूजा भएको थियो । त्यो समयमा गणेशको जन्म नै भएको थिएन । अहिले पूजा गर्ने गणेशको प्रतिमा देव विग्रह हो जसको पूजन सृष्टिकालदेखि हुँदै आएको छ । गणेशको जन्म एवं गणाध्यक्षको पद चौथी तिथिमा प्राप्त भएकाले भक्तजनहरूले मंगल चौथीबाट गणेशको पूजा गर्दछन् । गणेश शुभ, मङ्गल र नेतृत्वकर्ता हुनुहुन्छ । ज्योतिषशास्त्रअनुसार मङ्गलग्रहलाई सेनापति र भूमिपुत्र (पृथ्वीको छोरा) मानिन्छ । पृथ्वीमा रहेका सम्पूर्ण देवताका नायक गणेश हुन् । ग्रहहरूका मंगल एवं देवताहरूका गणेश सेनापति भएकाले गणेशको पूजा मंगलबार गरिन्छ ।

मठमन्दिर दाहिने पारेर किन घुम्ने ?

मठ-मन्दिर, चैत्य-गुम्बा, तीर्थस्थल, देवीदेवताका मूर्ति, जगिया, गुरु, आमा, बुबा, साधुसन्त, पूजनीय एवं आदरणीय महानुभावहरूलाई आफ्नो दाहिने बनाएर एक वा तीनपटक परिक्रममा गर्ने चलन छ । यसैलाई अनुसरण गर्दै सडकमा सवारीका साधन गुडाउँदा विपरित दिशाबाट आएका साधनहरूलाई दाहिने पारिन्छ । आशीर्वाद दिँदा, हात मिलाउँदा, लेख्दा, खाना खाँदा पनि दाहिने हातकै प्रयोग गरिन्छ । दाहिने बनाउनु सभ्यता र आदरको प्रतीक हो । घडी पनि दाहिने नै घुम्छ । दाहिने हातका रेखाले मानिसको जीवन बताउँछ । यही कारण दाहिनेको धार्मिक, व्यवहारिक र सांस्कृतिक महत्त्व छ । पार्वतीले शिवलाई, लक्ष्मीले विष्णुलाई दायाँ बनाएर बस्नुको कारण यही हो । प्राचीनकालदेखि आफूभन्दा पूज्य, अग्रज र सम्मानीत व्यक्तिलाई दाहिने बनाएर राख्ने, घुम्ने चलन थियो ।

यानि कानि च पापानि जन्मान्तर कृतानि च ।

तानि सर्वाणि नश्यन्ति प्रदक्षिणा पदे पदे ॥

अर्थात् 'जन्म जन्मान्तरमा जुनसुकै किसिमका पाप गरे पनि ती सबै पापहरू मैले गरेको प्रदक्षिणा (परिक्रमा)का प्रत्येक पाइलाबाट सबै नाश हुन् ।' जस्तो संग उस्तै रङ्ग भन्ने भैं सङ्गतले मानिसमा प्रत्यक्ष असर पार्दछ । माहुरी, भमरालगायतका कीराहरू फूलबाट निस्कने बित्तिकै उनीहरूमा फूलको सुगन्ध आउँछ । तीर्थस्थल, साधुसन्त, विद्वान्को निकटताले चिन्तन, मनन र व्यवहारमा शुद्धता आउँछ । यिनीहरूलाई दाहिने बनाएर घुम्नाले आफूमा त्यो गुण आउनुका साथै तीर्थस्थल र देवीदेवताको स्पर्शले जन्मजन्मान्तरका पाप कर्महरू हट्दछन्, घट्दछन् । संसार परिक्रमा गर्न हिडेका कुमारसँग गणेशले प्रतिस्पर्धा गर्न नसक्ने भएपछि शिव र पार्वतीलाई सर्वश्व मानेर परिक्रमा गरेका थिए । सतीदेवी यज्ञमा फालहाल्लु पहिले यज्ञलाई दाहिने बनाएर घुमेको वर्णन स्कन्दपुराणमा पाइन्छ । सीताले रामलाई स्वयम्बर गर्दा, चन्द्रगुप्तले चाणक्यलाई गुरु स्थापना गर्दा दाहिने बनाएर परिक्रमा गरेका थिए । कसलाई कसरी घुम्ने भन्ने सम्बन्धमा प्रत्येका आ-आफ्नै नियमहरू हुन्छन् । जस्तै पृथ्वी आफ्नो कक्षमा पश्चिमबाट पूर्वतर्फ वा बाँया बनाएर घुम्दछ । लहराहरू रुख आदिमा चढ्दा पृथ्वी यही नियमलाई पालन गर्दै देब्रे बनाएर उकालो लाग्दछन् । पृथ्वीले सूर्यलाई दाहिने बनाएर घुम्दछ । त्यही नियमअनुसार मानिसहरूले मठमन्दिरको परिक्रमा दाहिने बनाएर गर्दछन् । प्रदक्षिणन्तु यः पद्यात् पापं हन्ति पदे पदे प्रदक्षिणा गर्दा पाइला पाइलामा पाप नाश हुन्छ । गुरु, गाई,

नागलगायतका पूजाहरूमा अनुष्ठानको प्रक्रियाअनुसार प्रारम्भ, मध्य वा अन्त्यमा दाहिने बनाएर परिक्रमा गरिन्छ । कसलाई कति घुम्ने भन्ने शास्त्रीय नियम हुन्छ । जस्तै गुरु, बुबा, आमा आदिलाई एक वा तीन पटक परिक्रमा गर्ने चलन छ तर मन्दिरमा भने देवीदेवता अनुसार फरक छ ।

एका चण्ड्या रवेः सप्त तिस्रः कार्या विनायके ।

हरेश्चतस्रः कर्तव्याः शिवस्यार्ध प्रदक्षिणा ॥

—आह्निकसूत्रावलि:

अर्थात् 'देवीलाई एक पटक, सूर्यलाई सात, विनायक(गणेश)लाई तीन, विष्णुलाई चार, शिवलाई आधा(जहाँबाट शिवनिर्माल्य भर्दछ)पटक घुम्नु ।' देवी भनेकी प्रकृति हुन्, उनी एकै स्वरूपमा छिन्, अविभाज्य छिन् त्यसकारण एक पटक घुम्नु भनिएको हो । सूर्यका सात घोडा छन्, सूर्यका किरणका सात रङ्ग छन्, त्यसैले सूर्यको मूर्तिलाई सात पटक परिक्रममा गर्नु भनिएको हो । गणेश भूत, वर्तमान र भविष्यका गणनायक हुन् अर्को दृष्टिले हेर्ने हो भने गणेशको जन्ममा पार्वती, शिव र हात्तीको महत्त्वपूर्ण योगदान छ । यी तीनको प्रतिकात्मक रूपमा गणेशको मूर्तिलाई तीन पटक परिक्रममा गरिन्छ । विष्णु चारै युगमा जीवहरूका पालकको भूमिका निभाएका छन्, उनका चार हात छन् त्यसकारण उनको मूर्तिलाई चार पटक परिक्रममा गरिन्छ । शिवलिङ्गलाई पुरा परिक्रमा गरिदैन । जहाँबाट जलहरिको जल भर्दछ त्यसभन्दा अगाडि जान हुँदैन । जलहरिबाट भरेका पदार्थ प्रसाद हुन् त्यसलाई नाघ्नु पाप हो । शिवलाई अर्धनारीश्वरका रूपमा पनि देखाइन्छ यसकारण पनि शिवलिङ्गलाई पुरा परिक्रममा गर्न हुँदैन । दाहिनेको महत्त्व जीवनमा धेरै ठूलो छ । व्रतबन्धमा वटुकले गुरुलाई परिक्रमा गर्दा होस् वा विवाहमा वधूले वरलाई दाहिने बनाई दीर्घ र असल जीवनको कामना गरिन्छ । कलम समाउँदा, तरबार चलाउँदा, माला जप्दा दाहिने हातकै प्रयोग गरिन्छ । देव पूजनमा पनि दाहिने हातलाई नै अगाडि सारिन्छ । बलकै दृष्टिले हेर्ने हो भने पनि दाहिने हातले उचाल्ने भारी देब्रे हातले उचाल्न सक्दैन । आशीर्वाद दिँदा देवीदेवता, राजा, लक्ष्मी आदि दाहिना हुन् भन्ने चलन अहिले पनि नेपाली समाजमा लोकप्रिय छ । यात्राको समयमा चन्द्रमा सम्मुख वा दाहिने बनाइन्छ । यसैले दाहिनेतर्फबाट परिक्रममा गर्नुको अर्थ जीवनलाई शक्तिमय, ज्ञानमय बनाएर मुक्तिको सिढी चढ्न सकियोस् भन्नु हो ।

गर्भवतीले के-के गर्नुपर्छ ?

शरीर 'रज र वीर्यबाट बनेको पिण्ड' हो । फोहर तत्त्वबाट बनेको शरीरले फोहोरै उत्पादन गर्ने हुनाले दैनिक स्नान गर्नु पर्दछ । उद्भिज(बीज)बाट उत्पन्न भएका वनस्पतिहरूको शरीर मानिसको जस्तो दुर्गन्धित हुँदैन । वैज्ञानिकहरूले क्रोमोजोमबाट जीव निर्माण प्रक्रियालाई गर्भाधान भनेका छन् । मातृशक्तिको कोखमा जीवात्माले आकार लिने प्रक्रियालाई गर्भाधान भनिन्छ । गर्भाधान सृष्टि हो । सृष्टिको स्वागतार्थ गरिने उत्सवलाई गर्भाधान संस्कार भनिन्छ जुन सोह्र संस्कारमध्येको एक संस्कार हो^{२५१} । गर्भले नै सृष्टिलाई निरन्तरता दिन्छ । शास्त्रले हिरण्यगर्भको बारेमा चर्चा गरेको छ, जसबाट चराचर जगत्को प्रादुर्भाव भएको थियो । ऋषिमुनिहरूले गर्भसम्बन्धी गहिरो अध्ययन, अनुसन्धान गरेर प्राप्त जानकारीहरूलाई विभिन्न शास्त्रहरूमा वर्णन गरेका छन् ।

निषेकसमये यादृङ्गरचित विकल्पना । तादृक्स्वभावसंभूतिर्जन्तुर्विशति कुक्षिगः ।
चैतन्यं बीजभूतं हि नित्यं शुक्रेप्यवस्थितम् । कामश्चित्तं च शुक्रं च यदा ह्येकत्वामाप्नुयात् ।
तदा द्रावमवाप्नोति योषिद्गर्भाशयेन्नरः । शुक्रे शोणितसंयोगापिण्डोत्पत्तिः प्रजायते ॥

—गरुडपुराण १५।१६-१७-१८

अर्थात् 'गर्भाधानको समयमा पुरुष र स्त्रीले जस्तो कल्पना गरेका छन्, त्यस्तै सन्तान जन्मन्छन् । बीजरूप चेतना शुक्रकीट(वीर्य)मा रहन्छ । जब कामदेव, चित्त र वीर्य तीन तत्त्व एक भावमा हुन्छन् तब स्त्रीको गर्भाशयमा पुगेको शुक्रकीटसँग रज (xy र xx क्रोमोजोम) मिलेर गर्भाशयमा पिण्ड बनेर बिस्तारै त्यसबाट प्राणीको उत्पत्ति हुन्छ ।' बच्चा राम्रा हुनका लागि बुबा-आमाको चरित्र, आचरण, खानपान पवित्र हुन परमावश्यक छ । ब्रह्मचर्यमा बसेका, गर्भ निरोधका साधन र औषधि आदिको प्रयोग नगरेका श्रीमान्, श्रीमतीबाट कहिल्यै लुला-लङ्कडा सन्तान जन्मदैनन् । पाठेघरसम्बन्धी समस्याले महिलामा आतङ्कको रूपमा लिँदै जानुको कारण पनि यही हो । हिन्दूधर्मले जेठो सन्तानलाई घरको अभिभावक मान्दछ । धातु क्षय नभएका युवायुवतिबाट जन्मिएको पहिलो सन्तान निकै तेज, ज्ञान, विवेकले भरिपूर्ण हुन्छ । शारीरिक र मानसिक रूपमा सबल, सक्षम र अनुशासित हुने हुनाले पहिलो सन्तानलाई धेरै जिम्मेवारी दिने परम्पराको विकास भएको

²⁵¹ गर्भाधान पुसवन सीमन्तो जातकर्म च । नामक्रियानिष्क्रमणेऽनाशनं वपनक्रिया । कर्णयोधो व्रतादेशो वेदारम्भक्रियाविधिः ।
केशान्तः स्नानमुद्राहो विवाहाग्निपरिग्रहः ॥
त्रेतागिनसंग्रहश्चेति संस्काराः षोडश स्मृताः ॥ व्यासस्मृति १।१३-१५

हो । विवाहअगाडि चरित्र र नैतिकताको दुरुपयोग गर्नु हुँदैन । आफूले खाने भाग आउँदै छ भने किन चोरी गर्नु ? अर्काको भाग किन लुट्नु ? चारित्रिक बदमासीले आफ्नै प्रतिष्ठा र शरीरको सर्वनाश गर्दछ । यसलाई ध्यान नदिई व्यवसाय र पेशा बनाइ भ्रूण हत्या, नपुइसकतातिर लाग्नु अपराध होइन र ?

रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदा प्रजायते ।

मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जाया शुक्र सम्भवः ॥

आयुर्वेदका अनुसार 'हामीले खाएको अन्न रसका माध्यमबाट रगत बन्दछ, रगतबाट मासु, मासुबाट मेदा, मेदाबाट अस्थि(हाड), हाडबाट मज्जा(हड्डीको मासी), मज्जाबाट धातु बन्दछ । यति महज्जो धातुलाई खेर फाल्नु आफैँले आफ्नो जीवन बर्बाद गर्नु होइन र ? अन्नबाट रगत बन्दै धातु निर्माणसम्म पुग्न त महिनौ लाग्दछ । एकछिनको आनन्द वा रमाइलोका लागि आफ्नो जीवन आफैँले बर्बाद गर्नु, त्यसमाथि पनि बलत्कारका नाममा, अपहरणका नाममा ? यो हिन्दूहरूको संस्कृति, धर्म र परम्परा हुँदै होइन । धातुले शारीरिक र मानसिक शक्तिमा ठूलो असर पार्दछ । प्रत्येक ऋषिमुनिहरूको तपस्या जाँच गर्नका लागि अप्सरा पठाइन्थ्यो । जो कामवासनाबाट माथि उठ्थ्यो उसले मात्र तपस्यामा सफलता पाउँथ्यो । ब्रह्मचर्यकै कारण ऋषिमुनिहरू हजारौं वर्षसम्म केही नखाईकन नै तपस्या गर्न सक्दथे । अहिलेका विद्यार्थीहरूको टाउको, आँखा, पेटलगायतका समस्यादेखि कैयौं पटक पढ्दा, शिक्षकले सिकाउँदा संभन नसक्नुको कारणपछाडि ब्रह्मचर्य, खानपान, आचार-विचारको महत्त्वपूर्ण भूमिका छ ।

विवाहपछि सन्तान जन्माएर वंशलाई निरन्तरता दिने, समाजलाई स्थायित्व प्रदान गर्ने सामाजिक-सांस्कृतिक र धार्मिक अधिकारहरू प्राप्त हुन्छन् । विवाह शारीरिक आनन्द र मोजका लागि होइन असल सन्तान जन्माउनका लागि हो । ऋतुकाले रजो दर्शने सञ्जाते चतुर्थीदिसमदिने ज्योतिः शास्त्रोक्ते पुण्याहे कन्यार्थी पञ्चमादिविषमदिने गर्भाधानं कुर्यात्^{२५२} नछुनु भएको चौथो दिनमा ऋतुस्नान गरी ज्योतिषशास्त्र आदिले भनेका शुभदिनमा शारीरिक सम्बन्ध राख्नुपर्छ । कन्या (छोरी) जन्माउन चाहनेले नछुनु भएको विषम(विजोर ७, ९, ११) दिनमा शारीरिक सम्बन्ध राखोस्, सम (१०, १२, १६ आदि) दिनहरूमा छोरा जन्माउन चाहनेले । पाँचौं दिनसम्म सहवास गर्न नहुने विधान भए पनि चौथो रातलाई कतिपय विद्वान्हरूले राम्रो मानेका छन् । महाभारत युद्धका महारथी अभिमन्युले युद्धमा जाने समयमा उनकी श्रीमती नछुन भएको चार दिनमात्र भएको थियो ।

²⁵² भारस्कर गृह्यसूत्र

त्यसै दिन उत्तराको गर्भ रह्यो र परीक्षितको जन्म भएको थियो । यही प्रमाणका आधारमा नछुनु भएको चौथो दिनलाई र कतिपयले सोही दिनलाई सर्वोत्तम मानेका छन् ।

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।

तस्माद् युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियम् ॥

—मनुस्मृति ३।४८

अर्थात् 'पुत्र चाहने पुरुषले महिनावारी(मिन्स) भएकी श्रीमतीसँग जोरबार ६,८,१०,१२ एवं कन्या चाहनेले ५, ७, ९, ११ दिनमा शारीरिक सम्बन्ध राखेस् ।' दिउँसो, देवताको मन्दिरनजिकै, देवीदेवताको फोटो टाँसेको ठाउँमा, अभिभावक-मान्यजनहरूले थाहा पाउने गरी गर्भाधान भएमा सन्तान शारीरिक, मानसिक र संस्कारले परिपूर्ण हुँदैन भनिएको छ । आयुर्वेदग्रन्थहरूले महिनावारीमा जाने रगतले शिशुको शरीर निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउँछ भनेका छन् । आमाले खाएकी खानाको साररूपलाई बच्चाको आफ्नै नाइटोबाट प्राप्त गर्दछ । गर्भवतीले खाएको पदार्थबाट बच्चाको जीवन निर्वाह गर्ने, बच्चालाई बोकेर हिँड्नु पर्ने, कतिपयले वान्ता गर्ने लगायतका समस्याबाट महिलाहरू कमजोर बन्न पुग्दछन् । त्यसैले उनीहरूलाई धार्मिकदृष्टिले काम गर्न हुँदैन, छुन हुँदैन भनेर आरामका लागि समय उपलब्ध गराइएको हो । गर्भवती अवस्थामा गलत चिन्तन हुनुहुँदैन । मठमन्दिरमा गणेश, नृसिंह, हनुमान् आदिलाई भगवान्का रूपमा नभई जनावरको रूपमा बुझ्ने, चिन्तन गर्ने गरेमा त्यसले गर्भको बच्चाका शारीरिक र मानसिक असर पर्ने हुनाले प्रतिबन्ध लगाइएको हो । सन्तान भगवान् कृष्णजस्तै जन्मियोस् भनेर यशोदाको काखमा कृष्ण बसेको वा राम्रो र हाँसिलो अनुहार भएका बच्चाबच्चीहरूको फोटो गर्भवतीको कोठामा टाँसिन्छ । सन्तान नहुने वा राम्रो बच्चा जन्माउन चाहनेले अनेक मन्त्र, श्लोक, स्तुतिगान गर्दछन् । असल पुत्र प्राप्तिका लागि निम्न श्लोकलाई पनि बिहान नुहाएर १०८ पटक जप्ने चलन छः—

देवकी सुत गोविन्दः वासुदेव जगत्पते ।

देही मे तनयं कृष्ण त्वामहं शरणं गतः ॥

—हरिवंशपुराणम्

'देवकीका पुत्र गोविन्द (कृष्ण) म तिम्रो शरणमा छु, हे कृष्ण ! हे जगत्का मालिक ! मलाई असल सन्तान दिनुहोस् ।' गर्भवती महिलामा जस्तो विचार आउँछ त्यस्तै बच्चाको स्वभाव बन्दछ भन्ने प्रमाणहरू पुराण, धर्मशास्त्रलगायतका ग्रन्थहरूमा प्रशस्त पाइन्छन् । जस्तै हिरण्यकश्यपुले भगवान् विष्णु एवं अन्य देवतासँग बदला लिन तप गर्न गए । उनकी गर्भवती श्रीमतीलाई नारदले आश्रममा लगेर धर्मोपदेश दिँदै पुत्रीवत् रूपमा आरक्षण दिए । नारदकै आश्रममा प्रह्लाद हुर्कन, बढ्न पाए । सानैदेखि भगवान्को नाम संकीर्तन सुन्ने,

गाउने र बुझ्ने मौका पाए । त्यही कारण राक्षसको छोरा भएर पनि प्रह्लाद देवताको स्वभाववाला बन्न पुगे । सीताले बाल्मीकिको आश्रममा बसेर लवलाई जन्माइन् । आश्रमकै संस्कारमा लव र कुश हुर्किएकै कारण उनीहरू मेधावी बने । विश्रवा ऋषिका छोराहरू रावण, कुम्भकर्ण र विभीषणमा बुबाको साधनाको प्रभाव परेकै कारण ध्यानी, तपस्वी बनेका थिए । शक्ति प्राप्त गरेपछि रावण र कुम्भकर्णले आफ्नो बाटो भुलेर राक्षस बने । सन्मार्गमा हिँडेका कारण विभीषण भगवान्का परमभक्त एवं चिरञ्जीवी भए । एक रात सुत्ने क्रममा सुभद्रालाई अर्जुनले महाभारत युद्धमा रचिने चक्रव्यूह र त्यसलाई तोड्ने विषयको वर्णन गरेको अभिमन्युले गर्भमै सुनेका थिए । अन्तिम द्वार(ढोका)बाट कसरी निस्कने तरिका सुन्न नपाउँदै सुभद्रा निदाइन् र अभिमन्युले सुन्न पाएनन् । महाभारत युद्धमा अर्जुनले भनेअनुसारकै चक्रव्यूह आचार्य द्रोणले रचना गर्नुभयो । सबै द्वार पार गरे पनि अभिमन्युले अन्तिम द्वार तोड्न सकेनन् । अष्टावक्रले आमाको पेटमा बसेर बुबा (कहोड)ले उच्चारण गरेका मन्त्र, पढेको ज्ञानलाई सुनेर जन्मदै ज्ञानले भरिपूर्ण थिए । वेदव्यासका पुत्र शुक्रदेव जन्मदै वेदान्तका ज्ञाता भएर जन्मिए । गर्भवती महिलाले जसलाई रुचाउँदिनन्, सुन्न, खान, बोल्न, सङ्गत गर्न मन पराउँदिनन्, सन्तानमा त्यो संस्कार र स्वभाव आफैँ सृजना हुन्छ । सन्तान राम्रा जन्मिउन भनी गर्भवतीलाई गीता, वेदमन्त्र, अनेक स्तोत्रहरू पढ्न दिइन्छ, सुनाइन्छ । पाँच महिना लागेपछि धार्मिकग्रन्थहरू पाठ गर्न र हिँड्दुल गर्न बिस्तारै गाह्रो हुँदै जान्छ, स्वास्थ्य कमजोर, मन अस्थिर हुन्छ । सानातिना विषयले पनि मनमा ठूलो असर पार्दछ । यसपछि आरामका लागि हरेक कार्यबाट बञ्चित गरिन्छ ।

पृथ्वीनारायण शाह गर्भमा आएपछि एक रात सपनामा कौशल्यावतीले सूर्य निलेको देखिन् । त्यो कुरा नरभूपाललाई तुरुन्तै भनिन् । नरभूपालले कौशल्यावतीलाई कुटे । श्रीमान्को कुटाइले कौशल्यावती रातभर रोइन् । बिहान भएपछि नरभूपालले कौशल्यावतीलाई 'राम्रो सपना देखेर निदायो, अरूलाई सुनायो भने फल प्राप्त हुँदैन त्यसैले कुटेको हुँ' भने । महात्मा गान्धी गर्भमा आउँदा उनकी आमाले पनि त्यस्तै सपना देखेको बारेमा पढ्न पाइन्छ । गर्भवती महिलाले हिमाल चढेको, सेतो सर्पले टोकेको, ठूला र सफा नदीनालाहरू, हरिया जङ्गल, फलफूल आदि देखेमा सन्तान असल जन्मन्छन् । दक्षिणदिशातिर गएको, भैसीले लखटेको, ओरालो बाटो हिँडेको, अँध्यारो दिन, हाँसेको उल्का पिण्डहरू भरेको, रुख लढेको, धमिलो खोलाले बगाएको देख्यो भने खराब र दुष्ट सन्तान जन्मने विश्वास गरिन्छ । गर्भवती महिलाले देखेको सपनाको आधारमा छोरा वा छोरी के जन्मिन्छ भन्ने पूर्वअनुमान गर्न सकिने प्रमाणहरू ज्योतिषग्रन्थ, शकुनशास्त्रहरूले वर्णन गरेका छन् । सपनामा धारामा पानी थापेको, केरा, सुन्तला, काँक्रा खाएको, धिरौला-लौका आदि टिपेको देखेमा छोरा एवं इनार, तालतलैया, कुवा देखेमा छोरी

जन्मने सम्भावना अधिक हुन्छ । गर्भवती भएपछि आमाले असल मानिसको सङ्गत, राम्रा विषयहरूको चिन्तन गर्नुपर्छ । शास्त्रहरूले यतिबेला शारीरिक सम्बन्ध राख्नका लागि पूर्णरूपमा प्रतिबन्ध लगाएका छन् ।

गर्भिणी सप्तमान्मासा दुपरिष्टाद्विशेषतः ।

निषिद्धात्वष्टमे मासे मैथुनं न समाचरेत् ॥

-कोकशास्त्र

अर्थात् 'गर्भिणी नारीसँग सातौँ महिनापछि बिल्कुल समागम गर्ने हुन्न । आठौँ महिनामा शारीरिक सम्बन्ध भयो भने गर्भपातको सम्भावना हुन्छ ।' कुचरित्रकी महिला र कामुक पुरुष भए भने यी नियमलाई पालन गर्दैनन् र गर्भपातलाई बढाउँछन् । यतिबेला औषधि, खानापान र रहनसहनमा विचार नपुऱ्याउनाले महिलाको स्वस्थमा दीर्घकालिक असर पुग्छ । बच्चाहरू जण्डिस, निमोनिया लगायतका रोगहरू लिएर जन्मन्छन् । कुभिण्डोको तरकारी, महको सेवन, हिलचप्पल वा कुर्कुच्चा अग्लो बनाउने चप्पलहरू लगाउँदा, डर लाग्दा एवं भिरको यात्रा गर्नाले, गह्रौँ भारी बोक्दा बच्चा खेर जान सक्छ । चट्याङ वा अन्य घटनाबाट गर्भवती तर्सिए भने गर्भपात हुने वा बच्चाको स्वभाव सानातिना कुराले भस्कने हुन्छ । गर्भवतीले उत्तानो वा घोटो परेर सुत्न हुँदैन । गर्भिणी हुँदा गर्नु हुने र नहुने कामका सम्बन्धमा शास्त्रहरूले सूक्ष्मरूपमा चर्चा गरेका छन् । शास्त्रकारहरूले ७ र १२ महिनामा सन्तान जन्मियो भने त्यो असाध्यै भाग्यमानी, तेजस्वी र युगलाई परिवर्तन गर्ने हुन्छ भनेका छन् । आद्यगुरु शंकराचार्य १२ महिनामा र पृथ्वीनारायण शाह सात महिनामा जन्मिएका थिए । सामान्यतः मानिसहरू दश महिनामा जन्मन्छन् ।

दशमासाञ्छशयानः कुमारो अधि मातरि ।

निरैतु जीवो अक्षतो जीवो जीवन्त्या अधि ॥ -ऋग्वेद

अर्थात् 'हे परमात्मन् ! दश महिनासम्म आमाको पेटमा सुत्नेवाला सुकुमार जीव प्राण धारण गरेर आफ्नो प्राणशक्ति सम्पन्न वा स्वस्थ आमाबाट सुखपूर्वक जन्मियो ।' नेपालीमा उखान छ 'दश महिना आमाको पेटमा बसेर दश धारा दूध' खाएकै कारण आमाको ऋण जीवनमा तिर्न सकिदैन । यस्तो महान् कार्यमा होमिएकी गर्भिणीलाई वैदिकधर्मले न त गोठमा सुत्नलाई निर्देशन दिएको छ, न त सासु-ससुराको ताडनामा जीवन गुजार्न बताएको छ । गर्भिणीलाई आराम गर्न, असल चिन्तनमा लाग्न, स्वास्थ्य राम्रो राख्न शास्त्रले उपाय सिकाएको छ । यसलाई पालन गरेमात्र भीष्मपितामह, अर्जुन, गार्गी, बुद्ध जस्ता सन्तान जन्मन्छन् । उनीहरूले राष्ट्र, धर्म र कूललाई चम्काउँछन्, अमर बनाउँछन् ।

कसरी सुत्ने ?

निद्राले 'थकाई वा तमो गुण'लाई शान्त बनाएर मानिसलाई स्फूर्त बनाउँछ । धेरै सुत्थो वा निद्रै लागेन भने मानिसको स्वास्थ्य राम्रो हुँदैन । त्यसकारण निद्रासँग शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्यको प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहन्छ । जब मस्तिष्क थकाइ^{२५३}, इन्द्रियहरू विषयबाट विमुख हुन्छन् तब निद्रा लाग्छ । निद्रालाई मृत्युको भाइ वा साथी भन्ने चलन छ । मृत्यु भनेको लामो निद्रा हो । मानवजीवनमा निद्राको ज्यादै महत्त्व छ । जसले निद्रामा सपना देख्दैन, क्षण क्षणमा बिउँफ्दैन, निद्राएपछि सानोतिनो आवजले जाग्दैन त्यसको स्वास्थ्य राम्रो हुन्छ । यस्ता मानिसले देखेका सपनामात्र साकार हुन्छन् । मानसिक र शारीरिक समस्याले सताएको मानिसले देखेका सपनाको अर्थ हुँदैन । जसलाई लामो निद्रा लाग्दैन र लागे पनि सपना नदेखी निद्राउन सक्दैन, त्यस्ता समस्याहरूबाट छुट्करा पाउनका लागि सुत्ने विधि र प्रक्रियामा विचार पुर्‍याउनुपर्छ ।

प्राक् शिरः शयने विद्या धनमायुश्च दक्षिणे ।

पश्चिमे प्रबलाचिन्ता हानिमृत्यू तथोत्तरे ॥

अर्थात् 'पूर्वतिर शिरानी गरेर सुत्थो भने त्यसको विद्या वा स्मरणशक्ति राम्रो हुन्छ, दक्षिण दिशा शिरानी गरेर सुतेमा धन र आयुको वृद्धि हुन्छ । पश्चिम शिरानी गरेर सुत्थो भने चिन्तैचिन्ताले सताउँछ, उत्तरदिशातिर शिरानी गरेर सुत्थो भने नोकशानीका साथै छिटै मृत्यु हुन्छ ।' देवानामेषा दिग् या प्राची पितृणामेषा दिग् या दक्षिणा पूर्व दिशामा देवीदेवताको बास हुने हुनाले पश्चिम शिरानी गर्दा पूर्वतिर खुट्टा पर्न जान्छ । ग्रह र नक्षत्रहरू पश्चिमबाट पूर्वतिर जाने हुनाले पूर्वतिर शिरानी गर्नु राम्रो हुन्छ, पश्चिम गर्नु हुँदैन^{२५४} । दक्षिणदिशामा पितृहरूको निवास हुन्छ । दक्षिणतर्फ खुट्टा उत्तरतिर शिरानी गरेर सुत्दा खुट्टातिर पितृ पर्ने हुनाले दक्षिण शिरानी गरिन्छ, उत्तरतिर गरिदैन । वैज्ञानिकहरूले धेरै पछाडि पृथ्वीको चुम्बकीय शक्तिको कारण उत्तरतिर शिरानी गर्न हुँदैन भनेका छन् । उनीहरूको परीक्षण पनि हिन्दूशास्त्रको अनुयायी बन्न पुगेको छ ।

बिहान उठ्दा जसरी विभिन्न देवीदेवता, तीर्थस्थल र शास्त्रवचनहरूलाई स्मरण गरिन्छ बेलुका सुत्ने पनि शास्त्रीय विधानहरू छन् । दिनभरी भएका राम्रा कार्यहरूलाई सम्झ्दै, नराम्रा कार्यहरूलाई अब कसरी हटाउन र घटाउन सकिन्छ चिन्तन गर्दै सुत्नुपर्छ । राति

²⁵³ यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मान्विताः । विषेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥—चरक सूत्र

²⁵⁴ यथा स्वकीयान्यजिज्ञासि सर्वे संस्तीर्य वीराः सुषुपुर्धरण्याम् ।

अगस्त्यशास्त्रम् (दक्षिणाम्) अभितोदिशं तु शिरासि तेषां कुरुसत्तमानाम् ॥—महाभारत

सुत्ता छल्ने, ऐठन हुने समस्या छ भने गीता, दुर्गासप्तशतीलगायतका धार्मिक पुस्तकहरूलाई शिरानीमा राख्नुपर्छ । जुन कोठामा सूर्यका किरणहरू पुग्दैनन् त्यहाँ छल्ने, तर्साउने, ऐठन हुने समस्या धेरै हुन्छन् । आफ्नो घर छ भने पश्चिमदिशाको कोठामा पूर्व या दक्षिणतिर शिरानी बनाएर सुतेमा यस्तो समस्या आउँदैन । तर्साउने समस्याको महौषधि भनेको भगवान् शिवको पूजा गर्नु, कोठामा शङ्ख, घण्टी बजाउनु, वैदिकमन्त्रको उच्चारण गर्नु, धार्मिक किताब राख्नु हो । ढोका सिधै वा ढोकातर्फ शिरानी बनाएर सुत्थो भने शरीरमा भात, तरकारी आदिको जुठो रह्यो, छालाका सामग्रीहरू लगाएर, उत्तानो सुत्दा अनेक समस्या आउँछन् । बेलुका पानी पिएर, अमिलो, पिरो, शक्ति वर्द्धक वा उत्तेजना दिने खाद्यपदार्थ खाएर सुत्न हुँदैन । जसको टाउको असाध्यै दुःख छ, त्यसले सुत्ने बेलामा तोरी, बदामलगायतका तेलले शिर मालिस गर्नुपर्छ । प्रेशरको रोगीहरूले भने यसमा विचार गर्नुपर्दछ । चना, मुगीको दाल आदिको प्रशस्तमात्रमा भोलि पिएर सुत्थो भने निद्रा सम्बन्धी समस्या हटाउँछन् । सुत्दा ओढ्नेलाई ओछ्याउने र ओछ्याउनेलाई ओढ्नेको रूपमा प्रयोग गर्नु हुँदैन । सुत्ने बेलामा भगवान्लाई नै सबै कुरा समर्पण गर्दै— यी सबै तिम्रा वस्तु हुन्, म त निमित्त मात्र हुँ, तिमीलाई नै सबै जिम्मा लगाएर सुते' भन्दै सबै कुरा विर्सेर सुत्नुपर्छ । हाम्रा पाञ्चभौतिक शरीरका प्रत्येक तत्त्व भगवान्मा समर्पण गरी सुत्नुपर्छ ।

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम् ।

ॐ क्रतो स्मर क्लिबेस्मर कृतं स्मर ॥

—शुक्लयजुर्वेद ४०। १६

अर्थात्, 'अब यो शरीरको वायुतत्त्व वायुमा, अग्नि तत्त्व अग्निमा मिल्दछ, पृथ्वीतत्त्वलाई अग्निले भस्म बनाएर खरानी बनाउँछ त्यसकारण हे मन ! अब जाने बेलामा आफूले गरेको अशुभ र शुभ कर्महरूलाई सँझी !' प्रत्येक तत्त्वलाई उही तत्त्वमा समर्पण गर्नाले मेरो भन्ने केही रहँदैन, सबै भगवान्को मात्र हुन्छ । मन पनि विषयबाट विमुख हुन्छ । यदि राति चाँडै निद्रा लाग्दैन, मनमा धेरै कुराहरू खेल्छन्, विचारहरू आइरहन्छन् भने निद्रा नलागून्जेल असल पुस्तक पढ्ने, विष्णुपुराण, महाभारत, रामायणलगायतका भिडीयोहरू हेर्ने गर्नुपर्छ । जब निद्राले अति च्याप्छ तब मनमा कुनै कुरा आउने नदिई सुत्नुपर्छ । पूर्वदिशामा देवीदेवताको निवास^{२५५} हुने हुनाले उनीहरूलाई नमस्कार गर्दै उनीहरूकै चरणकमलमा सुतेको कल्पना गर्नुपर्छ । पृथ्वी सबैको आधार भएकीले — 'हे पृथ्वी ! म

^{२५५} प्राच्यां दिशि स्थिता देवास्तत्पूजार्थं च तच्छिः ॥—सुश्रुतसंहिता, सूत्रस्थान

सुत्ता दायौ, बायौ जता फर्के पनि वा सीधा सुते पनि मलाई कसैले हिंसा नगरोस्^{२५६} भनी प्रार्थना गर्दै सुत्नुपर्दछ । निद्रासम्बन्धी समस्या भएकाहरूले इष्टदेवीदेवतालाई जस्तै वैष्णवले विष्णु, शैवले शिव, शाक्तले देवी आदिलाई सम्झंदै सुत्नुपर्छ । यसको अलावा विभिन्न मन्त्र, स्तोत्र वा गायत्री मन्त्र संभन्नु सर्वोत्तम मानिन्छ । निद्रा भगवती विष्णोरतुलां तेजसः प्रभुः^{२५७} निद्रा रूप भगवती जसको अतुलनीय तेज छ त्यस्ती देवीको स्मरण गरेर सुत्ता सपनामा समस्याहरू आउँदैनन् ।

या देवी सर्वभूतेषु निद्रारूपेण संस्थिता ।

नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥

—दुर्गासप्तशती ५।२३-२५

अर्थात् 'जो देवी सबै प्राणीहरूमा निद्रारूपले स्थित हुनुहुन्छ उनलाई नमस्कार छ ।' निद्रा भनेकै आमाको रूप हो । आमाको रूप निद्रा थिएन भने त्यस अवस्थामा प्राणीहरूलाई रक्षा गर्ने कार्य कसले गर्दथ्यो होला र ? निद्रा अवस्थामा आफ्नो काखमा लिने र जागा गराइदिने काम देवीको हो । उनैले भगवान् विष्णुलाई जगाएर मधु-कैटभलाई नाश गराएकी थिइन् । त्यसैले दुर्गालाई निद्राको रूपमा लिएको हो । आमाका लागि सबै सन्तान उत्तिकै प्रिय र स्नेही हुन्छन् त्यसकारण सुत्ने बेलामा आमाको स्मरण गर्दै सुत्नु सर्वोत्तम मानिन्छ जसले निद्रासम्बन्धी समस्याबाट मुक्ति दिन्छ ।

²⁵⁶ अथर्ववेद १२।१।३४

²⁵⁷ दुर्गा सप्तशती १।७१

सन्दर्भ- ग्रन्थहरू

- साधन सुधा सिन्धु -स्वामी रामसुखदास (गीता प्रेस गोरखपुर)
 नित्यकर्म पूजाप्रकाश -पं. लालबिहारी मिश्र (गीता प्रस गोरखपुर)
 मानसागरीपद्धति -वंशीधर पौडेल (खेमराज श्रीकृष्णदास)
 गणेशपुराणम् - (अनुवादक, सम्पादक) प्रा. डा. वेणीमाधव ढकाल (विद्यार्थी पुस्तक भण्डार)
 निर्णय सिन्धु- (अनुवादक, सम्पादक) प्रा. डा. वेणीमाधव ढकाल -विद्यार्थी पुस्तक भण्डार)
 हस्त संजीवन -महोपाध्याय मेघविजयगणि (रंजन पब्लिकेशन नयी दिल्ली)
 ईश्वरीय सत्ता और महत्ता -हनुमानप्रसाद पोद्दार
 हमारा धर्म और उसकी वैज्ञानिक रूपरेखा -श्री नारायण सिंह (सम्पादक श्री रामनाथ सुमन)
 वेदों में भारतीय संस्कृति -पं. आद्यादत्त ठाकुर (सूचना विभाग, उत्तर प्रदेश लखनऊ)
 भारतीय धर्म शाखाएँ और उनका इतिहास - वाचस्पति गौरीला (चौखम्बा सुरभारतीय प्रकाशन, वाराणसी)
 महाभारतम् -रामचन्द्र शास्त्री किन्जवादेकर (ओरियन्टल रिप्रिन्ट कर्पोरेशन)
 गरुडपुराण - (टीकाकार) पं ज्वालाप्रसाद चतुर्वेदी (प्रकाशक रणधीर बुक सेल्स, हरिद्वार)
 भारतीय संस्कृति -डा. किरण टण्डन (ईस्टर्न बुक लिंकर्स, दिल्ली भारत)
 सर्वार्थसिद्धि -आचार्य पूज्यपाद (संपादक अनुवादक पं. फूलचन्द्र शास्त्री, भारतीय ज्ञानपीठ)
 आध्यात्मिक मनोविज्ञान -निष्ठा दास (कबीर पारख संस्थान, इलाहाबाद भारत)
 महत्त्वपूर्ण शिक्षा -जयदयाल गोयन्दका (गीताप्रेस गोरखपुर)
 बृहदारण्यकोपनिषद् - (गीताप्रेस, गोरखपुरसं. २०६८, पंद्रहवाँ पुनर्मुद्रण)
 ईशादि नौ उपनिषद् - (गीताप्रेस, गोरखपुरसं. २०६० द्वितीय संस्करण)
 श्रीमद्भगवद्गीता - (गीताप्रेस, गोरखपुरसं. २०६७ एक सौ तिरासीवाँ पुनर्मुद्रण)
 भारतीय संस्कृति - डा. प्रीति प्रभा गोयल (राजस्थानी ग्रन्थागार, जोधपुर)
 भारतीय संस्कृति का विकास - डा. मंगलदेव शास्त्री (भारतीय ज्ञानपीठ)
 ईशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषदः - सम्पादक श्री वासुदेव लक्ष्मण पणशीकर (चौखम्बा विद्याभवन)
 देववाद का वैज्ञानिक स्वरूप भाग १ 'विष्णु-रहस्य' -डा. चमनलाल गौतम (संस्कृति-संस्थान)
 हिन्दूधर्मः मानव धर्म - गोविन्द कृष्ण भुस्कुटे (प्रभात प्रकाशन, दिल्ली)
 महाभारत और पुराणों में सांख्यदर्शन -डा. रामसुरेश पाण्डेय (नेशनल पब्लिशिंग हाउ, दिल्ली)
 भारतीय दर्शन परिचय(द्वितीय खण्ड) वैशेषिक दर्शन -प्रोफेसर श्री हरिमोहन भा (पुस्तकभण्डार, पटना)
 अथर्ववेद -डा गंगा सहाय शर्मा (संस्कृत साहित्य प्रकाशन, सन् २०१०)
 महकते जीवन-फूल -डा. रामचरण महेन्द्र (गीताप्रेस गोरखपुर, वि. सं. २०२४)
 भारतीय शैलीविज्ञान -डा. सत्यदेव चौधरी (अलंकार प्रकाशन, दिल्ली, सन् १९८३)
 भारतीय दर्शन (भाग १, २) -डा. राधाकृष्णन (प्रकाशक- राजपाल एण्ड सन्ज /अनुवादक- नन्दकिशोर गोभिल)
 वेदमा के छ ? - सं. डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य (साभा प्रकाशन)
 प्राचीन किरात इतिहास - सं. डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य
 धर्म नै विज्ञान - प्रभुदासी
 धर्म विज्ञान - खप्तड स्वामी
 क्यो ? - शास्त्रार्थ महारथ माधवाचार्य
 अब हमे भूल नहीं करना चाहिए - डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य

ऋग्वेद - सायणभाष्य (पुनः संस्करण)
 यजुर्वेद - उब्बट- महिधर भाष्य, वानारस
 अथर्ववेद - सायण भाष्य
 हिन्दू जाति के पतन - रजनीकान्त पराशर
 हिन्दूनाम - स्वामी वैदिक मुनि
 भारतीय विज्ञान के कर्णधार - डा. सत्यप्रकाश
 वैदिक विज्ञान - मं. मं. गिरिधर शर्मा
 श्रीमद्भगवद्गीता यथारूप - भक्तिवेदान्त स्वामी प्रभुपाद
 चाणक्य नीति और जीवन चरित्र - श्री चन्द्रमणि कीर्तिपाल

लेखक परिचय

हरिप्रसाद सोडारी

जन्म : २०३७ फाल्गुन २८
जन्मस्थान : खोप्लान्ग-४, गोरखा
बुवा : खिलाशर्मा सोडारी
आमा : सीता सोडारी
शिक्षा : एम. ए. (समाजशास्त्र, त्रि.वि.)
पेशा : शिक्षण
सम्पर्क : ९८४१-३८०२३९

प्रकाशित कृतिहरू

१. के ईश्वर छ ?

२. साधनाको अनन्त यात्रा डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य

३. धर्मभित्रको विज्ञान (हातमा)

धर्मभित्रको विज्ञान त्यसै लेखिएको होइन । यसभित्र चिन्तन, मनन र निदिध्यासनका सामग्रीलाई समेटेर गागरमा सागर भर्ने काम गरेका छन् हरिले । एकपछि अर्को कृतिमा सुधार र गुणस्तर बढ्दै जानु भनेको भविष्यको बाटो फराकिलो बन्नु हो ।

– सं. डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य

सोडारीले हाम्रा प्राचीन मूल्यमान्यताहरू, संस्कार र संस्कृतिहरू कतिका सही छन्, कति वैज्ञानिक छन् र तिनीहरूको पालना गर्नाले हामीलाई के कस्ता लाभ हुन सक्छन् भन्ने तथ्य बुझाउन गम्भीर अध्ययन र अथक परिश्रम गरेर यो पुस्तक तयार गर्नुभएको छ ।

– श्री १००८ डा. स्वामी रामानन्द गिरि

त्यसताका 'नियमित आकस्मिता'ले बुद्धिजीवीहरूमा एउटा हलचल नै ल्याएको थियो । यतिबेला सोडारीज्यूबाट प्रस्तुत 'धर्मभित्रको विज्ञान' पनि आजका बौद्धिक वर्गका समाजमा एउटा नयाँ आध्यात्मिक अभियान (A new spiritual movement)को रूपमा समय सापेक्ष देखा पर्न आएको छ ।

– सत्यमोहन जोशी

स्वनामधन्य तपस्वी गुरु डा. स्वामी प्रपन्नाचार्यजी महाराजजस्ता सुयोग्य गुरुको सुयोग्य शिष्य बनेर धार्मिक, आध्यात्मिक क्षेत्रमा आर्जेका ज्ञानलाई 'धर्मभित्रका विज्ञान'का रूपमा पस्केर ठूलो गुन लाउनुभएको छ हरिजीले ।

– प्रा. डा. ऋषिराम पोखरेल

ISBN 978-9937-2-6044-2

978-9937-2-6044-2